

ઓગસ્ટ ૧૯૮૮

દરેક પ્રગતિશીલ શાળાએ આત્મવિકાસ માટે દરેક બાળકને
સ્વતંત્રતા આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હેટલીક વાર માનવામાં
આવે છે તેમ આ સ્વતંત્રતા કઈ સ્વચ્છ હતા નહિ અને જે
સંમાજનો વિદ્યાર્થી એક સભ્ય છે અને તેના સહાધ્યાયીઓ અને
શિક્ષકો પીળા સભ્ય છે તે સમાજમાં વસતી એક વ્યક્તિનું
આ નિયંત્રિત સ્વાતંત્ર્ય હશે. શિક્ષકના વધારે પડતા દબાણ
કે અથવા લાગવગેરાંથી આ સ્વાતંત્ર્ય મુક્તિ પામેલું હશે.
વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીને પોતાની વિશિષ્ટ બુદ્ધિ ને શક્તિઓનો
ઉપયોગ કરવા દેવા માટેનું તથા શિક્ષકની દોરવણી હેઠળ
પોતાને મન મમતી રીતે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવા માટેનું
આ સ્વાતંત્ર્ય હશે. જેટલે દરજ્જે આત્મવિકાસ માટે તેમની
વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્રતા આપવામાં
આવે છે તેટલે જ દરજ્જે સર્વોત્ક્રમક શક્તિની ખીલવણીના
ધ્યેયની સિદ્ધિ કોઈપણ શાળા માટે શક્ય છે.

અમદાવાદ એમ. રામખન

ધર્મ પ્રોગ્રેસીવ સ્કૂલ ના એક પ્રકાશનમાંથી

ગામડાંમાં અક્ષરજ્ઞાન

[વિદ્યાર્થીઓના કાર્યના ટૂંક હેવાલ] — શ્રી. કાકેરલાલ ગોદીવાળા

[નોંધ:— મુંબઈ ઇલાકા વિદ્યાર્થી સંઘ (Bombay Presidency Students' Federation) તરફથી મે મહિનાની રજાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને ગામડાંમાં અક્ષરજ્ઞાન તથા લોકજ્ઞાનના પ્રચારાર્થે મોકલવામાં આવ્યા હતા. આપણા ઇલાકામાં—અને દેશમાં પણ—આ પહેલો જ પ્રયત્ન કહેવાય. અને એ રત્ન પ્રયાસનું પરિણામ તોતાં કોઈને પણ સહેજે થાય કે આ અખતરો ઘણો જ ફોટમંદ નીવડ્યો છે. સ્પેશન અને માનના વિદ્યાર્થીઓ આનું કાર્ય ઘણું વર્ષોથી કરતા આવ્યા છે અને એ લોકોએ તો પોતાના દેશમાં ગામડે ગામડે રખડી કાન્તિની ન્યોત દૂર દૂર સુધી પહોંચાડી છે અને દેશમાં નવી જગતિ પેદા કરી છે. નાના પાયા ઉપર ઉપરેલું આ કાર્ય વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી ગંભિર શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. આ પ્રયોગનો હેવાલ મુંબઈ ઇલાકાના વિદ્યાર્થી સંઘના મંત્રી પાસેથી જાણવાનો મને એ આપણું સદ્સાધ્ય છે. હવે પછી થતાર પ્રયોગમાં શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને સહકાર આપે તો આ પ્રયોગને વિશેષ સફળતા મળે અને દેશને અનહદ લાભ થાય એમાં શક નથી. —તંત્રી]

આપણા દેશમાં જાહેર પ્રગતો ઘણો મોટો ભાગ વિદ્યાર્થીઓની ધણી ખરી પ્રવૃત્તિ તરફ શક્યની દૃષ્ટિએ જુએ છે. હુમાંમે, જાહેર પ્રગ ઉપરાંત આપણા કેટલાક જાણીતા નેતાઓએ પણ આવી જ નીતિ અખતાર કરી છે. થોડે ઘણે અંશે આમાં વિદ્યાર્થીઓનો વાંક ગણામ; છતાંય એમણે હાથ ધરેલી દરેક પ્રવૃત્તિને તુચ્છકારી કાઢી એ કેટલું બૂલભરેલું છે એનો ખ્યાલ અમારી નાના યા ઉપર ઉપાડેલી અક્ષરજ્ઞાન યોજના પરથી કોઈને પણ સહેજે આવશે. વિદ્યાર્થીઓ મિનજાખમદાર અને ઉજાંજળા હોઈ કંઈ પણ સહિય કાર્ય કરવાને લાયક નથી એમ કહેનારને અમારો આ પ્રયોગ પૂરેપૂરો સચોટ જવાબ આપે છે. તો આ કાર્યમાં જાહેર સંસ્થાઓ તરફથી થોડીધણી પણ મદદ આપે તો અમારું કાર્ય ઘણું સહેલું થાત અને એ કાર્ય વધુ બહોળા પ્રદેશમાં નેહલાવી શકાત.

આ એ ત્રણ વર્ષોથી જુદાં જુદાં શહેરોમાં વિદ્યાર્થીમંડળો સ્વતંત્ર રીતે અનેક પ્રકારનું કર્યાં છે. વિદ્યાર્થીમંડળોની વધતી જતી પ્રવૃત્તિનાં અનેક કારણો છે. એ પ્રવૃત્તિના માટે 'સંગઠન' મુખ્યત્વે જવાબદાર ગણી શકાય.

ઓમાં રહેલા એતનને મેઝ્ય રસ્તે દોરવામાં આવ્યાં સંગઠનો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આં નાનાં નાનાં વિદ્યાર્થીમંડળોને સંગઠિત કરવા મુંબઈ ઇલાકા વિદ્યાર્થી સંઘ સફળતાથી જુદાં જુદાં પ્રાંતોના મધ્યસ્થ સંઘોને કાર્યદિશાનું ઐક્ય જાળવવા અખિલ હિંદ થી વારંવાર સૂચનાઓ મળ્યા કરે છે. આ રીતે એક પાથે આગતી વિદ્યાર્થી જોતમાં આવે છે.

પોતામાં અને શહેરોમાં વિદ્યાર્થી પરિપક્વ બરાપ છે. ગયા ડિસેમ્બર માસમાં સિમ્લા પૂનામાં ભરવામાં આવી હતી. એ પરિપક્વમાં મું. ઇ. વિ. સંઘની કાર્યવાહક યોમાં વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાં અક્ષરજ્ઞાનનું કાર્ય ઉપાડી શકે, એ માટે એક રીતો દસવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ પછી જન્યુઆરીમાં મદ્રાસમાં સિમ્લા તથા સુરત, અમદાવાદ, વગેરે શહેરોમાં ભરાએલી નિલ્લા

પરિપક્વતામાં પશુ આવાં જ પ્રકારના દરાવો પસાર કરવામાં આવેલા. એ દરાવો કાગળ પર નહિ રહેતાં એના પૂરેપૂરો અમલ કરવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય.

પૂનામાં ભરાએલી એ પરિપક્વતા દરાવ પ્રમાણે મું. છ. વિ. સંઘ તરફથી શ્રી. પ્રહાદ કુરજી, શરદ કે. શાહ અને ડોક્ટરમાઈ ગોદીવાળા એમ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓની એક સમિતિ આ યોજના તૈયાર કરવા નિમણેવી. એ સમિતિએ, શિક્ષણના કાર્યમાં રસ લેતા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની મદદથી એક યોજના ઘડી કાઢી અને એ યોજના પ્રમાણે રજના દિવસોમાં ગામડાંઓમાં કાર્ય કરવામાં આવ્યું. ગામડાંઓમાં અક્ષરજ્ઞાન અને લોકજ્ઞાન આપવા ઉપરાંત ગામડાંની આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિ તપાસવા માટે એક લાંબી પ્રત્યોત્તરી તૈયાર કરી હતી એનો પણ સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ થયો છે.

x

આ યોજનાની વિશિષ્ટતાઓ ઘણી જ છે. અત્યાર સુધી આપણાં દેશનાં ગામડાંમાં 'એજીક લેન્ટર્ન' અને 'ગ્રામોફોન' ભાગ્યે જ પહોંચ્યા છે. એ દ્વારા શિક્ષણ ધણું સહેલું થઈ શકે છે એ કોઈ પણ અનુભવી શિક્ષક કહી શકશે. અમારો વિચાર ખાસ 'Slides' અને 'Records' બનાવવાપાતો હતો, પરંતુ પૂરતી આર્થિક મદદ નહિ મળવાથી એ વિચાર અમારે માંડી વાળવો પડ્યો. અને થોડી ઘણી સાધારણ 'Records', અને સામાજિક કુરદિઓ તથા સ્વચ્છતા, શારીરિક શિક્ષણ, ખેતીવાડી, સડકાર, દારૂનિષેધ, વગેરેના પ્રચારાર્થે મેળવેલી 'Slides'નો ઉપયોગ અમે કર્યો હતો. કેટલાંક ગામોમાં આવાં 'Lantern lectures' સાંભળવા તથા જોવા દૂર દૂરનાં ગામોથી પણ લોકો આવતા અને એમની સંખ્યા કેટલીક વેળાએ ૫૦૦-૬૦૦ જેટલી થતી.

આ ઉપરાંત 'દિવાલ-પત્રિકા' [Wall-newspapers] તથા સંવાદો અને નાટકો દ્વારા ધણું ઉત્તેજાગી શિક્ષણ આપી શકાય છે એ અમારા અનુભવે અમને શીખ્યું. 'દિવાલ-પત્રિકા' વિશે તો જુદો લેખ છપાય એ જ યોગ્ય છે.

અક્ષરજ્ઞાનની આ યોજનાનો મુળર્થ ઇલાકાના ત્રણ વિભાગમાં અમે અખતરો કર્યો અને એ ત્રણે વિભાગમાં અમને સફળતા મળી. ગૂજરાતમાં બે, મહારાષ્ટ્રમાં ત્રણ અને કર્ણાટકમાં એક એમ ધણું મળી છ કેન્દ્રો અમે ઉઘાડ્યાં હતાં. દરેક કેન્દ્રની આસપાસ પાંચ, સાત કે એથી વધુ ગ્રામો ગાયો પસંદ કર્યા હતાં અને ત્યાં નિયમિત કાર્ય કરવામાં આવતું. દરેક ગામમાં વિદ્યાર્થીઓને ૩૦-૪૦ દિવસ રહેવું પડેલું.

અક્ષરજ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિ, ગૂજરાતમાં "દક્ષિણમૂર્તિ" તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે ('ચાલો વાંચીએ') એ રાખવામાં આવી હતી અને મહારાષ્ટ્રમાં પ્રો. ભાગવતની યોજના પ્રમાણે શિક્ષણ આપાતું. કર્ણાટક માટે કોઈ ખાસ સરળ પદ્ધતિ નહિ હોવાથી, તવી જ પદ્ધતિ અમારા એક કાર્યકર્તા તરફથી તૈયાર થઈ છે અને થોડા ફેરફાર સાથે એ યોજના પ્રસિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. ચિત્રોદ્વારા મૂળાક્ષરો શીખવવાની પદ્ધતિનો એમાં ઉપયોગ થયો છે અને એમાંનાં થોડાં 'Cyclostyle' કરેલાં ચિત્રોમાં દોરવામાં આવેલી વસ્તુનો આકાર, એ વસ્તુના નામનો પહેલો સ્વર અને મૂળાક્ષર -એ ત્રણે વસ્તુનું સામ્ય આ પદ્ધતિમાં જળનવામાં આવ્યું છે.

વિદ્યાર્થીઓને ગામડાંમાં મોકલતાં પહેલાં કાર્યક્ષેત્ર તથા પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપવા માટે મુળર્થમાં એક શિક્ષણર્થ (Training class) રાખવામાં આવ્યો હતો. એ વર્ગ પંદર દિવસ સુધી ચાલ્યો હતો અને એમાં ખાસ મરાઠી અને ગૂજરાતી નિષ્ણુઓને બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં. મરાઠી માટે

પ્રો. ભાગવતે અને ગૂજરાતી માટે તારાબેન મોડકે (ગિજુભાઈએ આવવા કહેલું. પણ આવી ન શક્યા) શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર વિવેચન કર્યું હતું અને અભણ લોકોનો ખાસ વર્ગ (demonstration lessons માટે) રાખ્યો હતો, એમાં આ પદ્ધતિનો કેમ ઉપયોગ કરવો એ બતાવવા ફેટલાક પહેાં શિબબ્યા હતા. આ પ્રગણે વિદ્યાર્થી-શિક્ષકોને પૂરતી તાલીમ આપી હતી. આ ઉપરાંત શ્રી. એમી રસ્તમજી (ઉત્તર વિભાગને મુંબઈની કન્યાશાળાઓના નિરીક્ષક), શ્રી. કપિલા ખાંડવાળા, શ્રી. યમુનાભાઈ દિરસેકર (મુંબઈ સરકારની એડલ્ટ એડ્યુકેશન કમીટીના સભ્ય) શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી (પ્રિન્સિપલ, પોદાર હાઈસ્કૂલ, સાંતાક્રુઝ), એસ. યુ. શુક્લ (પ્રિન્સિપલ ફેલોશિપ સ્કૂલ, મુંબઈ), એમ. ટી. વ્યાસ (પ્રિન્સિપલ, ન્યૂ ઈરા સ્કૂલ, મુંબઈ) પ્રો. પી. એમ. વિવેદી (ખાલસા કોલેજ, માડુંગા) પ્રો. હીરાલાલ ગોદીવાલા (એમ. ટી. બી. કોલેજ, સુરત), પ્રો. ભાગવત (સેંટ એવીર્સ કોલેજ, મુંબઈ) ડૉ. મેન્ચાઈ (ડાયરેક્ટર, ટાટા સ્કૂલ ઓફ સોશીયોલોજી અને એડલ્ટ એડ્યુકેશન કમીટીના પ્રમુખ) શ્રી. વી. કે. આર. વી. રાવ (પ્રિન્સિપલ, લાલભાઈ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ) શ્રી. મોડક, શ્રી. કુલકર્ણી, વગેરેએ શિક્ષણના જુદાં જુદાં અંગો પર વિવેચન કર્યું હતું. ત્યાર પછી જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં કાર્ય ઉપાડવામાં આવ્યું હતું.

ગૂજરાત

[૧] લવેટ :

ગૂજરાતમાં બે કેન્દ્રો ઉઘાડ્યાં હતાં; એક સુરત હલ્લકામાં માંડવી તાલુકાના તથા વડોદરા રાજ્યના માંગરોળ તાલુકાનાં થોડાં ધણાં ગામોની વચ્ચેમાં હતું. લવેટ (વડોદરા રાજ્યમાં) મુખ્ય કેન્દ્ર હતું અને એની આસપાસનાં પાંચ ગામો-પરવટ, કીમકુંગરા, નાંદોલી, ભડૂવા, ઇસનપુરાનો આગાં સમાવેશ થયો હતો. દરેક ગામમાં થએલા કાર્યનો ટૂંકો હેવાલ નીચે આપ્યો છે. પીજી કેન્દ્ર અગાવાદ પાસે દશકોઈ તાલુકાના વતના ગામમાં રાખ્યું હતું. એની આસપાસનાં નારામ, દેવડી, સહીજપુર, ઇસનપુર, વીંઝાવ, વગેરે ગામો આ કાર્ય માટે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

પહેલા કેન્દ્ર (લવેટ) માં કુલ ૨૭ વિદ્યાર્થીઓ ગયા હતા. એમાંના ધણાખરા સુરત વિદ્યાર્થી. મંડળ તરફથી મોકલવામાં આવેલા. મુંબઈથી આ કેન્દ્ર માટે ૭ વિદ્યાર્થીઓ યજ્ઞેલા; આ ઉપરાંત અમદાવાદ વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી એક જાહેન ત્યાં આવ્યા હતાં. હાંસોટ અને નડિયાદના વિદ્યાર્થીઓ પણ આ કેન્દ્રમાં કામ કરતા. શ્રી. કપિલાબેન ખાંડવાળા પ્રેક્ષક તરીકે ત્યાં આવ્યાં હતાં. એમણે પણ વિદ્યાર્થીઓમાં દસ-બાર દિવસ રહી, એમની સાથે ભળી જઈ, વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહ આપે એવું કાર્ય કર્યું હતું.

આ ગામોની સામાજિક તથા આર્થિક તપાસ લેવા ઉપરાંત નીચે પ્રમાણેનો રોજનો કાર્યક્રમ રહેતો:-

ભડૂવા :

ખાળકોનો વર્ગ	સવારે ૭ થી ૧૦ અને ૩ થી ૫
મોટાઓનો વર્ગ	રાત્રે ૭-૩૦ થી ૧૧
રમત અને કસરત	સાંજે ૬ થી ૭-૩૦

સરેરાસ ૨૩ છોકરાઓ અને ૩૩ મોટાઓએ આ વર્ગોનો લાભ લીધો હતો. ધણાખરાઓને પૂરેપૂરું અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું.

વેટ :

આ ગામમાં ત્રણ વર્ગો ચાલતા હતા.

સવારે ૭-૩૦ થી ૧૦

બપોરે ૧-૩૦ થી ૪

રાત્રે ૮ થી ૧૦

સ્ત્રીઓ માટે ખાસ વર્ગ ચલાવવામાં આવતો. જેમાં ૧૨ સ્ત્રીઓ હાજર રહેતી.

આ ઉપરાંત સાંજે કસરત અને રમતના વર્ગો ચલાવવામાં આવતા. એક સ્વયંસેવકદળ પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

પરવટ :

અહીં પણ ત્રણ વર્ગો ચલાવવામાં આવતા. ૨૫ બાળકો, ૨૭ મોટાઓ અને ૯ સ્ત્રીઓની સરેરાસ હાજરી રહેતી.

કસનપુર :

૧૮ છોકરાઓ અને ૩૦ મોટાઓ એમ આ બંનેના બે વર્ગો ચાલતા, એમાંના બે પુરુષો ૫૦ વર્ષથી પણ વધુ વયના હતા.

નાંદોળા :

આં ગામમાં ધર્મજન સુંદર કાર્ય થયું છે. અને બહુ મળી આસરે ૭૫ સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોને અક્ષરજ્ઞાનનો લાભ મળ્યો. એક વૃદ્ધ પુરુષની ઉંમર ૮૦ વર્ષની હતી અને એની હાજરી નિયમિત હતી.

કીમકુંગરા :

વિદ્યાર્થીઓની માંદગીને લઈને અહીંનું કામ ૧૫ દિવસ પછી છોડવું પડ્યું; જો કે છોડતાં પહેલાં ૨૮ લોકોને વાંચતા શીખવવામાં આવ્યું હતું.

આ ૭ ગામોમાંથી ત્રણ ગામોમાં-નાંદોળા, બડકૂવા અને લવેટમાં-સ્થાયી વર્ગ ચાલુ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. બીજા ગામોમાં લણીખરી ઉપયોગી વસ્તુઓ અને મૂકી આવ્યા છીએ, જેનો ઉપયોગ કાર્મિકલ્ય ઉત્સાહી પુરુષ ધારે તો કરી શકે.

આ રાજના કાર્યક્રમ ઉપરાંત ચોડેચોડે દિવસે એક બીજા ગામના લોકો વચ્ચે દેશી રમતો, 'ખો-ખો', 'હુ-દૂ-દૂ-દૂ-' ની હરીફાઈ રાખવામાં આવતી અને એમાં ગામના લોકો ખૂબ રસ લેતા.

બધાં ગામો ખૂબ ન્હાનાં ૪૦ થી ૫૦ ઘરોની વસ્તીવાળાં હોઈ વસ્તી ઘણી યોડી હતી. લગભગ બધીજ વસ્તી મોંઘરા અને બીજા લોકોની હતી અને એમાંનાં ધણીખરાં અમણુજ હતાં. લોકોનો બહુવા માટેનો ઉત્સાહ, એમનામાં આવેલી નવી ભગ્યતિ, અને મુખ્ય કાર્ય ઉપડતાં પહેલાં થએલા પ્રચારકાર્યને લીધે અમારું કાર્ય રહેલું યર્ષ પડ્યું હતું.

આ રીતે આ કેન્દ્રમાં ૪૦ દિવસને અંતે આસરે ૩૦૦ સ્ત્રી-પુરુષોને અક્ષરજ્ઞાન અપાયું; એમાંનાં ત્રણમાં સ્થાયી વર્ગ ચાલુ થયો અને દરેક ગામમાં ૪૦-૫૦ પુસ્તિકાઓનો નાનોશો સંગ્રહ થયો.

વડોદરા રાજ્યના દરેક ગામમાં એક નિશાળ હોય છે એમ સાંભળેલું. અમે પસંદ રેલાં ચાર ગામમાંથી એકમાં પણ આવી નિશાળ નહોતી.

[૨] વરવા :

આ કેન્દ્રમાં થયેલું કાર્ય પહેલાં કરતાં જુદા પ્રકારનું હતું. અહીં ગએલા વિદ્યાર્થીઓને અનહદ મુશ્કેલીઓ નહીં હતી અને એમાંના કેટલાકને તો ખાજા ફરતું પડ્યું હતું. બધું મળી ૧૨ વિદ્યાર્થીઓ અમદાવાદ વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી મોકલવામાં આવ્યા હતા.

અહીંની કાર્યપદ્ધતિ સહેજ જુદી હતી. બધા જ વિદ્યાર્થીઓ વરવામાં રહેતા અને ત્યાંથી આસપાસના ગામોમાં જતા. આજુબાજુના ગામડાંઓમાં શિક્ષણની જરૂરિયાત માટે ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે જેનો ઉપયોગ બીજી રમઝોમાં થઈ શકશે. આ કેન્દ્રમાં એક મુસ્લિમ બાઈ પણ ગયા હતા અને તેઓ વરવામાં એક મુસ્લિમને ત્યાં જ રહેતા. પાછળથી વિદ્યાર્થીઓએ પતરાં ઠોકી પોતાનું સ્વતંત્ર ઝૂપડું બનાવ્યું હતું અને બધા પછીથી એ ઝૂપડામાં રહેતા. અહીં એક બહેન ગએલાં, જેઓ પાછળથી લેવેટ આવ્યાં હતાં.

વરવા અને સહીજપુર એ બે ગામોમાં સુંદર પ્રચારકાર્ય થયું છે. વિદ્યાર્થીઓએ અહીં પોતાનો વધુ વખત સામાજિક, આર્થિક તથા રાજકીય ચર્ચાઓમાં ગાળ્યો હતો.

આ ઉપરથી વિદ્યાર્થીઓના કાર્યનો ધણોખરો ખ્યાલ આવી શકશે.

મહારાષ્ટ્ર

મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં થયેલા કાર્યનો ધણો જ ટૂંકો હેતુલ નીચે પ્રમાણે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ત્રણ કેન્દ્રો હતાં. એક ભિવંડી (યાણા જિલ્લામાં) બીજું કાનહડા (પૂર્વ ખાનદેશમાં) અને ત્રીજું પૂના-સતારા. આ ત્રણે કેન્દ્રો માટે મું. વિ. મંડળ, પૂના વિ. મંડળ અને જળગાંવ વિ. મંડળ જવાબદાર ગણી શકાય. પૂનામાં મું. વિ. મંડળ (ઉત્તર વિભાગ) તરફથી ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ મોકલવામાં આવ્યા હતા. ત્રણે કેન્દ્રો મળી આસરે ૬૫ વિદ્યાર્થીઓ રોકાયા હતા.

[૧] ભિવંડી-અહીંનાં બે ગામો-ખારખાંડ અને તાંમેવલી-માં વિદ્યાર્થીઓ ગએલા. તાંમેવલીમાં પૈસા, વખત અને શક્તિનો ખોટો વ્યય થયો એમ કહીએ તો ચાલે. ઠોકરો ખાધા સિવાય આગળ ઓછું જ જઈ શકાય છે ? ત્યાંના લોકોને આવા કાર્ય પ્રત્યેના તિરસ્કાર અને એમના દારુના વ્યસનને અંગે પંદરેક દિવસ પછી ખાસ કંઈ કામ કર્યા વગર એ ગામ છોડવું પડ્યું. એની પાસેના 'ખારખાંડ' ગામમાં ધણો સારો સત્કાર મળ્યો. આ ગામોમાં નીચેના કાર્યક્રમ પળાતો :

સવારના ૬ થી ૭	કસરત, મોટા માટે
૭	ઝંડાવંદન
૭.૩૦ થી ૮.૩૦	કસરત, બાળકો માટે
૮ થી ૧૦.૩૦	શારીરિક કામ (ખેતરમાં જવું, વગેરે)
૧૨.૩૦ થી ૨	સ્ત્રીઓ માટેનો વર્ગ
૩ થી ૫	દિવાલ-પત્રિકા
૬ થી ૭	રમત અને કસરત
૮ થી ૧૧.૩૦	શિક્ષણવર્ગ

અહીં આસરે ૧૦૦-૧૫૦ માણસો રમત રમવા આવતા અને કસરત પણ કરતા. ફૂટબોલ એમની પ્રિય રમત થઈ પડી હતી. ધણી જ સુંદર 'દિવાલ-પત્રિકાઓ' આ ગામમાં તૈયાર થએલી. આ ગામની એ વિશિષ્ટતા કહી શકાય. અહીં 'Magic-Lantern' નો પણ સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો હતો.

જ્યાં ગામે મળી અહીં ૧૫૦ સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકોએ શિક્ષણ વર્ગનો લાભ ઉઠાવ્યો. આ ગામે છોડતાં પહેલાં એક ઉત્સાહી શિક્ષકના હાથમાં અમારું 'ચએલુ' કામ ચાલુ રાખવાનું સોંપી આવ્યા છીએ અને આસરે ૧૦૦ પુરંતકો પણ એમને આપ્યાં છે.

[૨] પૂના-સતારા :

આ વિભાગમાં રિજક મહારાષ્ટ્ર વિવાલયના સહકારથી ઘણુંખરું કાર્ય થયું હતું. બધું મળી અહીં ૩૫ વિદ્યાર્થીઓ ગયા હતા જેમાંના ૧૫ મુંબઈથી ગએલા.

[૩] જલગાંધ :

જ. વિ. મંડળના ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ પાંચ ગામોમાં ફરી વળ્યા. દરેક ગામમાં આશરે પચાસેકની સખ્યા વર્ગમાં હાજર રહેતી. એટલે બધું મળી આ કેન્દ્રમાં ૨૦૦-૨૫૦ જણાં અક્ષરજ્ઞાન પામ્યાં. ઝંડાવંદન, કસરત, રમત, વગેરે રોજના કાર્યક્રમ ઉપરાંત આર્થિક તપાસ પણ સતોપકારક રીતે કરવામાં આવી હતી.

કણ્ઠક

શરૂઆતમાં અહીં કંઈ પણ કાર્ય થાય એવી અમને આશા નહોતી. ઉલ્ટે એક લાઈના સહકારથી અને એમના ઉત્સાહથી એ કાર્ય પણ પાર પડ્યું. ગિમપુર વિદ્યાર્થી મંડળનો આગાં પ્રયત્નસેનીય ફોજો હતો. કનડ ભાષામાં મૂળાક્ષર શિખવવાની સરળ પદ્ધતિ નહિ હોવાને અંજે એક નવી જ યોજના યઝ્વામાં આવી હતી. અહીંના ત્રણ ગામોમાં જે વર્ગો ઉઘાડવામાં આવ્યા હતા તે દ્વારા આશરે ૧૦૦ જણાં લખતાંવાંચતાં શીખ્યાં. બધા વર્ગો ઝાઝ નીચે અથવા ખેતરોમાં ભરવામાં આવતા અને ખાસ ફેરી ખેતરોમાં ગોવાળોના છોકરાઓ ભેગા થતા.

આ પ્રમાણે મું. ઇ. વિ. સંઘ તરફથી ધાવામાં આવેલી આ યોજનાને પરિણામે આશરે હજારેક સ્ત્રી પુરુષ અને બાળકો લખતાં વાંચતાં શીખ્યાં, અને સોથી વધુ શહેરી જીવન જીવનાર વિદ્યાર્થીઓએ ગામડાનું જીવન જોયું, જાણ્યું અને એ જીવન એકાદ મહિના સુધી જીવ્યા પણ ખરા.

કેટલાકને એક સવાલ થતો હશે. આ બધા કાર્ય પાછળ કેટલો ખર્ચ થયો અને એ ખર્ચના પૈસા ક્યાંથી આવ્યા? વિદ્યાર્થીઓનાં ગાડીભાડાં, પુસ્તકોનો ખર્ચ, રહેવા તથા જમવાનો ખર્ચ (ગામડાઓમાં અમે અમારું રસોડું જુદું જ રાખતા અને સીધા સામાનના પૈસા અમે જ ખર્ચતા), વગેરે મળી રૂ. નવસોથી હજાર સુધીમાં અમે બધું સમેટી શક્યા. કોઈ પણ સંરથા તરફથી આર્થિક મદદ નહિ મળવાથી એમાંના યોગ્ય ધણા પૈસા ભીખ માગી માગીને ભેગા કરવામાં આવ્યા અને બાકી રહ્યા એને માટે પણ હજી ભીખ માગવી જ રહી. જાહેર કાર્ય કરતું હોય તો ભીખ માગવાની શરમ રાખે કેમ ચાલે!

ભૂખ સમ્બંધી આપણે ફક્ત એક જ પ્રકારની ભૂખ સમજીએ છીએ. પરંતુ વસ્તુતઃ જોગ માણુસને અનની ભૂખ હોય છે તે પ્રમાણે બીજા પ્રકારની પણ ભૂખો હોય છે. કારણુ સ્પષ્ટ છે. અનની ભૂખ એ શારીરિક ભૂખ છે. પણ માણુસ એટલે કેવળ શરીર નહિ, શરીર ઉપરાંત માણુસ ધણું તત્ત્વોનો બનેલો છે. માણુસને મન છે, પ્રાણુજન છે, હૃદય છે અને આત્મા છે. અને આ બધાં તત્ત્વોનાં અરસપરસના સંબંધોને લઈને માણુસ વિવિધ પ્રકારની ભૂખોનો અનુભવ કરે છે. માણુસ હમેશાં જ્ઞાન માટે ઝંખેનો આવ્યો છે. તે તેના ઉચ્ચ મનની ભૂખ બતાવે છે. માણુસ જોગ જ્ઞાન માટે ઝંખે છે, તેમ તે ધન, પરાક્રમ અને કીર્તિને માટે પણ ઝંખી રહ્યો હોય છે. આ બધી માણુસની ઉચ્ચ વૃત્તિઓને જો યોગ્ય અરક્ષણ અને સગવડ મળે તો વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેની પ્રગતિ સધાય છે.

પણ વાસ્તવિક જગતમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? માણુસની આ વિવિધ ભૂખોને યોગ્ય તંદુરસ્ત અવકાશ જ ક્યાં મળે છે? પરિણામે આ ભૂખને સંતોષાતા માટે માણુસને તરફડીયાં મારવાં પડે છે અને ધમપછાડ કરવા પડે છે. એક શારીરિક ભૂખનું જ દર્દાંત લઈએ. અન્ન મેળવવા માટે માણુસને કેવાં આંધળીયાં કરવાં પડે છે? કેટલી નિર્દોષણાઓ અને હાડમારીઓ સહન કરવી પડે છે? સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલા વિવિધ પ્રકારના ઝડપાઓ અને વર્ગવિમરણ આ અનની ભૂખને જ આઘાતી છે. ખેડૂતો, કામદારો અને મજૂરોની દયાળુતા રિયલિટી આ અનની યોગ્ય વ્યવસ્થાના અભાવને જ લઈને છે. આખોયે સમાજવાદ અન્નભૂખને સંતોષવાના પ્રથમ ઉપર જ રચાયો છે. અને આ અન્નભૂખના કોણમાં ઉકેલવાની જરૂર જોઈ થઈ છે; કારણુ કે આ કોણમાં ઉકેલ કયાં મિત્રાય સમાજનો દેહ સશક્ત રહી શકે નહિ.

શરીરની ભૂખ એ પ્રાથમિક જરૂરિયાત કહેવાય છે એ વાત સાચી છે. પણ એ જરૂરિયાત કોની છે એ પણ સાચે વિચારી લેવું જોઈએ. તથા પ્રાથમિક જરૂરિયાત એટલે સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારની જરૂરિયાત એવો જે વિચારબ્રમ પ્રચલિત છે તેને પણ સમજી લેવાની જરૂર છે. અનની ભૂખ એ શરીરની ભૂખ છે. આત્માની ભૂખ નથી. અને આત્મા એ શરીર કરતાં મહાન છે. આત્મા શરીરદ્વારા વ્યક્ત થાય છે. એટલે એમ ન માની શકાય કે આત્મા શરીરનું પરિણામ છે. આપણે જરૂર એમ કહી શકીએ કે શરીર એ માનવરૂપી હવેલીનો પાયો છે. પાયો એ હવેલીનું કારણ નથી, પણ હવેલીને ઊભા રહેવાનું સ્થાન છે. બીજી રીતે કહીએ તો ઇમેક્ટ્રીક ઝોળ એ વીજળીના દીવાનું કારણ નથી; વીજળીને વ્યક્ત કરવાનું સાધન માત્ર જ ઝોળ છે. એટલે શરીરદ્વારા વ્યક્ત થતો આત્મા શરીર કરતાં શ્રેષ્ઠ અને મહાન છે. અને તેથી શરીરની જરૂરિયાતો કરતાં આત્માની જરૂરિયાતો ઉપર વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે. વ્યવહારમાં પણ આપણે શું જોઈએ છીએ? ઘણી યે સ્વમાની વ્યક્તિઓએ પોતાના સિદ્ધાન્તોની ખાતર શરીર અને શરીરની જરૂરિયાતોનાં બંધોનો આપ્માં છે. આત્માના અવાજને બેવશ બનવા કરતાં શરીરની સુખાકારીને તિલાંજલિ આપી છે. એટલે પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને નામે આત્માની વૃત્તિઓને શુંગળાવવી એ દંભ અને અરાજ છે.

સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી અનેક ભૂખોમાં ગાયુસમાં રહેલી કલાવૃત્તિની ભૂખને સંતોષવાના પાઠ્યે જ્યોત્ષ્ણ પ્રયત્નો થયા છે. પરિણામે આ જ્યોત્ષ્ણ અને છંદોગ્યોત્તરી વૃત્તિએ સમાજના નૈતિક બંધનોને તોડવામાં અને તેના ધાર્મિક ઢોંગોને હિલ્લા પાડવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. માણસની જ્ઞાનભૂખ સમાપવા માટે વ્યવસ્થિત અને વ્યવહારુ પ્રયત્નો થયા છે. માણસની પૈસાની અને કૌતિની ભૂખને પ્રામાણિક આનંદોના સિકાઓ લગાવી સમાજમાં જ્ઞાનભેર છૂટથી ફરવાની રમ આપવામાં આવી છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાં યશોગાન મોટી મોટી પાઠશાળા, વિદ્યામંદિરો અને હુનરશાળાઓ દ્વારા ગવાઈ રહ્યાં છે. પણ જિઆરી કળાની ભૂખનું શું ? શરમાતે શરમાને લખાઈ લખાઈને કળાને ચાલવું પડે છે. કળાની આ નૈસર્ગિક ભૂખને સંતોષવાના પ્રામાણિક માર્ગો બંધ હોવાથી ચોર કાનુની મારફત અંધારી રાત્રે ગલીઓ ગલીઓ ફરી એકબીજાને ગળું તે ખાઈ લઈ સંતોષ માનવાનું કળાના નશીળમાં લખાયેલું છે. આ કળાની ભૂખને સંતોષવાનો સમાજમાન્ય રાજમાર્ગ નહિ હોવાથી તેને આડા માર્ગો લેના પડે છે. પરિણામે આપણા આખો સમાજ વિવિધ પ્રકારની વિકૃતિઓથી અદમ્યતો બેઠેલ રહ્યા છીએ. જે દુરાચાર, અનાચાર અને વ્યગિચાર આપણી આરે બાજુ આપણને ઘેરી વલ્યો છે તેના મૂળમાં આ કળાની વિકૃત ભૂખ છે. જેમ કાઈ નીરોગી ભૂખ્યા માણસને તંદુરસ્ત ખોરાક ન મળે તો હાથમાં જે આવે તે કાનુકેરુ' એકબીજાને ખાઈ લે એવી દશા આ કળાની બાજતમાં આપણ સમાજની યઈ પડી છે. દરેકના દિલમાં એક પ્રકારનો અસંતોષ અને ગ્લાનિની આગ સળગી રહી હોય છે. તેને સંતોષવાને તેને કંઈ પણ જડતું નથી. એટલે ભૂખ્યો ગાયુસ જેમ લાકડાને શેડસો માની બચકાં બરે તેમ કળાને નામે અનેક પ્રકારની ગંદી અને એકી વસ્તુ સમાજ આરોગી રહ્યો છે. આમાં હોય કોનો કાલો ? વ્યક્તિને કે સમાજને ? અનેક પ્રકારના બીમત્સ શૃંગારના હાલગાથથી ભરપૂર નાટક-સિનેમાના નાચો અને પ્રેમગોષ્ઠિઓ દ્વારા કળા અને આનંદવૃત્તિને પકડવા સમાજ મથી રહ્યો છે. અને જેમ ભૂખ્યો ગાયુસ વિખમય ખોરાક ખાઈ પોતાનું શુભનં દિનપ્રતિદિન વધુસાડી રહ્યો હોય છે તેમ સમાજ આવા માર્ગોદ્વારા પોતાની કળા અને આનંદ-વૃત્તિનું ખૂન કરી રહ્યો છે.

કળાની ભૂખની સાચી તૃપ્તિ નહિ થવાને કારણે દરેક ગાયુસના દિલમાં એક પ્રકારની અશાન્તિ અને અધુરાપણું વ્યાપી રહ્યું હોય છે. આ ભૂખ ને શાન્ત કરવાનો સાચો ઉપાય બધાં સુધી હાથ ન લાગે ત્યાં સુધી આ વ્યર્થ તરફસટ શાન્ત થાય તેમ નથી.

અત્યારે અપાઈ રહેલી કેળવણીમાં કળાની કેળવણીને લગભગ અમત્વ છે. આને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓમાં અનેક પ્રકારના દોષો અને વિકારો નજરે પડે છે. રેંધાઈ રહેલી કળાવૃત્તિ નીતિ બંગના અમ્યકાઓ આપે છે.

મનુષ્ય માત્રને ભવ્યતા, સુંદરતા અને વિશાળતાનાં દર્શન કરવાથી (એક પ્રકારનો) અવશ્યનીય અને અગમ્ય આનંદ થાય છે; કારણ સ્પષ્ટ છે. મનુષ્યનો આત્મા વિશાળ અને સુંદર હોઈ આત્માના દર્શનથી તેને આનંદ થાય છે. જ્યારે બાળકને આવો આનંદ અનુભવવાની તક મળતી નથી ત્યારે તે વૃત્તિ અને ભવ્યતાના કુદરતી દૃષ્ટ્યે જોવાનો પ્રસંગ નહિ મળવાથી બાળક મારફક, ફરતા, ખોટી મોટાઈ, આડંબર અને અહંકારની ચુંડાશાઈને વશ થાય છે. બીજાઓને કાઈ પણ રીતે હેરાન કરી પોતે તેનાથી મોટા છે એવો આત્મસંતોષ અનુભવવા તરફડીયાં મારે છે. તેજ પ્રમાણે સૌન્દર્યની વૃત્તિને પોષણ. અને સંતોષ નહિ મળવાથી બાળક નાટકચેટકના

છંદમાં પડી વિલાસી છવન તરફ દબે છે. પ્રકૃતિમાં રહેલી સુંદરતા—ખળખળ વહેતી નદી, મધમધી રહેલાં વનો અને ઉપવનો, શીતળ ગંદમંદ વાતી પવનની લહરીઓ, કલરવ કરતાં પક્ષીઓનું મધુર સંગીત—ની મોજ માણુવાનાં પ્રસંગો ને બાળકોને અવારનવાર મળતા હોય તો બાળકોની વૃત્તિ કોઈ દિવસ એકવાડ ખાવા તરફ નજ વળે. જ્યાં બાળકોને ચોવીસે કલાક રહેવાનું હોય ત્યાંનું વાતાવરણ કળાગમ અને કુદરતી સૌંદર્યથી ભરપૂર હોય તો બાળકને આત્મ-સંતોષની ટાક મળતી હોય છે. ત્યારે નકામી ધમાલ કે તકડગટની ઝાનિથી તે મુક્ત જ અને છે.

કળા એ મનુષ્યની સર્જનશક્તિને સંતોષવાનું સાધન છે. જ્યેષ્ઠ ધોરાકથી માણુસની શારીરિક ભૂખ સંતોષવાથી માણુસનું શરીર અને શારીરિક મન એક પ્રકારની પ્રવૃત્તતા અનુભવે છે તે જ પ્રમાણે કળાશક્તિને સંતોષ મળવાથી માણુસનું હૃદય પ્રવૃત્ત અને છે. તેના આત્મામાં શાન્તિ અને આનંદના કુવારાઓ ઊઠે છે અને પરિણામે જાતીય દોષોનો અળવળાટ આપોઆપ શાંત પડે છે.

ચિત્રકળા એ રેખા અને રંગના સપ્રમાણ મિલાવટની કળા છે. કુદરતમાં જે સુંદરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેની પાછળ રેખાની સપ્રમાણતા રહેલી છે. રેખાઓ વડે કુદરત વિવિધ પ્રકારની આકૃતિઓ ખડી કરી છે. બાળક આ પ્રમાણે કુદરતનું અનુકરણ કરી આલેખનકળા દ્વારા પોતાની સર્જન શક્તિને સંતોષે છે. મનુષ્યના આત્મામાં નાચતી અનેક પ્રકારની રેખાઓ, આકૃતિઓ, અને રંગોને પ્રકૃતિના સાધન દ્વારા બહાર વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય આલેખન કરે છે. એટલે જ્યારે બાળકને આલેખનનો સ્વાદ લાગે છે અને એ દ્વારા પોતાના આત્માની અંદર ઊઠતી અનેક લહરીઓ ને વ્યક્ત કરવાનું તેને યોગ્ય સાધન મળે છે, ત્યારે તે અનેરો આનંદ અનુભવે છે. પણ તેને વરણાગીઆપણામાંથી જ્યેષ્ઠ તેમ કરી સંતોષ આનવાનો રહેતો નથી. નારકચેરકની વિકારમય એજાઓ તેને આકર્ષતી નથી. એને આવો ખિન્નત્વશુંગાર પ્રાણુ વિનાનાં મડદાં જેવો લાગે છે.

અપ્તમાં ઊઠતા સુમધુર અવાજના પડાઓને વ્યક્ત કરવાનું સાધન એ સંગીતકળા સ્વરોની યોગ્ય મિલાવટ દ્વારા આત્માનો અવાજ સંભળાય છે. જે બાળકની ચોખ્ખા શુદ્ધ સંગીત-કળાનું વાતાવરણ જામેલું હોય છે તે બાળક સ્વરોની સ્વર્ગીય સૃષ્ટિમાં વિહાર કરે છે. તેને હલકા પ્રકારના સંગીતની મોજ માણુવાની ઇચ્છા થતી નથી. સંગીતની ભૂખ દરેકને હોય છે. પણ જ્યારે માણુસની આ ભૂખ સાચા સંગીતથી સંતોષાય છે ત્યારે તેને જનકજન્ય પણ સંગીત અને વિકારમય સ્વરે આકર્ષા શકતા નથી. એના અભાવે ગમે ત્યાંથી ગમે તેવું કુસંગીત મેળવી તે પોતાની સંગીતશક્તિને તૃપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે.

પણ દુઃખની વાત એ છે કે માણુસના આત્માને તંદુરસ્ત ધોરાક આપવાની પોતાની દુરજ છે એવું સમાજ માનતો નથી. પણ તંદુરસ્ત ધોરાકના અભાવે જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ એકું ખાવા તરફ ધસે છે, ત્યારે તે પોતાનો દંડુકા ઉઠાવી લગાવવા માટે હંમેશા તૈયાર હોય છે અને આમ કરીને પોતે ઇતિહાસિક માને છે. સમાજના આ દંડુકાના જાપને લીધે ઉઘાડી રીતે એકું ખાતાં માણુસ અચકાય છે, પણ જ્યારે જ્યારે લાગ મળે છે, ત્યારે ત્યારે ચોરીછપીથી પણ આ ભૂખને સંતોષવા માણુસ પ્રયત્ન કરતો હોય છે. ઘણાં નીતિ, સદાચાર અને ધર્મનો દંભ કરતા માણુસો આ છૂપા વ્યસનમાંથી મુક્ત નથી હોતા. બહારથી ડાહ્યામરા અને નીતિના ચોખ્ખાદાર માણુસો આ છૂપી રીતે ખીમત્સ ચિત્રો દ્વારા, ગંદાં લખાણો દ્વારા, ખીમત્સ શુંગારથી પ્રચૂર વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ દ્વારા આ વૃત્તિને મનાવવા અને સંતોષવા પ્રયત્નો કરતા હોય છે. કોઈ

સુંદર યુવતીની આકૃતિ દૃષ્ટિએ પડતાં, કોઈ સુરમ્ય વિદ્યાર્થી સ્વર શ્રવણે પડતાં તેગની વૃત્તિઓ ચોર ઝડપોની ગાંધક વિલાસ માણવા બેલગમ જની નય છે અને બન્ને બાજુ કાર્યમાં તે વૃત્તિઓનું પરિણામ ન દેખાય, છતાં આંતરિક હૃદયમાં પોતે વ્યભિચાર કરતા જ હોય છે. એક રીતે, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ, આવા લોકો ઉધાડી રીતે અનાચાર અને વ્યભિચાર કરતા માણસોથી જરા પણ ઊતરતા હોતા નથી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે માણસ ખરી પ્રગતિ અને ખરો આનંદ ત્યારે જ સાધી શકે છે કે જ્યારે તે પોતાની વૃત્તિઓને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જઈ તેને આત્માના આનંદનું હથિયાર બનાવે. આ વૃત્તિઓને દબાવી રાખનાથી કે તેને છૂટથી એક આવા માટે મદાલવા દેવાથી માણસ ખરો આનંદ ભોગવી શકતો નથી. આ વૃત્તિઓનું ઉચ્ચીભવન કરવા માટે કળા એજ સાચું સાધન છે. નીતિ, યત્નો કે વિલાસનું તાંડવનૃત્ય એ સાચા ઉપાયો નથી.

x

હવે આપણે શાળાની કેળવણી તરફ વળીએ. શાળામાં ઓછાવત્તા ચૂંશે પણ જ્ઞાનભૂખ સમાવવાનું અને સંતોષવાનું સાધન હોય છે. શાળાનો વિવિધ અભ્યાસક્રમ માણસમાં રહેલી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને તર્કશક્તિને સંતોષવા માટે હોય છે. પરંતુ આ જ્ઞાનની રીતે માણસમાં રહેલી આનંદવૃત્તિને ખીસવવા અને સંતોષવા માટે કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા શાળામાં નહિ હોવાને લીધે, મોટા મોટા માની જડેખાંઓ પણ વિકૃત બનેલી ભોગવૃત્તિના ભોગ બને છે. સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી વિવિધ પ્રકારની બદીઓનું મૂળ આમાં જ રહેલું છે. કેળવણીમાં જેટલો શાર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને તર્કશક્તિની ખીસવણી ઉપર મુકવામાં આવે છે તેનાથી સોમા ભાગનો ભાર આ લલિતકળાદ્વારા માણસની આનંદવૃત્તિને ખીસવવા ઉપર મુકવામાં આવતો નથી. ઊલટું જ્યાં આવી લલિતકળાના શિક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યાં જ્યાં માણસોની નજરે ઉડાઉપણું અને વિલાસિતા જણાય છે. જાળકોની સૈન્દર્યવૃત્તિ અને કળાવૃત્તિ ખીસવવા માટે જે જે સાધનસાગમીઓ વસાવવામાં આવે છે તથા જે જે ચોજનાઓ અને રચનાઓ કરવામાં આવે છે, તે ખાલી ટાપટીપ અને સમય તથા નીણાંતો દુર્વ્યય લાગે છે. તેઓ એમજ જ્ઞાનતા હોય છે કે આવી બાબતો એ શાળાની જવાબદારી નથી. સમાજમાં ધર કરી બેઠેલી આ હલકી વિદ્યાર્થીવૃત્તિઓને ખસેડવાની જવાબદારી જો શાળા ન સ્વીકારે તો પછી શાળા અને વાણિયાની હાટડીઓમાં જાઓ તકાવત નથી એ વહેલામાં વહેલી તકે સમજી લેવાની જરૂર છે. આ પ્રસંગે એક ખુલાસો કરી લેવાની જરૂર છે. લલિતકળાનું શિક્ષણ બહુ જ ખર્ચાળ છે એવી એક દલીલ છે. પણ અહિં ખર્ચાનો પ્રશ્ન નથી. કેળવણીને કેવા દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળી નેઈએ એ એક મોટો સવાલ છે. જો એક વાર કેળવણીની આ દૃષ્ટિ સ્વીકારવામાં આવે તો નાણાંનો પ્રશ્ન જાણ જાની મળે છે. શાળા અને શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકો સન્મુખ જો આ દૃષ્ટિ પડી હશે તો ગમે તેવા સંજોગોમાં, ગમે તેવાં સાધનોથી તે બાળકોના હિતને માટે કળાનું વાતાવરણ રચી શકવા સક્તિમાન થશે જ.

જેમ શાળામાં કળાના વાતાવરણની જરૂર છે તેમ શાળા બહાર ઘરમાં અને સમાજમાં પણ કળાને વ્યક્ત કરવા માટે ચોજનાઓ અને અવસરો ચોજનાં નેઈએ. ઘરની વ્યવસ્થા, ઘરના સરસાગાનની રચનાદ્વારા માણસના દિલમાં રહેલી આ કળાવૃત્તિને સંતોષ મળતો નેઈએ. ઘરમાં વિલાસ વધારનારાં સાધનો નહિ પણ કળાને પોષનારા સાધનો હશે તો માણસને ઘરના વસવાટથી પણ એક જાતનો મોટો આનંદ થશે અને તેને પરિણમે બહાર બાટકી આનંદ-વિલાસ, મેળવવાના પ્રસંગો

જિભા ધરો નહિ. ધરનાં બાળકાઓં અને કુટુંબ તરફ પણ સાચી સ્નેહાળ વૃત્તિનો ઉગમ થઈ પાસવી આનંદ માટેની લોલુપતા ઓછી થઈ જશે.

સમાજમાં સમૃદ્ધતા કાર્યપ્રસંગે પણ આ કળાવૃત્તિને આપનાવી લેવી જોઈએ. તહેવારો, ઉત્સવો, લગ્નના પ્રસંગોએ આ કળાવૃત્તિ વ્યક્ત થાય એવી યોજનાઓ હોવી જોઈએ. હાલ તો આવા પ્રસંગોએ મિષ્ટ ભોજન અને વિદારી નયનો તૃપ્ત થાય એવી ધમાધમ જ નજરે પડે છે. પરિણામે તહેવારો અને ઉત્સવોમાંથી આપણને કંઈ પણ નવી પ્રેરણા કે નવો આનંદ મળતો નથી. લગ્નના પ્રસંગોએ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ સાથે ગળી ચૂક અને આંગણનાં સુશોભન ગાટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. સુંદર રંગોળીઓ, સુશોભિત લગ્નમંડપો, વગેરે કાર્યો, કેવળ 'કળા' અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિથી હાથ ઉપર લેવાં જોઈએ. ધાર્મિક ઉત્સવોમાં પણ કળાને યજ્ઞો જ અવકાશ રહેલો છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે સમગ્ર સમાજની કળાભૂખને સંતોષવા માટે સમ્માન પ્રયત્નો કરવામાં આવશે ત્યારે જ સમાજ સાચો આનંદ અને શાન્તિ મેળવી શકશે. અત્યારે તો દરેક જણ આનંદ માટે ઝાંઝવાના જળની પાછળ જેમ દરણો દોડદોડ કરી મૂકે છે તેમ ધમાધમ દોડદોડ કરી રહ્યો હોય છે અને હાથ ચાડીને પેઠા ભરવાના પ્રયત્નો કરે છે, પણ તેની ભૂખ સંતોષાતી નથી. પરિણામે તેને આશ્ચર્ય જ નજરે દુઃખમય અને શોકપૂર્ણ લાગે છે.

સુંબઈ ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને આખાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

■

એ તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

. વાર્ષિક લવાજમ .

. પત્રવ્યવહારનું સરનામું .

દિનમાં - રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક.

શબ્દદેશમાં - રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં - પાંચ શિલિંગ

દેસાઈચોળ • સુરત

બાળકો અને વ્યવસ્થાપ્રેમ - ૨૧. સતીશચંદ્ર જોષી

જન્મથી બાળક અમુક અંશે પ્રેરણા-શક્તિ લઈને જ આવેલું હોય છે, એમ સામાન્ય રીતે સૌ કોઈ માને છે. તે પછી હર પળે બાળકની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ વિકાસ પામતી જાય છે. બાળકને તેની ખરી રીતે સમજણ એ જરૂર મુશ્કેલ કામ છે. તેમનાં રહસ્ય સમજવાં અને તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું એ, સારો અભ્યાસ માગી લે છે. જો તેમને બરાબર સમજી ગયા પછી જ તેમની સાથે વર્તન થાય, તો ધણું ચે રહન, ધમપછાડા, ખૂમો, કજીઆઓ, વગેરે જોઈ શકાય નહીં; પ્રભુના પયગંબરો તેમનું યથોચિત માન મેળવે. સાચે જ Child, father of man બને. આ રીતે ગૃહથી જ યોગ્ય વિકાસ પામેલું બાળક શિક્ષકોનો કેટલેવે શ્રમ અને મુશ્કેલીઓ બચાવી દે છે.

બાળગૃહોની યોજના અને પ્રવૃત્તિ આપણે ત્યાં હજુ જોઈએ તેવી જોશબેર ઊપડી નથી. કિન્ડરગાર્ડન, મોન્ટેસોરી પદ્ધતિએ આજતાં બાલકોને હજુ જોઈએ તેટલી સફળતા સાધી શક્યાં નથી. Nursery Schoolsની પદ્ધતિ આપણે ત્યાં હજુ બહુ ઓછે જ સ્થળે શરૂ થઈ છે. આવી યોજનાઓની ખૂબ જ જરૂર છે. સામાન્ય જનતા તેનો લાભ લઈ શકે તેવી યોજનાઓ કાં તે દરેક શહેરે લાતાવાર ગોઠવણ કરી લે-અથવા તો એ શક્ય ન હોય ત્યાં સરકાર તરફથી એ જાતની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. બાળકના શિક્ષણપ્રબંધની આ વાત યઈ.

બાળકના જન્મ પછીનાં શરૂઆતનાં વર્ષો જે તેના વિકાસનો કાળ છે, તે ખૂબ અગત્યનો સમય છે. નાનપણથી જ તેનામાં ઘણી શક્તિઓ રહેલી છે. ખાસ કરીને વ્યવસ્થાશક્તિ તો ખૂબ સારી રીતે વ્યક્ત થયેલી જોવામાં આવી છે. બાળકોનો વ્યવસ્થા-પ્રેમ ખૂબ આકર્ષક અને તીવ્ર હોય છે.

બાળમાનસના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે એકથી બે વર્ષનાં બાળકોએ પણ વ્યવસ્થા માટેનો પ્રેમ, અને વ્યવસ્થિત વસ્તુઓ કરાવવા માટે ખાસ અનુરાગ બતાવ્યો છે. બાળુ-બાળુની વસ્તુઓ હંમેશાં વ્યવસ્થાપૂર્વક રખાવવાનો બાળક ખાસ આગ્રહ રાખે છે. વ્યવસ્થા-પરવે બાળકનો પ્રેમ જોટસો બધો સુંદર હોય છે કે પોતાના ધરને ખૂબ સુધક અને વ્યવસ્થિત રાખવા ઇચ્છતી આદર્શ ગૃહિણીને પણ કોઈ કોઈવાર શરમાવા જેવું થઈ જાય છે. અવ્યવસ્થાથી બાળક ગમરાય છે-મૂંઝાય છે-પોતાનો રોષ જાહેર કરે છે-પછી છેલ્લો ઉપાય-ખૂમાખૂમ કરી બાળુબાળુના વડીલોનું ધ્યાન ખેંચે છે. એવે વખતે આપણે મોટરોંઓ તેને બરાબર સમજાવવા વગર ધમકાવીએ છીએ, બહાર ફરવા લઈ જઈએ છીએ, રગકાંડ કે ખાવાની વસ્તુઓ આપીને સતોષવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પણ બાળકને એમાં કશામાં રસ નથી અને તેનો વિરોધ ચાલુ રહે છે. આ રીતે તેની ખેંચતાણ ચાલુ રહે છે. આપણા કડક વર્તનથી તેની શક્તિઓ દબાઈ જાય છે, બદકે કુશિત થઈ જાય છે અને ધીમે ધીમે એ તોડેર બનીને પોતાનો વિરોધ હંમેશાં જાહેર કરે છે. મોટરોંઓના અસ્તવ્યસ્ત જીવનમાં-ગૃહમારમાં-એ પણ મોટું થતાં જોડાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તેની સ્વયંજન્ય ખૂબ સુંદર શક્તિઓ આપણે મોટરોંઓ જ રેરસમજને લીધે ધ્વંસ કરી નાખીએ છીએ, અને તેના આ ખૂબ અગત્યના જીવનસમયમાં તેના ઘડતરની એક અમૂલ્ય તક જતી કરીએ છીએ. બાળકો ચીડિયાં થઈ જાય, કજીયાબેર બને, વગેરેનાં મૂળ વડીલોની સાથે જે ગેરવર્તીવ થાય છે તેમાં જ રહેલાં છે. આપણું અજ્ઞાન જ તેમને તેવાં બનાવી મૂકે છે. સમાજમાં સાધારણ રીતે જન્મપ્રમાણ

આપણે ત્યાં વધારે હોઈ, સાધારણ જનતા પણ ખૂબ મરીબ હોવાથી, બાળકો પરત્વે જોઈએ તેટલું લક્ષ્ય અહીં અપાતું નથી અને ખૂબ અદ્ય અને રૂઢિભૂત વાતાવરણમાં બાળકના સંસ્કાર ધડાય છે. શિક્ષિત માયાપો પણ પોતાની જવાબદારી જોઈએ તેટલી સફળતાથી આ કર્તવ્યમાં અદા કરી શકતાં નથી. અને એ રીતે બાળકોનો પ્રથમ હબ્બ એમને એમ આપણી શરમ સમો ઊભો છે. માયાપોની જવાબદારી પછી બીજી જવાબદારી શિક્ષકની છે. બાળમાનસ ન જાણનાર ગમે તે વ્યક્તિ શિક્ષક તરીકે ટોકી એસાડાય, ત્યાં શિક્ષણ પણ ચર્ચાસ્પદ બની રહે એમાં શંકા જ નથી. આપણે ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણીના વિદ્યાર્થીઓ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકીએ તો ખૂબજ નિરાશાજનક દેશ આપણા માનસ સામે ઊભો થાય છે. શા માટે આમ થાય છે? એ પ્રશ્ન અહિં અસ્થાને છે. પણ એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ જ છે કે બાલગૃહોની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય શિક્ષકોદ્ધારા ખૂબજ થવાની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન દરેક શિક્ષક ભાઈ બહેનોનો નૈમિક ફરજ પૂરતો પણ હોવો જોઈએ. અસ્તુ.

આપણા પ્રાથમિક સમાજમાં વ્યવસ્થા અને શિસ્તનું ખૂબજ ઓછું દર્શન થાય છે. સાધારણ રીતે આપણે ત્યાં આ એક ખૂબ શરમજનક દુર્ગુણ છે. જ્યાં બાળકોમાં જ આ ગુણ ખૂબ સારી રીતે ઉદ્ભૂત થયેલો હોય છે, તો પછી એ ગુણને દબાવીને, સમાજમાં ફક્ત આનાથી વિરુદ્ધ મનોદશ ઉત્પન્ન કરનાર કોણ? આપણે મોટેરાંઓ જ એ માટે જવાબદાર હોઈ શકીએ બાળક પાસેથી આપણે આ વસ્તુ શીખવાની જરૂર જ છે. બાળકને Messiah પયગમ્બર તરીકે ગણાવતાં માત્ર મોન્ટેસોરી આજે પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં એજ વસ્તુ સુચવાતી રહ્યાં છે. તેમના અનુભવો અને અભ્યાસ સમધારણ જનતા સમક્ષ મૂકવાની ખાસ જરૂર છે. જેથી થોડું ઘણું પણ બાળકોનું સ્વસ્થ આપણે જાણતા થઈએ. બાળકોની વ્યવસ્થાશક્તિ જતાવતા તેમના અનુભવોના હાથસા અહિં જણાવું છું.

એક ચારેક વર્ષનું બાળક એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં પાણી રેડતું હતું. અને તેનાથી અજાણનાં જાગીન ઉપર થોડાં થોડાં ટીપાં પડતાં હતાં. બીજું એક નાનું બાળક આ જોઈને ઊઠ્યું. એક કપડાંનો કંકડો લઈને છાત્રીમાં નીચે જોડીને પેલાં ટીપાં લૂછવા લાડ્યું. ત્રીજું ટીપાં પડતાં વધે થયાં ત્યારે નાનાએ પૂછ્યું: 'બસ, હવે વધારે નથી?' મોટું બાળક અનુભવ થઈને બોલી ઊઠ્યું - 'શું વધારે નથી?'

બીજો પ્રસંગ વધારે સુંદર છે.

એક મૃદસ્થ કુટુંબના ઘરમાં દિવાનખાનામાં એક ટેબલ હતું; તેના ઉપર હમેશાં એક સ્વચ્છ અને સુંદર કપડું બિજાવતું. અને પછી તેના ઉપર એક આકર્ષક સુગંધાળાં ફૂલો મુકાતાં. ઘરનાં નાના બાળકને આ ખૂબ ગમતું. એક વખત એક મહેમાન આવ્યા. બાળક દિવાનખાનામાં રમતું હતું. મહેમાને આવીને પોતાની છત્રી પેલા મેજ ઉપર મૂકી. બાળકે તે જોતાં ખૂબ પાડી. તેની વ્યવસ્થાપ્રેમની લાગણી ધવાઈ. બાળકને છત્રી જોઈએ છીએ એમ જ્યાંને લાગતાં તેને તે આપવામાં આવી. પરંતુ તેણે તેને દૂર ફેંકી દીધી. છત્રી ફરી મેજ ઉપર મૂકવામાં આવી. બાળકે વધારે નેરથી વિરોધ જાહેર કર્યો. ચતુર માતા બાળકને સમજાવે, અને તેણે છત્રી ત્યાંથી લઈ તેના યોગ્ય સ્થાને મૂકી. બાળક શાંત થઈ હસવારમત મંડી ગયું. કેટલો સુંદર વ્યવસ્થાપ્રેમ! આવો જ સરસ એક બીજો અનુભવ છે.

એક કુટુંબ બહાર ફરવા નીકળ્યું. માતાના હાથમાં પહેરવાનો કોટ હતો. બીજા હાથમાં બાળકને તેડ્યું હતું. બાળકે કોટ જોઈને ખૂબાખૂબ કરવા માંડી. માતા આગળથી બાળકને પિતાએ

લીધું. રમાડવા પ્રયત્નો કર્યા. બહારની કેટલીયે વસ્તુઓ તરફ તેને આકર્ષવા પ્રયત્નો કર્યા પણ વ્યર્થ. માતાપિતા ઉતાવળમાં ગમરાયા જેવાં થઈ ગયાં. માદમ મોન્ટેસોરીએ આ દૃશ્ય જોયું. અને તેમણે પાસે જઈને બાળકની માતાને કહ્યું: 'હાલો બાળકને હું' રાખું. તમે આં કોટ પહેરી લેશો?' માતા કંટાળી ગઈ હતી. તેણે તુરત કોટ પહેરી લીધો. અને જાણે જાનુ થયો હોય તેમ બાળક ખુશ થઈ ગયું. 'આ-કોટ પહેર.' જાણે કે તે કહેતું હોય કે કોટ હાથમાં ન રખાય, એ તો પહેરવા માટે જ છે.'

કેવા સુંદર અનુભવો છે !

બાળકની આ સુંદર શક્તિનો વિકાસ એ કુદરતી બળિસ છે. આ તત્ત્વસ્પર્શી સમયમાં ને વિકાસ સાધવામાં આપણે ખૂબ સાવચેતીથી આપણો ફાળો આપવો જ નોઈએ. બાલિષ્ઠનું બાળક આપણે જ ધડીએ છીએ. બાળકને પિઝાનવામાં આપણે એકરકાર રહીએ એના જેવો કૂર ગુનો બીજો હોઈ શકે જ નહિ. આપણી શાળાઓમાં વ્યવસ્થા ને શિસ્ત એ બે ખૂબ અમલના શબ્દો ગણાય છે. શાળા નિયમનમાં આ શબ્દો ખૂબ મોટો ભાગ ભજવે છે. બાળકો જન્મથી જ વ્યવસ્થા અને શિસ્તપ્રેમી હોય છે, તે ઉપરના દાખલાઓ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. એટલે શાળાઓમાં આપણે આપણો ભાર ઓછો કરવા માગતા' હોઈએ, શિસ્તપાલનના કડક નિયમો તથા વ્યવસ્થા બાળકના પાછળ ચત્તાં સમયના વ્યયને ઓછો કરવા માગતા હોઈએ તો બાળકના વિકાસમાં જ તેનામાં રહેલી આ ખૂબ સુંદર શક્તિને આપણી જ બૂઝથી કચરી નાખવી ન નોઈએ. આપણી બૂઝને લીધે જ આપણે ખૂબી બાળકોને દંડીએ છીએ. કેટલીયે શિક્ષા પ્રયાઓ-ટાસ્ક કલાસો-દંડ વગેરે બહું કેવું દૂર થઈ જાય ! બાળગાનસ સગલ તેના પરત્વે વર્તન રાખવામાં જ શિક્ષણના મૂળ સિદ્ધાંતો સરળતાથી આપણે પાર પાડીયું.

‘નૂતનશિક્ષણ’નું ત્રીજા ત્રીજું ભેટ પુસ્તક મળ્યું ?

કેળવણીની કરુણતા

• મૂળ અગ્રેજ લેખક •

એડમન્ડ હોમ્સ

• અનુવાદક •

ચંદ્રસાઈ કા. ભટ્ટ

છૂટક નકલ માટે ચાર આનાની ડિકિટ બીડો.

આંતરરાષ્ટ્રીય

શાંતિ અને વિશ્વપ્રેમ*

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

દુનિયાભરના પ્રતિનિધિ ભાઈજાહેનો,

આપની સૌની સમક્ષ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને વિશ્વ પ્રેમનો શિક્ષણદ્વારા પ્રચાર કરવાનો એક દરજ્જો રજૂ થયો છે. એ દરજ્જો ઉપર માત્ર વિચારો જણાવવાની અને તક સાંપડી છે તેથી હું મારી ભાતને ધન્ય માનું છું.

મને લાગે છે કે આ પ્રકારના દરજ્જો તો કેટલીયે વખત જુદા જુદા સંમેલનોમાં આવ્યા જ કરતા હશે. આ દરજ્જોની જે ભાષા આપણી સમક્ષ આવી છે તે પણ મૂળ ભાષાના ધણા સુધારા પડીથી આવી છે. પરિપક્વતા અનેકાનેક ગિત્રો સાથે આજે સવારે આ દરજ્જોના સંબંધમાં વિચારોની આપણે કરવાનું પણ મને સહભાગ્ય સાંપડ્યું છે. હું પોતે માનું છું કે વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વપ્રેમ માટે સૌથી વધારે કાર્ધ પણ સઘ પ્રયત્ન કરી શકે તેમ હોય તો તે શિક્ષકોનો જ સંધ હોઈ શકે. આ દરજ્જો આપણે કરીએ તો સમાજના નેતાઓ અને રાજકારણના મોટા મોટા સૂત્રધારો આપણી તરફ કદાચ દરજ્જોના છે. આપણે તેમને જણાવી દેવું જોઈએ કે વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વપ્રેમનો ખરો આધાર તો શાળામાં આવી રહેલા શિક્ષણ ઉપર છે. જે વિદ્યાર્થીને શાળાના શિક્ષણમાં જ એ શાંતિ અને એ પ્રેમનું જ્ઞાન કદાચ હશે તે વિદ્યાર્થી જ મોટાપણે કાર્ધ રાષ્ટ્રના શહેરી તરીકે શાંતિ અને પ્રેમને વળગી રહેવાના પ્રયત્નો કરી શકશે.

વિશ્વશાંતિનો વિચાર કરતી વખતે તેનો અમલ કરવા સારું શિક્ષણસંસ્થાઓ તરફ નજર નાખીએ તો દરેક રાષ્ટ્રના શિક્ષણતંત્રની પાછળ રહેલી આદર્શ વિચારમંત્રણી આપણી નજર સમક્ષ આવ્યા વિના રહે નહિ. શિક્ષણના દરેક કાર્ધ તંત્ર પાછળ એના પ્રેરક બળ તરીકે રાષ્ટ્રનો અને પ્રજાનો આદર્શ રહેલો હોય છે. આજે આપણું સૌ કોઈ દુર્ભાગ્ય છે કે દુનિયાના લગભગ તમામ રાષ્ટ્રો પોતાના તમામ તંત્રો પાછળ હિંસાનો આદર્શ સેવી રહ્યા છે અને એ આદર્શ દ્વારા ગમે તે હાથેય વાટે પરિવર્તો વધારવાના કાગમાં શુંયાર્ધ ગયેલા છે. જે પ્રજા પોતાના નાનકડા સ્વાર્થ ખાતર બીજી પ્રજા ઉપર હિંસક શસ્ત્ર વડે લડકરી આક્રમણો કરે તે પ્રજાના બાળકોને વિશ્વશાંતિનો પાક બાળવવો કેવી રીતે શક્ય બને? શિક્ષણ સંસ્થામાં માનવતાનું શિક્ષણ આપવા માટે ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને રાજકારણ જેવા વિષયો શિખવવામાં આવે છે. એ વિષયોનું શિક્ષણ હિંસાના આદર્શ ઉપર નિર્ભર હોય અને એ શિક્ષણ દ્વારા બીજી પ્રજાઓને ચૂસી ખાવાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો થતા હોય તેની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વિશ્વશાંતિની વાતો કેમ સંભવે? શાળામાં બાળકો વિદ્યાર્થી પોતાની આસપાસની દુનિયાથી અલિપ્ત નથી રહી શકે. શાળામાં જ્યાં એ શાંતિની વાતો સાંભળે તો હોય પરંતુ શાળાની બહાર સમાજના પ્રતિષ્ઠિત માણસને અશાંતિનો આશરો લેતો એ જોઈ રહ્યો હોય છે. હિંસાનું શરણ લેનાર અને અશાંતિ ઊભી કરનાર માણસોને રાષ્ટ્રના પ્રતિષ્ઠિત નેતાઓ તરીકે એ ઓળખે છે અને જાણે અજાણ્યે એના મનમાંથી વિશ્વશાંતિના ખ્યાલો ઓસરી જાય છે. વિશ્વશાંતિ સ્થાપવા માટે શિક્ષણ સંસ્થાઓ ત્યારે જ પોતાના પ્રયત્નોમાં સફળ થશે કે જ્યારે એ પ્રજાના સમગ્ર તંત્રની પાછળ વિશ્વશાંતિનો સાચો આદર્શ પડેલો હશે.

જોડાણો—જ્યાંનામાં પ્રજા અને શાળા વિજ્ઞાનમાં આ વિષય ઉપર પ્રત્યેક રજૂ કરતી વખતે કરેલું આખ્યાન

અને વિશ્વપ્રેમની વાતો કરતી વખતે પણ આપણે તો ધાણુંજ સાંભળવાનું રહે છે. આપણે સૌ ધર્મોએ શિક્ષકો છીએ. વિશ્વપ્રેમ ઊભો કરતાં પહેલાં સ્વપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, શહેરપ્રેમ અને રાષ્ટ્રપ્રેમમાંથી બાળકને પસાર થવું પડે છે. એ પસાર થવાની ક્રિયા ધણી જ અઘરી હોય છે. આપણી પાસે બાણી રહેતું બાળક કોઈ પણ એક પદ્ધતિના ઉપર સ્થિર થવાને બદલે ઉત્તરોત્તર એ આગળ વધ્યા જ કરે તેના પ્રયત્નો આપણે કરવાના રહે છે. આજે તો આપણી સમક્ષ નજર નાખતા આપણને દેખાય છે કે બાળકોને પ્રેમ પોતાની જાત આગળથી વધારે પ્રગતિ કરી શકતો જ નથી. કુટુંબો તરફ નજર નાખીએ છીએ તો ત્યાં પણ આપણને દેખાય છે કે આત્મકેન્દ્રી બાળકોની સંખ્યા જ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. મોટી ઉંમરે આપણી સાંની સમક્ષ રાષ્ટ્રપ્રેમનો આદર્શ ધરવામાં આવે છે ખરો. પરંતુ એક જ પદ્ધતિના ઉપર સ્થિર બેસી જવાની ટેવવાળા આપણે રાષ્ટ્રપ્રેમને પણ અસાધારણ, સીવદંથી વળગી રહીએ છીએ અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રેમનો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી—આવો સંકુચિત રાષ્ટ્રપ્રેમ ગાનવગ્નતની પ્રગતિમાં જરા સરખો પણ વધારો કરતો નથી. સંકુચિત રાષ્ટ્રપ્રેમથી પ્રેરણામાં અનેક રાષ્ટ્રોને વેરના ઝેરી કુંડાળમાં સપડાયેલાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આપણું બાળકોને આપણે તેમાંથી પણ બચાવી લેવા જોઈશે.

શિક્ષક બાળકોને, આ પ્રસંગે આપણી સાંની એક અંગત વાત તરફ પણ હું સૌનું લક્ષ્ય મેંચતા ગાણું છું. પ્રેમને જન્યત કરનારી, નિકસાવનારી અને આખરે વિશ્વપ્રેમમાં ફેરવી નાખનારી જાતીયતાની જે પ્રાથમિક વૃત્તિ મનુષ્ય માત્રમાં પડેલી છે તે વૃત્તિનો યોગ્ય વિકાસ આપણી પોતાની જાતમાં પણ થયેલો નથી હોતો. આપણું જીવનમાં પણ એ વૃત્તિ પ્રાથમિક અને જડ સ્વરૂપમાં પડેલી છે. એ જડ વૃત્તિના પ્રેરણેતા આપણે ધણે મોટે અંશે આત્મપ્રેમની બની ગયેલા છીએ. આત્મપ્રેમના પદ્ધતિના ઉપરથી આગળ વધવાનો આપણને અવકાશ નહિ મળેલો હોવાથી એ સંકુચિત વર્તુલમાંથી બહાર આવવાનું આપણે મારે અશક્ય બની ગયું છે. બુદ્ધિથી આપણે મને તેટલી દલીલો કરીએ અને તર્કશક્તિથી આપણા વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાના પ્રયત્ન કરીએ તોપણ આપણા પોતાના જીવનને વિદ્યાર્થીઓ નીરખ્યા વિના રહી શકતા જ નથી. ધણીયે વખત એવું બનવા પામે છે કે જીવનશક્તિનો આપણો પ્રવાહ અજીવારી રીતે કોઈ એક ઠેકાણે અટકી પડે અને ત્યાંથી કૂદકો મારીને ભૂતકાળના નહિ ભૂલાયેલ જોવાં કોઈ સંસ્મરણો ઉપર જઈને પડે—ત્યાં આગળ પડી ગાણુસ પાસે એક પ્રકારનું એવું વિચિત્ર વર્તન કરાવે કે જે વર્તન મોટી ઉમરના ગાણુસની બુદ્ધિને અને જ્ઞાનને અસંગત હોય અને અજીજનનું પણ હોય. આનું તો આપણા હરકોઈના જીવનમાં અનેકવાર બન્યા કરતું હોય છે. આપણા ઘરનાં બાળકોથી અને આપણા વર્ગનાં વિદ્યાર્થીઓથી એ હકીકત છૂપી નથી રહી શકતી. આપણી વિશ્વપ્રેમની વાતો એમના બાહિર મનને પણ વાહિયાત બેવી લાગે છે, અને બાળકના મનની મૂઝવણો ઘટવાને બદલે વધ્યા જ કરે છે. શિક્ષકો ધર્મો આત્મનિરીક્ષણને પ્રેરનારો હોય તો આપણે હરહંમેશ આત્મનિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ. આટલી ઉંમરે આપણા મનની એ દશામાંથી આપણે ઝટ નીકળી શકીએ નહિ એ સંભવિત છે ખરું. પરંતુ એક વખત આપણે જાતને એળખી લીધી હોય તો આપણા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ નમ સ્વરૂપે ઊભા રહેતાં આપણને સંકાય થવાનો નથો અને એ એક જ હકીકત એમના મનને ગોઠાવો દૂર કરીને એમને સાચે પંથે ખાડવામાં એમને મદદ કરવાની છે.

વિશ્વશાંતિની અને વિશ્વપ્રેમની આપણે માત્ર વાતો કરતી ન હોય અને આપણા શિક્ષણદારો એવા પાંડો આપણા વિદ્યાર્થીઓને આપવા હોય તો આપણી શિક્ષણની આજની રીતમાં ફેરફાર કરી

નાખવો જ નોંધશે. ઇતિહાસ કે રાજકારણ શિખવવામાં રાષ્ટ્રીય સંકુચિતતાનો પાઠ શીખવવાનો આવતો હોય તો પણ હકીકત તરીકે તેને રજૂ કરી પછી આપણે તો તેનો વિરોધ જ કરવો રહે. કેળવણીના તંત્રને રાજકીય તંત્રથી અથવા તો સમાજના ખીન્ન દોષ પછી તંત્રથી મુક્ત રાખવું નોંધીએ એવા વિધાનની પાછળ શિક્ષણના તંત્રને દોષ પછી પૂર્વગ્રહ વિના કેવળ આદર્શ ઉપર નિર્ભર રાખીને ચલાવવા દેવું નોંધીએ એ પ્રકારનો અર્થ સમજવો. એટલા સ્વતંત્ર અને એટલા મુક્ત આપણે ન દોષીએ તો માનવતાના દોષ પછી ઉદાત્ત સિદ્ધાંતનું શિક્ષણ આપણે આખી રાજવાની નથી. જે જે દેશોમાં શિક્ષણતંત્ર ઉપર રાજકારણ, સમાજ કે ધર્મનું નિયંત્રણ મૂકવામાં આવ્યું હોય છે તે તંત્રનાં પરિણામો ધણીક વખત નિર્જન અથવા તો કલુષિત આવ્યાં હોય છે. આજે આપણે એવી પકડોમાંથી છૂટા થયા ન હોઈએ તો આપણા પ્રયત્નો તો છૂટા થવાના જ હોવા નોંધીએ. શાળાની અંદર શાંતિના નિયમો ઊભા કરવાથી અથવા તો વિશ્વશાંતિની જરૂરિયાત સમજાવવાથી આપણું કામ સરવાળું નથી. શાંતિનો આદર્શ તંત્ર પાછળ ન હોય તો શિક્ષકના જીવન પાછળ હોવો જ નોંધીએ. અશાંતિમાંથી શાંતિ જન્માવવા માટે શિક્ષકસંસ્થાનું આદર્શ જીવન આગના અનવરથાવાળા યુગમાં પણ ધણે અંશે કાર્યસાધક બની શકશે.

વિશ્વપ્રેમ માટે હું હમણાં જ કહી ગયો. પોતાનું પ્રેમમય જીવન જે કક્ષાએ ઊભું હોય તે કક્ષાને ધરાગર સમજી લઈને વિદ્યાર્થી સાથે આપણા સંબંધો બંધાવા નોંધીએ. શોધ કરતાં ધણી વખત માતૃમ પાસે કે પ્રેમની ભૂમિકા પરત્વે આપણે અને વિદ્યાર્થીઓ એક જ કક્ષા ઉપર ઊભા દોઈએ છીએ. ઉમરનો ભેદ ઊર્જાનો ભેદ નથી હોતો. એક જ કક્ષા ઉપર ઊભેલા આપણે એક જ સાથે ગતિ કરવાની રહે તેમાં સંકોચ ન થવો નોંધીએ. પ્રેમનો પ્રવાહ શુદ્ધ રીતે અને અસ્ખલિત વળા કરે તેનું આપણા કરતાં આપણા વિદ્યાર્થીના જીવનમાં વધારે જનવાનું છે. આપણે તો કદાચ દોઈએ ત્યાં ઊભા રહી જઈશું, પરંતુ આપણા વિદ્યાર્થી આપણાથી પણ આગળ જશે. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રેમને વિદ્યાજળ જનાવવાની વ્યાગતમાં ધણીય વખત આપણે તો આપણા વિદ્યાર્થી પાસેથી સાચા પડો જણાવના રહે છે. આટલું સમજાઈ ગયું તો પણ વર્ગમાં શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થી તરફ નિરંમિમાનપણે ઉપકારદષ્ટિથી નેત્રો રહેવાનો છે. પ્રેમનો વિનિમય એ વર્ગમાં શક્ય જાને છે અને વિશ્વપ્રેમની ભાવના ખીલવવામાં સહાયરૂપ જાને છે.

સંસ્કૃતનું શિક્ષણ

—શ્રી. ધીરજલાલ ઉપાધ્યાય

લેખાંક બીજો

[ગતાંકના પૃ. ૪૧૧ થી ચાલુ]

સંસ્કૃતનું પહેલું વર્ષ

આપણે સંસ્કૃત-શિક્ષક સંસ્કૃત-શિક્ષણના પ્રથમ દિવસે જ સરળ ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃત-શિક્ષણની અગત્ય ચર્ચે છે. ગીતા, • રામાયણ, મહાભારત, વિ. ધાર્મિક ગ્રંથો તેમ જ સાહિત્યની સુંદર કૃતિઓ, આર્થ સંસ્કૃતિ, ગૂજરાતી-સંસ્કૃતનો ભાષાસંબંધ, વિ. વિષેની વાત બાર-તેર વર્ષના બાળકો સમજ શકે એવી રીતે સંસ્કૃતની અગત્ય સમજાવવા માટે કરવામાં આવે છે. પછીથી વિદ્યાર્થીઓના ઉચ્ચાર સંબંધી તે ધ્યાન આપે છે. જે બાળકોનો માતૃ-ભાષાનો શિક્ષક તેમના ઉચ્ચારમાં સવિશેષ સાવધાન રહ્યો હોય તો આપણા સંસ્કૃત-શિક્ષકનું કામ ઘણું સરળ થઈ પડે છે; પણ જે માતૃભાષાના ઉચ્ચારમાં જ અશુદ્ધિ પેસી ગઈ હોય તો શુદ્ધ સંસ્કૃત-ઉચ્ચાર માટે સંસ્કૃત-શિક્ષકને શ્રમ સેવો પડે છે. વળી, સંસ્કૃત શીખનારા ઉચ્ચ વયુના સંસ્કારી કુટુંબોમાંથી આવેલા હોય તો ઉચ્ચાર સંબંધી ધણી મુશ્કેલી નથી નડતી; પણ હવે તો અત્યાર સુધી સંસ્કારવિહીન રહેલી કોમોમાં પણ શિક્ષણની સહવાવના નળી છે એટલે પેલાના ધરમાંથી તેમ જ ધરના વાતાવરણમાંથી અશુદ્ધ ઉચ્ચારો પરંપરાથી લઈ આવેલાં આવાં બાળકોના ઉચ્ચાર માટે પણ સંસ્કૃત-શિક્ષકને ઠીક ઠીક શ્રમ લેવો પડે છે. વળી દેશના અમુક ભાગમાં જે લોકોના બહોળો વર્ગ અમુક જ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર વ્યવહારમાં કરતો હોય તો તે સુધારવામાં સંસ્કૃત-શિક્ષકનો શરૂઆતનો સમય બાપ છે. ઇ. ત. ગૂજરાતના ચરોતર વિભાગમાં જ નો તામ્ર્ય જ ઉચ્ચાર તેમ જ ચરત તરફ જ તરીકેનો ઉચ્ચાર ગૂજરાતીમાં કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં જ, જ અને ધ નો બિન્ન ઉચ્ચાર વર્ગમાં મહેનત લઈને પણ શિક્ષક બાળકોની જાગે કરાવવો ધટે. વળી કેટલાક બાળકોની જાગ દંત્ય જ નો ઉચ્ચાર ટૂંતરીકે, જ નો ટૂં તરીકે, જ નો ટૂં તરીકે, ધ નો ટૂં તરીકે નાનપણથી જ કરતો આવેલી હોય છે; યોગ્ય અભ્યાસ પછી શિક્ષકની મહેનતથી જામ નરર શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતી થઈ જવી નેઈએ. વળી જ-જ નો, જ-જ નો ઉચ્ચાર બાળકો સ્પષ્ટ કરે છે તે જોવું નેઈએ. અનુનાસિકાના તેમ જ હસ્વ-દીર્ઘ સ્વરોના શુદ્ધ ઉચ્ચારોનો અભ્યાસ [repetition] દાખલાઓ સાથે વર્ગમાં શરૂઆતમાં જ થવો નેઈએ. નોડાક્ષરો બાળકો બરાબર લખે છે તે પણ હમણાં જ નેઈ સેવું નેઈએ. વિસર્જનો ઉચ્ચાર હજ ન થઈ જાય તે પણ સંભાળવાનું છે. વિસર્ગ પછી કઠોર વ્યંજન આવે તો એ કઠોર વ્યંજન સાથે વિસર્ગનો ઉચ્ચાર બાળકો જવો નેઈએ. ગચ્છામિ, પતામિ વગેરે બોલવામાં વિદ્યાર્થીઓ જે આંતર્યરનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરે તો આ ટેવ ટાળવા માટે ઉપાંચ સ્વરને સહેજ વધારે લંબાવી ઉચ્ચાર કરવો. ઇ. ત. ગચ્છા (જા) મિ, પતા (જા) મિ. વળી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જ નો ઉચ્ચાર ન કરે છે. ઇ. ત. મૂર્લેંગ નો મૂર્લેંગ, કોધિવાર મ નો ઉચ્ચાર મ કરે છે. ઇ. ત. ગચ્છેવમ્ નો ગચ્છેવન તરીકે. આ શરૂઆતથી જ સુધારવું ધટે. જે આ પ્રમાણે સંસ્કૃત-શિક્ષક શરૂઆતથી જ ઉચ્ચાર સંબંધી નજરત રહેશે તો પછી બાળકોની નોડણી માટે ભવિષ્યમાં એની ચિંતા ઓછી થશે. [સાથે સાથે ગૂજરાતીની ધણીખરી નોડણીની પણ] કારણ કે સંસ્કૃતમાં. તો જેમ લખાય તેમ જ ઉચ્ચાર થાય છે, અંગ્રેજીમાં તેમ નથી.

આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં વર્ણોના ઉચ્ચાર સંબંધી પ્રાથમિક તૈયારી થઈ રહ્યા પછી સંસ્કૃત-શિક્ષક સંસ્કૃતનો પ્રથમ પાઠ શરૂ કરશે. ત્યારે એ સંસ્કૃત-શિક્ષણમાં કઈ પદ્ધતિ સ્વીકારશે ? ડૉ. ભાણુદાસની વ્યાકરણ-ભાષાન્તર પદ્ધતિ ? ના, આગલા ક્ષેત્રમાં જતાવ્યું તેમ તે તો ભૌતિક પદ્ધતિના જ ઉપયોગ કરશે, કારણ કે તે જાણે છે કે ભાષા એટલે મુખ્યત્વે બાળપણ, બોલવું તે [Language is Speech]. તે જાણે છે કે બાળક નાનપણથી ભાષા શીખે છે, ઘરમાં વડીલોનાં વાક્યો સાંભળી સાંભળીને. વારંવાર અમુક શબ્દોનો ઉચ્ચાર અમુક વસ્તુ કે ક્રિયા સાથે થાય એટલે બાળક તે શબ્દોચ્ચારને તે તે વસ્તુ કે ક્રિયા સાથે સાંભળી લે છે અને એમ સમજીને તેવો ઉચ્ચાર અનુકરણથી કરવા પ્રેરાય છે. આજ રીતે શિક્ષક અહીંઆં નાખે છે. દા. ત. અહં શ્રીમણેણં નમમિ । એ વાક્ય શિક્ષક બોલશે તે વખતે અહમ્ બોલતાં પોતાની જાત, શ્રીમણેણમ્ બોલતાં ગણેશની છાત્રી અને નમમિ બોલતાં નમસ્કારની ક્રિયા શિક્ષક પોતે કરી જતાવે છે. વિદ્યાર્થી આમ વાક્ય દ્વારા જ અહમ્, ગણેશમ્, અને નમમિ શબ્દોનો અર્થ પ્રત્યક્ષ વસ્તુના ને ક્રિયાના દર્શનથી પામી જાય છે. ભાષાન્તરની પદ્ધતિ જરૂર જ રહેતી નથી. [૧] આમ આવું વાક્ય શિક્ષક બે ત્રણ વાર સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ ક્રિયાથી કે વસ્તુદર્શનથી પોતે બોલશે, અને નવો શબ્દ પાઠિયા પર લખશે. [૨] પછીથી આખો વર્ગ સમૂહમાં શિક્ષકની પાછળ તે જ વાક્ય શિક્ષકની માફક બોલશે. સમૂહમાં આમ વાક્ય બોલાવું હોય ત્યારે શિક્ષકને પોતાના કાન સતેજ રાખવા પડશે. બાળકોએ અને અશુદ્ધ વર્ણોચ્ચાર કરતા વિદ્યાર્થીઓને એણે ઝટ પારખી કાઢવા જોઈએ. [૩] પછી વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે વાક્યનું પુનરુચ્ચારણ વ્યક્તિગત થવું જોઈએ. ઉચ્ચારમાં જોડવાળા વિદ્યાર્થીઓ પાસે આત્યારે શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરાવવાનો જોઈએ. આમ વિદ્યાર્થીએ વાક્ય સમજી લીધું : વાક્ય સાંભળીને, ઉચ્ચાર કરીને, પ્રત્યક્ષ ક્રિયા કે વસ્તુનો સંબંધ મનમાં ગોઠવીને અને છેવટે પાઠિયા પર એવું લખાણ જોઈને, આવી રીતે ત્વમ્, સઃ અને પીન્નં ત્રણ - ચાર ક્રિયાપદ, ત્રણ - ચાર નામો, તેમ જ પીન્નં સર્વનામોનાં નવાં વાક્યો વાપરી શકાય. (૪) આમ પાંચ - સાત વાક્યો આવી રીતે વર્ગમાં શીખવાડ્યા પછી શિક્ષક એ વાક્યોનું 'આદર્શ વાચન' કરશે. આખો વર્ગ શિક્ષકનું વાક્ય સાંભળીને એની પાછળ વાંચશે. વાચન વખતે કંઈના આરોહ, અવરોહ અને ઉચ્ચારની બાબતમાં શિક્ષકે હીક સંભાળ રાખવી જોઈએ. પ્રથમ માટે આદ્યાર્થ, અને આદ્યર્થદર્શક વાક્ય માટે વાક્યનો આરોહાવરોહ જાળવવો માટે. શિક્ષક જેવું વાંચશે તેવું જ વિદ્યાર્થીઓ શીખશે. વાચન મંદ ગતિએ અથવા ખૂબ ઝડપથી ન થવું જોઈએ. વાચન થયા પછી વિદ્યાર્થીઓને તે જ વિધિના પ્રશ્નો પૂછવા. પ્રશ્નો શરૂઆતમાં ઘણા જ સાદા હોવા જોઈએ. કિમ્, કયમ્, કુત્ર, ક્વ, કતિ, દર્શય વિગેરે ના અર્થ બાળક જાણે તો પ્રશ્નો પૂછતામાં સરળતા થઈ પડે છે. પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ જવાબો વર્ગમાં સમૂહમાં તેમ જ વ્યક્તિગત બોલાવવાવા જોઈએ, વિશેષ તો પેલા ખજત વિદ્યાર્થીઓ પાસે. (૫) છેવટે પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી વાક્યોમાં ખાલી જગ્યા પૂરવાનાં, બંધબેસતા શબ્દો ગોઠવવાનાં, અસ્ત વ્યસ્ત કરેલાં વાક્યોને વાક્ય-ક્રમમાં બદલવા ગોઠવવાનાં વિગેરે ગોળાવતો મૂકવા જોઈએ. જે વાક્યો ગોઠવાય તેનો ગૂંજસાતીમાં અર્થ પૂછી જોવો-જેથી વિદ્યાર્થીઓ બહુતર સમજ્યા છે કે નહિ તેની કસોટી થઈ શકે. આમ શરૂઆતના યોગ્ય પાઠો આ પદ્ધતિએ સંસ્કૃત-શિક્ષક લેશે. પાઠોના વિષય તરીકે બાળકો જેના નિત્ય સંપર્કમાં આવતાં હોય તે રાખવા જોઈએ. દા. ત. શરીરનાં અંગો, વર્ગ, પુસ્તકો, ખાદ્યપાન, બાળ, કીડાંમણ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગાય, ફૂલો, પક્ષી, નદી વિગેરે. સંસ્કૃતના પહેલા વર્ષમાં-ત્રીજા ધોરણમાં આ પદ્ધતિએ દશ-ચાર પાઠો લેવા જોઈએ.

સંસ્કૃતનું બીજું વર્ષ

શિક્ષક કોઈ વાર્તાના પાઠથી સંસ્કૃતના બીજા વર્ષમાં-મોઘા ધોરણમાં શરૂઆત કરે. માત્ર માધ્યમમાં એ વાર્તા બાળક બાળુને હોય તો શિક્ષકને પાઠ શીખવાડવામાં સરળતા યર્થ નથી. વિદ્યાર્થીઓએ દસ-ગાર પાઠમાં ઠીક ઠીક શબ્દ-બડોળે જમા કર્યું હોય છે. એ શબ્દ - બડોળ તેમ જ વાક્ય-રચનાઓનો ઉપયોગ શિક્ષક વાર્તા-પાઠ શીખવાડવામાં વારંવાર કરે. રહેશે-પ્રશ્નો પૂછવામાં [૧] પ્રથમ તો વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રો સંબંધી પ્રશ્નોદ્વારા સાધારણ ચર્ચા કરશે. [૨] સાથે સાથે નવા શબ્દો-વાર્તાની સમજાવટમાં ખાસ જરૂરી એવા-પોતે પહેલાંની પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં સ્થિર કરશે. [૩] પછી શિક્ષક પોતે તે વાર્તા સ્પષ્ટતાથી, સરળતાથી અને બાળકોનાં મનમાં આપું કથાચિત્ર ખડું થાય એવી કુશળતાથી કહેશે. કથા કહેતી રખતે કથાભાગના રસને અનુરૂપ કંઠનો આરોહાવરોહ શિક્ષકે કરવો, મુખ ઉપર તે તે રસના ભાવો લાવવા અને બાળકો વાર્તાપ્રવાહમાં તદ્દપ જને એવી રીતે સંયમથી હાથ આપ, વિગેરે તો અભિનય કરવો. આમ કથા એ વાર કહેવી. [૪] પછીથી વાર્તા વિષેના સાધારણ પ્રશ્નોના ઉત્તરો પૂછવાથી બાળકો સહેલાઈથી આપી શકશે. [૫] તરત જ પુસ્તકમાંથી વાર્તાનું આદર્શ-વાચન શિક્ષક કરશે. બાળકોને પોતાની પાછળ પાઠ વંચાવશે. સમય રહે તો મનોમલ્લો થકવાં. વાર્તાકથનમાં શિક્ષકને સદાચર્ય યર્થ પડે એવાં ચિત્રોનો ઉપયોગ છૂટથી થવો જોઈએ. હવે સંવાદપાઠ લઈએ. સંવાદ-પાઠો સંસ્કૃત-શિક્ષણમાં ધણા ઉપયોગી ધર્થ પડે છે. બાળકોને પ્રકૃતિથી જ નાટકનાં પાત્રોની માફક સામસામા સંવાદો યોજવાનો બહુ શોખ હોય છે. ધણું ય કૃષિયામાં નાનાં બાળકોની ગાંડીઓ જુદાં જુદાં પાત્રોનો વેશ લઈ જોરથી સંવાદો કરતી માલૂમ પડે છે! સંવાદ-પાઠનાં વાક્યો બાળકો મોઢે કરી નાખે છે અને એમ એટલું સંસ્કૃત કંઠાય ખતી નથી. અને કોઈપણ ભાષાના સારા અભ્યાસ માટે તે લાભાની. ફેટલી ય વાક્યરચનાઓ શરૂઆતમાં મોઢે તો કરવી જ પડે છે. હવે સંવાદ-પાઠ શરૂ કરતાં પહેલાં નવા શબ્દો શિક્ષક વર્ગમાં દાખલ કરશે. ત્યારબાદ પોતે આખો સંવાદ કંઠવા વચાઈ આરોહાવરોહ સહિત એ વાર. વાંચી બતાવશે. પ્રશ્નો પૂછી બાળકોને પાતાની પાછળ સંવાદ વંચાવશે. છેવટે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ પાસે [પૂરતો અભ્યાસ થયા પછી] તે સંવાદ વર્ગમાં કરાવવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતના બીજા વર્ષમાં દસ-ગાર વાર્તાઓ, અને ચાર-પાંચ સંવાદપાઠો શકાય. સંસ્કૃતના બીજા વર્ષમાં આપણે વ્યાકરણનો અભ્યાસ નિયમિત કરાવીશું. આપણે આ નોંધું તેમ વ્યાકરણ સાદિલદારા અને સાહિત્ય માટે જ શીખવાડવાનું છે. સાધન તરીકે, લક્ષ્ય તરીકે નહીં. સંસ્કૃતના પહેલા વર્ષમાં નામનાં અને ક્રિયાપદોનાં રૂપોનો સારો બડોળ વિદ્યાર્થીના મનમાં મથો છે. હવે એવાં રૂપોનો નિયમિત અભ્યાસ આપણે વિદ્યાર્થીઓને કરાવીશું: [૧] પ્રથમ તો શિક્ષક પાઠિયા ઉપર લખેલાં એવાં વાક્યો અથવા સુસંગઠ કંડિકાં તેમની આગળ ચૂકશે કે જે જે ક્રિયાપદનાં કે નામનાં કે કાળનાં રૂપો શીખવવાનાં હોય તેમાંના થોડાંક વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં શીખ્યાં હોય. દા. ત. વદ્ કે રામનાં બધાં રૂપો શીખવવા માંગીએ તો પાઠિયા ઉપર લખેલી કંડિકામાં વદ્ કે રામનાં થોડાંક રૂપો હોવાં જોઈએ [૨] વિદ્યાર્થીઓ આ વાક્યો સમજે છે કે નહીં તે જોવા માટે શિક્ષક થોડાક પ્રશ્નો પૂછી લેવા. [૩] પછીથી વિદ્યાર્થીઓને એ વાક્યો કે કંડિકાનું શાંતવાચન કરવા કહેવું. વાંચતી વખતે ક્રિયાપદ-ક્રતિનો સંબંધ-વચન, પુરુષ વિષેનો શોધી કાઢવા કહેવું.

વિદ્યાર્થીઓ હોશિયાર હશે તો વચન અને પુરુષનું કર્તાક્રિયાપદનાં એકસરખાપણું જાણીથી કહી જતાવશે. [૪] અમુક શબ્દ અમુક ક્રિયાપદનો કર્તા છે કે કર્મ છે તે જાતાની પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં એ નામો છે તે જાતાવડું. આમ બીજાં વાક્યોમાંથી કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, સંબંધ, અધિકરણ, સંબોધનનાં દૃષ્ટાંતો જાતાથીને જ ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી અને સંબોધનનાં પૂરાં રૂપો આપવાં. [૫] શિક્ષકે આથી 'કોણ'ના રૂપમાં વિદ્યાર્થીઓની સદાયથી રૂપો પૂરી દેવાં. નામનાં રૂપોની માફક ક્રિયાપદનાં પણ ભિન્ન ભિન્ન કાળનાં રૂપો ટેમજૂરૂપમાં વિદ્યાર્થીઓની સદાયથી પૂરાવવાં. [૬] આખો કોરો ભરખઈ ગયે શિક્ષક પોતે નામનાં કે ક્રિયાપદનાં રૂપો વાંચશે અને વિદ્યાર્થીઓને પોતાની પાછળ એ ત્રણ વાર સમૂહમાં વચાવશે. વ્યક્તિગત પણ પછાત વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂપો બોધાવવાં જોઈએ. [૭] એવી જ ન્તનાં નામો અને એ જ ગણનાં અને કાળનાં બીજાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો પણ એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ પાસે બોધાવવાં જોઈએ. પછી બીજે દિવસે એ રૂપો કેમ બન્યાં તેની સમજણ પાડવામાં આવે અને નિયમો શોધી કઢાય તો ઠીક છે. વિદ્યાર્થીઓને રૂપો તો મોઢે કરવાનાં જ છે. વર્ગમાં સમૂહમાં તેમ જ વ્યક્તિગત સારો અભ્યાસ. [Drill] થયો હશે તો રૂપો વધારે સારી રીતે વિદ્યાર્થીના મગજમાં ફસી જશે. કર્મણિ—કર્તારિ ને કૃદતોના પાડો પણ વક્ર્યો કે કંડિધાની મદદથી લેવા જોઈએ.

સુઆધિનો કે સાદાં કાવ્યો હોય તો સંધિ વિચક થયા પછી પ્રશ્નો એવી રીતે પૂછવા કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે પદ્યમાંથી મદદ લાવી શકે. નવા શબ્દો પ્રથમ આપી દેવાય તો સારું. વાક્યોમાં શબ્દોની સંધિ માટે નિયમો ન શીખવાડવા. સંધિ બ્યાં થઈ હોય તેવાં ઘણાં રૂપો વિદ્યાર્થીના મગજ આગળ વારંવાર મુકવામાં આવશે તો પછી આપોઆપ એવા લાખલાઓમાંથી નિયમો કાઢી શકાશે.

સંસ્કૃતનું ત્રીજું વર્ષ

સંસ્કૃતના જાનને વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીઓ મૌખિક પદ્ધતિથી સંસ્કૃત વાક્યોનો, શબ્દોનો, તેમ જ શૈલીનો ઠીક ઠીક અભ્યાસ કર્યો હશે. એટલે આ વર્ષમાં મૌખિક પદ્ધતિથી પાઠ-શિક્ષણની જરૂર નહીં રહે. હવે તો પાઠ્ય-પુસ્તકોનો એ વધારે ને વધારે ઉપયોગ કરે એ હજી છે. કારણ આપણું હેતુનું લક્ષ્ય તેને બહારના પુસ્તક-વાચન તરફ લઈ જવાનું છે, વળી તે એની મેજે સંસ્કૃત સમજતો થઈ જાય એ પણ આપણો હેતુ છે. એટલે પોતાની મેજે, ઘેર કે વર્ગમાં, પાઠ્ય-પુસ્તકની બહાર વધારાનું સંસ્કૃત એ વાંચતો ચાલ્યો એ શિક્ષકે જોવાનું છે. તે માટે શિક્ષક હવે પોતાની પદ્ધતિ બદલશે. હવે કોઈ પણ નવો પાઠ શરૂ કરતાં પાઠ વિષે સામાન્ય ચર્ચા કરી, વિદ્યાર્થીઓને એક બે વાચન-હેતુકે [objectives] આપી, એમને પાઠનું શાંત-વાચન કરવાનું કહેશે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેજે પાઠ સમજવા પ્રયત્ન કરશે. શાંત વાચન પછી પાઠની વિસ્તૃત-ચર્ચા શિક્ષક પથ પરંપરાથી કરશે અને વિદ્યાર્થીઓ પાઠ બરાબર સમજે છે તે જોઈ લેશે. પાઠમાં આવતી નવતરે રચનાઓ, શબ્દો, ક્રિયાપદો, રૂપો, વગેરે સમજાવવા માટે શિક્ષક પ્રત્યક્ષ વસ્તુ, ચિત્ર, નમૂનો, ક્રિયા, અભિનય, શબ્દ-ચિત્ર, વ્યાખ્યા, પર્ચાય, વગેરે વાપરશે. નવા શબ્દો સમજાવવામાં શિક્ષકની કસોટી છે. માતૃભાષામાં અર્થ આપી દેવાથી વિદ્યાર્થી સરજતાથી સમજી શકતો હોય તો પર્ચાય આપી દેવો; પણ જ્યાં ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી જ વિવરણ સંસ્કૃતમાં આપવું. વિવરણ થઈ રહ્યા પછી ભાષાન્તર, નિર્બંધ, કે વાક્યોમાં શીખેલી રચનાઓના પ્રયોગો. મનોમત્તન તરીકે કરવાનું કહેવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓ બરાબર સમજ્યા છે કે નહીં તે જાણવા માટે માતૃભાષામાં ભાષાન્તર કરવાનું વારંવાર કહેવામાં આવતું નેહિંએ. છેવટે આખો ય પાઠ શિક્ષકે વર્ગમાં આદર્શ - વાચન તરીકે વાંચી જવો નેહિંએ. આ વર્ષમાં પ્રથમ વાચન તરફ ખાસ લક્ષ્ય આપવાનું છે. કારણ કે વાચનની પણ કલા છે. વાંચતી વખતે શિક્ષકનો કંઠ, હૃદયની છૂટ, એની શૈલી, દબ, વગેરેની વિદ્યાર્થીઓના વાચન પર ખૂબ અસર થાય છે. માટે શિક્ષકનું 'આદર્શ-વાચન' ખરેખર આદર્શ રૂપ જ હોવું નેહિંએ વળી ત્રીજા વર્ષમાં પણ ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત સારું વાંચી શકતા નથી. એટલે શિક્ષકે તે સારી રીતે વાંચી જતાવવું નેહિંએ. જે શાંત-વાચન કરવાનું કહેવામાં ન આવે તો શિક્ષકે પોતે પાઠ વાંચી જવો, વિદ્યાર્થીઓને એમાં યોગ્ય સંધિનો વિગ્રહ કરવા કહેવું, અને વિદ્યાર્થીઓની ગદ્યથી આખા પાઠનું પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિએ વિવરણ કરવું. ગમે તેમ, શિક્ષકનું વાચન તો દરેક પાઠમાં થવું જ નેહિંએ

આ તો ગદ્ય-પાઠની વાત યદ્ય હવે આપણે કાવ્ય કેમ લઈ શકાય તે નેહિંએ. કાવ્યો એટલે સંસ્કૃત-શિક્ષકનાં આનંદ-ધામો. સંસ્કૃત વ્યાકરણની શુદ્ધ રજુ-યાત્રાથી થાકેલા શિક્ષકમગજને આ કાવ્યો લીલાં હરિયાળાં રણપ્રદેશનાં જેવાં આનંદદાયી યદ્ય પડે છે. સુભાષિનોને આ વર્ષમાં હવે ખુબ સ્થાન રહ્યું નથી; હવે તો વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત પદ્યની મધુરતા, સુંદરતા, અને રસ-વાનગી પીરસવાની છે જે પદ્યો મૂકવામાં આવે તે જગન્નાથ જેવા રસોડા કવિની કવિતા-જોળીમાંથી, કે કાલિદાસ-ભવજીતિનાં નાટક-મદાકાવ્યોમાંથી, કે વ્યાસ-વાલ્મીકિમાંથી વીણીવીણીને ઐક્ય કરેલાં હોવાં નેહિંએ. કાવ્યનો રસાસ્વાદ કરવાનો છે, ગદ્યની માફક એને ચૂંચવાનું નથી કાવ્યના અનુપ્રાસથી-પ્રાસ, યતિ, કે છેદ-યગક, કે વર્ણ-સગાઈથી રચાતા ધ્વનિની ખૂબી, હંદની વિષય સાથેની અનુકૂળતા, શબ્દોની પસંદગી, કંદપનાનાં ઉચ્ચ ઉચ્ચન, કવિના માનવ-સ્વભાવનું ને પ્રકૃતિનું જોડું નિરીક્ષણ, નવ રસોગાંના કોઈ રસની અભાવટ, અલંકારો, વિ. પર કાવ્યની સુંદરતા જતાવતાં વિદ્યાર્થીનું લક્ષ્ય દોરવાનું છે. પરંપરા આપી પદ્યનું ગદ્ય-રૂપમાં કાવ્યશિક્ષણ ન પરિણમે એ નેવાનું છે. [૧] કાવ્ય પ્રથમ તો એ વાર મધુર રીતે શિક્ષકે વાંચવું નેહિંએ. સારા કાવ્ય-વાચનથી જ કાવ્યશિક્ષણ સફળ બને છે અને વિદ્યાર્થી કાવ્યમાં રસ લેતો યદ્ય જાય છે. શિક્ષકનો જે મધુર કંઠ હોય તો તે અદ્ભૂત ખૂબ કાર્યમાં આવે છે. [૨] વિદ્યાર્થી ખાસે સંધિ છૂટી પદ્યના પદ્ધતિ ત્રણ ચાર શ્લોક શાન્તવાચન માટે મૂકવા. [૩] પછી પ્રથમ પરંપરાથી કાવ્યનો અર્થ વિશદતાથી સંપૂર્ણ સમજાય એમ નેહિંએ લેવું. [૪] છેવટે જ કાવ્યના સૌન્દર્યદર્શન, એના રસાસ્વાદ (appreciation) માટે કાવ્યની ખૂબીઓ ચર્ચવી. વિદ્યાર્થીઓને હંદ, રસ, અને અનુપ્રાસ વિશે જ્ઞાન ગળી જાય તે શિક્ષકે સંભાળવું.

વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં એ વર્ષમાં યોગ્ય વિષય પર વાક્યો ગોઠવાયતાં એમના પાઠમાં શીખ્યા હોય છે. જે આવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પણ વિષય ઉપર સુસંગત વિચાર કરવાની ટેવ પડેલી હોય અને સંસ્કૃતનો ભડોળ એ વર્ષમાં ફક્ત જાણ્યો હોય તો તેઓ સ્વતંત્રલેખન (Composition) સહેલાઈથી કરી શકશે. એમણે કરેલાં જાણ્યો હવે આના લેખનમાં ગદ્યગાર યદ્ય પડશે. ચિત્રોથી વાર્તાઓ લખાવી શકાય અથવા વાર્તાનું 'ખાખુ' હુંકાણમાં મુદ્દા-નિર્દેશથી આપી શકાય, જેને વિદ્યાર્થીઓ વિસ્તારથી આખી વાર્તામાં ઘડી શકે.

ભાષાન્તરનો વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનની કસોટી તરીકેનો ઉપયોગ આપણે નેચો, કલા તરીકે, પણ ઉપયોગ યદ્ય શકે. ગૂજરાતીમાંથી શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં સુકત ભાષાન્તર કરવા માટે 'દ્વકરાઓ આપવા

શાંતિલાલ શાંત કેમ થયો? શ્રી. હરભાઈ

એના પિતા એને શાળામાં મૂકવા માટે આવ્યા ત્યારે કહી ગયેલા કે 'શાંતિ સ્થિર ચિત્તે અને પશુ એકસને બેસીને વાંચી શકતો નથી કે કામ પશુ કરી શકતો નથી' બીજી કોઈ ખોડ એનામાં નથી. શાંતિના અહીં આવ્યા પછી બીજે જ મહિને નાનીમોટી ખામીઓનાં દર્શન એનામાં થવા લાગ્યાં.

૧. શાળાનો વખત ચર્ચ ગયો હોય છતાં શાળામાં જવા માટે પોતાના આસનેથી ઊઠે જ નહીં.
૨. શાળામાં ગયા પછી પશુ કોઈ ઠેકાણે કામ કરવા બેસે નહિ.
૩. છત્રાલયમાં નવરો પડ્યો હોય અને એકસો હોય તો કોઈની ચીજ ઉપાડી પોતાના બિસ્તરામાં સંતાડી દે.

૪. તક મળે તો પોતાથી નાના વિદ્યાર્થીને મારે અને રડાવે.

૫. મોટા છોકરાઓ સાથે લડવા નય પશુ તરત જ હારે અને પછી પોતે જ રડવા લાગે.

શાંતિ તો વધારે ને વધારે નવરો પડવા લાગ્યો; આ નવરાશે એની આ કુટેવોને વધારે ઉત્તેજન આપ્યું અને પછી તો એ ક્યાંક બેઠો હોય અથવા તો કોઈની સાથે ઝઘડો હોય અથવા તો એકસો બોલો બોલો રડતો હોય. શાંતિના પ્રશ્ને શિક્ષકમંડળનું પશુ ધ્યાન ખેંચ્યું.

એક શિક્ષક ફરિયાદ લાગ્યા પોતાના ઓરડામાં એક કપાટ હતું અને કપાટની અંદર ડિયાળનો ડબો હતો. ધડિયાળમાં વખત જોઈને ઓરડાના હાજરીપત્રમાં પોતાનો સમય નોંધવાનું રજિયાત હતું. એક દિવસે ઓરડાના કપાટનો કાચ ફેડી નાખેલો ખાલૂમ પડ્યો અને તપાસ કરતાં જણાયું કે એ શાંતિએ ફેડયો હતો. થોડાક વિદ્યાર્થીઓ એના સાક્ષી હતા. હવે શું કરવું ?

અંગ્રેજીના શિક્ષકે ફરિયાદ રજૂ કરી કે ડીક્ષનરીનાં પાનાં કોઈ કોઈ વખત ફાટી નય છે અને ને કામ શાંતિ કરે છે એવો તેમને ચોક્કસ વહેમ છે.

શાંતિનો પ્રશ્ન મને સોંપવામાં આવ્યો.

શાંતિને મેં મારા વિશ્વાસમાં લીધા. મારા પ્રેમના દબાણને વશ થઈને એ અભ્યાસ તરફ ઢળવા લાગ્યો. અંગ્રેજી, ગૂજરાતી અને છતિહાસના વિષયો એના શોખના હતા, તેમાં તેણે કામ શરૂ કર્યું. મેં તેને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને તેના શિક્ષકોને પશુ, તેને મદદ કરવા કહી દીધું. પશુ ત્યાં તો એક નવી ઉપાધિ બીજી થઈ એને માથું દુઃખવાનો વ્યાધિ શરૂ થયો. એ વાંચી કેવી રીતે શકે ? એને તો કસરત કરવી ગમે નહિ, રમતો રમવી ગમે નહિ અને ફરવા જવું પશુ ફાવે નહિ. પડ્યાં પડ્યાં બંધકોશ થવા લાગ્યો. કોઈ કોઈ વખત એને તાવ પશુ ચડવા લાગ્યો. શાંતિ સંબંધીની મારી મૂઝવણ વધી.

એક દિવસ હું એની પચારી ઉપર એના માથા પાસે બેઠો હતો અને દુઃખનું માથું દાબી રહ્યો હતો. દાખતાંદાખતાં એની સાથે મારી વાતો ચાલતી હતી.

હું—તને વાંચવુંબાંચવું કેમ નથી ગમતું ?

શાંતિ—મને ગમે તો છે જ પશુ મારાથી વંચાતું નથી. મારું માથું દુઃખી આવે છે.

હું—તું બીજાની નાનીમોટી ચીજો શા માટે ઉપાડે છે ? તારી પાસે તો બધું જ હોય છે. છતાં એ કોઈ વખત જોઈએ તો મારી પાસેથી માગી લેવું તેવી આપણી શરત છે તે તો યાદ હશે જ.

શાંતિ—હા, પણ હું નવરો બેઠો હોઉં છું ત્યારે મારા જેવી જ બીજીની બીજી મીજીને જોવા-જાણવાની ગતે ખૂબ મરજી થઈ આવે છે. કોઈની મીજી બહાર તો હોય જ નહિ તેથી તેનો કખાટ ઉઘાડવાનું મન થઈ જાય છે અને પછી કોઈની પણ મીજી મારી મીજી કરતાં વધારે સારી લાગે છે ત્યારે તેને રાખી લેવાનું મન થાય છે.

હું—વારુ. પણ એ ટેવ સારી નથી. તું નાના છોકરાને મારે છે શા માટે ?

શાંતિ—તે મને ખજાર નથી પણ કેઈ નાનો છોકરો મને ખીજવે છે ત્યારે મને એને મારવાનું જ મન થઈ જાય છે. પાછળથી મને મારી બૂલ સમજાય છે. ખરી, પણ તે વખતે તો મન કાબૂમાં નથી રહેતું.

હું—અને પછી તારાથી મોટા બીજા તને મારે ત્યારે તો રડવા લાગે છે ?

શાંતિ—જરાજર છે. હું એમને પહેલાંથી શકતો નથી અને પછી શરમમાં રડી દેવાય છે.

શાંતિના ઉત્તરોએ મને બારે વિચારમાં નાખી દીધો હતો. હું સમજી શકતો હતો કે એના મનમાં પોતાની અવસ્થાનું બાન વધારે ઉમળાનું જવું હતું. અવસ્થાનુભવ અંધિ એને બારે સતતથી રહી હતો. વખતસર જો તેનો ઉપચાર કરવામાં નહિ આવે તો બાજી કદાચ હાથમાંથી જશે. બીજીની મીજીની સરખામણીમાં એને પોતાની મીજી દલકી અને ઊતરતી જણાતી. એની પાસે બીજીને કોઈ ઉપાય તો ન હતો તેથી બીજીની તેની મીજી મોરી લેવામાં એ સંતોષ માનતો. મોટા છોકરાએ એને મીડવતા અને મારતા. તેમનો સામનો કરવાને માટે પોતાની જાનને અસક્ત લેખતો. શાંતિ અવસ્થાનુભવનો પ્રેરણો શરમતો અને પછી 'શર્ધ ધર રાખવામાં' આશ્વાસન મેળવતો.

પહેલાં તો શાંતિને શરીરે સ્વસ્થ જાનારો તે જ જરૂરનું હતું. અવસ્થાનુભવ અંધિ ક્યાં ને ક્યાં ગંધાર્ધ તેનો પ્રતિલાસ શોધવાની જરૂર જણાશે તો તેમ કરીશું; પરંતુ હાલ તુરત જે રીતે એ બાજુતરમાં પાછળ રહી ગયો છે તેમાંથી ઉગારી, બાજુતરમાં બધાનો બરોજરીઓ પોતે છે જ તેનું બાન જાનત કરવાનું જો બની શકે તો આમાંથી કંઈક માર્ગ સૂઝે તેવો મન સાથે મેં નિર્ધાર કર્યો. મને મનમાં જોરોસો હતો કે અભ્યાસમાં બરોજરીઓ થઈ જાય તો પછી અવસ્થાનુભવ અંધિને વારંવાર ઉપર આવવાના પ્રસંગો ઓછા થઈ જશે અને તેનો ઉપાય તો નિરાંતે થઈ શકશે.

શાંતિના ઉપર વેદકીય ઉપચારો કરવામાં આવ્યા. આઠ દિવસે એને ઠીક થયું. બંધકોશની ફરિયાદ જો કે હજી ચાલુ હતી. એક દિવસ સાંજના વખતે એ એક આરામખુરશીમાં પડ્યો હતો. હું એની પાસે ગયો. મારા હાથમાં વાતાનું એક પુસ્તક હતું. મેં તેને સાથે વાંચવા પૂછ્યું તેણે હાં કહી અને મારી દરખાસ્તથી પુસ્તક તેણે વાંચ્યું તેમ કરાવ્યું.

શાંતિને પણ દિવસોની જાણ કે વાંચવાની બૂખ જાગી હોય તેમ તેણે એ કપૂર્યું અને વાંચવા લાગ્યો. હજી તો દરોક મિનિટ થઈ હતી ત્યાં તો એની આંખમાં પાણી આવવા લાગ્યા અને માથું ડુબવાની ફરિયાદ શરૂ થઈ અને મનમાં એકાએક એક વિચાર સ્ફૂર્યો. તેની આંખો તો નળી નહિ હોય ? લાવને તપાસ કરાવીએ.

બીજી દિવસે શાંતિને આંખના નિષ્ણાત ડોક્ટર પાસે લઈ ગયો. તપાસતાં જ તેણે જાહેર કર્યું કે આંખ બગડવા લાગી છે અને તેને ચિકિત્સા જરૂર છે. મારા મનમાં કરાર વળ્યો. આંખ બગડી હોય અને ચિકિત્સા લેવામાં આવે તો તેને વાંચવા લખવા માટે બેસાડી શકશે અને કાગમાં રાખવાથી તે નવરો નહિ પડે તથા અભ્યાસમાં બીજાનો બરોજરીઓ કરવાનો મારો વિચાર પણ અગત્યમાં મૂકી શકશે. ડોક્ટરે બીજી દિવસે સવારે આવવાનું કહ્યું.

ખીજે દિવસે સવારે મારે કામ હતું તેથી હું શાંતિ સાથે નહિ ગયેલો. ખપોરે મારી ઓદિસમાં બેઠો બેઠો હું ઈર્ષક લખી રહ્યો હતો તે જ વખતે શાંતિ આનંદમાં દૂદતો દૂદતો મારી ઓદિસમાં પ્રવેશ્યો. 'સાહેબ સાલો તો અરા' કહેતોકને એણે મારો હાથ ખેંચ્યો. અમારા સંબંધો હવે ઘણા નજીકના થઈ ગયા હતા. હું પણ ખેંચાયો. છાપ્યો. મને પણ તેના કોઈ વિચિત્ર આનંદમાં ભાગીદાર થવાનું મન થઈ આવ્યું. એ મને શાળાના વચલા મોટા આરકામાં લઈ ગયો. તેણે મોટા ધડિયાળ તરફ જોયું અને તે ખરાડી બીધો :

“હું હવે ધડિયાળ ખરાખર જોઈ શકું છું. જુઓ સવાળાર વાગ્યા છે કે નહિ ?”

શાંતિનો કાલકો ઉઠલવા લાગ્યો હતો. તેની ખરાખ આંખોએ એને મારે પગલ્યો હતો. એ કશું જ કામ ન કરી શકતો. એ નવરો પડ્યો અવળે માર્ગે વળતો અને એના મનમાં પડેલી અલ્પતાનુભવની ત્રાંધિને જોર મળતું. હવે એ પંચે પડી ચૂક્યો હતો. અભ્યાસમાં એ આગળ વધવા લાગ્યો હતો. અન્ય સાથેની સરખામણીમાં હવે તે ખરાખરીઆનો ભાવ અનુભવતો થયો હતો. એની જૂની ત્રાંધીને છોડવાનું કામ પણ મારે માટે સરલ થવા લાગ્યું હતું. શાંતિ ધણી જ શાંત ખનવા લાગ્યો હતો.

સંસ્કૃતનું શિક્ષણ

[પૃ. ૨૩ થી ચાલુ]

જોઈએ. બાપા ઉપરનું પ્રભુત્વ આમ પરખાઈ જશે અને મુક્ત ભાષાન્તરથી નવું શિષ્ટ સંસ્કૃત લખાણ કરવાનો મહાવરો મળશે. આથી ભાષાની વિશિષ્ટ ખાસિયતો ને ખૂબીઓ તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થશે.

સંસ્કૃતનું ચોથું ને પાંચમું વર્ષ

સંસ્કૃતના ચોથા અને પાંચમા વર્ષમાં જને તેટલું ગદ્ય—પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, કાદંબરી, દશકુમારચરિત, ક્યાસરિતસાગર, વ. માંથી, પદ્ય—રામાયણ, મહાભારત, કાસિદાસ, ભવશૂતિ, બદનારાયણ, શૂદ્રક, ભાસ, જગન્નાથ, ભર્તૃહરિ, વ. માંથી, અને નાટકોમાંથી વીણી કાઢીને, પંચાવતું જોઈએ. આપણું લક્ષ્ય વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રસ લેતો કરવાનું છે. જેટલી વધારે વિદ્યાર્થી સાહિત્યની વાનગી ચાખશે તેટલી વધારે અભિરુચિ સંસ્કૃત સાહિત્ય માટે એનામાં જાગશે, માટે આપણો વાચનસંગ્રહ જને તેટલો વિશાળ, ભિન્નભિન્ન રસવાનગીવાળો, જુદા જુદા સાહિત્યસ્વામીઓનો પરિચય કરાવતો અને સાહિત્યનાં વિવિધ પ્રકારનાં અંગોનું ઓળખાણ કરાવતો હોવો જોઈએ. આવો સંગ્રહ વિદ્યાર્થીઓ આગળ મૂકવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીમાં પાઠ્ય-પુસ્તક બહારના સંસ્કૃત વાચનની ભૂખ જાગે અને બલિષ્ઠમાં વધારે સંસ્કૃત નવરાસમાં વાંચે.

આમ આ પાંચ વર્ષમાં આપણો સંસ્કૃત-શિક્ષક સંસ્કૃત-વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃતપ્રેમી જરૂર બનાવશે. સંસ્કૃત-શિક્ષકની મદદ વિદ્યાર્થીને ઓછી નથી. કારણ કે સંસ્કૃતના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીને મૂળરાતીના તત્ત્વમ શબ્દોના ઉચ્ચારમાં અને જોડણીમાં એણે પરાક્ષ રીતે શુદ્ધ માર્ગે દોર્યો છે, વિદ્યાર્થીના માતૃભાષાના અભ્યાસમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસથી ઘણી મદદ કરી શક્યો છે, વિદ્યાર્થીએ સંસ્કૃત પદ્યની મન્યકારિતા અનુભવાવી છે, તેને બલિષ્ઠતા સંસ્કૃતના વાચનના ધોરી માર્ગો બતાવ્યા છે, ધર્મ પુસ્તકોના અને ઇતર સાહિત્યકથાના તેમજ મહાકાવ્યોના વાચનથી વિદ્યાર્થીને ધર્મ, સંસ્કૃતિ, વગેરે વિષે જાણકાર કરી મૂક્યો છે, અને આમ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ અવિચ્છન્ન માર્ગે ચાલુ રાખી સંસ્કૃત વિદ્યાનો નિષ્પિ બન્યો છે.

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

મારા પગમાં એક બાર વર્ષનો વિદ્યાર્થી છે. ત્યારે ત્યારે એને બહુવવાના પ્રયત્નો કરું છું ત્યારે ત્યારે બહુવાનો વિરોધ કરે છે અને વધારે આગ્રહ કરું તો ચિંતાઈ નીકળે તોફાન કરવા માંડે છે. એના પરમાં પણ એનું આણું જ તોફાન ચાલે છે તેમ મેં જણ્યું છે. પ્રેમનું હથિયાર મેં અજાતવી જ્યું છે. આ છોકરાને પણ તે નિષ્ફળ ગયું છે. સમગ્રવટથી તે સમજતો નથી. એને કંઈ કામ પણ ચિંધાતું નથી. આનો કંઈ ઉપાય બતાવશે ?

દિલ્લગીરીની વાત છે કે આવાં મૂઝવતાં બાળકો આપણા સમાજમાં વધતાં જાય છે. શાળાઓની અંદર જોગ જોગ શાસ્ત્રીય વાતાવરણ વધતું જાય છે તેમ તેમ આ બાળકોની આપણી ઓળખ વધતી જાય છે. આવા કોપક્રમો ઉકેલવાનો શિક્ષકવર્ગને શોખ થયો છે તે અત્યંત આનંદની વાત છે. આં કોપક્રમો જેટલા વિકટ છે તેટલા જ વિકટ તેના ઉકેલો પણ છે.

પ્રશ્નકર શિક્ષક પોતાનો પ્રશ્ન રજૂ કરે છે તેટલા ઉપરથી એ વિદ્યાર્થીમાં પકટો ચર્ષ જાય તેની આશા રાખવી વધારે પડતી કહેવાય. આવા વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નના ઉકેલ માટે તો તેના ભૂતકાળનો ઓછુવટથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ નાનપણના ઘર અને શરીરના સંસ્કારો તેમ જ માતૃપિતાના વર્તનનો પણ આવી સ્થિતિ ઊભી કરવામાં ઘણો મોટો હિસ્સો હોય છે. આજની આપણી પ્રાથમિક શાળાની સ્થિતિ જોતાં ત્યાંથી પણ આવા માનસિક રોગોનો એક લાગે તેવો સંભવ છે. એ વિદ્યાર્થીનું વર્તમાન જીવન કેવી ક્રિયાઓ પ્રતિક્રિયાઓથી ભરેલું છે તે પણ જાણવાની અત્યંત જરૂર છે. પ્રસ્તુત વિદ્યાર્થીની બાળકમાં જેટલા માટે જ હકીકતોના અભાવે કંઈ ખાસ ગાર્ગદર્શન કરી શકાય તેવું નથી. પ્રશ્નકર ભાઈ ઉપર જણાવેલી વિગતો મોકલશે તો તેમાંથી કંઈક સૂઝ પડશે ખરી.

આમ છતાંયે વિદ્યાર્થીને બહુવાનું કહીએ ત્યારે ધસીને ના કહે છે અને આગ્રહ કરીએ ત્યારે ચિંચાય છે એટલી જ હકીકત ઉપરથી જ અતુમાન નીકળી શકે તે કરીને સામાન્ય સૂચનાઓ રજૂ કરીશું.

આવાં બાળકો પરિસ્થિતિના વિરોધને કારણે જ ઘણી ય વખત નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓના વિરોધી બની ગયાં હોય છે. વળી કુટુંબમાં એનાથી એ ત્રણ બાળકો નાનાં હોય તો ય બાંડરડાંઓની સરખામણીમાં માગાપેા ધણી વખત બુલ કરે છે તેવી ચર્ષ જાય અને એવું બાળક શ્રેષ્ઠતાનુભવ અંધિનો ભોગ બને. પોતાની જાતે કામ કરવાની ટેવ ન હોય, કુટુંબની અંદર મોટેડું અને પહેલું બાળક હોવાથી સાડીનું ખંચું હોય, અણધાર શિક્ષકના હાથે વારંવાર અપમાનિત બન્યું હોય, વગેરે પ્રકારનાં કારણોને લીધે આવું બાળક કોઈની પણ સલાહસૂચના મળતાં પોતાના મનમાં વિરોધ ઊભો કરે છે. એ સલાહસૂચનામાં હુકમનો અંશ ભળે તો તો એવા બાળકના મનમાં ભારે શોષ પેદા થાય છે. પોતાને બધાંએ માન આપવું જ જોઈએ તેવી મનોદશાવાળો આવો વિદ્યાર્થી શિક્ષકની કે કોઈ પણ વડીલની આજ્ઞામાં પોતાનું અપમાન જુએ છે. અપમાનિત મન પ્રતિક્રિયા રૂપે જડવત બેસી રહેવામાં જ ગચ્છા માને છે. અપમાનનો બદલો પોતે ઊભા કરેલા મનસ્વીપણાથી વાળવાનો આવા પ્રસંગોએ કેવળ વિદ્યાર્થી પ્રયત્ન કરે છે.

અને પછી તો સમગ્રવટ કે પ્રેમભરી વાતો એના ઉપર કશી અસર કરી શકતી નથી. શિક્ષકના પ્રેમમાં એને ખુશામત દેખાય છે. એવી ખુશામત પહેલેથી મળી હોત તો તો એણે કદાચ

પુસ્તક પરિચય

Longmans' English Readers—By Mr. S. S. Cameron M. A.
(Oxon) and Mrs. M. Choksi M. A. Publishers—Messrs
Longmans Green & Co. Ltd., 53 Nicol Road, Bombay 1.

Primer 4½ annas.

Book I 6 as.

Book IV 12 as.

Book II 8 as.

Book V 14 as.

Book III 10 as.

Book VI Re. 1/-

ન્યારે આપણી શાળાઓમાં અનુદૂળ થઈ પડે એવાં સારાં અંગ્રેજીનાં પાઠ્યપુસ્તકોની અછત છે ત્યારે શ્રી. કેમેરોન અને મિસિસ ચોકસીએ પ્રસિદ્ધ કરેલી આ અંગ્રેજી વાચનમાળા આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ લાગે છે. રૂપે અને રંગે આકર્ષક એવાં આ વાચનમાળાનાં પુસ્તકો—ખાસ કરીને પહેલાં ત્રણ ધોરણ માટેનાં ચાર પુસ્તકો—એકંદરે સહેલાં અને છતાં જરૂરી શબ્દમંડળ સારી રીતે વધારી દેતાં, Direct method થી શીખવવાને અનુદૂળ થાય એવી વસ્તુઓ વર્ણવીવાળાં, તથા સુંદર અને સચોટ ચિત્રોથી ભરેલાં છે. પ્રાથમિકના બીજા ત્રીજા પાઠથી જ 'Sit on', 'walk under', 'climb up', વગેરે ક્રિયાપદોનો પરિચય કરાવ્યો છે તે કદાચ કેટલાકને વધારે પડતું લાગે છતાં એમ કરવામાં લેખકોએ ગણતરીબૂલ કે ઉતાવળ કરી છે એમ ગણી લાગતું નથી. અંગ્રેજી વ્યાકરણ આપણાં જાળકોને નિરસ અને કઠણ લાગે છે તેનાં બે કારણો છે. એક તો એમનું ગૃહસ્થાની વ્યાકરણ જ ખૂબ કઠ્યું હોય છે. અને અંગ્રેજી વ્યાકરણનું જ્ઞાન પણ એમને એવી રીતે અપાય છે કે જાણે વ્યાકરણને અને રોજના જીવન અને રોજની ભાષાને કંઈ સંબંધ જ ના હોય. આ પ્રાથમિકમાં જાળકોનાં જીવનના જ પ્રસંગો લઈને આવાં ક્રિયાપદો અને બીજા ઉપયોગી શબ્દોનો પરિચય અપાયો છે. આવા શબ્દોનો ઉપયોગ જાળકોને શાળાની બહાર ગયા પછી પણ કરવાનું મન થાય અને આમ ભાષા પર કાબૂ આવતાં વ્યાકરણ પર કાબૂ મેળવવાનું કાંઈ ના પડે. આ માટે પુસ્તકોમાંની વાર્તાઓ સહેલી, સરળ અને જાળકોને ગમી જાય એવી છે. વળી પાળી શકાય એવા પશુપક્ષીનાં તથા જાળકોની રમતગમતો અને ઉર્મણી જેવી પ્રતિબિંબોનાં વર્ણન આપતા પાકો પણ છે. આ રીતે જાળકોને વિવિધ માહિતી અને સારો શબ્દમંડળ મળે છે.

ઉપક્રમાં ધોરણોના ત્રણ પુસ્તકોમાં પણ સારી વિનિષ્ઠતા રહેલી છે. વાર્તાઓનું પ્રમાણ ધણું સારું છે, અને ચિંતાત્મક નિબંધશૈલીના લેખોનો સમાવેશ ક્યો જણાતો નથી. સાથે-ઉપયોગી માહિતી આપે અને સાહસને પ્રેરે એવા 'દક્ષિણમુખની શોધ' જેવા પાકો, પણ આપેલા છે. આથી એ પુસ્તકો પણ વિદ્યાર્થીઓને ગમી જવાનો પૂરો સંભવ છે.

આ પુસ્તકોના કેટલાક પાકોમાં જે અંગ્રેજી વાતાવરણ છે તેને યોગ્ય ગણતું કે અયોગ્ય એ મતભેદનો વિષય છે. ઉપક્રાં ધોરણો માટેનાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં લેખકો આપણને કહે છે કે ભાષામાં હંમેશાં તેને યોગ્યનાર પ્રબળ માનસનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે. તેથી કોઈ પણ વિદેશી

ભાષા શિખનારને તે ભાષા બોલનાર પ્રમત્તા જીવનનો અને રહેણીકરણીનો અને એટલો સાચો ખ્યાલ હોવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આથી ભાષાનું વ્યાકરણ કંઈક નહિ લાગે એટલું જ નહિ પણ ભાષાનાં અવકાશો અને વિશિષ્ટ વાક્ય કે શબ્દપ્રયોગો પણ વધારે સ્પષ્ટ બની જશે.

આ વાત ખરી છે, પણ વિદેશી ભાષાના અભ્યાસમાં સ્વદેશી વાતાવરણની પણ આવશ્યકતા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી લીધેલા પાઠો અને પ્રસંગોમાંથી એ પ્રમત્તા માનસ અને રહેણીકરણીની જે છાપ પડે તે પૂરતી છે. પરંતુ વર્ણનાત્મક બાબતોમાં પણ ઇંગ્લેન્ડનાં જ દ્રશ્યોનું વર્ણન આપવું એ વધારે પડતું છે. પ્રાચીનમાં 'eat with' એ ક્રિયાપદ શીખવવા માટેનું ચિત્ર છરીકાંટાથી ખાતું બાળક બતાવે છે. કેટલાંક પક્ષીઓનો બાળકોને પરિચય આપાયો છે તે પણ બધાં ઇંગ્લેન્ડનાં જ પક્ષીઓ છે. પ્રકૃતિવર્ણનના પાઠો તેમ જ ચિત્રોમાં પણ ઇંગ્લેન્ડનાં જ દ્રશ્યો છે. 'The king-fisher,' 'English Birds in Winter' 'The Wagtails and Migration,' 'Spring' 'Christmas Trees', વગેરે પાઠો પહેલાં ત્રણ ધોરણનાં અને 'Fox Hunting,' 'The Deer's Escape,' 'Birds,' 'The Amateur Poacher' વગેરે પાઠો ઉપલાં ધોરણોનાં પુસ્તકોમાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આપણાં બાળકોને વર્ગની બહાર લઈ જવાનું બનતું નથી. આપણાં બાળકોને જીવન કે પ્રકૃતિ સાથે કશી જ નિરખત હોતી નથી. એવી દશામાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ ઇંગ્લેન્ડનાં ગમે તેવાં સુંદર પક્ષીઓનાં કે પ્રકૃતિનાં ચિત્રોથી જ તેમનું મન ભરી દેવું એ વાસ્તવિક નથી. Poaching જેવા વિષયોમાં કે શિકારની દોડાદોડનાં વર્ણનોમાં તેમને રસ ન પડે તો તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી.

પરંતુ આવા પાઠો પણ ધણા યોગ્ય છે. સુંદર અને વિવિધ ગાહિની આપતા પાઠો, અને બાળકોને રસ પડે એવી સરળ વાર્તાઓનું પ્રમાણ ધણું સારું છે. કવિતાની પસંદગી જોઈએ તેવી સારી નથી, ખાસ કરીને ઉપજા વર્ગનાં પુસ્તકોમાં, એ નોંધી લઈએ તો ય આ વાચનમાળા આપણી શાળાઓમાં આવકારને પાત્ર છે એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી.

આપણું દેશનો ઇતિહાસ [મુસલમાન યુગ] લેખકો : - રા. નાનુભાઈ કું. દેસાઈ એમ. એ., બી. ટી. અને રા. મગનલાલ ઝી. નાયક બી. એ., બી. ટી. પ્રકાશક : મેસર્સ લોન્ગમન્સ ગ્રીન એન્ડ કંપની, લિ., પ૩, નિકલ રોડ, મુંબઈ. મૂલ્ય : રૂ. ૧-૬-૦

હમણાં હમણાં ગૂંજાતી ભાષામાં ઇતિહાસખજોળ પર શાળાપયોગી પુસ્તકો કે પુસ્તિકાઓ હીક હીક પ્રમાણમાં પ્રગટ ચાલે છે. એનું એક આસરે ત્રણસો પાનાનું પુસ્તક "આપણા દેશનો ઇતિહાસ-મુસલમાન યુગ" રા. નાનુભાઈ દેસાઈએ તેમજ રા. મગનલાલ નાયકે પ્રગટ કર્યું છે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ પર અનેક પાઠ્યપુસ્તકો જોવામાં આવે છે પણ વિદ્યાર્થીની તેમજ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ તેમાં જોશુપો જોશુય છે. એમાંની કેટલીક જોશુપો [દા. ત. વિગતોની સચોટતા, ચિત્રોના દેખાવો, પ્રશ્નો, સાર, વગેરે બાબતો પર પૂરતું લક્ષ ન આપાય તે] દૂર કરવાનો પ્રયત્ન લેખકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પુસ્તકમાં હીક હીક વિગતો ભેગી કરવામાં આવી છે; ચિત્રો તથા નકશાઓ પર સાધારણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રકરણસાર અને પ્રશ્નો વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવામાં સારી મદદ આપશે. મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને સહાય મળે એવા શુભ હેતુથી

‘મુસલમાન યુગ’ પર જુદું પુસ્તક રચવાની જહેમત લેવા માટે લેખકોને ધન્યવાદ ધરે છે પણ ઇતિહાસ જેવા હકીકતોથી ભરેલા વિષયને રસપ્રદ બનાવવા જે જાતની સરળ તે જોશદાર ભાષા જોઈએ, ભાષામાં જે મીઠો અરબક્ષિત પ્રવાહ જોઈએ તે પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચતાં કવચિત જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં જેમને અનુલક્ષીને પુસ્તક લખાયું છે તેમને થોડે ધણે અંશે પણ એના વાચનથી લાભ થશે એવી અમારી ખાતરી છે.

x

આ ઉપરાંત નીચેનાં પુસ્તકો અવલોકનાર્થે મળ્યાં છે.
તેની નોંધ હવે પછીનાં અંકોમાં ક્રમશઃ લેવામાં આવશે.

૧. દીપશિખા	૨૧. અમીદાસ કાશ્મિક્યા
૨. The Progressive School	Mr. W. M. Ryburn
૩. A Way to English [Primer & Five Books]	Oxford University Press
૪. A Guide to English Composition.	Messrs. Bartley & Bannerji
૫. High School English Grammar & Composition.	Messrs. Wren & Martin
૬. ભૂમિતિનાં મૂળતત્ત્વો	૨૧. મોહનલાલ પંચાણી
૭. પાંચમના દેશોની કેળવણી [બે પુસ્તકો]	મૂળ લેખક : ડૉ. ગલનન શ્રીપત મેર,
અનુવાદક : ૨૧. ગોપાળ ગલનન વિદ્યાસ, પ્રકાશક : શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર	
૮. મંબળમૂર્તિ	૨૧. સોપાન

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

[પૃ. ૨૭ થી ચાલુ]

સ્વીકારી પણ હોત. પરંતુ સૂચના અને આજ્ઞા પછી ગ્રેગબરી સમજાવટ આવતી હોવાથી વિદ્યાર્થીને તેમાં અપમાનયુક્ત પ્રુથાગત દેખાય છે. પછી તો જેમ જેમ એને સમજાવવામાં આવે તેમ તેમ એને વિરોધ વધે, ક્રુદ્ધ મન તે વખતે કર્યું બોલી શકતું નથી. પોતાના વિરોધના ચિહ્ન તરીકે આખરે એનું વર્તન તોફાની બનવા લાગે છે એવો વિદ્યાર્થી પછી પોતાના પકેશીને કે સમસ્ત વર્ગને નિરાંતે કામ કરવા દેતો નથી.

ઘરમાં માતાપિતા જોડે એનું તોફાની વર્તન હોય છે એ પણ આવાં જ કાંઈ કારણોને લીધે. માઆપને તો હુકમો છોડવાની ટેવ હોય છે. હુકમોના અનાદર કરવો એ આવાં બાળકોના મનની નીતિ બની જાય છે. માઆપ અને બાળક વચ્ચેની ગેરસમજૂતો વધતી જાય છે, ગેરસમજૂતોમાંથી અંતર વધે છે અને પરિણામે માઆપ પોતાના બાળકને તોફાનના અવતારસમું ગણે છે. ત્યારે બાળક પોતાના માઆપને ખોટી રીતે સત્તા ચલાવનારા અને દબાણ કરનાર માને છે.

આનો ઉપાય સાધારણ વિદ્યાર્થી સાથે જે રીતે વર્તીએ તેવા વર્તનથી ન થઈ શકે. શિક્ષકે આવા બાળકના પ્રશ્નને અંગત પ્રશ્ન ગણી કાઢવો જોઈએ. તેને બણાવવાનું કામ મહત્ત્વનું નથી. એની મનોદશામાં રહેલી વિકૃતિ નીકળી જાય અને સામાન્ય વ્યવહારમાં બીજાં બાળકો જેટલે સમાધારણ બની જાય ત્યાં સુધી બણતરને કારે ચૂકાને એના માનસિક વર્તન તરફ શિક્ષકે સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું ધરે છે. માઆપોનો સાથ મળે તો પરિણામ વધારે સુંદર આવે.

પ્રાસંગિક નોંધ

- ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશ -

આ અંકથી આપણું માસિક ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં માસિકે કેટલી પ્રગતિ કરી છે અને ગુજરાતી શિક્ષકજનતાની કેટલી સેવા કરી છે તેનો ક્યાંસ કાઢવાનું અમે વાચકો પર જ છોડીશું. ત્રીજા વર્ષે દરમિયાન એક બાબત ખાસ નોંધને પાત્ર છે. દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર તરફથી પ્રગટ થતું 'છાત્રાલય' માસિક બંધ કરવામાં આવવાથી અમારી સેવાનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત કરવાનું સદ્ભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત થયું છે. નૂતનશિક્ષણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર જેટલો શાળાઓમાં જરૂરી છે તેટલો જ છાત્રાલયોમાં ને આપણાં ઘરોમાં પણ આવશ્યક છે. નાની નાની બાબતોમાં આપણાં અસાન, ગેરસમજ કે પૂર્વગ્રહોને લીધે આપણે બાળકો સાથે એવો વર્તાવ રાખીએ છીએ કે જેને પરિણામે તેમનો વિકાસ રૂઢાંચા ને અનેક વિકૃતિઓ તેગનામાં ધર કરી બેસે છે. આનું હાનિકારક પરિણામ ઉદ્ભવતું અટકાવવાને શિક્ષકો, માઆપો ને ગૃહપતિઓને જાગ્રમાનસ અને બાલવર્તન વિષે સાચો ખ્યાલ આપવાનું કામ 'નૂતનશિક્ષણ'નું છે. આથી આપણા માસિકનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તાર પામ્યું છે તેને અમે અતિ મહત્વની ખીના માનીએ છીએ.

આ પ્રગણે છાત્રાલય ને ગૃહમાં ઉપયોગી બનવાની હેંસ ધરાવવાથી શાળા અને શિક્ષકને અંગેની અમારી પ્રવૃત્તિ પર અમે જરા પણ કાપ મૂક્યો નથી. આ નવીન વિભાગ ખોલવાનું નક્કી કર્યું ત્યારથી જ અમે માસિકમાં આદ પાનાનું વિશેષ વાચન આપવાનું સ્વીકારી લીધું છે. આથી અમે લગભગ ૧૫૦ થી ૨૦૦ રૂપિયાની વધુ આર્થિક જવાબદારી માથે વહેરી લીધી છે. પરંતુ તે એવી આશાએ કે માસિકના હાલના આદકો તો આદક તરીકે આડુ રહેશે જ ને તે ઉપરાંત પોતાની સંસ્થાને કે પોતાના મિત્રોને તેમાં રસ લેતા કરી આદક બનાવશે.

હવે આ માસિકમાં માત્ર શિક્ષકને ઉપયોગી થઈ પડે એવી શિક્ષણની તાત્વિક ચર્ચા જ માત્ર નથી થતી પરંતુ સામાન્ય જનતાને પણ રસ પડે અને બાળક સાથેના તેમના વર્તાવમાં માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા લેખો એમાં છપાય છે. આથી એનો લાભ શિક્ષકો ઉપરાંત માઆપો, ગૃહપતિઓ, ને સામાન્ય વાચકો પણ અવશ્ય લઈ શકશે. આથી જ અમે આશા રાખીએ છીએ કે માત્ર રૂપિયા એના વાર્ષિક લવાજમમાં દર મહિનાની પહેલી તારીખે પૂરાં ૪૦ પાનાનું વાંચન પૂરું પાડનાર આ માસિકના આદકો તરીકે જુદા જુદા ગુજરાતની પ્રાથમિક ને માધ્યમિક શાળાના તેમ જ મહા વિદ્યાલયોના શિક્ષકો, બાળક પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારી અદા કરવાની ઉત્સુકતા ધરાવનાર સુશિક્ષિત માઆપો, આપણી કેળવણીની સઘળી સંસ્થાઓ, છાત્રાલયો ને વાચનાલયો પોતાનાં નામ નોંધાવશે.

ત્રીજા વર્ષની ભેટનું પુસ્તક ધાર્યા કરતાં સહેજ નાનું થયું છે તે માટે અમે આદકોની ક્ષમા વાચીએ છીએ. નૂતનશિક્ષણના મૂળ સિદ્ધાંતની તકરરપર્થી ચર્ચા કરતું પુસ્તક હાથ લાગ્યા પછી કદ નાનું હોવાને કારણે તે અમે જતું કરી શક્યા નથી. પરંતુ એાં પાનાંના વાચનનો બદલો ચોથા વર્ષના ભેટ પુસ્તકમાં વાળી દેવાની અમે સૌને ખાતરી આપીએ છીએ.

માસિકમાં પ્રગટ થતાં લેખોમાં પૂરતી વિવિધતા આપણવાની અમારી ઇતેજારી અમે વારંવાર જાહેર કરી છે. આ માસિકનું સંચાલન ઇતર પ્રવૃત્તિ તરીકે થતું હોવાથી

કાર્યોનું પાસેથી માસિકતા બધા વિભાગો સમૃદ્ધ રાખવાની તેમ જ નિયમિત રીતે પ્રગટ કરવાની અપેક્ષા રાખવી એ વધારે પડતું છે. દા. ત. 'સમાચારસંગ્રહ'નો વિભાગ અમારી તીવ્ર ધ્યાન છતાં અગે વ્યવસ્થિત ને સંપૂર્ણ બનાવી શકતા નથી. આ તેમ જ બીજા વિભાગો માટે યોગ્ય શિક્ષકભાઈઓ માસિકતા સંચાલકોને મદદ કરવાનું પોતાની સ્વેચ્છાથી સ્વીકારી લે તો અમને ખાતરી છે કે આ સામયિક વધુ ઉપયોગી નીવડે. આ ઉપરાંત પોતાની શાળાની મહત્વની પ્રવૃત્તિઓનો ટૂંક સાર પણ જો મોકલવામાં આવે તો વિવિધ સ્થળોની ખબરો પ્રગટ થઈ શકે. વળી વાચકો એકના એક લેખકના લેખો વાંચવાને બદલે વિવિધ લેખકોના અનુભવો ને વિચારો જાણવા સ્વાભાવિક રીતે ઇતેન્નર હોવાથી શિક્ષણપ્રેમી ભાઈબેનોને ટૂંકા ને સુદાસરના લેખો મોકલી આપવા અમારી આગ્રહભરી વિનંતિ છે. અમને જેટલી આર્થિક સહાયની જરૂર છે તેટલી જ જરૂર લેખકોના સહકારની પણ છે.

x

• મુખર્ષી ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ •

સરતના નૂતનશિક્ષણ સંધે ઉપયુક્ત પરિપદનું આગામી અધિવેશન સરતમાં બરવા માટે મુખર્ષી ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ પર નિમંત્રણ મોકલ્યું હતું. સંઘના સામાન્ય સભ્યોની છેલ્લી સભાએ તે નિમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો છે. પરિષદની તારીખો હજી નક્કી થઈ નથી પરંતુ દિવાળીની રજાએ શરૂ થાય તે અરસામાં જ સરતમાં તેની બેઠક યોજવામાં આવશે. પરિષદને અંગેની બધી વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી સરતની શિક્ષક જનતા ઉપર છે અને તેઓ તે સફળતાથી અદા કરશે એ વિશે અમારા મનમાં જરાય અંદેશો નથી. પરંતુ કેળવણીની દૃષ્ટિએ અત્યાર સુધીની બધી બેઠકોમાં સર્વોત્તમ બનાવવાની જોખમદારી આખા ગૂંજરાતને શિર છે. આ પરિષદનાં અત્યાર સુધીમાં થયેલાં બાર અધિવેશનોમાં વડોદરાએ બે વખત ને સરને એક વખત પરિષદને પોતાને આગેનો નોંતરી હતી. ગૂંજરાતનાં બીજાં મથકોએ પરિષદને નિમંત્રણ આપી સક્રિય હિસાબ ન દાખવ્યો હોય તો પણ બ્યારે બ્યારે પરિષદ ગૂંજરાતમાં બરાબ ત્યારે ત્યારે તેને પોતાનાથી શક્ય એવી બધી મદદ આપીને તેને કાર્યસાધક ને ફતેહગંદ બનાવવી જોઈએ. આ સામયિક દ્વારા અમે બૃહદ ગૂંજરાતની શાળાઓને તેમજ શિક્ષકજનતાને આ પરિષદની સફળતામાં પોતાનો સક્રિય ફાળો આપવા બારપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. શિક્ષક ભાઈબેનો અને એટલી મોટી સંખ્યામાં તેમાં હાજરી આપીને, શાળાના સંચાલકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોના સુંદર કાર્યોનો સંગ્રહ પ્રદર્શન માટે મોકલીને, તથા શિક્ષણશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસીઓ પરિષદને અને ઇલાકાના શિક્ષકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો મોકલીને પરિષદને સફળ બનાવવામાં સહાયબૂત થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત સ્વાગત સમિતિના સભ્ય કે શાળા કે વ્યક્તિગત પ્રતિનિધિ થવા માટેની મંત્રીઓની વિનંતિને પણ તેઓ યથાશક્તિ સન્માનશે એવી આશા રાખવી એ વધારે પડતું ન જ ગણાય. પરિષદની સફળતામાં જ બૃહદ ગૂંજરાતની અને સરતની સફળતા તેમ જ શોભા છે.

થોડાંએક રેખાચિત્રો

કંચનનાલ

એનું ખરું નામ જ કંચનનાલ હતું. પણ છાત્રાલયના નાનામોટા વિદ્યાર્થીઓ એને 'પાટ' કહેતા. પહેલાં તો 'સોનાની પાટ' નામ પડેલું પણ એ શબ્દ જરા વધારે પડતો મોટા લાગ્યો એટલે બધા એને 'પાટ' ના ટૂંક નામથી સંબોધવા લાગ્યા.

કંચનનાલ પૈસાદારનો છોકરો હતો. શરીરે સ્થૂળ હતો અને સ્વભાવે જરા ઉડાઉ હતો. આળસુ પણ ખરો. 'પાટ'નું ઉપનામ આ બધા જ કારણે તેને ઘણી ય વાર ખૂબ બંધબેસતું લાગતું. એને પોતાને 'પાટ' શબ્દ સામે શરઆતમાં થોડો વાંધો હતો. એ ફરિયાદ કરવા પણ આવતો. પણ વખત જતાં એનો વાંધો નીકળી ગયો અને આજે તો આખા ય છાત્રાલયમાં એને સૌ 'પાટ' જ કહે છે. બસે કે એનું નામ કંચનનાલ છે જ નહિ. ગમ્મત ચાલતી હોય, કે મરકરી ચાલતી હોય; બે ચાર અક્ષિતઓ વાતો કરતી હોય કે મોટા સમૂહ એકઠો થયો હોય; અંદર અંદર વિદ્યાર્થીઓ ચર્ચા કરતા હોય કે ગૃહપતિ સામે ચર્ચા ચાલતી હોય, તમે કંચનનાલને ઠેકાણે 'પાટ' જ શબ્દ સાંભળો.

વિદ્યાર્થી મંડળની સભા બરાઈ હતી ભોજનના પ્રશ્ન ઉપર મરમાગરમ ચર્ચા ચાલતી હતી. કોઈ જમવાની વાતીઓની નિવિધના સૂચવતું હતું. કોઈ કરકસરના મુદ્દો આગળ ધરતું હતું તો કોઈ વિદ્યાર્થીની રૂચિ-આરૂચિની તાર્ત્વિક ચર્ચા ઉપર ચડતું હતું. કંચનનાલે એક સૂચના કરી :

“આપણે આમ કરો. ભોજનમાં રોટલીએ થાપ અને રોટલાએ થાપ. શાકં એક નહિ પણ બે થાપ. દાળ મોળી પણ હોય અને તીખી પણ હોય. જમી રહ્યા પછી દૂધ પણ ગળે અને દહીં પણ ગળે. રાત્રી ... ”

“એ પાટ, હવે બસ કરો.” નાનાનાલ નામના વિદ્યાર્થીએ એને હવે વચ્ચેથી જ બોલતો અટકાવ્યો. “આ તમારા બાપજીનો અગલ તમારા જેવા પૈસાદારના ઘરોમાં પોપાય, આહી છાત્રાલયમાં નહિ.” અને વિદ્યાર્થીઓમાં ખડખડત હાસ્ય પ્રસરી રહ્યું. બધા હસતા બંધ થયા અને ફરી ગંભીરતા છવાઈ તથા ચર્ચા આગળ ચાલી ત્યારે. કંચનનાલ મંદ હાસ્ય કરતા કરતા દિવાલને અડેલીને નિશંતે પડ્યા હતા !

x

ગૃહપતિ આગતનો દિસાળ તપાસી રહ્યા હતા. તે જ વખતે શહેરમાંથી એક વિદ્યાર્થીના વાહી મળવા આવ્યા. ચોપડાને ધડીમર એક કોરે ચૂકીને પેસા વાહી સાથે ગૃહપતિ વાતો કરતા હતા. વાતો ગંભીર હતી અને જલદી ઉકેલ માટે તેની હતી. બરાબર તે જ સમયે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓએ કાર્યોક્ષયમાં પ્રવેશ કર્યો. વચ્ચેનો વિદ્યાર્થી જોરથી રડતો હતો અને બીજા બે તેની એક એક બાજુ ઊભા રહી તેને આશ્વાસન આપતા હતા તથા તેનો પક્ષ કરવા આવ્યા હતા.

“છે શું ? રમણિકલાલ આટલું બહું રડે છે શા માટે ?” પેસા ગહેમાનની થોડી મિનિટ માટે ગૃહપતિએ ક્ષમા માગી અને પોતાનું બંધુ ધ્યાન આ ફિરસા ઉપર કેન્દ્રિત કર્યું.

[૨]

ગૃહપતિને માર્ગદર્શન.

પત્ર ૧૧ માં

નિયમ, તેના ભાગ અને શિક્ષા

માઇશ્રી ગૃહપતિ,

મારા અગાઉના પત્રોમાં વખતપત્રક, પ્રાર્થના, સવારમાં વહેલા ઊઠવું, બગેરે સંબંધીના નિયમો કેટલા યિનજરી અને હાનિકર્તા છે તે મેં જણાવ્યું છે. છત્રોની સુધારણા માટે અને છત્રોમાં ધાર્મિક સંસ્કાર નાખવા માટે જે જે નિયમો જનાવવામાં આવે છે, તે તે નિયમોનો હેતુ સંધાતો નથી. ઊઠવું, છત્રો વધારે જગડતા જાય છે, ઢોંગી અને ધૂતારા ચતા જાય છે, નિયમોનો ભંગ કરતા થાય છે, શિક્ષામાંથી જાયવા માટે જૂઠું, લુચ્ચાર્ધી શીખે છે, અને ગૃહપતિને કંટાળો આપનાર અને તેના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે.

જે નિયમો ફક્ત છાત્રાલયની અનુકૂળતા માટે જનાવવામાં આવે છે, તેટલા જ જરૂરના છે, અને એવા નિયમોનો ઇરાદાપૂર્વક ભંગ ગણ્યે થાય છે. નિયમો યિનજરી છે, તથા તે પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારનારા છે, પોતાનો નકમો વખત ગુમાવનારા છે. એવું જ્યારે છત્રોને લાગે છે, ત્યારે જ તેઓ ઇરાદાપૂર્વક ભંગ થાય છે અને જો ભંગને પરિણામે શિક્ષાનાં કોયડાં ઊભા થાય છે.

જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ નિયમનો મોટા ભાગના છત્રો ઇરાદાપૂર્વક ભંગ કરે અથવા વિરોધ કરે, ત્યારે ત્યારે છત્રોને શિક્ષા કરવાનો વિચાર કરતા વહેલાં તે નિયમની યોગ્યતા અયોગ્યતા સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ. અને જો નિયમની યોગ્યતા જણાતાં તે યોગ્યતા છત્રોને સમજાવવી જોઈએ, જો છત્રો તે નિયમની યોગ્યતા સમજશે તો તેઓ તેના ભંગ કરતા અટકશે.

‘સવારમાં વહેલા ઊઠવું’ અને ‘ફરજિયાત પ્રાર્થના’ જો બે નિયમોએ છાત્રાલયનાં ક્ષેત્રમાં એટલાં ઊંડાં મૂળ ધાત્યાં છે કે તેને આપણે છાત્રાલયનો ભાગ ગણતા થઈ ગયા છીએ, અને તેને ટકાવી રાખવા માટે છત્રોનું અહિત થવું હોય તો તે પણ થવા દઈએ છીએ. છત્રોના હિતને માટે તે નિયમોની જરૂર છે, એવું જણાવું જ્યારે આલવું નથી, ત્યારે છાત્રાલયની અનુકૂળતાનું જહાનું આગળ આણુવામાં આવે છે.

સવારના પહેરમાં કેટલાંક છાત્રાલયોમાં છત્રોને દૂધ પાવાનો રિવાજ હોય છે. આ દૂધ પાવાનું કામ વહેતું પતાવી રસોઈખાઓ તથા નોકરો રસોઈના કામ માટે નવરા થઈ જાય એ જરૂરનું છે. આ દૂધ પીવા માટે છત્રો વખતસર તૈયાર થઈ જાય એટલા માટે છત્રોને વહેલા ઉડાવતો નિયમ રાખવો જોઈએ એમ કેટલાક ગૃહપતિ કહે છે.

પણ ગૃહપતિએ એટલી લાંબી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. દૂધ પીવા માટે છાત્રાલયને અનુકૂળ વખત નક્કી કરવો જસ છે. જેમને દૂધ પીવું હોય તેઓ તે વખતે તૈયાર થઈ જાય દૂધ પીવાની ગરજ છત્રોને હોય. દૂધ પાવાની ચિંતા ગૃહપતિએ રાખવાની જરૂર નથી.

અલગત, જે છાત્રાલયોમાં કચરો કાઢવાનું કામ છત્રોએ જ કરવાનું હોય છે ત્યાં જ્યાં વહેલા ઊડી ગયાં હોય તો કચરો કાઢવાનું કામે એટલા માટે એવાં છાત્રાલયોમાં જધાને ઊંઠવાનો અમુક વખત નક્કી કરી શકાય.

ફરજિયાત પ્રાર્થનાને માટે એમ બચાવ કરવામાં આવે છે કે ગૃહપતિ આખો દિવસ છાત્રાલયને અંગે જુદાં જુદાં કામમાં રોકાયેલો હોય છે અને છાત્રો સવારમાં ન્હાવા ધોવાના તથા ખીજાં કાર્યમાં રોકાયેલા હોય છે અને ત્યાર પછી નિશાળે જાય છે, તેથી તેઓ એકબીજાને મળી શકતા નથી. ફરજિયાત પ્રાર્થનાદ્વારા ગૃહપતિ છાત્રોને મળી શકે છે, તેમને સૂચનાઓ તથા શિખામણ આપી શકે છે.

ગૃહપતિને છાત્રોને મળવાનો વખત મળતો નથી, એ કહેવું બૂલભરેલું છે. જો ગૃહપતિ છાત્રાલયમાં રહેતો હોય તો તે કેટલીયે વખત છાત્રોના સમાગમમાં આવી શકે છે.

છાત્રોને રહેવાની ઓરડીઓ આગળ તથા છાત્રાલયના મુકામની આસપાસ જો ગૃહપતિ આટો મારે તો વિધવિધ પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા છાત્રો માલૂમ પડશે. તે છાત્રો આડે રસ્તે જતા માલૂમ પડે તો તેમને તે જ વખતે સૂચના, શિખામણ આપી શકાય એમ હોય છે, અને તે જ વખતે આપેલી સૂચના અથવા શિખામણ બધા છાત્રોને બેગા કરીને આપેલી સૂચના અથવા શિખામણ કરતાં વધારે અસરકારક હોય છે.

ન્યારે બધા છાત્રોને સામાન્ય સૂચનાઓ અથવા શિખામણ આપવાની જરૂર લાગે ત્યારે બધાને બેગા કરીને સૂચનાઓ અથવા શિખામણ આપવાનું અનુકૂળ થઈ પડે છે, પરંતુ એટલાં માટે જ બધાને બેગા કરવાની જરૂર નથી. જમવાને વખતે અથવા બધા છાત્રો બેગા થાય એવા ખીજા કોઈ વખતે સૂચનાઓ અથવા શિખામણ આપી શકાય.

અક્ષમત, લાંબું પ્રવચન કરવાનું હોય તો તેને માટે ખાસ જુદો વખત નક્કી કરવો ઠીક પડે, પરંતુ પ્રવચન કરવા માટે પ્રવચન કરનારમાં ઉત્તમ ચરિત્ર અને વિશાળ જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. પ્રવચનનો અમુક વિષય પહેલેથી નક્કી કરેલો હોવો જોઈએ અને તેને માટે ગૃહપતિની તૈયારી હોવી જોઈએ. તો જ તેની અસર થઈ શકે. સંબંધ વગરનું જેમ આવેતેમ બોલવાની કંઈ જ કિંમત નથી.

શિખામણ અને સૂચનાઓ રોજરોજ આપવાની હોય નહિ. છાત્રાલયની શરૂઆતમાં તમામ છાત્રોને પહેલે દિવસે સામાન્ય સૂચનાઓ આપવાની જરૂર પડે, અને ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ જેમ જેમ બીજા સૂચનાઓ આપવાની સાંજરી આવે તેમ તેમ આપવાની જરૂર પડે. પરંતુ એક વખત સૂચનાઓ અપાઈ ગયા પછી રોજ રોજ તેની તે સૂચનાઓ આપવાની જરૂર નથી. જો છાત્રો સૂચનાઓ અપાયા પછી સૂચનાઓનો અમલ કરવો ભૂલી જતા હોય, તેમને વ્યક્તિગત યાદ કરાવી શકાય. તેટલા માટે બધા છાત્રોને વખત યુમાનવો ઠીક નથી. જો કોઈ સૂચનાઓનો સામાન્ય ભંગ થતો માલૂમ પડે અને તે સંબંધી બધા છાત્રોને કહેવાની જરૂર લાગે તો બધાને બેગા થવ માટે ખબર આપી શકાય અને ત્યાર પછી જે કંઈ કહેવું હોય તે કહી શકાય.

ન્યારે એકની એક સૂચનાઓ વારે ધડીએ કરવામાં આવે ત્યારે તે ટાલજાં જેવી લાગે છે, અને પ્રાર્થનાના સામાન્ય કંટાળામાં વધારો ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યાં મોટી ઉમરના છાત્રો હોય ત્યાં સૂચના આપવા માટે નોટિસ બોર્ડનો ઉપયોગ કરી શકાય. અને એ રીત વધારે સમગ્રજમી થઈ પડે.

જો નિયમો છાત્રાલયની અનુકૂળતા માટે જ બનાવ્યા હશે, તો તે નિયમોનો ધરાધપૂર્વક ભંગ ભાગ્યે કોઈ છાત્ર કરશે. જો કોઈ છાત્રની ભૂલ થઈ જાય તો તેને તેની ભૂલ ખતાવવાથી ફરીથી તે ભૂલ કરતો બંધ પડશે. જો કોઈ છાત્ર ધરાધપૂર્વક નિયમનો ભંગ કરતો માલૂમ પડે, તે તેને તે નિયમ કેવી રીતે છાત્રાલયની અનુકૂળતા માટે જરૂરનો છે તે સમજાવવાથી તે તેનો ભંગ

કરતો બંધ પડશે. શિક્ષાની જરૂર પડશે નહિ. શિક્ષાની બીકથી તો છાત્ર પોતાનો શુનો છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરશે, છુપાવવા માટે જુદું પણ બોલશે, અને શિક્ષા કરનારની પ્રત્યે વેરની દૃષ્ટિથી જોશે અને એ રીતે છાત્ર નૈતિક અધોગતિ તરફ જશે.

શિક્ષાની બીકથી જે નિયમો પળાય છે, તે જ્યાં સુધી શિક્ષાની બીક હોય છે ત્યાં સુધી જ પળાય છે. પણ શિક્ષાની બીક દૂર થતાં તે નિયમોનો ભંગ થાય છે. એટલે શુદ્ધપતિની હાજરી દરમિયાન જ નિયમો પળાય છે પણ તેની હાજરી દૂર થતાં નિયમોનો ભંગ થાય છે. પણ પોતાની સમજણથી જે નિયમો પાળવામાં આવે છે તે શુદ્ધપતિની હાજરી હોય કે ન હોય છતાં પળાય છે.

એકાદ છાત્ર કદાચ એવો મળી આવે કે જેને ગમે તેટલો સમજાવે છતાં તે નિયમો ધરાધારૂર્થક ભંગ કર્યા જ કરે. આનું કારણ તેના માનસની વિકૃતિ છે. આવો છાત્ર શિક્ષાથી વધારે બગડશે. આવા છાત્રને સુધારવાની કેટલીક તકો આપ્યા પછી, તથા તેને સુધારવાના તમામ પ્રયત્નો કર્યા પછી નિષ્પાયે છાત્રાલયમાંથી છૂટો કરવો પડે. પણ તેને છૂટો કરવો એ શિક્ષા તરીકે નહિ, પણ છાત્રાલયના કામમાં થતો વિશેષ અટકાવવા માટે જ હોવું જોઈએ. આ પગલું બહુ વિચાર કરીને ભરવાનું છે. યાદ રાખવું કે આવેશમાં આવી જઈને કોઈ પણ છાત્રને છાત્રાલયમાંથી દૂર કરાય નહિ.

કેટલીક વખત એવું બને છે કે છાત્રાલયની અનુકૂળતા માટે કોઈ નિયમ બનાવવામાં આવ્યો હોય, તો પણ તે નિયમોનો મોટા ભાગના છાત્રો નિરોધ કરે છે. છાત્રોને સમજાવીએ તો પણ સમજતા નથી. આનું કારણ બધા છાત્રો ખરાબ હોય છે એમ નથી, પણ કોઈ એકાદ તોફાની અને ખરાબ છાત્રની લાગવગ નીચે બીજા છાત્રો હોય છે, અને શુદ્ધપતિમાં છાત્રોને વિશ્વાસ હોતો નથી.

આવે વખતે છાત્રોનો શુદ્ધપતિમાં વિશ્વાસ જોશે ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવી જોઈએ. માત્ર શુદ્ધપતિએ જે અવિશ્વાસ પેદા કર્યો હોય છે તેનું ફળ પછીના શુદ્ધપતિને પણ ભોગવવું પડે છે.

જ્યારે આવું અવિશ્વાસનું વાતાવરણ આવૂમ પડે, ત્યારે ગમે તેવો સારો અને જરૂરનો નિયમ કરવાની ઉતાવળ કરવી નહિ. તે નિયમની ચોખ્ખતા અને નરહિત સંબંધી બધા છાત્રોને સમજાવવું, અને એવો નિયમ બનતા સુધી તેમની મારફતે જ પસાર કરાવવો.

• નાથાભાઈ પટેલ •

[૩]

સુધારવા માટે શું કરવું ?

અનેક માતૃપિતાઓ પોતાના દશ બાર વરસના બાળકના વર્તનથી ત્રાસી બંધ છે અને પછી તેને સુધારવા માટે શું કરવું એ બાતના પ્રશ્નો પૂછ્યાજ કરે છે અને વાત પણ સાચી છે. જે બાળક બે વરસની ઉંમરે અત્યંત વહાલું લાગતું હતું એજ બાળક પાંચ છ વરસનું થાય એટલે જરા તોફાની દેખાય છે. જે બાળકને દોઢ બે વરસની ઉંમરે પરાણે રમાડવાનું મન થતું તેજ બાળક આઠ દશ વરસની ઉંમર થાય ત્યારે માથાપને આકારું થઈ પડે છે અને પોતાની હાજરીમાંથી એને દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. ત્રણ ચાર વરસના જે બાળક માટે માતૃપિતા પરાણે પરાણે નાની મોટી વસ્તુઓ ખરીદી લાવતા હતા, એજ બાળક બાર તેર વરસનું થાય ત્યારે નાની મોટી ચીજ માટે માથાપના ઠપકા સાંભળે છે અને કોઈ વખત અપમાન પણ મેળવે છે. જે બાળક ધરના

શબ્દગારૂચ ગણાતું હતું એ જ જાળક મોટી ઉંમરે ધરમાં અડચણરૂપ ગણાય છે. આ બધું શા માટે ?

જાળક જન્મીને માતૃપિતાનું ધર શોધવાને ત્યારે માતૃપિતાને ઓછું જ જ્ઞાન થાય છે કે એ ધરને સતત શોધતું રાખવા માટે જોડાં લાક, જોડી શોધા કે જોડી પ્રતિજ્ઞા કાગમાં નથી આવવાના. જાળકના જન્મ પછીની જવાગદારી આપણા ધરમાં ખૂબ ઓછી જ દેખાય છે. જાળક પાંચસાત વરસનું થાય ત્યાં સુધી એના ઉપર કોઈ મહેનત કરવાની છે કે કેમ એના ખ્યાલ સરખો પણ નથી હોતો. શિક્ષણનું કામ પણ જોણે કે સાત વરસની ઉંમર પછી જ શરૂ થાય છે. સાત વરસ સુધીના કાળને બિનજોખમી ગણવામાં આવે છે. આપણને ખબર નથી કે તે વર્ષો દરમિયાન જાળકના મન ઉપર સારીભાડી જે છાપ પડતી હોય છે તે છાપ જ એના બનિષ્ઠના વર્તનના કારણ રૂપ હોય છે. કોઈક વખત આ છાપને ઉઘાડ વહેલો થાય છે તો કોઈક વખત મોડો થાય છે. શક્તિશાળી જાળકો જ્યારે તે વરસની ઉંમરે જ દમનની પ્રતિક્રિયા શરૂ કરે છે, અને પોતાની બાંધવયામાં જે જે કંઈ સંઘર્ષ હોય તેને પ્રગટ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. આવા જાળકો નાની ઉંમરથી જ માંગાપને મૂકવામાં નીવડે છે. અને તેથી જ તેમાં જાળકોને માંગાપો સુધારણા માટે થું કપડું એ પ્રશ્નની આંટીધુટીમાં સપડાય છે. એમની પાસે કોઈ માર્ગ નથી હોતો. તેઓ તો જાળકને કોઈ શિક્ષકને સોંપી દે છે અથવા તો પોતાની પાસે સગા અને બીકનો રાજમાર્ગ હોય છે તેનું સરણુ લે છે, તેમાંથી કોઈ પરિણામ નીપજતું નથી અને એમને પ્રશ્ન સનાતન અણઉકેલો રહે છે.

આવા સુધારવા જેવા દેખાના છોકરાઓને કંટાળીને માળાપ છાત્રાલયમાં મોકલી આપે છે. છાત્રાલયો પણ શાસ્ત્રીય તાલીમ પામેલા શુદ્ધપતિઓને હાથે ચાસતાં નથી હોતાં એટલે શુદ્ધપતિ માટે પણ એજ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આવા છોકરાઓને સુધારવા શી રીતે ? જાણપણનું માળાપનું લાડીકું જાળક હવે વધારે ને વધારે આકર્ષે જનનું નબ છે. ઉનાળાની કે દિવાળીની રમતોમાં ઘેર જવાની હેંસાં સેવતા જાળકને માળાપ પસંદ છાત્રાલયમાં રોકી રખાવે છે. આખા સગ દરમિયાન માયાક્રીક કરીને આકેલા શુદ્ધપતિ નિયમવચ તેને રાખે ખરો, પરંતુ રમતો દરમિયાન તેના ઉપર કશી જ દેખરેખ રાખતો નથી. અને રમતો પૂરી થયા પછી એના એજ કાપડો એવડા જોરથી એની સામે ખડો થાય છે.

કેમ સુધારવો એવો પ્રશ્ન પૂછનાર માળાપ અને શુદ્ધપતિ માટે થોડી એક અગત્યની વસ્તુઓ જાણી લેવા જેવી હોય છે. સુધારવાના કરતાં જગડનો અટકાવવા માટે જે માળાપ કામ કરે છે તે માળાપ ધન્યવાદને પાત્ર છે. એવા ધન્યવાદ મેળવવા માટે તો માતૃપિતાએ ધણી તાલીમ મેળવવાની જરૂર રહે છે. હતાં ચે પોતાનાં જાળક તરફ જરૂર નાખીને જે માતાપિતા વહેલાં જાગે છે તેઓ પણ વહેલો લાગા ઉઠાવી શકે છે; તેમાં માળાપ અને શુદ્ધપતિ માટે થોડીએક સૂચનાઓ આવશ્યક છે.

૧. જાળક જગડેકું છે તેમ માનો નહિ. આપણી નજર સમક્ષ એ જગડેકું દેખાય છે એનું કારણ તો ઘણું મોટે અંશે આપણે હોઈએ છીએ.

૨. જાળક ધરમાં હોય કે છાત્રાલયમાં હોય તેવે વખતે તેના દરેક પ્રકારના વર્તનને અભ્યાસ કરો. તેના અભ્યાસની નોંધ ધણી આવશ્યક છે.

૩. નિયમ વિરુદ્ધ કે સમાજ વિરોધી વર્તન કરે ત્યારે જાળકને કપડો ન આપો. પરંતુ એને જે કંઈ કહેવાનું હોય તે સહાનુભૂતિથી સંભળો.

૪. તેને સુધારવાનો મનમાંથી વિચાર કાઢી નાંખો; કારણકે તે બગડેલ નથી. એનું જે વિરોધી વર્તન દેખાય છે તે વર્તનને સ્થાને પરિસ્થિતિને અને સંયોગોને બંધબેસતું હોય તેવું વર્તન બાળક કેવી રીતે કરી શકે તેના ઉપાયો યોજો.

૫. બાળક બાળસુ, શિયલ, ઉધણુશી અથવા તે પરાવલંબી દેખાય ત્યારે એની શારીરિક તપાસ કરાવો.

૬. બાળક આંકોણું કે અનુકુલ દેખાય, વાતચાતમાં વિરોધ કરી કરતું જણાય અથવા તે બંધુવાની ના કહે ત્યારે એની માનસિક તપાસ કરાવો.

૭. બાણુવા-બાણુવવાનો આગ્રહ સેવતાં પહેલાં એના સામાન્ય વર્તનને યોગ્ય દિશામાં વાળવા માટે વધારે આગ્રહ રાખો.

૮. એ જેમ જેમ વધારે ગાળાપને મૂકે તેમ તેમ વધારે માનસિક રોગનું ભોગ ધર્મ પડ્યું છે તેમ સમજો અને શારીરિક રોગની માફક જ એની તપાસ કરાવો.

• હરબાઈ ત્રિવેદી •

મુદ્રક • ઉચ્ચરવાલ ઇન્કારામ દેસાઈ 'લોકવાણી' મુદ્રણમંદિર, ચૌધપૂલ સુરત
પ્રકાશક • ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલા શાહ • દેસાઈ પોળ • સુરત

સમાચારસંગ્રહ

લક્ષ્મી પાટીદાર આશ્રમ, નવસારી

તા. ૨૪મી જૂન ૧૯૩૮ ને દિને ઉપર્યુક્ત આશ્રમે વીસ વર્ષ પૂરાં કરી એકવીસમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો તે પ્રસંગની ઊજવણીરૂપે આશ્રમવાસીઓની એક સભા રાખવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં શ્રી. હોદુભાઈ પટેલે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવી ધ્વજવંદન કરાવ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓ તરફથી એક ભાઈએ સંસ્થાની પ્રગતિ અને કાર્યપદ્ધતિનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. નાનકડી સંસ્થામાંથી ૬૦ છાત્રોને રહેવાની સગવડવાળી સંસ્થા વિકાસ પામે અને એ બધા છાત્રો પોતાની સંસ્થાનો ચોખ્ખ વહીવટ પોતાની મેળે કરી 'સ્વશાસ્ત્ર' ભોગવે એ ગૌરવ લેવા જોવી બીના છે. સંસ્થાના એક આગેવાન સંચાલક ભાઈ ગોરધનભાઈએ સંસ્થાની રાષ્ટ્રીયતા પર બાર મૂકી રાષ્ટ્રીય તહેવારોની ઊજવણી ને લોક-નેતાઓનાં વ્યાખ્યાનની વિશિષ્ટ પ્રતિભે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ઉપસંહારમાં શ્રી હોદુભાઈ પટેલે આ જમાનામાં રાષ્ટ્રધ્વજની મહત્તા ને રાષ્ટ્રસેવા માટે તૈયાર થવાની દરેક યુવાન માટેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉપર વિવેચન કર્યું હતું.

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ

આ પરિષદનું ચૌદમું અધિવેશન સરનામાં બરવાનું 'નૂતનશિક્ષણ' સંઘ તરફથી મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૬મી જૂન ૧૯૩૮ ને દિને મુંબઈમાં સંઘની કાઉન્સિલની એક બેઠક મળી હતી. તેમાં એ નિમંત્રણનો સ્વીકાર થયો છે. પરિષદ માટે તા. ૧૭-૧૮-૧૯ ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ ના દિવસો સરવાળા છે. છેવટનો નિર્ણય સ્વાગત સમિતિ અને સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ કરશે. આ પરિષદ અંગે કેમ વ્યવસ્થા કરવી તે મુંબઈ પ્રાથમિક ચર્ચા કરવાને સરનામ ક્રેળવણીમંડળ અને નૂતનશિક્ષણ સંઘની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની એક સંયુક્ત બેઠક તા. ૨૪ મી જુલાઈ ૧૯૩૮ ને દિને મળી હતી. તેમાં સ્વાગત સમિતિના સભ્યો માટે ૩) અથવા ૩. ૨) લેવાનું કરાવ્યું હતું. સભ્યો નોંધવાને પાંચ ભાઈઓની એક સમિતિ પણ નીમવામાં આવી હતી. સરતની જનતાને અને શિક્ષકોને ખાસ કરીને સ્વાગત સમિતિના સભ્યો થવા અમે આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. સરત જિલ્લાનાં અને ગૂજરાતનાં શિક્ષકપ્રેમી ભાઈઓનો પણ સ્વાગત સમિતિના સભ્યો તરીકે પોતાનાં નામ નોંધવી શકશે.

અખિલ હિંદ ક્રેળવણી પરિષદ

આ પરિષદની ચૌદમી બેઠક મુંબઈમાં બરવાનું નક્કી થયું છે. મુંબઈના શિક્ષકમંડળે આને અંગેની વ્યવસ્થા કરવા માંડી છે. મિ. સી. એ. ફીરડી જમણે છે કે મુંબઈની વિદ્યાપીઠે પરિષદને રૂ. ૩૦૦ ની મદદ કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે. મુંબઈ શહેર અને ઇલાકાની ક્રેળવણીમાં રસ લેતી પ્રગતે ૩. ૫) આપી પરિષદની સ્વાગતસમિતિના સભ્ય થવાની અથવા ૩. ૨) આપી પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાનાં નામ નોંધાવવાની વિનંતિ કરે છે. આ પરિષદ દશ વર્ષ મુંબઈમાં બરાબ છે. પરિષદની બેઠક નાતાલની રમઝો દરમિયાન મળશે.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ - સૂરત

આ સંઘે પોતાની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ તરીકે શિક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડે એવું પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય ખોલવાનું નક્કી કર્યું છે. આની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા તા. ૧ લી ઓગસ્ટ ૧૯૩૮ ને દિને શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી કરશે. તેજ દિવસે સાંજે તેઓ 'ધરમાં અને શાળામાં મૂંઝવણ' ગાળક - એ વિષય પર જાહેર વ્યાખ્યાન આપશે.

‘નૂતનશિક્ષણ’ માસિકનો ત્રીજા વર્ષનો હિસાબ

[તા. ૧-૮-૧૯૩૭ થી તા. ૩૧-૭-૧૯૩૮ સુધીની તારીખ]

જ

૪૯-૧૦-૧૧ ગયા વર્ષની સિલક :—

(૧) સરત કાર્યાલય ૦-૯-૬

(૨) ભાવનગર „ ૪-૧૪-૦

(૩) સરતની બેન્કમાં ૪૪-૩-૫

૪૯-૧૦-૧૧

આવક

૧૨૦૩- ૫-૦ ગ્રાહકોનું લવાજમ

૪૮૩- ૪-૦ બહેર ખર્ચની આવક

૫-૧૦-૦ પરચુરણ આવક

૦- ૮-૦ બીજા વર્ષના ભેટ પુસ્તકની આવક

દેવું

૫૫૦- ૦-૦ શ્રી “ઝ” પાસેથી ખોટાને અંગે

પહેલે વર્ષે ઊઝીના લીધેલા હતા તે

ઉ

ખર્ચ

૫૫૦- ૦-૦ પહેલા વર્ષની ખોટ ખાતે

૧૦૨૬- ૧-૦ ત્રીજા વર્ષના અંગ્રેજી છપાઈ,

કાગળ, પૂઠાં, વગેરે

૨૯૩-૧૫-૯ માસિકનો, ભેટ પુસ્તકનો, વી. પી. નો

તેમજ પત્રવહેવારનો ટપાલખર્ચ.

૧૮૬- ૦-૦ કારકુન વગેરેનું વાર્ષિક વેતન

૧૦૮- ૦-૦ ત્રીજા વર્ષના ભેટ પુસ્તકની છપાઈ,

કાગળ, પૂઠાં, વગેરે

૫૪- ૮-૦ રેશનરી, રસીદપુક, રેપર, કચર

વગેરેની કિંમત તથા છપાઈ

૨૧- ૦-૦ પરચુરણ [ગ્રાહક તથા બેન્ક

કમિશન, વગેરે]

૩-૧૪-૦ ઉપત્રક ખાતે

૨૨૪૩- ૬-૯ કુલ ખર્ચ

૪૮-૧૫-૨ સિલક

(૧) સરત કાર્યાલય ૧૬- ૪-૩

(૨) ભાવનગર „ ૧૦- ૬-૬

(૩) સરતની બેન્કમાં ૨૨- ૪-૫

૪૮-૧૫-૨

૨૨૯૨- ૫-૧૧ સરવાળો

૨૨૯૨- ૫-૧૧ સરવાળો

ચન્દ્રવદન શાહ

બ્યરયાપક

‘નૂતનશિક્ષણ’ કાર્યાલય • સરત

મુદ્રક • ઈશ્વરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ ‘લોકવાણી’ મુદ્રણમંદિર • ચૌધપૂલ સરત

પ્રકાશક • ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ • દેસાઈપોળ • સરત

શ્રીયુત્તમ પ્રાધ્યાપનાઈ આપણું દલ્લ આવડા
તરફથી સંવિનય સમ્રેમ ભેદ.

વર્ષ ૪ થું

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮

અંક ૨ એ

વર્ગશિક્ષક પોતાના સેનાના કાગળાં આવડી મુજબશોનો બેલ અવેશાનિક
રીતે અને તાત્કાલિક ને કઈ સહે તે પ્રમાણે કરતો હોય છે. આમ કરવાથી
એની મુજબશો હકેત્રાતી નથી સારાદાયક સાથે બીજા દિવસે એ નિહાળે
છે કે એની મુજબશો વધી છે અને વિવિધ બની છે. વૈજ્ઞાનિક માર્ગે એની
પાસે નહિ હોવાથી એના એજ માર્ગે કરી કરીને એ શરણ શોધે છે અને
કરી કરીને એને નિષ્ફળતા મળ્યા ન કરે છે. આનો બેલ બે રીતે લાવી
સકાય. નજારે પણ કોઈ મુજબતે પ્રથમ વર્ગશિક્ષક પાસે ખરો માથ ત્યાં
એ પ્રથમ મૂળમાં રહેલાં આપણે ન નજી રાખીએ તેવાં કારણોને શોધવાનો
પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો. બીજા થયેલા કોયડા માટે ઉપર ઉપરથી આપણને
ને કારણ નજીક હોય તે કારણ વધારે બહા બીજા બીજા અપૂરું અને ખોટું
માલમ પડશે. દષ્ટીતા કારણને સ્થાને કોઈ નવું ન અને આપણને આશ્ચર્ય
પમાટે તેણે કારણ આપણને હાથ લાગશે. કારણ હાથ લાગ્યું એટલે
પછી એનું નિવારણ કોઈ પણ શિક્ષક માટે સહેલું થઈ પડવાનું છે.
કોયડાનો બેલ લાવવા માટે આપણું મૂળ કારણ શોધવા નતાં ચોડા
વધારે વખત લાગે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વચ્ચાળાના એ વખત દરમિયાન
શિક્ષક વિદ્યાર્થી સાથે કાં તે તરફ વર્તન રાખવું અને કાં તે ધેગ અને
સહાનુભૂતિમય વર્તન રાખવું. સેનાના આજ કામગાં વિદ્યાર્થી
સાથે રહે નહિ. તે તેની ચિંતા ન કરવી. કુશળ શિક્ષક પાઠ્યક્રમને
એક કોડે રાખીને પણ વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિના વિકાસ માટે સ્વતંત્ર કામો
એને સોંપી શકે છે અને તેમ કરીને એને કામગાં પડેલી શકે છે.

નૂતનશિક્ષણ એટલે શું ? શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

છેલ્લાં પાંચેક વર્ષોથી નૂતનશિક્ષણનાં આંદોલનો આપણે ત્યાં ઠીક ઠીક ગતિમાન થયેલાં દેખાય છે. નૂતનશિક્ષણની વાતો થાય છે, ચર્ચા થાય છે, પ્રયોગો કરવાના મનસૂબા રચાય છે અને હવે તે સંઘર્ષમાં સાહિત્ય પશુ ઠીક પ્રમાણમાં પ્રગટ થયા હાલ્યું છે. નૂતનશિક્ષણના ખ્યાલો, શિક્ષકો તેમ જ આખાપોના મનમાં વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થયા કરે અને સ્પષ્ટ ખ્યાલો હાથ તેના અમલ પશુ વધારે ને વધારે વૈજ્ઞાનિક થતાં રહે તેથી સમાજને ભારે લાભ થવાનો છે. તેવી સ્પષ્ટતા ખાતર અને આપણે સૌ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કેળવવામાં આગળ વધતા જ રહીએ તેટલા ખાતર યોગ્યેક સૂચનો રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

નૂતનશિક્ષણ સ્વાતંત્ર્યમાં માને છે. સ્વાતંત્ર્યનો સામાન્ય અર્થ તો આપણે સૌ કોઈ જાણીએ છીએ. સ્વાતંત્ર્યને શિસ્ત સાથે જોડી દેવામાં આવે છે ત્યારે જ તેના અર્થ ઉપર વિવાદો ઊભા થાય છે, અમસ્તા સામાન્ય પ્રસંગોમાં સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા બાંધવા કોઈ વિચાર સરખો પશુ કરતા નથી. આનો અર્થ એ થયો કે મનુષ્યને શિસ્તવાળું સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે. ત્યારે ખરી રીતે શિસ્તની વ્યાખ્યા બાંધવાની રહે. શિસ્ત તો માનવસર્જિત સમાજને જરૂરી વસ્તુ છે. સ્વાતંત્ર્ય સ્વયંજીવ અને માનવમાત્રના જન્મસિદ્ધ હક જેવી વસ્તુ છે. માટે જ શિસ્ત, પ્રગતિશીલ મનુષ્યની જીવવા માટે અને પ્રગતિ માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા સમાન છે; અને સ્વાતંત્ર્ય તો જન્મદ્વક જેવું હોઈ નવસમાજમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટી શકતું નથી અને પ્રકટે છે તો જીરવી શકાતું નથી.

નૂતનશિક્ષણને માટે ભાગે તો સામાન્ય જનતા સાથે કામ કરવાનું હોય છે. આમ પ્રજા આજે ખોટા શિક્ષણ નીચે કચડાઈ રહી છે. શિક્ષણના અનર્થકારી ખ્યાલોના કારણે પ્રજાએ કોઈ લાભદાયી શિક્ષણ મળતું જ નથી. આમાંથી પ્રજાને બચાવી લેવાના મનોરથો નૂતનશિક્ષણના છે. એટલા માટે જ નૂતનશિક્ષણના પ્રચારકો અને વિચારકો તેમ જ પ્રયોગકારોને સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર શિસ્તની ભૂમિકા ઉપર ઊભા રહીને ધણી વખત કરવો પડે છે.

સ્વાતંત્ર્ય આપણને ગમે છે. તેના વિના આપણને સુંઝારો લાગે છે. શિસ્ત પશુ આપણને ગમે છે. તેના વિના આપણને અનવસ્યા દેખાય છે. સ્વાતંત્ર્ય તો વગરમાણ્યું પશુ મળી શકે, શિસ્ત માટે આપણે મહેનત ઉઠાવવી પડે અને છતાં તે હાથ ન લાગે. નૂતનશિક્ષણકાર સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર આ દૃષ્ટિથી કરે છે.

પશુ શિસ્તને આજે જે રીતે સમજવામાં આવે છે અને તેને ઊભા કરવા માટે જે પદ્ધતિ અપભ્રમ કરવામાં આવે છે તે નૂતનશિક્ષણકારને મંજૂર નથી. આજે તો વ્યક્તિત્વના ભોગે સમાજ શિસ્ત માગે છે, આજે તો કોઈ સરમુખત્યારી ખાતર મોટા સમાજને નહિ ગમતી શિસ્ત પરાણે પાળવી પડે છે, આજની શિસ્ત નિયમનના ખ્યાલોમાંથી થતા વ્યવહારનું શુદ્ધ પરિણામ નથી. આજની શિસ્ત તો સમાજના યોગદાણા માણસોએ પોતાની કલ્પના પ્રમાણેનો વ્યવહાર સરળતાથી ચલાવવા સારુ અગાઉથી નક્કી કરેલ નિયમોનું ચોક્કું છે. આ શિસ્તની ભૂમિકા ઉપરથી શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યનું દર્શન શક્ય નથી. ત્યાંથી તો કલુષિત દર્શન લાધે છે અને સ્વચ્છંદ જન્માવે છે. નૂતનશિક્ષણકારને તે હરામ છે, જે શિસ્ત વ્યક્તિના જીવનવિકાસ માટે જરૂરી છે અને જે શિસ્ત

સમાજ ખાતર વ્યક્તિ પાસે યોડો ત્યાગ કરાવે છે, જે શિસ્તથી સમાજનો, વ્યવહાર સરળતાથી ચાલી શકે છે અને જે શિસ્ત વડે સમાજ વ્યક્તિને દબાવતો નથી પણ સંયમિત બનાવે છે તે શિસ્ત નૂતનશિક્ષણકારને ખપે છે. આપું શિસ્ત હોય ત્યાં સાચા સ્વાતંત્ર્યનાં દર્શન થાય છે અને ત્યાં જ વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ મુક્ત રહીને આગળ ધપી શકે છે.

આવી શિસ્ત ઊભી કરવા માટે આજે તો દમનની ક્રિયા ચાલે છે અને સજા શારીરિક તેમ જ માનસિક-નો આશ્રય લેવામાં આવે છે. નૂતનશિક્ષણને આ પદ્ધતિ પણ ત્યાજ્ય છે. શિસ્ત ઊભી કરવા માટે નૂતનશિક્ષણકાર વ્યક્તિને પ્રથમ તો સ્વતંત્ર વિહરવા દે છે, એવા વિહારમાંથી જ એને જ્ઞાન થાય છે કે તેમ કરવાથી તો ખીનજોને અકચરુદ્ધ થઈ પડાય છે. વ્યક્તિ જે ધડીએ એવો વિચાર શરૂ કરે છે કે પોતે તો મોટા સમાજનું એક અંગ છે, અને જવાબદાર અંગ છે, તે ધડીથી સાચી શિસ્તની તેની કલ્પના શરૂ થાય છે. પછી તો વ્યક્તિ અને સમાજ, પોતપોતાના શ્રેયાર્થે ભેગા રહીને શિસ્તની પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણેની વ્યાખ્યા રચે છે અને તેવા લાંબા કાળના અને અનેકાના પ્રયત્નોના ફળરૂપે સાચી શિસ્ત પેદા થાય છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાવું હશે કે નૂતનશિક્ષણને દમન સાથે તો કરી જ લેવા-દેવા નથી. સ્વાતંત્ર્યના આગ્રહ માટે પણ દમન નહીં અને શિસ્તના પાલન માટે પણ દમન નહીં. આથી જ નૂતનશિક્ષણના સિદ્ધાંત ઉપર આજની શાળામાં સજા નહીં હોય, મહેણું નહીં હોય, કપડો નહીં હોય અને દંડ નહીં હોય. ત્યાં સહાનુભૂતિ હશે, વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થી વચ્ચે અને વિદ્યાર્થી-શિક્ષક વચ્ચે શ્રેમ હશે, છૂટ હશે, એક ખીનની સુખસાગવડના આગ્રહ હશે અને સમુદ્ગત જવાબદારીઓ હશે.

x

નૂતનશિક્ષણ બાળકનું સ્વમાન જાળવવામાં માને છે સ્વમાન સૌ કોઈને પ્રિય છે. અપમાન સૌ કોઈને અકારું છે. બાળક બુદ્ધિમાં અને ઉંમરમાં નાનું હોય એટલા માટે એને સ્વમાનનું ઓછું જ્ઞાન હોય છે અથવા તો એનું અપમાન કરવામાં વાંધો નથી તેમ જ્ઞાનનું ભૂલભરેલું છે. બાળક મનુષ્યનો પિતા છે એવી ઉક્તિનો એ અર્થ છે કે અભિપ્રયમાં જેવા નાગરિકો જોઈતા હોય તેના નાગરિકત્વ બીજા બાળપણમાંથી જ નાંખવાં જોઈએ. નૂતનશિક્ષણ બાળકને આ દૃષ્ટિથી અવલોકે છે અને તેથી દરેક પ્રકારનું શિક્ષણ બાળકેન્દ્રિત હોવું જોઈએ એમ પોકારી પોકારીને કહે છે. શિક્ષણના બધા જ વ્યવહારોના મધ્યબિંદુ તરીકે બાળકને મૂકવામાં આવે તો જ શિક્ષણકાર ડગલે ને પગલે બાળકના વિચાર કરતો રહે. એના વિચારમાત્રમાંથી બાળકના અપમાનનો છરાદો સરી પડે છે. બાળકને હંમેશાં કેન્દ્રમાં રાખવાના આગ્રહથી એના વ્યક્તિત્વની હયાતિ નજર આગળ રહે છે અને એવી હયાતીમાંથી બાળકના મનને ખ્યાલ શિક્ષક પાસે જીવંતોજાગતો રહે છે.

બાળકને માન આપો એવી ખાંલી બ્રૂઓ પાડવાથી કશું વળતું નથી. નૂતનશિક્ષણકાર એના હંમેશાના વ્યવહારમાં માને છે. બાળકને શિક્ષણના કેન્દ્રમાં રાખીને એના વ્યક્તિત્વને માન આપવાનો સાક્ષાત પ્રયત્ન નૂતનશિક્ષણકાર કરે છે. શિક્ષણની તમામ પ્રતિક્રિયા કેન્દ્રમાં રહેલા બાળકના વ્યક્તિત્વ જોડે સાંધી દેવાના પ્રયત્નો કરનાર શિક્ષક એને માન આપ્યા વિના રહી શકતો નથી તથા એને અપમાનવાની હિંમત કરી શકતો નથી. શિક્ષણની તમામ ક્રિયાઓ બાળકની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા જોડે શિક્ષકને સાંકળવી પડે જ છે. બાળક અમુક નિયમ શીખવું ન હોય અથવા તો અમુક કોઈ વિષયમાં

વધારે હોશિયાર હોય, બાળક વધારે તોફાન કરનારું હોય, અથવા તો ડાહ્યુંડમરું હોય, બાળક પોતાના સહાધ્યાયીઓ સાથે લડનારું હોય અથવા તો તેમની સાથે એકસંધીથી કામ કરનારું હોય, આવા ગમે તેવા સંયોગે આ શિક્ષક બાળક ઉપર અનિર્ણયકરો નથી તેમ જ એની ખુશામત પણ કરી શકતો નથી. નૂતનશિક્ષણ તો એને સમજાવે છે કે બાળકની ગમે તેવી પરિસ્થિતિને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અવલોકા. એ દૃષ્ટિ શિક્ષકના રોજના સામાન્ય મતબ્બેને ધણી વખત ઉચ્ચાવનારી નીવડે છે. તોફાની બાળકના વર્તન તરફ ગનમાં ધૂણી ધઈ આવી હોય તેવો શિક્ષક પણ બાળકની માનસિક સ્થિતિનું યથાર્થ દર્શન કરે છે ત્યારે તેના સંબંધેના પોતાના ખ્યાલો બદલી નાખે છે. જે બાળક પ્રથમ દૃષ્ટિએ ભારે હોશિયાર દેખાતું હોય તે બાળકના ગનમાં ઊંડે ઊતર્યા પછી શિક્ષકની એના તરફની દૃષ્ટિ બદલાઈ જાય છે. જે બાળક ડાહ્યુંડમરું દેખાતું હોય છે તેના મનને અભ્યાસ શિક્ષકને ચિંતાતુર બનાવવા સુધી જઈ શકે છે. નૂતનશિક્ષણકારને તોફાની બાળકમાં પ્રાણવાન વીર દેખાય છે. હોશિયાર દેખાતા બાળકમાં ગોખણપટ્ટીનું ભોગ ચયેકું દ્યા ઉપજાવે તેવું બાળક દેખાય છે. અને ડાહ્યુંડમરું બાળક મનની અંદર અનેક પ્રકારના દમગોથી પિડાતું માણસ પડે છે. નૂતનશિક્ષણ પાસે આ જાતની નવી દૃષ્ટિ હોય છે, એ દૃષ્ટિ આજની સામાન્ય દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરાવી નાખે છે. એવા પરિવર્તન માટેની સાક્ષાત ક્રિયા તે બાળકના ગનનો રોજરોજનો અભ્યાસ હોય છે. એવા અભ્યાસ વડે શિક્ષણના કેન્દ્રમાં રહેલા બાળકને નૂતનશિક્ષક સાથા સ્વરૂપમાં સમજી શકે છે એવો શિક્ષક જ બાળકના વ્યક્તિત્વનો ઉઘડેદ ધરા દેતો નથી અને વ્યક્તિત્વનો ઉઘડેદન યાવ ત્યાંજ બાળકનું સાચું સ્વભાવ યાવ છે તેમ સમજવું.

x

નૂતનશિક્ષણ આજના અભ્યાસક્રમ ઉપર નજર નાખે છે અને એ ક્રમમાં જબરજસ્ત ફેરફારની જરૂર છે એમ તુરત જ પકડી પાડે છે. આજનો અભ્યાસક્રમ બહુનારને કચડી નાખનારો છે એટલું જ નહિ પણ સર્વાંશે અવ્યવહારુ છે. જે જીવન આવતી કાલે બાળકને જીવવાનું છે તેની સાથે આ અભ્યાસક્રમને કરી જ બેગાદેવા નથી. શાળામાં શીખેલું જીવનમાં નકામું નીવડે છે. જીવનની જરૂરિયાતો શાળાનું શિક્ષણ પૂરી પાડી શકતું નથી. આમ આજનો અભ્યાસક્રમ શક્તિઓનો બેવડો ફાસ કરે છે. નૂતનશિક્ષણને આ ક્ષય મંજૂર નથી. અને તેથી જ નૂતનશિક્ષણનો હિમાયતી શિક્ષક આજના અભ્યાસક્રમ ઉપર પહેલેથી જ નજર નાખે છે. શાળાનો અભ્યાસક્રમ જીવનવિકાસને અનુરૂપ હોવો જોઈએ. વિકાસક્ષેત્રમાં રોજને રોજ આગળ ધપતો મનુષ્ય જે પ્રકારનો અને જે રીતનો વિકાસક્રમ સ્વાભાવિક રીતે અનુસરતો હોય છે તેવી જ વિકાસપથગામી સ્વાભાવિકતા શિક્ષણના અભ્યાસક્રમ પાછળ હેલી જોઈએ. આજે આમ નથી દેખાતું. આજનો અભ્યાસક્રમ નથી મનુષ્યજીવનના વિકાસક્રમને અનુસરતો કે નથી બલિષ્ઠ માટે કરી તૈયારી કરાવતો. નૂતનશિક્ષક એને જ્યારે પોતાની દૃષ્ટિથી અવલોકે છે ત્યારે એવા અભ્યાસક્રમને દૂર ફેંકી દે છે. અમુક વિષયો સાચવવાથી સરેકારિતા સચવાશે અથવા તો અમુક વિષયો કાઢી નાખવાથી સંકુચિતતા આવી જશે તેવી ઉપરછલ્લી દલીલો એને અસર કરતી નથી. એ તો વિષયો ફેરવી નાખે છે, ક્રમ બદલાવી નાખે છે અને અભ્યાસક્રમની પાછળ રહેલી તત્ત્વગિમાંસાને વફાદાર રહેવાના પ્રયત્નો કરે છે. નૂતનશિક્ષણકાર શિક્ષણના અભ્યાસક્રમને કદી વિસારે તો નહીં પરંતુ જુદી જ દૃષ્ટિથી નિહાળે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ એ નૂતનશિક્ષણનું અગત્યનું અને છતાં અનિવાર્ય અંગ છે. કોઈ પણ ક્રિયા પછી તે શિક્ષણની હોય, અભ્યાસની હોય કે લાજનારના વર્તનની હોય, તો પણ તેને અવલોકવા માટે અને અવલોકન પછી તત્ત્વસાર વર્તન કરવા માટે નૂતનશિક્ષક હમેશા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો જ

ઉપયોગ કરતો હોય છે, સમાજમાં નાના મોટા જે જે વિદ્યાનો વિકસી રહેલા મનુષ્યઆત્માને એક યા બીજી રીતે અસર કરતાં હોય છે તે બધાંબધો નૂતનશિક્ષક વિચાર કરે છે. એ વિચાર સ્વતંત્ર વિદ્યાનોને એકાંગી હોય છે તેમજ બધાય વિદ્યાનોનો સુમેળ સાધતો સર્વાંગી પણ હોય છે. મનુષ્યનો આખો વિકાસક્રમ એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ જ ચાલી રહ્યો હોય છે. ન્યાં ન્યાં એવા વિકાસક્રમમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો અથવા તો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો અમાન જણાય ત્યાં ત્યાં શિક્ષણના કાર્યને અને બાળકને કદી મેળ મળી શકતો નથી. આજની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં નજર નાખતા આ હકીકત આપણને અવશ્ય દેખાય છે. શાળાજીવન અને ગૃહજીવનનો દુર્મેળ આપણે રોજ જોઈએ છીએ. શિક્ષકજીવન અને વિદ્યાર્થીજીવનની ભિન્નતા આપણો રોજનો પ્રશ્ન છે. બહારની દુનિયા અને અંતરની દુનિયાનો અંધારો એ આપણો મંજરતો કાપડો છે. આના મૂળમાં ઉપર કહ્યું તેમ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિનો અભાવ રહેલો છે.

નૂતનશિક્ષણકાર માટે શૈથી વધારે જરૂરું વિજ્ઞાન તે માનસવિજ્ઞાન છે. માનસવિજ્ઞાનનો સાચો પરિચય જે શિક્ષકને હોય છે તે શિક્ષક બીજા વિદ્યાનોને શિક્ષણક્રમની અંદર સુયોગ્ય રીતે બંધબેસતા કરી શકે છે. માનસવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શિક્ષક જ બાળકના બાળકને સાચા અર્થમાં સમજી શકે છે. એવા નૂતનશિક્ષકનો તમામ વ્યવહાર બાળકના સાર્વજનિક વિકાસ માટે હોય છે. માનસવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન એવા નૂતનશિક્ષકની આંખ હંમેશાં નમત રાખી શકે છે એવી નમ્રુતિ નૂતનશિક્ષણની ફતેહની એક કીમતી ચાવી છે.

આપણે કૈા શિક્ષક નૂતનશિક્ષણના ખરા સ્વસ્થને સમજીએ અને એને વ્યવહારમાં ઉતારવાના નિત્ય પ્રયોગો કર્યા જ કરીએ. આપણો તો એ રોજનો ધર્મ છે.

સુખર્ષ હલાહા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીઆતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું સુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જે તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

.. વાર્ષિક લવાજમ .

. પત્રવ્યવહારનું સરનામું .

હિન્દમાં — રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈપાળ . સુરત

[માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ]

ધીરમાઈ પુરશી ઉપર બેઠા છે. તેમનાથી દશેક ફૂટ દૂર એક બીજી પુરશી પડેલી છે. બે વર્ષના અધિનને તે પુરશી ધીરમાઈની પુરશી નજીક લાવવાની ઇચ્છા યથા. પુરશી અધિન કરતાં ઘણી મોટી હતી; પરંતુ તે પુરશી ઘસડીને ધીરમાઈ પાસે લાવતો હતો. વચ્ચે હાંચકો આવતો હતો; તે હાંચકાની બાજુએ યથાને તે પુરશી પ્રયત્નપૂર્વક ઘસડી લાવતો હતો. ધીરમાઈની નજીક તે હવે આવ્યો હતો. તેને હવે બે-ત્રણ ફૂટ પુરશી ખેંચી જવાનું રહ્યું હતું. મને લાગ્યું કે અધિન હવે બહુ યાદી ગયો છે એટલે હું તેને મદદ કરું. આમ વિચારીને મેં પુરશી ધીરમાઈ પાસે મૂકી. પરંતુ અધિને તો ચીસેચીસ પાડી મૂકી તેથી તે ન્યાં મુઠી પુરશી લાવ્યો હતો ત્યાં મેં તે મૂકી દીધી. પુરશી ઘસડીને ફરીથી તેણે શરૂ કરી દીધી, અને મેં ન્યાં પુરશી મૂકી હતી ત્યાં ધીરમાઈ પાસે પુરશી તે લાવ્યો, અને તેના ઉપર બેઠો.

મને મારી જુઝ સમજાઈ. પરંતુ આ જુઝ તો અનેક જુઝોમાંની એક જુઝ છે. બાળકો અને મોટેરાંઓ વચ્ચે જે સંઘર્ષો જગતભરમાં આવી રહ્યાં છે તેનું આમાં આહું પ્રતિબિંબ છે.

અધિન શા વારને પુરશી ઘસડતો હતો? તેને કેઈએ એમ કરવા કહ્યું ન હતું. એ કેઈ બહારના દયાળુને વશ યથાને એ પ્રભાણે કરતો ન હતો. ત્યારે તે શા માટે એમ કરતો હતો? હું. એ ન લાવે તો અગારે કેઈને ત્યાં મૂકવી પડે એમ ન હતું. અગારે શ્રમ બચાવવાના કે અમને મદદ કરવાના હેતુથી તે પુરશી ત્યાં મૂકતો હતો એમ ન હતું. કેમકે એવી ભાવના તેને હજી જાગત યવાને વાર છે. ત્યારે શા માટે તે પુરશી ઘસડતો હતો? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે એમ કરીને તેને તેના અંતરની કુદા તૃપ્ત કરવી હતી. પોતાના ગનની ઇચ્છા પ્રભાણે તેને વર્તન કરવું હતું. તેને પોતાની ક્રિયાશક્તિ-માંની power-કેળવવી હતી તેના હાથ પગ ઉપર તેને નેઈએ તેવો કાબૂ આવ્યો નથી. તેની ઇચ્છા પ્રભાણે હલનચલન કરી શકતો નથી. તે શીખવાનું તેને હજી બાકી છે. તે એ શીખ્યા કરે છે. પુરશી ખસેડીને તે હાથપગને કેળવતો હતો; તેની ઇચ્છા મુજબ હાથપગ અને બીજાં સર્વ અવયવો કાર્ય કરે એ પ્રભાણે તે શીખતો હતો. પુરશી ખસેડવામાં તે માત્ર હાથપગ હલાવતો ન હતો; તે માત્ર શારીરિક વિકાસ સાધતો ન હતો; તે તો માનસિક વિકાસ પણ સાધતો હતો. એ ક્રિયાદ્વારા તે તેની સમગ્ર શક્તિઓ કેળવી રહ્યો હતો; તે તેના જીવનનો વિકાસ સાધી રહ્યો હતો.

અધિને કેમ ચીસેચીસ પાડી મૂકી હતી? હવે એનો ઉત્તર આપણે યથાર્થ રીતે આપી શકીએ છીએ. પુરશી ખસેડીને તે તેનો જીવનવિકાસ સાધતો હતો; અને એમાં તેને અંતરાય નડ્યો એટલે તેણે ચીસો પાડી.

બાળકો અને મોટેરાંઓ વચ્ચે આ ધર્ષણ ઘણી નાની ઉંમરે શરૂ થાય છે; પરંતુ જ્યારે બાળક ચાલતાં શીખે છે, ત્યારે એ ધર્ષણ અતિ હ્રસ્વ સ્વરૂપ પકડે છે. બાળક એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ શકે અને મોટાંઓની વસ્તુઓને અડવા માટે છે, એટલે તરત જ એ યુદ્ધ શરૂ થાય છે. મોટાંઓ કહેશે: “ નહિ, એને નહિ અડાય; એને તું ખસેડીશ મા.” દિવસમાં આવી આઘાતો સો વાર કરીને માળાપ થાકી જાય છે, અને બાળક પણ આ બધું અનુભવીને દુઃખી થાય છે, તેનો

જીવનપ્રવાહ આગળ વધવા માગે છે, પણ ત્યાં તે વચ્ચે મોટા પહાડ આવ્યો હોય એવું તેને લાગે છે, પરંતુ એ જીવનપ્રવાહ કોઈ નાના પર્વતમાંથી નીકળતો હોતો નથી, એ તો હિમાવનના કોઈ ઉત્તમ શિખરેથી નીકળતો હોય છે, એટલે એ એમ અટકાવ્યો અટકી જતો નથી. એ ભારે જોરથી પહાડા મારે છે, એ અજાણ્ય છે, એ ચીસેચીસો પાડે છે, એને પોતાનું ધાર્યું કરવું છે, વચ્ચે જે કોઈ આવે તેને તે દૂર ફેંકી દેવા મથે છે.

પરંતુ બાળકના એ બળવાન જીવનપ્રવાહની સામે એથી પણ બળવત્તર પ્રવાહ ધસગસતો આવે છે. મોટરોંઓને પણ પોતાનું ધાર્યું કરવું છે. એ કહે છે: “તું જરીવાર પણ સરખો નહિ ખેસે? આને અડવું છે અને તેને અડવું છે; આ કરવું છે અને તે કરવું છે. જરા શાંત બેસ જોઈએ.” મોટરોંઓને તેની પાસે ધાર્યું કરાવવું છે. તે સારી રીતભાતના નિયમો બાળકો માટે રચે છે. પોતાની સગવડ સચવાય એવા તે નિયમો હોય છે, અને બાળક પાસે તે પળાવવા માગે છે. પરંતુ બાળક કોઈ ચોખ્ખી સ્લેટ નથી કે તેના ઉપર ગમે તે લખી શકાય. એમો જીવનપ્રવાહ સ્વયંનિર્મિત દિશામાં વહે છે, એનું જીવનવહેણ પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા છાંછે છે. બાળકોનું જીવન વિકાસને પંથે વળવા આતુર બની રહ્યું હોય છે. વડીલો તેના પ્રત્યે પ્રેમ હોવા છતાં તેની વચ્ચે આવે છે. બન્ને વચ્ચે અયગમન બની યાય છે. બાળક નાનું અને અસહાય હોવાથી આ નિમ્મલમાં તે દાર પામે છે. છતાંય તેનો જીવનપ્રવાહ માર્ગ કાઢવા મથે છે, તે ધમપહાડા કરે છે, તે તોફાને ચડે છે. આ પ્રમાણે બાળક તોફાની બને છે.

બાળકની ઉમ્મર જેમ વધે છે તેમ આ જીવનપ્રવાહ વિશેષ માર્ગો શોધે છે. તેને બીજા ખત્રાએ એ ગમતું નથી; તેને પોતાના હાથે ખાતું છે. તેને બીજા ન્હારાએ એ પાસવતું નથી; તેને પોતાના હાથે ન્હાતું છે. તેના વાળ બીજા ઓળે એ તેને માફક આવતું નથી; તેને પોતાના હાથે વાળ ઓળવા છે; એ પ્રમાણે તેના શરીરને લગતી ક્રિયાઓમાં તે આપમેળે કાર્ય કરવા છાંછે છે. તે સ્વતંત્ર થવા છાંછે છે. પ્રયત્નની માફક આપણે ફરીથી પ્રશ્ન પૂછીશું કે બાળક શા માટે એમ કરે છે? તે તેના માખાપને મદદ કરવા છાંછે છે? એવી વૃત્તિ તેના બાળકદયમાં જન્મે એવું બનવાને હજી વાર છે; જન્મતું તે હાથે કાર્ય કરે એટલે વધારે સમય લાગે અને તેના માખાપને મદદને બદલે વધારે કાર્ય કરવું પડે છે. એટલે વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી પ્રેરણાને બાળક એ કાર્ય કરવા છાંછતું નથી. એ તો એના અંતરની કોઈ ગૂઢ પ્રેરણાને વશ થઈને એ ક્રિયાઓ કરવા છાંછે છે. તેને તેના સ્નાયુ ઉપર કાબૂ મેળવવો છે; તેને તેની ક્રિયાશક્તિ કેળવવી છે, તેને તેના જીવનનો સર્વતોમુખી વિકાસ સાધવો છે.

બાળકની આ પ્રકારની જીવન-સાધના બીજી રીતે પણ ધ્યાન બેચે તેવી છે. બાળક જે ક્રિયા કરે છે તેમાં અને મોટરોંઓ જે ક્રિયા કરે છે તેમાં એક તાત્ત્વિક ભેદ રહેલો છે. આ ટેળણ ઉપર એક ગ્રામ પડેલો છે. ન્હાનકડી રમ્યા તે કાંઈ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે માત્ર કાંઈ દૂર કરીને જ સંતોષ માનતી નથી; એ તો આખું જ ટેળણ સાફ કરવા મથે છે, એ માત્ર ઉપરથી નહિ પણ નીચેથીય તે સાફ કરે છે, અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એ માત્ર એકવાર નહિ પણ અનેકવાર આ ક્રિયા કરે છે. એક જ દિવસ આ ક્રિયા કરીને તે અટકી જાય છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાય દિવસ તે તે ક્રિયા ચાલુ રાખે છે. ક્યાં સુધી તે તે ક્રિયા ચાલુ રાખે છે? ક્યાંસુધી તે ક્રિયા કરવામાં તે પૂરું નથી બની

ત્યાં સુધી તે તે ક્રિયા કરે છે, આ રીતે ફરી ફરી ટેબલ સાફ કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ માત્ર ટેબલ સાફ કરવાનો નથી; એ તો ગૌણ ઉદ્દેશ છે; તેનો ખરો ઉદ્દેશ તો પોતાના અવયવોને શિક્ષણ આપવાનો, પોતાની શક્તિઓને કેળવવાનો, પોતાની અંદર રહેલ વૃત્તિને વ્યક્ત કરવાનો છે.

આ પ્રમાણે વિકાસ સાધતા સાધતા તેના જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ તે સિદ્ધ કરે છે. સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે એ મંત્રનો તે જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરવાને પથે પળે છે. આવી ક્રિયાઓ કરાથી બાળક સ્વતંત્ર રીતે વર્તતાં શીખે છે; આવી બાળકો માટે તેને મોટરો ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. ડૉ. મોન્ટેસોરીએ બાલજીવનનું આ સત્ય પોતાની શિક્ષણ ક્લિસ્પુરીમાં પૂરેપૂરું ઉતાર્યું છે. તે કહે-છે કે પ્રકૃતિ બાળકને નવાં નવાં સાધનોથી સજ્જ કરે છે અને બાળક વિશેષ ને વિશેષ મુક્ત થાને છે. બાળક જન્મ લે છે એ જ એક મુક્તિનું પગથિયું છે. માતાના ઉદરમાં શ્વાસ લીધા વિના તે શ્વાસ લઈ શકતું હતું; આધા વિના તે બોજન પ્રાપ્ત કરી શકતું હતું; કાંઈ પણ ક્રિયા જાને કર્યા સિવાય તે જીવન બનીત કરતું હતું. તે એકેય ક્રિયા પોતાની મેજે કરતો ન હતો; પરંતુ જ્યારે તે જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને હાથે શ્રમ કરવો પડે છે; તે શ્વાસ લે છે; તે ખોરાક ખાય છે; ખોરાક વિના તે મીસેમ્બીસો પાડે છે. તેને દાંત આવે, તે આસતાં શીખે, તે બોસતાં શીખે ત્યારે તે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરે છે, તે ઉત્તરોત્તર સ્વતંત્ર બનતું જાય છે. તેની જરૂરિયાતો તે પોતાની મેજે પૂરી પાડે છે. એથી ઉમ્મરમાં તે આગળ વધે છે ત્યારે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેના શરીરને આવશ્યક એવી ક્રિયાઓ તે હાથે કરવા માંડે છે. સ્વાતંત્ર્યના માર્ગે ઉપર તે એક કદમ આગળ વધવા માંડે છે. માતાઓએ સ્વયંપ્રેરણાથી આ વસ્તુ જોઈ લીધી હતી અને તેથી કટલેક અંશે તેમણે રસ્તો કાઢ્યો હતો. દરેક ઘરમાં બાળકને માટે દૂધની નાની વાટકી હોય છે. દૂધવાળી આવે ત્યારે બાળક ની વાટકી લઈને ઊભું રહે છે. આ ઉપરાંત પાણી પીવા માટે બાળક માટે પાણીની ટબુડી પણ હોય છે. બાળકનાં રગકાંડાં પણ તેના નાજુક હાથ ઉપાડી શકે એવાં નાનાં હોય છે. તેને માટેની ધંદી, તેને માટેનાં ચૂલા, એ સર્વ બાળકો ઉપયોગ કરી શકે એટલાં નાનાં હોય-છે. જેટલે અંશે આ કરવામાં આવ્યું છે તેટલે અંશે આ સર્વ સારું છે; પરંતુ એમાં એક તુટી રહી ગઈ છે. દૂધની વાટકી અને પાણીની ટબુડી આપીને આપણે અટકી ગયા; એટલી વસ્તુઓ રચાયેલે વાર્તાવિક જીવનને ઉપયોગી આપી; પછી જે આપી તે રમતગમત માટે આપી. આપણે બાળકને ધંદી આપી, બાળકને ચૂનો આપ્યો પણ તેથી કાંઈ દળી શકાય નહિ, તેથી કાંઈ રાંધી શકાય નહિ. એટલે આપણે થોડુંક વાર્તાવિક જીવનને અનુકૂળ કર્યું; અને પછી વાર્તાવિક જીવન માટે કાંઈ બીજું જરૂરનું નથી એમ માનીને આપણે અટકી ગયા. પછી જે આપણે બાળકને આપ્યું તે વાર્તાવિક જીવન માટે નહિ પણ તરંગી જીવન માટે રમતગમતના જીવન માટે આપ્યું.

ડૉ. મોન્ટેસોરીની પ્રતિભાએ આ સ્થળે આપણને રસ્તો બતાવ્યો છે. તે કહે છે કે બાળકને વાર્તાવિક જીવન બહુ ગમે છે. તેને સ્વતંત્ર થવું છે એટલે તેના જીવનમાં આવશ્યક એવી અનેક ક્રિયાઓમાં તેને સ્વતંત્ર બનાવો. બાળકને હાથે ખાવું છે, તો તેને હાથે ખાવા દો; તેને ચમચીની જરૂર હોય તો તેને માટે નાની ચમચી આપો. તેનાં લુગડાં જગડે એવું હોય તો તેને રૂમાલ આપો, એટલે તેના ઉપર ઝાઝ પડશે. તેને ખાલા રકાખી લઈ જવાની હોંશ યાય છે તો તે ઉપાડી શકે એવાં નાનાં રકાખીખાલા તેના માટે વસાવો. તેને ટેબલપુરશી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફેરવવા છે; તો તેને હાથક નાનાં ટેબલપુરશી ધરમાં રાખો. તેને વાળવાની હોંશ યાય છે, તો તેના નાજુક હાથમાં રહી શકે એવી નાની સાવરણી અને સુપડી ધરમાં રાખો.

ગાન આટલેથી બાળકો સંતુષ્ટ થતાં નથી. તેમને વાસ્તવિક શ્રવન શ્રવણું છે એટલું જ નહિ પણ સંપૂર્ણ રીતે તે શ્રવન શ્રવણું છે; તેને માત્ર રકાબીખાસો એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લઈ જવાં નથી, પરંતુ કોઈ પણ અવાજ ક્યાં વિના તે લઈ જવાં છે. આમ કરવામાં તે અતિશય અમ લે છે. અવાજ થયો કે નહિ એ તેને કોણ કહે છે? આપને કોઈ તે કહેવાની જરૂર નથી. બાળકનો કાનજ તેને કહે છે કે “જો હજુ અવાજ થાય છે, માટે હજુ વધારે ધીમેથી રકાબીમાં ખાસો મૂક, અથવા રકાબીખાસો એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લઈ જા.” બાળક આ ક્રિયાઓમાં પૂર્ણ થવા, તેમાં પૂરેપૂરી સિદ્ધિ મેળવવાં તનતોડ મહેનત લે છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય વાદ્ય વગાડતાં શીખતો હોય છે, અને જ્યાં સુધી ધારેલા સ્તર ન નીકળે ત્યાં સુધી તે ફરી ફરીને વગાડ્યા કરે છે તે પ્રમાણે બાળક પણ તેને સંતોષ થાય એવું કોઈ ન થાય ત્યાં સુધી તે ફરી ફરીને ક્રિયા કરે છે.

બાળકો પુનરાવર્તન કરે છે તે મોતાના વિકાસ અર્થે કરે છે. આપણે ફટલીક વાર આ વસ્તુ સમજી શકતા નથી, અથવા આપણી સમજને આડે આ ક્રિયાઓ આવે છે, અને આપણે બાળકની આ ક્રિયાઓને ‘બાળકક’ એવું અજાણ્યાનું નામ આપીને નવાજીએ છીએ, અને બાળકની અને આપણી વચ્ચે વિગ્રહ ઊભો કરીએ છીએ.

પરંતુ જો આ ક્રિયાઓ પાછળ રહેલો બાળકનો ઉદ્દેશ સમજીએ તો આપણે તેને સહાય કરી શકીએ છીએ. બાળક સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે અને તેમ જાનવામાં આપણે તેને મદદરૂપ બની શકીએ છીએ. બાળક જો આપણી પાસેથી ઇચ્છે છે તે આપણે તેને આપી શકીએ છીએ. બાળક એટલું જ ઇચ્છે છે કે “મને સ્વતંત્ર થવા દો, અને તેમ જાનવામાં મને સહાય કરો; તેમ જ મારા સ્વતંત્ર્યને આડે આવે એવી એક ક્રિયા તમે કરશો નહિ.”

આટલું જો આપણે સમજી લઈએ તો આપણે બાળશ્રવનની મોટી સેવા કરી ગણાય.

‘નૂતનશિક્ષણ’ નું ત્રીજા વર્ષનું ભેટ પુસ્તક મળ્યું?

કેળવણીની કુરુણતા

• મૂળ અંગ્રેજી લેખક •

એડમન્ડ હોમ્સ

• અનુવાદક •

ચંદ્રલાલ ડા. ભટ્ટ

છૂટકે નકલ માટે ચાર આનાની ટિકિટ ખીડા.

લશ્કરી

કેળવણી અને સ્કાર્લેટગ

શ્રી. રમણિક વેપાર

લશ્કરી કેળવણીની જરૂરિયાત ધણી અગત્યની છે એમ ધણીવાર કહેવાઈ ગયું છે પણ હજી સુધી આપણી યુનિવર્સિટીઓએ લશ્કરી તાલીમને દરજિયાત ઠરી નથી.

લશ્કરી કેળવણીથી જનતાને લશ્કરી ક્ષમતાનું જ્ઞાન મળે છે અને તેથી કરીને જ્યારે જોઈએ ત્યારે લશ્કરી જળ ઊભું કરી શકાય એવા અતુરજ સંજોગો પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ એનાથી શરીરનો બાંધો સારી રીતે ધકાય છે. એનાથી માણસને પુરુષત્વ મળે છે. આમ હોવાથી કોઈ પણ માણસ લશ્કરી કેળવણીથી વંચિત રહેવો ન જોઈએ. જોટલી માનસિક કેળવણી આવશ્યક છે તેટલી જ લશ્કરી કેળવણી પણ માણસને જરૂરી છે. ધરાનમાં બધાને માટે લશ્કરી તાલીમ જરૂરિયાત છે. આ નિયમ જોટલી ચોક્કસાઈથી અમલમાં મૂકવામાં આવે છે કે હિંદુસ્થાન આવી વસેલા ધરાની છોકરાઓને પણ લશ્કરી કેળવણી લેવા ધરાન જતું પડે છે! સ્વિટઝર્લેન્ડમાં દરેક શહેરીને લશ્કરી કેળવણી લેવી પડે છે. ત્યાં સ્થામી લશ્કર રાખવામાં આવતું નથી અને આમ હોવાથી રાષ્ટ્રીય ખર્ચમાં મોટો બચાવો થાય છે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે તાલીમ લીધેલા શહેરીઓનું લશ્કર ઊભું કરી દેવામાં આવે છે; આ લોકોને મોખરે અથવા "Front Line"માં મૂકવામાં આવે છે જ્યારે કાચા સિપાઈઓને પાછળ રાખવામાં આવે છે. આવી રીતે દરેક સ્વતંત્ર દેશમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની લશ્કરી કેળવણી અપાતી હોય છે.

જર્મની મુખ્યત્વે કરીને લશ્કરી માનસવાળો દેશ છે. ત્યાં નાનપણથી જ છોકરાઓના મનમાં બંધી લશ્કરી વસ્તુઓ વિષેનો ઉત્સાહ કેળવવામાં આવે છે. નાનપણથી જ તેમને તપખીરિયા રંગનો લશ્કરી પોશાક આપી દેવામાં આવે છે, અને જ્યારે હજી દિટલર આવા તપખીરિયા રંગના, બાળ સિપાઈઓની બેઠ ણાબુએ, લશ્કરી શિસ્તથી ઊભી રહેલી સંગારમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે અનેક ધ્વનિઓથી ચિત્રિત બનેલું વાતાવરણ "હાઈવ દિટલર"ના ધ્વનિથી ગાજી રહે છે. ૧૯૧૪ ના યુદ્ધ વખતે જર્મનીની લગભગ દરેક શાળામાં શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને યુદ્ધમાં અંપલાવવાને પ્રેરણા આપી હતી. લશ્કરી કેળવણીને સારુ જે ઉત્સાહ જર્મનીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવો જ ઉત્સાહ ઇટલીમાં પણ છે. અહીંના નાના છાત્રવિપનોનો લશ્કરી આદર્શ સિનેર બેનિટો મુસોલિની છે.

આ રીતે જોતાં લગભગ દરેક દેશમાં લશ્કરી કેળવણી જરૂરિયાત છે. આપણા ઇલાકામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી ટ્રેઇનિંગ કોર તરફથી લશ્કરી તાલીમ ધણી અનુભવી માણસોની દેખરેખ નીચે અપાય છે. આમાં મોટે ભાગે પારસી અને દક્ષિણીઓ જોડાય છે. ગૂજરાતીઓ ધણી ઓછા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આ લશ્કરી કેળવણીના લાભ મુંબઈ કે પૂનાના વિદ્યાર્થીઓ જ લઈ શકે છે. યુનિવર્સિટી ટ્રેઇનિંગ કોરનાં મથકો ખીન્ન શહેરોમાં પણ હોવા જોઈએ કે જેથી બધા વિદ્યાર્થીઓ એનો લાભ લઈ શકે.

લશ્કરી કેળવણી માત્ર લડવાને માટે નથી. એનાથી શરીરમાં શક્તિ અને સૌંદર્ય આવે છે. જીવનનો અનોરો આનંદ માણવો હોય તો લશ્કરી તાલીમ જરૂરી છે. લશ્કરી વાતાવરણમાં મન અને શરીર જોટલાં વિકાસ પામે છે તેટલાં ભાગ્યે જ ખીન્ન કોઈ વાતાવરણમાં પામતાં હશે, વળી લશ્કરી

કેળવણી લેવાથી કોળી એકતાનતા આવે છે. લસકરમાં જીવનનીયનો ભેદ નથી, તેમ કામકામનો ભેદ નથી; ત્યાં જ્યાં જ સરખા છે અને એક જ કક્ષાના ગણાય છે. અહીંના વિશાળ વાતાવરણમાં કોમી ભેદભાવો એની મેજે નિસરાઈ જાય છે અને જે ગાણુએ લસકરી કેળવણી લીધી હશે તે પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ પણ સહેલાઈથી કરી શકશે. યુનિવર્સિટી કોરના પ્રાધવેશની બંદુકો લઈને કૂચ કરતી દુકડીઓ નોઈને લોકોમાં સ્વરક્ષણનો અને તેની સાથે એક સ્વતંત્ર અને અવિભાજ્ય પ્રજા હોવાનો વિચાર પ્રજ્વલિત થશે.

કોઈ પણ પ્રજાને હંમેશાને સારું શુદ્ધાગીમો રાખી શકાતી નથી. બહુ જ ખરાબ સ્થિતિમાંથી પણ પ્રજાઓ સ્વાતંત્ર્ય મેળવે છે. હિંદુ પણ એક દિવસ સ્વતંત્ર બનશે. સ્વતંત્ર હિંદના રક્ષણાર્થે એક લસકર તો નોઈશે જ ને? તો તે માટે આપણે આત્મારથી જ તૈયારી કરવી નોઈએ. લસકરી કળામાં આપણા યુવકો જેટલી વધુ નિપુણતા મેળવતા જશે તેટલા જ પ્રમાણમાં દેશની સલામતી વધુ ને વધુ શક્ય બનતી જશે. આ કારણસર લસકરી કેળવણી જેમ બને તેમ વધારે યુવકોને મળે એવી ગોઠવણ થવી નોઈએ. માધ્યામિક શાળાનાં છપ્પનાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ બંદુક ફાંડવાની ક્ષમ્ય ન હોય તો પણ "રાષ્ટ્રકલ્પ દિલ" તો સહેલાઈથી શીખી શકે. જે શાળામાં લસકરી કેળવણી શરૂ કરી હોય તો તેની પૂર્ણાહુતિ કોલેજમાં થઈ શકે. જેઓએ સાતઆઠ વર્ષ સુધી એ લાઈનમાં સતત કાર્ય કર્યું હોય તેમને લસકરમાં પણ મોકલી શકાય.

મેટ્રિક અથવા કોલેજનાં ધોરણોમાં "Strategy of war" અથવા "Military administration" અથવા એવા બીજા કોઈ પ્રકારના વિષયો અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા નોઈએ. આમ કરવાથી યુદ્ધશાસ્ત્રનું પ્રાયગિક જ્ઞાન તે વિષયના જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને મળી રહેશે.

x

શાળામાં લસકરી કેળવણી હાલ શક્ય ન હોય તો આપણે રાષ્ટ્રીય સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવો નોઈએ. ખેડૂન પોવેલના સ્કાઉટો મોટે ભાગે તો માત્ર ફેલેક્ટરને અને ગવર્નરને સલામી ભરતા હતા. ખર્ચની દૃષ્ટિએ જેતાં ખેડૂન પોવેલની સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિએ ડોળ અને દમાગ પાછળ ઠીક ઠીક પૈસો ખર્ચ્યો હતો, અને એ પ્રવૃત્તિ સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓને પ્રકાશમાં આવવાને એક તક આપતી હતી. હિંદુસ્તાનમાં તો ખેડૂન પોવેલની સ્કાઉટપ્રવૃત્તિ હવે લગભગ મૃતપ્રાય થઈ ગઈ છે. હવે જે નવી સ્કાઉટ યજ્ઞવળ અમલમાં આવશે તે રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંત પર રચાયેલી હોવી નોઈએ. એમાં પણ લસકરી શિસ્ત તો નોઈશે જ. 'સ્કાઉટિંગ'નો ખરો અર્થ સમજાવે તો એ પણ લસકરની એક અગત્યની પ્રવૃત્તિ છે; કારણ કે સ્કાઉટિંગ વગર લસકર આગળ ધપી શકે જ નહિ. આત્મારે તો શાળામાં સ્કાઉટિંગ ગરજિયાત છે. આ વસ્તુ મરજિયાત હોવાથી વિદ્યાર્થીઓનો ધણો મોટો ભાગ એમાં ભાગ લેતો નથી માટે એને ફરજિયાત કરવી નોઈએ. પછી કદાચ "શીઝિંગ ટ્રેનિંગ"ની પણ જરૂર નહિ પડે.

અગ્રેજ પહેલા ધોરણથી જ સ્કાઉટિંગ દાખલ કર્યું હોય તો નાના વિદ્યાર્થીઓના મનમાં સારા સંસ્કારની રોપણી કરી શકાશે. સામાજિક જીવન કેવી રીતે જીવવું નોઈએ એનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને નાનપણથી જ મળી જાય છે. માનવતાના ઉચ્ચ શુણોની છાપ વિદ્યાર્થીના મનમાં પડેલેથી જ પડતી નોઈએ. સ્કાઉટિંગ પણ એ જ ધ્યેય સ્વીકારે છે.

શિક્ષણમાં એકીકરણની વાતો શિક્ષકસમુદાયમાં આજે ઠીક પ્રચલિત થઈ છે. એકાકી રહી ગયેલું શિક્ષણનું અંગ એકીકરણ માગતું જ હતું. એવા એકીકરણના સંબંધમાં એકસ દિશા નથી થવાની તેટલી જ જરૂર રહે છે. જે રીતે આજે શિક્ષણનું કામ ચાલી રહેલું છે તે રીતમાં એકીકરણના સાચા ખ્યાલોથી સુધારો કરવામાં આવે તો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણે કંઈક સંગીન કર્યું ગણી શકાય. એકીકરણ સંગઠિત તેથી જ યોગ્ય એક વિચારો અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.

શિક્ષણનું કામ આજે માત્ર શિક્ષક જ કરે છે. મનુષ્ય જીવનની કેળવણીમાં શિક્ષણને જેટલું મહત્ત્વ આપી શકાય તેટલું આપીએ તો પણ તેમાં માતૃપિતાઓનો ફાળો ઓછો ન હોઈ શકે. શિક્ષક જેટલે અંશે વિદ્યાનને નજર આગળ રાખીને પોતાનું કામ કરતો હોય છે તેટલે અંશે પણ તેના કાર્યનાં પરિણામો સફળ થયેલાં દેખાતાં નથી.

આનું કારણ એ છે કે માળાપોનો તેને પૂરો સાથ નથી. ઘરે માળાપ પોતાના બાળકના શિક્ષણનું કામ એક યા બીજી રીતે ચલાવી જ રહ્યા હોય છે. વ્યવહારમાં જરૂરી વસ્તુઓનું પોતાના બાળકને માળાપ શિક્ષણ આપે જ છે. શાળામાં બુદ્ધિના શિક્ષણને પૂરતી રીતે ધણી વિષયોમાં માળાપ પોને ગદ્દ કરતા હોય છે અથવા તો ખાનગી શિક્ષકદ્વારા મદદ કરાવતા હોય છે આમ છતાંયે દુઃખની વાત તો એ છે કે શાળાનું અને ઘરનું શિક્ષણ એક બીજાનું પૂરક બની રહે તેવા એકીકરણ ઉપર ચાલતું નથી હોતું. માળાપોએ સમજી લેવું જોઈએ કે પોતાના તમામ પ્રયત્નોમાં તેમજ શિક્ષકનો સાથ અનિવાર્યપણે લેવો જરૂરી છે. શિક્ષકે પણ પોતાના કામને થાય છે તેથી રે સફળ બનાવવું હોય તો માળાપને હંમેશા પોતાની સાથે જ રાખવા શાળાનું કામ ધણી ધરે કરાવવામાં આવે છે. ઘરના કામ ઉપરથી ધણીય વખત શાળાના કામને વેગ પણ મળે છે. પરંતુ આ બંધાયેલી પાછળ શિક્ષણની વિચારસરણીની એકતા ન હોય તેમ જ શિક્ષણપદ્ધતિઓ પણ ભિન્ન હોય તો શિક્ષણના કાર્યને ઝાઝો જશ મળે નહિ બાળક સાથે કામ કરવાની જે રીત શિક્ષકની હોય તે જ માળાપની હોય. શિક્ષણપદ્ધતિનું ધોરણ અને વિષયોની વહેંચણીની જવાબદારી પણ બન્નેએ સાથે મળીને જ યોજવા હોય. આમ થાય ત્યારે જ શિક્ષણકાર્ય સરળ થાય એટલું જ નહિ પણ પ્રગતિમાન પણ રહે

આજકાલ છાત્રાલય સંસ્થાઓ ધણી મોટા પ્રમાણમાં ઊભી થવા લાગી છે. માળાપો પોતાનાં બાળકોના શિક્ષણથી અસંતુષ્ટ બનીને તેમને આવા છાત્રાલયોમાં ધકેલી મૂકે છે એવા અસંતોષનાં મૂળ માળાપ પાંડી શક્યાં નથી હોતાં. આપણે ધણીયે વાર નોંધેલું છે એક જ શિક્ષણની બાબતમાં પણ આવા છાત્રાલયોમાં આવ્યા પછી વિદ્યાર્થીનાં બહુ ઝાઝો ફરક નથી પડતો. આનાં કારણો તપાસીએ તો ત્યાં પણ આપણને શાળા અને શૃદ્ધના એકીકરણનો અભાવ જ મોટો લાગે જાતજવાર દેખાશે. આજનાં છાત્રાલયો અને શાળાઓ વચ્ચે હજી સુધી મેળ જ નથી જામ્યો. છાત્રાલયને પોતાની શાળા હોય તો સારું ખરું પરંતુ આપણા જેવા ગરીબ દેશને આજે એ ન પોષાય તેવે વખતે કોઈ પણ એક શહેરનાં એકથી વધારે છાત્રાલયો પોતાની વચ્ચે એક શાળા ઊભી કરી દે તેવું તો જરૂર બની શકે. છાત્રાલય અને શાળા વચ્ચેનું એકીકરણ જેમ વધારે દૃઢ થશે તેમ વધારે છાત્રાલયના શૃદ્ધપતિઓ પોતાના વિદ્યાર્થીના માળાપ સાથે ગાઢો સંબંધ જોડશે.

આજની સ્થિતિ તો ઘણી ખરાબ ગણી શકાય તેવી છે. છત્રાચલના મુદ્દપતિઓ અને માળાપો વચ્ચે પણ સુમેળ નથી. એકીકરણનો પ્રથમ વિચાર શિક્ષક અને માળાપ વચ્ચે મેળ જમાવવાનો હોઈ શકે.

ખીજે મુદ્દો આજે શિક્ષણની શાળા ઉપરાંત ખીજા અનેક પ્રકારની શાળાઓ ઊભી થવા માંડી છે તેની સાથેના એકીકરણનો છે. આજની શાળાઓ કેવળ બુદ્ધિનું જ શિક્ષણ આપે છે અને બુદ્ધિ સિવાયનાં વિદ્યાર્થીનાં ખીજાં અંગો હિઝરાય છે તેવી ખાતરી થવાથી સમાજના અનેક પ્રકારની અવનવીન સંસ્થાઓ ઊભી થવા લાગી છે. શરીરની કેળવણી શાળાઓમાં ન મળી એટલે વ્યાયામ-શાળાઓ ઊભી થઈ. ધંતરવાચનનો અભ્યાસ આપણી શાળાઓ ઠીક રીતે પૂરો ન પાડ્યો એટલે જુદાં વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો ઊભાં થયાં. વિદ્યાર્થીને અનેક પ્રકારની લાગણીઓને યોગ્ય રીતે વિકસવાનો અવકાશ ન મળ્યો એટલે સેવામંડળો અને યુવકમંડળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. રાજકારણના જ્ઞાનથી શાળાઓએ વિદ્યાર્થીને વંચિત રાખ્યા એટલે રાજકિય મંડળો ઊભાં થયાં. આ બધાં મંડળો અનિવાર્ય હતા શિક્ષણનો કમ જે રીતે આજે રચાયો છે અને તેને અંગે જે અભ્યાસક્રમ ઊભા કરવામાં આવ્યા છે તે જોતાં આ પ્રકારના અન્ય શિક્ષણકાર્યને અવકાશ નથી રહેતો. એ જોતાં આવી બધી સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ સર્વાંગી શિક્ષણ માટે જરૂરનું છે પરંતુ આ બધી સંસ્થાઓ વચ્ચે પણ સાચા અર્થમાં એકીકરણ નહિ હોવાથી એ બધી મહેનત ધણા પ્રમાણમાં નકામી જાય છે.

મનુષ્યનું જીવન એક અને અખંડિત છે. એની સર્જનશક્તિ તોડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એ જીવન હિતભિન્ન થઈ જાય ઉપર ગણ્યવેલી શિક્ષણસંસ્થાઓ મનુષ્યના અખંડ વહેતા જીવનપ્રવાહને વિભિન્ન કરવાના પ્રયત્નો કરે છે તેમ કહેવામાં હકીકતનું જ નિરૂપણ છે. બુદ્ધિના શિક્ષણની શાળાઓ શરીરનું શિક્ષણ ન આપી શકે અને તેની પૂર્તિ રૂપે વ્યાયામશાળા ઊભી થાય એ જરૂર ધમ્મજા જેવું છે. પરંતુ ઐતદિક શિક્ષણની શાળા કેવળ બુદ્ધિને જ નિકસાવે અને વ્યાયામ શાળા કેવળ શરીરને જ વિકસાવે તો તો માણસનું શરીર અને મન બંને કૃષ્ય અને કોઈ વ્યાયામશાળા કેવળ હાથને જ વ્યાયામ આપે અને શરીરના ખીજા અંગોને અગણ્ય તો જે સ્થિતિ થાય તે જ સ્થિતિ બુદ્ધિની શાળા અને વ્યાયામ શાળાની સાચા એકીકરણ વિના થઈ રહી છે. સેવાની અંગેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી રહેલાં નાનામોટાં મંડળો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની અનેક પ્રકારની લાગણીઓને વિકસાવવાના પ્રયત્નો થાય છે એ જરૂર પ્રશંસનીય કહી શકાય. પરંતુ આજનો અનુભવ તો એવો છે કે સેવાની એની પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓ માત્ર તેના મંડળો દ્વારા જ કરી શકે છે. બુદ્ધિની શાળાઓમાં કે ઘરોમાં તેમની તેની પ્રવૃત્તિઓને અમાત્ર દેખાય છે. મંડળદ્વારા ખીજાની ખાતર દુષ્ટો સડન કરવા જગાર સુધી વિદ્યાર્થી ઘરમાં જરા જેટલી સેવાનું કામ પણ હાથ ન ધરે તેવા બનાવો આજે અસામાન્ય નથી. આનો સીધો અર્થ એ છે કે વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ અને ઊર્મિ વચ્ચે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જ મેળ જામ્યો નથી. એનું કારણ શિક્ષણની આવી જુદીજુદી સંસ્થાઓ વચ્ચે એકીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી એ છે. આપણે આજા રાખીએ કે એક દિવસ એવો જરૂર આવશે કે જ્યારે મનુષ્યની કેળવણીનું કામ એકધારું અને સતત્વળાનું બનશે. એવે વખતે જુદીજુદી શિક્ષણસંસ્થાઓની જરૂર નહિ રહે પરંતુ સવારથી રાત સુધીના દિનભરના કાર્યક્રમમાં બધા જ પ્રકારની તાલીમને અવકાશ મળે તેવા કમ એક જ કેળવણીની સંસ્થાએ ઊભો કર્યો હશે આ દિવસ ન આવે ત્યાં સુધી શિક્ષણની અલગ અલગ સંસ્થાઓએ પોતપોતાની અંદરના એકીકરણના વિચારો વધારે દૃઢ કરવા જોઈએ.

એક બીજે વિચાર અહીં અર્થાને નહિ બળાય. આજકાલ ઉદ્યોગના શિક્ષણની વાતો પણ ખૂબ ગતિમાન થઈ છે અમુક વરસની ઉંમર પછી વિદ્યાર્થીઓ માટે ઔદ્યોગિક શાળા બિંબી કરવામાં આવે તેમ જ કિશોર અવસ્થામાં બાળકો માટે ખુદના શિક્ષણની સાથે જ ઉદ્યોગનું શિક્ષણ પણ બિંબી કરવામાં આવે એવા વિચારો પણ આજે જોરાજોરે ચાલી રહ્યા છે. આપણે દેશની કેળવણીની પૂર્નધરનામાં આ વિચારો આવશ્યક છે પરંતુ જેમ બીજી બાજતોમાં કરવામાં આવી છે તે જ રીતે ખુદના શિક્ષણની પૂરક છતાં એકીકરણ વિનાની ઉદ્યોગશાળા બિંબી થશે તો તેમાંથી આપણે બહુ જ ઓછો લાભ ઉઠાવી શકવાના છીએ. ઉદ્યોગ વિદ્યા જીવનનું અનિવાર્ય અંગ બનવાનું જોઈએ એના ચોખ્ખ સ્વરૂપમાં કિશોર માટેની તેમ જ કુ માટેની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં એનું શિક્ષણ જોતજોત મર્ધ જવું જોઈએ વિશિષ્ટ ઉદ્યોગસંસ્થા આજળ જતાં વિદ્યાર્થીને કામ આવે એ તો એની વિશિષ્ટ પ્રકારની તાલીમ માટે હોય. ચાલુ વરસની ઉંમર પછી બાળુનાર વિદ્યાર્થીને માથે એકએક ઉદ્યોગની તાલીમ આવી પડે તો વિદ્યાર્થીને તેનાથી વ્યવહાર પૂરતો લાભ થાય; એથી વિશેષ જીવનના સર્વોચ્ચ વિકાસની કેળવણી તેને મળે જ નહિ.

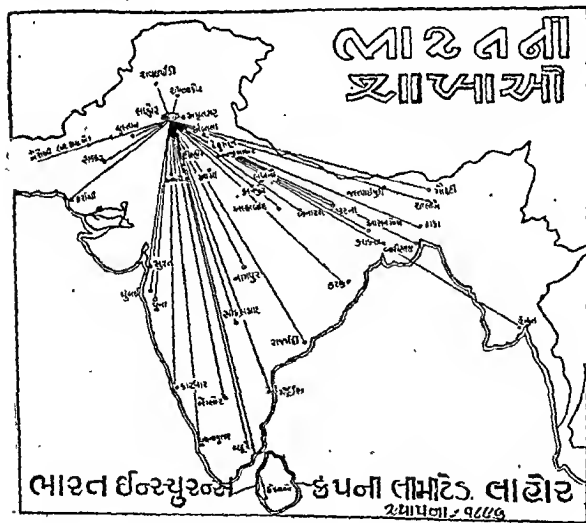
એકીકરણના સંબંધમાં શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ત્રીજો વિચાર આજે શિખવતા વિષયોના એકીકરણનો છે. કોઈ પણ શાળામાં જઈને નજર નાખીએ તો આપણને માલૂમ પડે છે કે શાળામાં શિખવતા વિષયોને એક બીજા સાથે જોડે કે કરી જ લેવા દેવા નથી. જમીનો નિખ્યુતોતો છે. ગણનિખ્યુત શિક્ષકો પોતાના વિષયનું મહત્ત્વ, ગાથામાં અને શક્ય તેટલાં સાધનો વડે વિદ્યાર્થીના મનમાં તેને રેડી દેવામાં ઇનિ કર્તવ્યતા માને છે. જુદાજુદા વિષયના શિક્ષકો એક બીજાના મધ્યે અને વિષયના શિક્ષણથી લગભગ અનજાણ જ હોય છે. વિદ્યાર્થીના કુમળા મગજ ઉપર વસ્તુની આગાહ છાપ જોડે છે એમને પણ એજ જ લાગે છે કે આ બધા વિષયોને કરી બંધ નથી તેની જ રીતે શાળામાં શિખવતા કોઈ પણ એક વિષયને અને પોતાના સર્વોચ્ચ વિકાસને કરી જ સંબંધ નથી. વિદ્યાર્થીઓ આ દલીલત વ્યક્ત કરી શકતા નથી પરંતુ તેમના જીવનના વ્યવહારમાં સૂક્ષ્મતાથી જોનાર શિક્ષક તુરત જ પારખી લે છે કે આ પ્રકારની સંગતિનો અભાવ તેમનામાં જોતરેલો હોય છે.

શાળામાં જે વિષયો શિખવાય છે તે વિષયોની સાંસ્કૃતિક કિંમત અચૂક હોય જ છે. માનવતાના દૃષ્ટિગિંદુનો વિકાસ ઇતિહાસજોશ કરાવે તો માનવસંસ્કૃતિનું માપ ભાષાઓનો અભ્યાસ આપી શકે છે. ગણિત જેવા વિષયથી માલુસમાં ચોક્કસાઈ આવે તો વિજ્ઞાનના અભ્યાસદ્વારા બળુનારની દૃષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક અને વિશાળ થાય ચોક્કસાઈ અને વિશાળ દૃષ્ટિનો પણ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં ઘણો મોટો ફાળો હોય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ જુદાજુદા વિષયોની કંઠાળાભરેલી વિગતોને બાદ કરતાં તે તે વિષયોના અભ્યાસની પાછળનું દૃષ્ટિગિંદુ ઘણે અંશે એક સરખું જ હોય છે. આજના અભ્યાસક્રમની ધરેડમાં પડેલો શિક્ષક આ દૃષ્ટિગિંદુ પીસરી નાખે છે અને પરિણામે બળુવાના વિષયોના એકીકરણથી થતા અનેક લાભોથી વિદ્યાર્થી વંચિત રહે છે. બીજીકોઈ વિચારણાને બાજુએ મૂકીને માત્ર વિષયોના આવા એકીકરણના મુદ્દાને આજના શિક્ષકો નજરમાં રાખે તો પણ શાળામાંથી વિદ્યાર્થીને થોડો ઘણો લાભ મળી શકે.

અને એકીકરણના વિષયમાં સૌથી મહત્ત્વનો વિચાર શાળાના બળુતરની સાથે જીવનમાં તમામ વ્યવહારોના એકીકરણનો છે. આજના આપણા અભ્યાસક્રમે કેવળ તરંગી રીતે ઘડાયા છે.

આજના આપણા પાઠ્યપુસ્તકો વ્યવહારવિદ્યાથી દૈનિક પરિણામ રૂપ છે. શાળાનું આખું તંત્ર શાળા બહારની દુનિયા સાથે જરા નેટલો પણ સંબંધ રાખતું ન હોય એ પ્રકારનું છે. શાળાની શિક્ષણપદ્ધતિ પણ બહારના જીવનની સાથે સંગતિ ધરાવતી નથી હોતી. વર્ગમાં પ્રતિદાસનું શિક્ષણ અપાતું હોય તે વખતે વર્ગ બહાર ભગવાઈ રહેશે જીવતો પ્રતિદાસ વર્ગમાં બાળતા બાળકને જોવા ન મળે એ સ્થિતિ શોચનીય ગણાય. શાળાના ઓરડામાં ગણિતનું શિક્ષણ લેતો હોય તેવો વિદ્યાર્થી વ્યવહારના ગણિતમાં ગમરાઈ નાંખે એ પરિસ્થિતિ પણ અસહ્ય ગણાય. આમ છતાં દુઃખપૂર્વક આપણે કબૂલ કરવું જ જોઈએ કે આજે કંઈક આવી જ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીની આસપાસ પડેલી જીવતી જાગતી દુનિયાને નજર સમક્ષ રાખીને ધ્યાય ત્યારે જ જીવનનું અને શિક્ષણનું જરૂરી એવું એકીકરણ થયેલું ગણાય.

શિક્ષણમાં એકીકરણના આદેશ મુદ્દાઓ ઉપરથી વાંચનાર સમગ્ર શકશે કે એકીકરણ વિનાનું શિક્ષણ લગભગ નિષ્ફળ નિવડે છે એ પરિસ્થિતિ ટાળવા માટે આપણે તમામ શિક્ષકોએ દૈનિક કટિબદ્ધ થવું જોઈએ.

સામયિકોમાંથી

[૧]

શિક્ષકવૃત્તિ

અયા પખવાડિયામાં અગદવાદમાં વર્ષાની શિક્ષણોજ્જ્વળા વિષે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું અને વ્યાખ્યાનને બીજે દિવસે પ્રશ્નોત્તરી થઈ. તેમાં અનેક મતના પ્રશ્નો હતા, તેની વાત અહીં નથી કરતો. પણ લગભગ ચોથા ભાગના પ્રશ્નો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના ટૂંકા પગાર અને ટૂંકા જ્ઞાન વિષેના હતા. એ પ્રશ્નોના સાર આ હતા: ‘આજના શિક્ષકો જોગને પેટ પૂરતું ખાવા પણ મળતું નથી અને જોમને નિર્વાહ માટે બીજે ફાંડાં મારી શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે તે શિક્ષકો મારફત આ નવી કેળવણી, જે ખાસ પ્રકારની આવડતો અને વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન માંગી લે છે, તેનો અમલ કરાવવાના સંકલ્પો સેવવા એ શું વધારા પડતું નથી?’..... ‘શિક્ષકોના પેટનો ખાડો પૂરવાની પેરવી પ્રથમ કરવી જોઈએ નહિ?’

શિક્ષકોની આગળ કોઈ નવી યોજનાની વાત કરવામાં આવે ત્યારે તેઓને ખિચારાઓને આમ પોતાનું પેટ ઉઘાડું કરીને બતાવવું પડે એ ખરેખર બહુ દુઃખદ અને કરુણ દશા છે. શિક્ષકનું કામ બહુ મહત્ત્વનું છે એ તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. દેશના ભાવિનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને શિક્ષકના કામ ઉપર છે. વિદ્યાર્થીઓના જીવનનું અને ચારિત્ર્યનું ધડતર એના હાથમાં છે. એ જો ઉચ્ચ આદર્શોની અને ઉચ્ચ કર્તવ્યચુદ્ધિની ભાવનાઓથી રંગાયેલો હોય, તેનું પોતાનું પવિત્ર અને તેજસ્વી હોય, પોતાના ધંધા પ્રત્યે તેના હિલમાં પ્રેમ હોય, અને પોતાના ધંધાના ગૌરવનો તેને સદ્ગમ અને તીવ્ર ખ્યાલ હોય તો જ તે પોતાની ફરજ બરાબર અદા કરી શકે. શિક્ષક એ કોઈ પોતાના પેટિયા માટે મજૂરી કરનારો વૈતરો નથી. એટલે શિક્ષકને જો હરહંમેશ પોતાના પેટિયાનો જ વિચાર કરવો પડતો હોય તો બહેતર છે કે એ શિક્ષકનો ધંધો છોડી દૂધ કોઈ બીજે ધંધે વળગી જાય પણ સમાજને કોઈ શિક્ષકો વગર ચાલવાનું નથી. એટલે સમાજે પણ સમજવું જોઈએ કે તેને વૈતરા અથવા તો વેદિયા નહિ, પણ પોતાનાં ખાળકો માટે પોતાના ધંધાના પ્રેમવાળા, સંતોષી અને તેજસ્વી શિક્ષકો જોઈતા હોય તો તેઓ પેટની ચિંતાથી મુક્ત રહે એટલું તેમને આપવું જ પડશે. બીજાં કામકાજ અથવા ધંધામાં જેમ નફાનુકસાન તત્કાળ અને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે રૂપમાં દેખાય છે તેમ શિક્ષકના કામમાં નથી દેખાતો માટે તેના કામની સમાજ યોગ્ય કદર ન કરે એ વાજબી નથી. શિક્ષક વર્ગને જુએ મરતું પડતું હોય તો સમાજને માટે શરમગરેલું છે !

પરંતુ આની સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે શિક્ષકને માટે નફો અથવા કમાણી એ કદી પ્રેરક અથવા ઉતેજક કારણ ન હોવું જોઈએ. શિક્ષક કોઈ વેપારી વાણિયો નથી કે જેનું મૂલ્ય આપો તેવો માલ આપે અથવા કોન્ટ્રાક્ટર નથી કે જેટલું દામ આપો તેટલું કામ કરી આપે. શિક્ષકે પોતાનું કામ કરતી વખતે, વિદ્યાર્થી આગળ પોતાનો આત્મા ઠાલવતી વખતે અથવા વિદ્યાર્થીમાં ચેતન રેડતી વખતે પોતાના પગાર સાચું નથી જ જોવાનું. શિક્ષક નામને લાયક થવા માટે, વિદ્યાર્થીમાં રહેલી શક્તિઓને જાગૃત કરવા માટે, તેણે પોતાનું ચારિત્ર વિશુદ્ધ રાખવું જોઈશે.

પોતાની શક્તિ, પોતાનું જ્ઞાનમણ્ડળ, પોતાની આવડત વધારવા સદા ઉદ્યમી રહેવું પડશે, સ્વાધ્યાયમાં સદા રત રહેવું પડશે અને વિદ્યાર્થીઓના જીવનનું ધક્કર, વિદ્યાર્થીઓના પોતા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને સદ્ગુણ એને જ પોતાની સાચી કુમાળી ગણવી પડશે. હાલની સમાજવ્યવસ્થામાં હનરકલોગ તથા વેપાર કરનારા કોઈ સક્ષાધિપતિ મળી શકે છે, પણ શિક્ષકે એ આનંદા કદી રાખવાની નથી મુખ્ય વે કરીને ધનવૈભવને પ્રતિષ્ઠાનું સ્થાન આપનારા આજના સમાજમાં પણ શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા તો કદી પણ તેના ધનથી અપાવાની નથી. દરકોઈ સમાજમાં શિક્ષકે હંમેશાં સાદું, સંયમી અને બીજા ધંધાવાળાઓને મુકાબલે ગરીબ જીવન ગાળવું પડવાનું, અહીં ગરીબ સખ્ત આંચ અધમાં લેવાને છે. પોતાની જરૂરિયાતો જેણે સ્વેચ્છાથી મર્યાદિત કરી છે અને તે સ્થિતિમાં પોતાને સુખસંતોષ છે એવું જીવન, એ અર્થે અહીં કરવાનો છે. બાકી ખરો ગરીબ તો તે છે જેને પોતાની ગમે તેવી ધનવૈભવવાળી સ્થિતિમાં પણ સંતોષ નથી, જે હંમેશાં પોતાની જરૂરિયાતો વધારવાના જ ખેત રમ્યાં કરે છે અને જે એની પાછળ વસોપાન અને દાયવોય કર્યાં જ કરે છે. એ જેને પોતાની સ્થિતિમાં સંતોષ છે અને જે સામાન્ય સુખસગવડો માટે બેપરવા છે એ તો મસ્ત થઈને ફરે છે, ખરો શીખંત એ જ છે. આવો સંતોષ, આવી મસ્તી જેનામાં નથી તે શિક્ષકના ધંધાને શોભાવી શકવાનો નથી.

પણ આ તો શિક્ષકશક્તિની તાત્વિક અર્થા યઈ. પણ પેટના ખાડા વિષેની શિક્ષકોની ફરિયાદોને આપણે વિચાર તો કરવો જ જોઈએ. બીજાં સરકારી ખાતાઓમાં નોકરી કરનારાઓને મુકાબલે અથવા વેપારકલોગ કે વડીલ ઠાકતરના ધંધા કરનારાને મુકાબલે શિક્ષકોના પગાર ઓછા છે એ વિષે શંકા નથી. પરંતુ વેપારકલોગ અને વડીલ ઠાકતરના ધંધા સ્વતંત્ર ગણાય. એમાં જે હાની નબ છે તે બહુ મીમંત યાય છે, અને નથી ફાવતા તે રખડી પણ નબ છે. એટલે એની સાથે આપણે શિક્ષકોની સરખામણી નહિ કરીએ. પરંતુ બીજાં સરકારી ખાતામાં આવડત અને શક્તિના પ્રમાણમાં જેટલા પગાર મળે છે તેટલા પગાર શિક્ષક ખાતામાં પણ મળવા જોઈએ, અને ન મળતા હોય તો એ અન્યાય સરકારે દૂર કરવો જોઈએ, એ વિષે શંકા નથી. વળી પ્રાથમિક શાળાઓના, માધ્યમિક શાળાઓના તથા કોલેજોના શિક્ષકોના પગારમાં જે ભારે અંતર છે તે પણ દૂર થવાની જરૂર છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં નાનાં બાળકો સાથે છ. છ ફક્ત માયાકૃત કરનાર શિક્ષકોના પગાર પંદર કે વીસ રૂપિયા હોય અને કોલેજમાં બે ત્રણ ફક્ત વ્યાખ્યાન કરી જનાર અથવા નોટ્સ લખાવી જનાર પ્રોફેસરોના પગાર બસોથી માંડીને હનર હનર અને બખ્ખે હનર હોય તે વિષમતામાં ભારે અન્યાય રહેલો છે. કારણ કામના મહત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકનું કામ કોલેજના પ્રોફેસર કરતાં જરાયે ઊંચતરતા પ્રકારનું નથી.

અહીં એ વસ્તુ નોંધવી જોઈએ કે તમામ સરકારી અને સાર્વજનિક ખાતામાં પગારનું ધોરણ આપણા દેશના કરોડો લોકોની જે સ્થિતિ છે તેની સરખામણીમાં કાંઈક શોભી શકે એવું રાખવાની જરૂર છે. બીજાં સરકારી ખાતામાં પગાર બહુ મોટા હોય તો ધરાડવા જોઈએ. બાકી પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો જે સમોજ વચ્ચે પોતે રહે છે તેની સ્થિતિનો વિચાર કરી તેની સાથે પોતાની સરખામણી કરે તો તેઓને બહુ ઓછું મળે છે એમ ન કહેવાય.

આ પ્રશ્નની એક બીજી બાજુનો પોણું વિચાર કરવાની જરૂર છે. આજે સમાજમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા જોઈએ તેવી નથી. શિક્ષક એટલે વેદિયાં, પંતુજ,

એવો અભિપ્રાય સમાજમાં પ્રચલિત છે. આનું કારણ શિક્ષકને એછા પગાર મળે છે એ નથી. આ અપ્રતિષ્ઠાનું મોટું કારણ તો શિક્ષકનું સમાજમાં જે સ્થાનાત્મિક સ્થાન છે અથવા હોવું જોઈએ તેને અનુરૂપ ધણા શિક્ષકોનું જીવન અને વર્તન નથી હોતું તે છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને અમુક વિષયો ભણાવવા એટલેથી શિક્ષકનું કર્તવ્ય ચાલકનું નથી. વિદ્યાર્થીઓને ચારિત્ર્યનું ધડતર એ તો જ કરી શકશે જો તેનું પોતાનું ચારિત્ર્ય બરાબર ધડાયેલું હશે, એ આપણે ઉપર કહી ગયા. પણ તે ઉપરાંત સમાજને લગતાં તમામ સાર્વજનિક કાર્યોમાં લોકોને કેળવણી આપી તેણે દોરવાના છે. સામાજિક સુધારાઓમાં તે અમર્યાદી હોવો જોઈએ. પણ આજે મોટા ભાગના શિક્ષકો અમર્યાદી નથી હોતા તે હું દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીશ. સરકારી કાયદાથી હરિજન બાળકોને સાર્વજનિક શાળાઓમાં ખીજ કામનાં બાળકો સાથે બેસવાની છૂટ છે. મેં કેટલીયે શાળાઓમાં જોયું છે કે હરિજન બાળકોને શાળાઓમાં દાખલ થતા રોકવામાં શિક્ષકો કીકઠીક માળ બજાવે છે. જૂના વિચાર પ્રભાવેના ધર્મોના સિદ્ધાંત શિક્ષકને નડતો હોય છે એમ પણ નથી હોતું. ગામલોકના ડરથી જ તે આ પ્રભાવે વર્તે છે. ખીજ તરફથી જ્યારે સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરનો ભય આવે છે ત્યારે એ દયામણી દશામાં આવી પડે છે. ગામલોક આગળ પોતાનું પેટ ઉઘાડું કરીને જામો રહે છે, અને કહે છે કે 'હું જો હરિજન બાળકને ન બેસાડું તો મારો રોટલો જાય.' ઇન્સ્પેક્ટરને કહે છે કે 'બાઈરાણ, મારે ગામમાં રહેવું છે, લોકોની ઇતરાજ પહોંતું તો હું ટકી ન શકું.' આમ આ સુધારાની બાબતમાં મોટા ભાગના શિક્ષકો તદ્દન લાચાર અને નિષ્ક્રિય રહે છે. આવો વિચારો, નિષ્ક્રિય, લાચાર માણસ કોઈ દિવસ પણ કોઈના આદરને પાત્ર થઈ શકે ખરા? પોતાના વિદ્યાર્થીઓ આગળ ન્યાય, સમભાવ, વીરતા એવા ગુણોના કયા આદર્શો તે રજૂ કરી શકે? ખીજે દાખલો લઈએ. લગભગપહારની બાબતના, જાતજાતના ખર્ચોની બાબતના એવા કેટલાયે સંસારસુધારાના પ્રશ્નો સમાજ આગળ પડેલા છે. એમાં આપણા શિક્ષકો શો કાજો આપે છે? આવા સુધારા કરવા માટે જે થોડું ધણું સાહસ જોઈએ, જે બહાદુરી જોઈએ તે એક વર્ગ તરીકે આપણા પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો બતાવે છે ખરા? આવી બાબતમાં સમાજ અણસમજ હોય તો તેનો વિરોધ વહોરી લેવાનું સાહસ કરવાની શિક્ષકની તૈયારી ન હોય તો તેઓ તપ્તક્ષરીતે પોતાના વિદ્યાર્થીઓનું અને પરોક્ષ રીતે સમાજનું ગુરુપદ શી રીતે શોભાવી શકે? આપણા સમાજને આવશ્યક નવા સુધારાઓમાં અને વિચારોમાં આગળ પેડીને કામ કરવા જો તે તૈયાર થાય તો જ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકે. એટલે પોતાનો પગાર કેમ વધે એટલો જ નહિ પણ પોતાના કામને પોતે શી રીતે શોભાવી શકે, શી રીતે સમાજના સાચા આદરને પાત્ર પોતે થઈ શકે એનો વિચાર તેણે પ્રધાનપણે કરવાનો છે. કેળવણીમાં જે સુધારા કરવાની વાત ચાલે છે તેથી ડરી જવાને બદલે તેણે તો એ સુધારાનો અભ્યાસ કરી તે બરાબર રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ સુધારા પોતાને વાળખી લાગે તો તે દાખલ કરવા ખાતાને પણ તે પ્રેરણા આપી શકે. અને તે અમલમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં તેણે તો કેટલીયે પૂર્વતૈયારી કરી લીધેલી હોવી જોઈએ. સાચી જીતથી અને શુભ નિઝાથી કામ કરનાર માણસને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મળે જ છે. વળી આજના સંક્રાન્તિકાળમાં શિક્ષક જેવું પ્રતિષ્ઠિત પદ વીરતા અને સાહસ વિના ભોગવી નહિ જ શકાય.

[૨]

બાલ માતા

૧૯૧૪-૧૮ ના મહાયુદ્ધના સંહારમાંથી નવું પ્રજાજીવન જન્મ્યું. તે સાથે કેટલીક નવીન ભાવનાઓ અને વ્યવસ્થાઓ જન્મી. તેમાંની એક ભાવના બહુજ નાનાં બાળકોનાં સંરક્ષણની અને તેમના જીવન વિકાસની. કૃષ્ણ અને સેગ્મીનના સિદ્ધાન્તોમાં આ ભાવના હતી જ: પણ એકાદ મોંઘીસોરીના તે જ સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલા નૂતન દર્શને અને તેની સિદ્ધિના પ્રયત્નોએ આ ભાવનાને નવો જન્મ અને નવો વેગ આપ્યો હતો. તેના પરિણામે જગતભરનાં બાલ-કુલો નવું જીવન ઝીલવા લાગ્યાં. આપણા પ્રાંતે પણ એ સંદેશ ઝીલ્યો અને પંદર સત્તર વર્ષ પહેલાં એ ભાવનાનો પ્રચાર બાલમંદિરના આરંભથી થવા લાગ્યો. આજ પંદરસત્તર વર્ષના ગાળા પછી કમ્બ, કાર્ડિયાવાડ, ગૂર્જરાતમાં બાલમંદિરોની સંખ્યા ઠીક ઠીક છે. પરંતુ તેમાં પ્રવેશી શકે તેવાં બાલકોની સંખ્યા આજળ દાયકાનાં બાલમંદિરોની સંખ્યા ઘણી અંધ છે. આપણા પ્રાંતના નકશામાં આવાં સ્થાનોનાં મિન્દુઓ કેટલાં બધાં ઓછાં છે? પણ આપણે જરૂર છે એવાં બાલગૃહોની અને બાલશાળાઓની કે જ્યાં ગરીબ કુટુંબનું બાળક પણ પ્રવેશી શકે. એક તરફથી આવી બાલશાળાઓ અર્થાણ ન જોઈએ તેમ બીજી તરફથી તેને આવશ્યક વાતાવરણ અને સગવડો ઉત્પન્ન કરવામાં રાજ્યનો અને પ્રજાનો સારો સક્રિય સાથ હોવો જોઈએ. આવી બાલશાળાઓ અને બાલગૃહો શરૂની શેરીએ શેરીએ અને ગામડે ગામડે ઉધાડવાની જરૂર છે.

આવી બાલશાળાઓ બાળકનું સાચું ગૃહ બને. તેના શરીરનો અને મનનો વિકાસ થવાની અહીં પૂરી સગવડ હોય. તેવી સગવડ તથા તેનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરનાર શિક્ષક બાળકોની માતા જેવા હોય. માતાની કામગીરીમાંથી કાળજી, માતાની હૃદયમંદી લાગણી, બાળકના બધાં દોષોને ગળી જતી તેની ઉદારતા, તે દોષોને યુક્તિથી તથા સહૃદયતાથી દૂર કરવાની તેની ધીરજ, અને સગમ વાતાવરણ બરી દેતી બાળક માટેની તેની વત્સલતા : આ બધું બાલશાળાના શિક્ષકમાં હોય. બાળકની માતા બનવું અને તેમાં પણ પુરુષ શિક્ષકે માતા બનવું તે તેના માટે દુષ્કર કાર્ય છે. આ કાર્ય માટે કુદરતે સ્ત્રીને કેટલીક અનુકૂળતાઓ આપી છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં આપણા દેશમાં સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ નથી એ બહુ વિચિત્ર હકીકત છે. આપણા સમાજની અને ધર્મની માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ, તથા તેનાં કેટલાંક બંધનો એવાં છે કે તેણે સ્ત્રીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર ધરતી ચાર દિવાલોની અંદર મર્યાદિત કરી દીધું છે. પુરુષની ગૃહિણી, સચિવ, સખી અને પ્રિયશિષ્યા બનીને સ્ત્રી, પુરુષની સાથે અનેક ક્ષેત્રોમાં ફરતી. આ ગતિ પ્રાચીન સમયની હકીકત છે પણ પછી સ્મૃતિયુગમાં અને તે પછીના મધ્યયુગમાં સ્ત્રીમાં ગિલકતની જ ભાવના આરોપાઈ ત્યારથી સ્ત્રી સ્વતંત્રતા અને સ્વાશ્રય રહિત બની અને તેનું જીવન સ્વતંત્ર બન્યું. સ્ત્રીજીવનના વિકાસને રૂંધતી અનેક પરંપરાઓમાં તેનું આર્થિક પારતંત્ર્ય મુખ્ય છે. આવાં કારણોથી સ્ત્રી ધરતી બહાર નીકળી ન જ શકી. વસ્તુતઃ તો બાલશાળાઓમાં તથા પ્રાથમિક શાળાઓમાં સ્ત્રીનો જ અધિકાર જોઈએ. ગૃહની જેમ તે તેની પણ અધિષ્ઠાત્રી છે. પ્રાથમિક શાળામાં તો તેનું યોગ્ય સ્થાન તે પામી શકી નથી પરંતુ ગૃહમાંના તેના ઉચ્ચ સ્થાનેથી જ આજ તે પદચ્યુત થઈ છે.

પશ્ચિમના બધાં દેશોમાં અને નવી સંસ્કૃતિ અને ભાવનાને અપનાવતા પૂર્વના કેટલાક દેશોમાં, બાલશાળાઓમાં સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ જ હોય છે. આવી શાળાઓમાં પુરુષ

શિક્ષક હોય એ વિચાર અકલ્પ્ય જેવો છે. બાળશાળાઓમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અનેક રીતે યોગ્ય છે. નાનાં બાળકો પ્રત્યેનો જનનીભાવ સ્ત્રીમાં સહજ છે. સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની સ્ત્રી-જાતિમાં એ ભાવ ઉત્કટપણે રહેલો છે. બિન્ન બિન્ન જાતિમાં તે લાગણીના આલેખકારની ક્રિયા ભલે બિન્ન રૂપે દેખાય, પણ ભાવ તો એક જ છે. મનુષ્યજાતિમાં સ્ત્રીમાં એ ભાવ વિશિષ્ટ રૂપે વિકાસ પામેલો દેખાય છે. આ કારણે આસપાસનાઓમાં સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ જ હોય એ વિચાર વિના વિલંબે સ્વીકારવો જોઈએ, અને જનકલ્યાણ ધ્યેયતા સર્વ વિચારકોએ તેના પ્રચાર અને અમલ માટે બધી તૈયારી કરવી જોઈએ. સામાજિક માન્યતાઓ અને વહેંચણી અને ધર્મનાં કેટલાંક ખેંચાં બંધેનોને પહેલી તકે દૂર કરી સ્ત્રીઓને આ અતિ મહત્વના કાર્ય માટે તૈયાર કરવી જોઈએ. આજે ધણી ખરી પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે છે એ સાચું છે, પણ આ યોજનામાં શિક્ષણને બદલે અને બાળકના વિચારને બદલે સ્ત્રીની નિરાધારતાને તથા તેની આર્થિક મૂંઝવણનો વિચાર મુખ્ય હોય છે. પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં કામ કરતી શિક્ષિકાઓનો મોટો ભાગ વિધવાઓ અને નિરાધાર ગ્રામીણાઓ હોય છે (અને કોઈ સ્થાને પુરુષો હોય છે તો તે નોકરીમાંથી જતરી ગયેલા કામ કરવાને અશક્ત અને જૂદા હોય છે). વિધવાઓની તથા નિરાધાર સ્ત્રીઓની આર્થિક તેમ જ સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાનું, તેમની મૂંઝવણ ટાળવાનું અને તેઓ સુખથી જીવન વ્યતીત કરી શકે તેવી સગવડ આપવાનું કાર્ય લોકોપકારક છે પણ તેમ કરવામાં શિક્ષણનું કાર્ય ગૌણ ન બનવું જોઈએ. આપણી સામાજિક રૂઢિઓ અને માન્યતાઓને લીધે આવી બહેનોની દૃષ્ટિ તથા તેમનું માનસ એવાં સંકુચિત હોય છે, કે નાની બાલિકાઓનાં કોમળ મન અને હૃદય પાસે એવો આદર્શ ધરવો યોગ્ય નથી. જીવનનો ઉદ્દાસ, આનંદ, અખૂટ કાર્યશક્તિ, ઉચ્ચ કર્તવ્ય, વિશાળ તથા ઉદાર દૃષ્ટિ-આ બધું સામાજિક પરિસ્થિતિએ તેમનામાં સૂકવી દીધું છે. એ સૂકાય નહિ તથા તેમના સંસર્ગમાં રહેલી બાલિકાઓના જીવનને નવપક્ષવિત કરે તેવી યોજના હાલના કેળવણીકારોએ કરવી જોઈએ, અને તેમ કરીને હાલની પરિસ્થિતિને સુધારવી જોઈએ.

બાલશાળાઓ સંસ્કારી અને નવીન બાવના ઝીલતી સ્ત્રીઓની જવાબદારી પર મૂકવી જોઈએ. આમ થવું એ એક વ્યક્તિનું કે એક વર્ગનું કામ નથી. જાવિખની પ્રગ્નનું હિત ધરાવનારા સમાજસુધારકોએ અને કેળવણીકારોએ તથા રાજકુમાર વહેનાર પ્રગલ્ભિતસ્ત્રી સચિવો અને રાજવીઓએ આ પરિવર્તનના કામને વેગ આપવો જોઈએ તથા તે માટે બધી સગવડો ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. આ સ્થિતિ લાવવામાં કેટલોક સમય જશે. પ્રગ્નના પક્ષગતતા જીવનમાં સન્ધિકાળ દીક દીક લાંબો હોય છે. પણ એ પરિવર્તન થાય ત્યાં સુધી ખેસી ન રહેતાં, તેના માટે અનુકૂળ વાતાવરણ અને બુનિકા તૈયાર કરવાનું કામ આજથી શરૂ થવું જોઈએ.

વ્યાખ્યાનોમાંથી કંઈક

ધરમાં અને શાળામાં મૂળવતું બાળક

[સૂરતના નૂતનશિક્ષણ સંપના આશ્રય હેઠળ તા. ૧લી ઓગસ્ટ શ્રી. હરસાઈ ત્રિવેદીએ આપેલા ન્હોર વ્યાખ્યાનમાંના થોડાક મુદ્દાઓ અહીં હતાયાં છે.]

પરંપરા પછી એકાદ બે વર્ષ પછી ન્યાં બાળકનો ફિલફિલાટ સંબંધાય છે, ત્યાં તેના માયાપને આપું જગ જીવ્યા હોય એટલો આનંદ થાય છે અને તેઓ તેને જાતજાતનાં લાડ લડાવે છે, પણ ત્રણ ચાર વર્ષ પછી એ આનંદ કોણ જાણે ક્યાં સુકાઈ જાય છે અને આનંદને બદલે ઊઘટી જ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે. બાળક સમજાયું થાય છે તેમ તેમ તે પિતાને વધારે ને વધારે મૂંઝવે છે અને માને ત્રાસ આપતું હોય એમ લાગે છે. બાળક સમજાયું થાય છે કે પિતાને પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં ખસેલ પહોંચે છે-વિશેષ પડે છે, પોતાના કાર્યમાં દીન થાય છે અને ધીમે ધીમે પિતા-મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે અને પરિસ્થિતિ ધીમે ધીમે વિષમ થતી જાય છે, સામાન્ય પિતા આ પરિસ્થિતિ દૂર કરવા ક્યાં તો બાળકને ધમકાવે છે, મારે છે કે પછી રડાવે છે, આમ તે પોતે પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો આદરે છે.

જરા વધારે કેળવાયેલો પિતા પોતાને હેરાન કરતા બાળકને ક્યાં તો બાળકની માને આશરે મૂકશે અથવા તો એ બાળકને જાતજાતની લાલચ આપીને પોતાનું કાર્ય આટાપશે. જેવી મૂંઝવણ બાળકના માયાપને થાય છે તેવી જ મૂંઝવણ શિક્ષકને પોતાના વિદ્યાર્થી તરફથી થાય છે. શિક્ષક બાળકને શિખવવાના જાતજાતના અપ્પનસાઓ કરે છે. બાળકનું મન વિષય પરત્વે કેન્દ્રિત કરવાને નવી નવી સુકિતપ્રયુક્તિ અગત્યને છે. શિક્ષણની નૂતન પદ્ધતિને અનુસરતો હોઈ એ સમજમાં માનતો નથી. આખરે ચારે બાજુથી નિરાશા દેખી એ હતાશ થઈ જાય છે. અને મૂંઝવણના મહાસાગરમાં ગોચાં ખાય છે કે આને સુધારવો શી રીતે? આનો રસ્તો શો? બાળકને વિશે આ અને આવા બીજા મૂંઝવતા પ્રશ્નોનો તાર્કિક ઊકેલ બાવવાનો સમય દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈશે, નહિ તો પરિસ્થિતિને વિષમ સ્વરૂપ લેતાં જરા પણ વાર નહિ લાગે. સૌથી પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે કે બાળકને કહેવામાં આવે તેનાથી એ ઊંધું કેમ કરે છે? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે બાળક જન્મે છે ત્યારથી જ થોડીક વૃત્તિઓનું નિરૂપણ એનામાં થયેલું હોય છે. આસપાસનું વાતાવરણ એ વૃત્તિને ધડવામાં મદદ કરે છે. બાળક સમજાયો થતાં ઘરમાં એ જે જાતનું વાતાવરણ નિરખે છે તે વાતાવરણ બાળકના માનસપટ ઉપર કોતરાર્થ જાય છે.

x

બાળક ધણે અંશે સત્તાનું વાતાવરણ નિહાળે છે. પોતાના પિતાને પોતાની મા ઉપર સત્તા ચલાવતો જુએ છે, પોતાના મોટા ભાઈને તેનાથી નાનાભાઈ ઉપર સત્તા ચલાવતો જુએ છે અને આમ વિવિધ પ્રકારના બનાવો અને તેને અંગે ઊંચું થતું વાતાવરણ બાળકના મગજ પર અસર કરે છે. આથી બાળકમાં સત્તાનો શોખ પ્રગટે છે. અદ્યતન માનસશાસ્ત્રીય શોધ આ વિષય પર વેધક પ્રકાશ નાખતાં જણાવે છે કે બાળકને સત્તાનો શોખ પુષ્કળ થાય છે-જો કે

સત્તાના શોખને પોષવો એ માથાપને ધણેપરે અંશે ન પાડવે, એ વસ્તુ જુદી છે. શિક્ષિત મા-
થાપની વિચારસરણીથી એ જાતની પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે છે. કંગાળ માથાપને ત્યાં બાળક ઉપર મારનો,
શિક્ષાનો, અને બીકનો પ્રયોગ અજમાવવામાં આવે છે, અથવા તો બાળકને રડવા દેવામાં આવે છે,
કે પછી તેને થોડો વખત બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે છે. તવંગર માથાપને ત્યાં બાળકને
નોકર ચાકરને આશ્રયે સોંપવામાં આવે છે. એને ત્યાં અમુક જાતનો શિષ્ટાચાર પ્રથમથી જ
રાખવામાં આવે છે કે બાળક ન પિતાના એરડગમાં રમવા ગર જઈ શકે, કે ન પોતે ધરના અમુક
અમુક ભાગમાં રવેચ્છાએ જઈને રમી શકે. પિતા પણ બાળકને ભાગ્યે જ દિવસના અમુક કલાક
મળતો હશે કે પોતાના પ્રેમનો બાળકને લાભ આપી શકતો હશે. ધીમે ધીમે બાળક અને એના
પિતા વચ્ચે અગત્યના માણસ જેવો સંબંધ થતો જાય છે.

x

ઉપર વર્ણવેલી જાતે પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ રાખી માથાપે તે પરવે વિચાર કરવો ઘટે છે.
અને એ બાળક ઉપર વિચાર ચલાવતાં એક સચના જરૂર આપવી ઘટે અને તે એ કે જ્યાં
માથાપ પોતાના બાળકને માનસિક બિમારીથી પિડાતો જુએ કે તરત જ તે બિમારી ધ્યાનમાં લઈ
પોતાના દરેક વ્યવસ્થાને અભાર્થ પર મૂકી એક કુશળ ડોક્ટરની મારફતે એ પરિસ્થિતિ સત્તર
દૂર કરવા પ્રયત્નો કરે બીજી સચના એ આપી શકાય છે કે બાળક જે જે સત્તા વાપરવા હોય
રાખતો હોય તેને જરાપણ સંકોચ વગર અવકાશ આપવો. અને આ વિષે રખે કોઈ માથાપ
એવા ભૂલાવામાં પડે કે બાળક સત્તાનો દુરુપયોગ કરશે કે બાળક ઊંડાં માથે ચઢી ખેસશે.
ઊંડાં બાળકને સત્તા આપવાથી યોગ્ય કાળે એની વૃત્તિઓ ધીમે ધીમે ભુસાતી જશે અને ગમે
તેવી વિકટ પરિસ્થિતિ પછીથી દૂર થઈ જશે પણ સાથે સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે કે બાળકને
સત્તાનો ઉપયોગ કરવા દેવાની માથાપમાં એક પ્રકારની કુનેહ હોવી જોઈએ. સાથી પ્રથમ એ
તપાસવાની જરૂર રહે છે કે બાળક કયી સત્તા માગે છે? એ તપાસીએ તો તરત જ જણાશે કે
અમુક અમુક બાળકમાં ચયેચ્છ રીતે બાળકનો સત્તાનો શોખ ઉત્તેજ શકાય. દા. ત. મા પોતાના
નાના મોટા સત્તાના તમામ વ્યાપારો તમામ બાળકને આપી શકે. પિતા પોતાના બાળકને પોતાની
વસ્તુ સંધરવાને એક કપાટ જરૂર આપી શકે. ધરની દુનિયામાં બાપ ધારે તો પોતાની સત્તાનું
જે પ્રદર્શન કરે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની બાળકને સત્તા નિઃસંકોચપણે આપી શકે. એ સત્તા
આપતી વખતે માથાપે બાળક ઉપર કોઈ પણ જાતનો અવિશ્વાસ રાખવાની જરાયે જરૂર નથી.
ખૂબ ધ્યાન રાખ્યે કે બાળક ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાથી ધણાં માણસો પરિણામ નીપજ્યાં છે.

x

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એની જવાબદારી વિશે અવિશ્વાસ રાખતો શિક્ષક અને શિક્ષકની
જવાબદારી વિશે અવિશ્વાસ ધરાવતો હેઠભારતર દરેક ઠેકાણે નિષ્ફળ નીવડે છે. પણ આ તો એક
બાળકની વાત થઈ. જે માથાપને એકથી વધુ બાળકો હોય છે તેની મુશ્કેલીઓ અને મૂઝવણનો પાર
નથી રહેતો. જે ઠેકાણે વધુ બાળકો હોય છે ત્યાં ઈ જાતની પરિસ્થિતિ જાણી થાય છે એને પણ
આપણે વિચાર કરીએ. ચાર પાંચ વર્ષનું બાળક પોતાના ઘરમાં જ્યાં નવું બાળક આવે છે, એને
માથાપના હેતના સાગરમાં ઊંછળતું જુએ છે કે એને ઈર્ષી જાગે છે કે પોતાના અને માથાપના પ્રેમમાં
ભાગ પડાવવાને એક ભાગીદાર આવ્યો. મોટું બાળક નાના બાળકની ઈર્ષી કરે અને ભાઈ બેનની
ઈર્ષી કરે છે. માથાપ આ પરિસ્થિતિ સત્તર ધ્યાનમાં લે અને એનું વાતાવરણ કદી ઊંડું ન કરે

કે જેથી બાળકને ઈર્ષ્યા કરવાની તક મળે અથવા તો એને એમ લાગે કે પોતે માળાપના પ્રેમથી ભૂખ્યા રહે છે. આ બાળકની સતત કાળજી રાખી ધરતી અંદર રચના અને વહેંચણી એવી રીતે રાખવી કે બાળકની ખોટી માન્યતા તરત જ સરી પડે.

ધરમાં બાળકના માનસની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી દેવે એ બાળક શાળામાં નથ છે. ત્યાં એની શું સ્થિતિ થાય છે તે પર જરા દષ્ટિ કેંદ્રીયું તો જણાશે કે બદારના જગતની સાથે પોતાની જાતની બાળક સરખામણી કરે છે. હું નીચો કે હું ઊંચો? હું સારો કે હું વધારો? હું હોશિયાર કે હું હોદ? આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા કે બાળક જન્મથી જ કેટલીક શક્તિઓ લેતા આવે છે અને એ અનુસાર બદારના જગતની સાથે પોતાની જાતને પોતાની ખુદિ અનુસાર તુલના કરીને પોતે શ્રેષ્ઠતા કે અદ્વિતતા અનુભવે છે. આ પ્રમાણે બાળક પોતાની જાતનો વિચાર કરે, વિચારીને પોતાની જાતને માટે અમુક મનઃક્રિયા નિશ્ચિત રીતે બાંધી બેસે કે પછી એ મનઃક્રિયા બાંધીને પોતાની જાતને નવા નવા વિચાર કરી એને અમલમાં મૂકી પોતાની જાતને વળાંક આપવા પ્રયત્ન કરે એ પહેલાં શિક્ષકે એ પરિસ્થિતિને દૂર કરવાને તાત્કાલિક પગલાં લેવાં ધરે; નહિ તો બાળકની મનોદશા વધારે ને વધારે વિકૃત બનતી જશે અને ભવિષ્યમાં એ વિકૃત બનતી જતી મનોદશા અકલ્પ્ય અને યોગ્યતાનું પરિણામ લાવી મૂકશે. પણ આ પ્રમાણે કેટલા શિક્ષકો કરે છે? શિક્ષક બાળકની મૂળવસ્તુ ધરાવવા કરતાં એને ઊંચી વધારે છે. અને એને માટે આપણે શિક્ષકને જવાબદાર ગણવા કરતાં હાત્રની શિક્ષણપદ્ધતિને વધુ જવાબદાર લેખીશું. કારણ કે રાષ્ટ્રાત્મક બાળકને પોતાની જાતને માટે શ્રેષ્ઠતા કે અદ્વિતતા અનુભવવાને માટે આપણે એને માટે લેણા ખુદમાં મૂકીએ છીએ. બાળકની વિષયોમાં પરીક્ષા લઈ શુણક આપી આપણે એની સાચી સ્થિતિનું જાણે અજાણે જાન કરાવીએ છીએ કે તું મણિમાં પચાસમાંથી ૪૫ લાગ્યો. તું હોશિયાર! તને દસ માઈલ ન ગમ્યા? તું કેવો ધોયો છે? આટલેથી ન અટકતું હોય તેમ આપણે જાહેર મેળાવડાઓ કરી બસો ત્રણસો ગણ્યોની વચ્ચે એને ધનામ આપીએ અને એ એની શ્રેષ્ઠતાનુભવમંથિને પોષીએ છીએ-ખીલવીએ છીએ.

આ પ્રમાણે ધરમાં અને શાળામાં બાળકની માનસસ્થિતિનું અવલોકન કરીને બાળકના ઉદ્ધર માટે ક'ઈ નવી પદ્ધતિનો આશરો લેવો જોઈએ અથવા તો જુની પદ્ધતિ કયા કયા સુધારા માગે છે તે દરેક માળાપે જોવું પડશે. અને એને માટે કેટલાક અનુગાન આપણે આપારે કરી શકીએ કે માળાપ એટલી કાળજી તો જરૂર રાખે કે માળાપ પોતે જન્મ જીવે છે તે પ્રમાણે બાળક જીવે છે કે નહિ એ તપાસે. બાળક પોતાની શ્રેષ્ઠતા કે અદ્વિતતા અનુભવમંથિને ખીલવી આગળ જતાં નિર્ગોધ થાય કે ગિથ્યાભિમાની થાય કે આડંબરી બને તેના કરતાં એના મનમાં બેમાંથી કોઈ પથ જાતની મંથિને ખીલવવા કરતાં એ નિર્ગોધ પથ ન બને કે ગિથ્યાભિમાની પથ ન બને તે જોવું ધરે છે. એવા નિર્ગોધ અથવા ગિથ્યાભિમાની જાતી પોતાની જાતને હોશિયાર માને અથવા હોશિયાર બને તેના કરતાં એવી જાતની હોશિયારી બાળકમાં નહિ હોય તો આલશે બાળકને નિશાળમાં પથ પૂરેપૂરા વિશ્વાસથી એને એની સ્વતંત્ર વિચારસરણી ઉપર રહેવા છંદિને એને એનું કામ કરવા દે અને ખીલવા દે. જુઓ, એ બધાથી જુદું જ તરી આવશે; જવાબદારી જેવી વસ્તુ શિક્ષક તરફથી તેનું જાન કરાવ્યા વગર એની મેજે જ એનામાં જોવામાં આવશે. અને આજનું મૂળવસ્તુ બાળક આવતી કાલને સુધરે નાગરિક બનશે.

ભૂમિતિનાં મૂળતત્ત્વો [પ્રવેશક અને પુસ્તક ૧] લેખક: મી. મેહનવાલ દરજીવન
પંચોદી; પ્રકાશક: એસ. બી. શાહ એન્ડ કો. અમદાવાદ; મૂલ્ય ૦-૧૨-૦

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો મત વધારે ફેલાતો જાય છે તેમ તેમ જુદા જુદા વિષય ઉપરનાં પાઠ્યપુસ્તકો નીકળતાં જાય છે. અત્યાર સુધી ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે વિષય પર અનેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. હવે ગણિતશાસ્ત્ર ઉપરનાં પુસ્તકો પણ ગૂજરાતી ભાષામાં લખવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે એ સંતોષની વાત છે. અમદાવાદની એક જાણીતી શાળાના મુખ્ય ગણિત શિક્ષકને હાથે લખાયેલા આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીવર્ગ તથા શિક્ષકવર્ગ વધારી લેશે એમ અમને આશા છે. એમાં વિષયની રજૂઆત, નૂતનતમ સિદ્ધાંતને અનુસરીને કરવામાં આવી છે. દરેક સિદ્ધાંત ને પાછળ આપેલા અભ્યાસની અંદરના પ્રશ્નો દરેક કોટિના વિદ્યાર્થીને કરી એવા છે. આકૃતિઓ પણ સ્પષ્ટ અને સુરેખ છે. નીચે જે યોડીકે ક્ષતિઓનું સ્પષ્ટ કર્યું છે તે માત્ર એવીજ આશાથી કે ખીજી આકૃતિ-કે જે અમારા મત પ્રમાણે યોગ્ય વખતમાં જ નીકળવી જોઈએ-વખતે સુધારી આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીવર્ગને વધારે ઉપયોગી બનાવવામાં.

પહેલી વાત આ પુસ્તકની અંદરની આકૃતિઓનાં નામકરણ માટે વપરાયેલા અક્ષરોની પસંદગી સંબંધી છે. અંગ્રેજીમાં X, Y, Z વપરાતા હોય ત્યાં ગૂજરાતીમાં ક્ષ, ય, ર વાપરવા એ અમને, તો બહુજ અયોગ્ય-લગભગ વાંદરનકલ જેવુંજ-લાગે છે. ગૂજરાતીના ક જ ય વગેરે અક્ષરો ઉચ્ચારણમાં સુગમ, અને યાદ રાખવામાં પણ સુલભ છે એટલે એજ અક્ષરો વાપરવા અમને તો ઘટ જણાય છે.

અંગ્રેજી પુસ્તકોના આધારે લખાયેલાં અન્ય પુસ્તકોની માફક આ પુસ્તકની ભાષા પણ ઘણી જગ્યાએ તરજૂમિયા ગૂજરાતી જ બની ગઈ છે. દાખલા તરીકે, અંગ્રેજી “The distance of a point from a straight line”. ભાષાંતર ‘કોઈ પણ બિંદુનું એક સીધી લીટી સુધીનું અંતર’ [પૃ ૧૭૩] એ પ્રમાણે કરવા કરતાં ‘કોઈપણ સીધી લીટી અને એક (નિશ્ચિત) બિંદુ વચ્ચેનું અંતર’ કરવું વધારે સુગમ છે. આવી જ કિલકટ રચના પૃષ્ઠ ૨૫૫ (પ્રશ્ન પત્ર ૧૩ જ. પ્ર. ૩), પૃષ્ઠ ૧૨૮ પ્ર. ૮, તેમજ ખીજી ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે.

‘≡’ આ ચિહ્નનો અર્થ “ને એકરૂપ છે” એમ થાય છે એટલે એ ચિહ્ન એ ત્રિકોણનાં નામની વચ્ચેજ આવે. તેને બદલે એ ચિહ્ન કોઈ વાર છેલ્લે મૂકી એનો અર્થ “એકરૂપ” ગણવામાં આવ્યો છે; ગમે તે એક અર્થને વળગી રહેવાની જરૂર છે.

પુસ્તકની આખરે આપેલી પરિભાષા: સચિમાં તો મુદ્રણની તેમજ ખીજી ઘણી જ ભૂલો છે. અમને આશા છે કે પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક આ બધી ક્ષતિઓ તરફ ખીજી આકૃતિ છાપતી વખતે જરૂર લક્ષ આપશે ને પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી કરશે.

પુસ્તકના કદ તથા આકૃતિઓની સંખ્યા તરફ નજર કરતાં કિંમત ઘણી જ વાજબી, બલકે ઓછી છે.

દીપશિખા [કાવ્યસંમદ]

કવિ:—શ્રી. અમીદાસ કાણકિયા, કિંમત: દોઢ રૂપિયા

પુસ્તકનું મુખચિત્ર અને ઉકવ [Gilt-top] જોતાં આપણને લાગે કે એ હાલના જંગમનાં છે. હાલનું ગૂજરાતી સાહિત્ય કવિતા સમૃદ્ધિમાં જોઈએ તેટલું વિશાળ નથી. એટલે એ રીતે ભાષ કાણકિયાએ રીતે જોડતાં કાવ્યોને સમૃદ્ધ બહાર પાડ્યો એ એમનો પ્રયાસ સ્તુત્ય. ગણી શકાય. પણ કાવ્ય એટલે નર્યું સૌન્દર્ય. એ સૌન્દર્ય જોઈ સુંદરતાના સમૃદ્ધિમાંથી શોધવું પડે એ જરા અયુક્ત લાગે છે. હાલના કવિઓ “ In small proportions are just beauties are ” એ સૂત્ર અનુસરીને પોતે લખેલાં કાવ્યોમાંથી તારતીને યોગ્ય જ પ્રસિદ્ધ કરાવે તો કાવ્યપ્રદેશ વંધારે સૌન્દર્યથી ભરેલો બને

કવિ પોતે નિવેદનમાં લખે છે તેમ યુગજોતી અસર એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં માલુમ પડે છે. એનાં આધુનિક કવિતાની રીતે લખાયેલાં યોગ્ય કાવ્યો બહુ સુંદર છે. “ કવિતાને ” ની છેલ્લી ચાર લીટીમાં જણાવેલી ઇચ્છા કરિની જ ઇચ્છા હોઈ શકે. “ મુક્તાત્માને અંજલિ ” માં બહુ ઊંડા ભાવ નથી છતાં એ કાવ્ય બહુ સુંદર અને અસરકારક છે. “ સૌન્દર્યદર્શન ” માં સૌન્દર્યના દર્શનથી ઊપજતી ઉલ્લાસ, આનંદ અને ઊર્મિની મિશ્ર લાગણી સચોટ રીતે કવિ વ્યક્ત કરે છે, “ જંખના ” તદ્દન આધુનિક ઢબનું કાવ્ય ગણી શકાય. એમાં જે ઊર્મિ છે તે ઊર્મિ એમનાં ઘણાં કાવ્યોમાં હોય તો એ કાવ્યો છવત્ત લાગે. તે ઉપરાંત આધુનિક વિષયવાળાં, ગ્રેષ્ઠ, ઊર્મિથી ભરેલાં, સરળ રીતે લખાયેલાં, અને ભાવનાવાળાં હોવાને લીધે અસરકારક બનેલાં કાવ્યોમાં, ‘ જીવન શિષ્ટકાર ’, ‘ જીવનગી ’, ‘ સહચાર ’, ‘ પિતૃચરણ ’, ‘ સ્વપ્નાર્જીવી ’, ‘ પ્રેમ અને મૃત્યુ ’, ‘ નવસર્જન ’, ‘ અપૂર્ણ પ્રતિમા ’, ‘ આશ્વાસન ’, ‘ નર્તકીને ’, ‘ અપૂર્ણ શોધ ’, ‘ દેવમાનવ ’ અને ‘ જ્ઞાનવિરામ ’ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

—૨૧.

ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ [છેલ્લી ત્રણ સદીનો: સુઅર્થ અને હેનોવર રાજ્યવંશ] લેખક: શ્રી. નાગમ્માઈ કુંવરજી દેશાઈ, એમ. એ., બી. ડી, હેડમાસ્ટર, ધ કર્ણાટક હાઈસ્કૂલ પ્રકાશક: મેસર્સ હોન્ગમન્સ ટ્રીન એન્ડ કં. લિમિટેડ, મુંબઈ

‘ આપણા દેશનું રાજ્યવંશધારણ ’ અને ‘ આપણા દેશનો ઇતિહાસ [મુસલમાની યુગ] ’ નામનાં પુસ્તકોના લેખકે યોગ્ય જ સમયમાં ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસ પર આ પુસ્તક બહાર પાડ્યું તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધરે છે. વિદેશી પ્રકાશન ગદિરે વર્ગીય રચાપિત કરેલી પ્રતિબદ્ધતાને છાજી એવી સુષ્ણતાથી ઉપાએલું, અનેક સ્પષ્ટ ચિત્રોને નકશાઓવાળું ૪૧૨ પાનાનું આ પુસ્તક મેટ્રિકની પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમ મુજબ સુઅર્થ ને હેનોવર સમયના ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસ આલેખે છે. તે ઉપરાંત ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યવંશધારણની રૂપરેખાનો પણ એમાં સમાવેશ કર્યો છે. આ રીતે પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીને ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસ વિષે જોઈતી માહિતી તેને એક જ પુસ્તકમાં અહીં મળી રહેશે. કેટલાક જાણીતા ઇતિહાસકારોનાં લખાણોમાંના પ્રસ્તુત ઉતારાઓ અમુક પ્રકરણોને અતિ આપીને લેખકે જિજ્ઞાસાએ વધુ વાચન માટે ચોખ્ખા માર્ગદર્શન કર્યું છે. કેટલાક નકશાઓ આગતના વિષયને સ્પષ્ટ બનાવે તેવા છે.

પુસ્તકના પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગ પાડવામાં આવ્યાં છે. પહેલાં ભાગમાં ‘ દેવી હક ’ અનુસારની રાજાશાહી, ‘ સોક્રાસનનો અખતરો ’, ‘ સુઅર્થ રાજાશાહીની ખીજ કસોટી ’ એમ ત્રણ ખંડો યોજ્યા છે. બીજા ભાગમાં ‘ મખીલિ રાજાશાહીની શરૂઆત ’, પ્રમુખીય સરકારનો ઉદયકાળ, ‘ પ્રમુખીય સરકારનો ઉત્તરાર્ધ ’ અને ‘ બ્રિટિશ રાજ્યવંશધારણ ’ એમ ચાર ખંડો મુકવામાં

આવ્યા છે. અંગ્રેજ લોકોના ઇતિહાસનાં જુદાજુદા યુગોની આવી સરખામણી રૂપે આ તેમ જ 'સમયક્રમ કરતાં વિષયો ઉપર વધારે ભાર મૂકવાની' લેખકે પ્રસ્તાવનામાં કરેલી હિમાયત કોઈ પણ વાચકને પુસ્તક તરફ કુતૂહલરૂપિણી આકર્ષે એ સ્વાભાવિક છે. અનુક્રમણિકા અને પ્રસ્તાવના પરથી મોટી આશા બાંધીને અમે તે બારીકાઈથી જોવા પ્રેરણા હતા પરંતુ અમારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે પોતે દોરેલી ભવ્ય ચોળાને લેખક વળગી રહી શક્યા નથી. સમયક્રમને જોડવાના આપવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યા છતાં લેખકે મોટે ભાગે તો ક્રમાનુસાર જ ઇતિહાસનું આલેખન કર્યું છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, સુધારાનો યુગ, આયર્લેન્ડનો પ્રશ્ન, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વિકાસ, ઇત્યાદિ મહત્વના વિષય પર વિગતવાર ચર્ચા સમગ્રપણે ક્યાંય નજરે પડતી નથી. આમાં લેખકનો જોડેલો દોષ કાઢી શકાય તેવી વિશેષ દોષ તેમણે જે મર્મોદ્ધારમાં રહી પુસ્તક લખવાનું સ્વીકાર્યું તેનો છે. મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે સુકરર ચએસો અભ્યાસક્રમ એક વર્ષમાં નહીં પરંતુ ત્રણ વર્ષમાં પૂરા થાય છે એ વાત લેખક તેમજ પ્રકાશકે બરાબર સમજી લીધી હોત તો આ ત્રણે સદીનો ઇતિહાસ એક જ પુસ્તકમાં લખવાનું તેઓ સ્વીકારત નહીં. માધ્યમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણનાં વિદ્યાર્થીઓ જૂનરાતીમાં લખાએલા ઇતિહાસના પુસ્તક [જે તે જોશદર શૈક્ષીમાં લખાએલું ને રસિક વિગતોથી ભરેલું હોય તો] ના ૧૨૫ થી વધુ પાનાં દર વર્ષે જરૂર વાંચી શકે છે. જોડેલો વ્યાપારી દૃષ્ટિએ એક જ પુસ્તકમાં અભ્યાસક્રમ સમાવવાથી પુસ્તકનું વેચાણ સારું થવા સંભવ છે છતાં ઇતિહાસ-શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક અને તેની પહેલાં છપાએલાં બીજાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં અમે ઝાઝો ફેર જોતા નથી. જે રીતે સમયરેખા ડાખી છે તે અમને પસંદ નથી. એમાં વધારે ચોક્કસાઈ તેમજ સુધારાને માટે આવશ્યક હોય. પ્રકરણ સાર 'નોટ્સ' ના આ જગાનામાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીને આશીર્વાદ રૂપ લાગે છતાં એને જ લીધે ઇતિહાસનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થી આટલે છે એ નિઃસંદેહ છે. એ આપવાને બદલે એની પછી આપેલા પ્રશ્નો ડાખીને લેખકે સંતોષ ગાન્યો હોત તો તેમણે વિદ્યાર્થીજગતની સાચી સેવા કરી લેખાત.

આમ અમારા મત પ્રમાણે લેખક ઇતિહાસનું વિષય વાર [Topical] આલેખન કરવામાં સફળ નીવડ્યા નથી છતાં જૂનાં પાઠ્યપુસ્તકોની સરખામણીમાં સરળ ભાષાની દૃષ્ટિએ, સુધારા ડાખકામની દૃષ્ટિએ, અંગ્રેજ લેખકોનાં લખાણમાંથી જાણેલા સુંદર ઉતારાની દૃષ્ટિએ તેમનું આ પુસ્તક આપણી શાળાઓમાં આવકારપાત્ર નીવડશે એમ અમને લાગે છે.

The Progressive School By: W. M. Ryburn; Publishers:

Oxford University Press, Bombay; Pp. 318; Price Rs. 4/-

હિન્દના શિક્ષણજગતમાં મિ. રાખ્યનનું નામ ઠીક ઠીક જણીતું છે. 'Suggestions for the organization of Schools in India' અને 'Suggestions for the Teaching of English in India' નામનાં પુસ્તકો વડે ફરેલ વિચારક તરીકે મેળવેલી ખ્યાલિમાં આ નવીન પુસ્તક વડે લેખકે વધારો કર્યો છે એ નિઃસંદેહ છે. આ પુસ્તકનું એકેએક પ્રકરણ મનનીય ને ઉદાર વિચારોથી ભરપૂર છે. લેખકના બધા વિચારો સાથે આપણે સંમત ન થઈએ તો પણ તેમનું મતામંદ વિનાનું છેતાં અસરકારક વિચારનિરૂપણ આપણને વિચાર કરતાં કરી મૂકે છે.

પહેલા પ્રકરણમાં લેખકે પ્રાથમિક શાળાના હેતુઓની ચર્ચા કરે છે. આવી શાળામાં ભણતા બાળકનો સર્વદેશીય વિકાસ થાય, જે સમાજમાં તેને પોતાનું જીવન વિતાવવાનું છે તે સમાજને અનુરૂપ કળવણી તેને મળે, વૈજ્ઞાનિક-દૃષ્ટિ ખીલવી સ્વતંત્રપણે વિચાર કરતો ને થાય.

એવી તાલીમ તેને મળે, એનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ખીણે એનું શિક્ષણ તેને મળે તે સારું' નૂતનશિક્ષણના મૂળભૂત સિદ્ધાંત પર બાર મહત્તાં લેખક કહે છે : 'The Progressive School must therefore be child-centred, as contrasted with the older type of School which is subject-centred.' બીજી જગ્યાએ લેખક કહે છે : 'The progressive school will therefore aim at giving freedom to its pupil for self-development.' 'The Scientific Spirit,' 'Freedom in School' અને 'Developing the Creative mind' નામનાં પ્રકરણોમાં બાલવિકાસની તથા તેને માટે શાળામાં જુદા જુદા વિષયો શીખવવા સારું અનુસરવા લાયક પદ્ધતિની તાત્વિક ને વ્યવહારુ ચર્ચા કરી છે ને ઘણાં ઉપયોગી સૂચનો વિગતવાર કર્યાં છે. 'Individual work', 'The Project Method', 'Group work' અને 'The Play Way' માં અદ્યતન શિક્ષણના અખતરાઓ વિશે માહિતી આપી બાળકેન્દ્રિત શાળામાં એનો ઉપયોગ કેટલો હિતાવહ ને અનિવાર્ય છે તે એમણે બતાવ્યું છે.

બીજાં પ્રકરણોમાં શાળાનો વ્યક્તિ સાથે, ગૃહ સાથે, સમાજ સાથે, રાષ્ટ્ર સાથે ને આખા વિશ્વ સાથે શો સંબંધ છે તે સમજાવ્યું છે. પોતાને ત્યાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓને ધરમાં, સમાજમાં, દેશમાં અને રાષ્ટ્રમાં પોતાનું સ્થાન કેવી રીતે શોખાવવું તેની રાષ્ટ્રીય રીતે નિર્માણ કરેલી તાલીમ આપવી એ દરેક પ્રગતિશીલ શાળાનો ધર્મ છે એમ સમજાવતાં લેખક શાળામાં સ્વચાલ્યનો અખતરા શી રીતે ચર્ચ શકે, બાલિ નાગરિકને પોતાની જવાબદારી અદા કરવા માટે શી રીતે તૈયાર કરી શકાય, રાષ્ટ્રપ્રેમ ને આંતરરાષ્ટ્રવાદનો સમાવેશ કરતાં કેમ શીખવી શકાય—આ બધું વ્યવહારુ દૃષ્ટિથી રસિક શૈક્ષિકાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. જગ્યાને અમાલે અમે આ પુસ્તકમાંથી મદત્વનાં ટંચણો આપી એનું સવિસ્તર અવલોકન કરી શકતા નથી, છતાં અંતમાં અમે એટલું તો જરૂર બારપૂર્વક કહીશું કે દરેક શાળાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોવું જોઈએ અને દરેક શિક્ષકે, ખાસ કરીને, શાળાના મુખ્ય શિક્ષક કે સંચાલકે, એનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ ને પોતાની મર્યાદામાં રહીને પણ એમાંની કેટલીક સૂચનાઓનો અમલ કરી પોતાની શાળા પ્રગતિશીલ બનાવવા યત્ન કરવો જોઈએ.

High School Grammar and Composition By : Wren & Martin; Publishers : K. & J. Cooper, Bombay, 4; Pp. 647; Price Rs. 8/-

અનેક અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોના લેખક તરીકે મિ. પી. સી. રેનનું નામ આખા ઈલાકામાં બાણીતું છે. જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે લખાએલાં અંગ્રેજી ભાષાનાં વ્યાકરણોમાં મિ. રેનનું વ્યાકરણ આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે એને નિષે એની અનેક આદર્શિત્વો જ સાચો પુરાવો છે. કેટલાક મુખ્યશિક્ષકોની માગણીનો સ્વીકાર કરીને પ્રકાશકોએ વ્યાકરણ અને લેખનકળામાં બે જુદાં પુસ્તકોની સંલુપ્ત આદર્શિત શ. ૪-૪-૦ ને બદલે શ. ૩માં પ્રગટ કરી તે માટે તેમને ધન્યવાદ થઈ છે. જો કે અમે પોને વ્યાકરણશિક્ષણની જૂની પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા નથી છતાં આપણી અનેક શાળાઓ તે પ્રમાણે હજી કામ કરે છે અને તેથી આ પુસ્તક એમને અત્યંત ઉપયોગી નીવડવા સંભવ છે. વિદ્યાર્થીઓને પણ કિંમતમાં સારી રાહત મળે છે. આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારવા એક સૂચના અમે કરીશું અને તે એ કે આ પુસ્તક ઘણું મોટું છે. એની બાંધણી, કાગળ, વગેરે સરસ છે છતાં એક પુસ્તક કોઈ વિદ્યાર્થી ચાર વર્ષ વાપરી ન શકે. વળી એકી સાથે શ. ૩) ખર્ચવા પણ સામાન્ય વાલીને ભારે પડે. માટે જો આ પુસ્તકને ધોરણવાર અથવા તો બમ્બે ધોરણ માટે ભાગ પાડીને પ્રગટ કરવામાં આવે તો પ્રકાશકોએ શાળાની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ બનાવવાની પોતાની ધમશનું બીજું જવલંત દૃષ્ટાંત પુરું પાડ્યું ગણીશે.

પ્રાસંગિક નોંધ

[૧]

- ડિપ્લોમા ઇન ટીચીંગ -

આજથી લગભગ બે વર્ષ ઉપર મુંબઈ વિદ્યાપીઠ ઍન્ડ્યુએટ ન હોય એવા શિક્ષકોને તાલીમ આપવા માટે બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ઘડી કાઢી એ મુંબઈની પરીક્ષામાં પસાર થનાર શિક્ષકોને પ્રમાણપત્ર [Diploma] આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. શિક્ષણને લગતા આ પ્રમાણપત્ર સાથે વિદ્યાપીઠ કેટલાંક ઔદ્યોગિક પ્રમાણપત્રો આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ નિર્ણય મુંબઈ સરકારની મારફત આન્સેલરની મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવતાં આજ સુધી એમનો એમ પડી રહ્યો. મહાસભા પ્રધાનમંડળે ઓદ્યોગીકાર કર્યો તે પછી શિક્ષણના ડિપ્લોમાની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકી તે મંજૂર કરવા તેને દબાવ્યું કરતાં તેમણે વિદ્યાપીઠને એવી મતઝખનું લખી જણાવ્યું છે કે ' સરકારે ઔદ્યોગિક પ્રમાણપત્રો આપવાના વિદ્યાપીઠના નિર્ણયને મંજૂરી આપવાનું નક્કી કર્યું નથી; પરંતુ બે શિક્ષણના પ્રમાણપત્રને બીજા પ્રમાણપત્રોથી અલગ કરી એ જાગૃતમાં સેનેટનો જુદો ઠરાવ મોકલવામાં આવશે તો સરકાર તેના પર વિચાર કરવા તૈયાર છે. ' આથી ઓગસ્ટની તા. ૧૭ મીએ મળેલી સેનેટની સભામાં પ્રિ. એન. એમ. શાહનો નીચેનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો:

‘ ડિપ્લોમા ઇન ટીચીંગ માટે મુકરર થયેલા નિયમો પ્રમાણે લેવાએલી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર વ્યક્તિને સેનેટ ‘ ડિપ્લોમા ઇન ટીચીંગ ’ એનાયત કરશે. ’

આ ઠરાવ ઉપર સહેજ પણ વિવેચન ન થયું અને કોઈનો વિરોધી સર પણ ન નીકળ્યો એ સેનેટના સર્વ પક્ષના સભ્યો, એટલે બિન બિન વિચારો ધરાવતા સઘળા સભ્યો, આ ખ્યાતમાં એકમત હતા એમ સૂચવે છે. આ નિર્ણય કંઈ નવો ન હતો; ગાત્ર પોતાના આગલા નિર્ણયનું પુનરાવર્તન જ હતું. છતાં તેમ કરીને સેનેટ માધ્યમિક શાળાઓની તથા તેમાં કામ કરતા મોટા શિક્ષકસમુદાયની મોટી સેવા કરી છે, ને તે માટે તેને અભિનંદન ઘટે છે.

આપણી માધ્યમિક શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકોનો મોટો ભાગ બિનકેળવાએલો છે. મુંબઈ ઇલાકામાં તાલીમ પામેલા શિક્ષકોનું પ્રમાણ આશરે ૨૦ ટકા જ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૫-૩૬ સુધી તેમને તાલીમ આપનાર એક જ સંસ્થા હતી ને તે મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેઇનિંગ કોલેજ. એમાં પણ ૧૯૩૦-૩૧ સુધી માત્ર ૬૦ શિક્ષકો દાખલ થતા; ત્યાર પછી થોડા વખતમાં ૧૦૦ શિક્ષકો માટે સવડ થઈ. લગભગ ત્રણ વર્ષ પર કોલ્કાપુરમાં બીજી એક કોલેજ નીકળી ને આ વર્ષે વડોદરામાં ૫૦ શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની સવડ થઈ. વળી મુંબઈ સરકાર બીજી એક સંસ્થા ખોલવા વિચાર ચલાવી રહી છે. આમ આખા ઇલાકામાં ચાર કોલેજો થતાં દર વર્ષે લગભગ ૩૫૦ શિક્ષકો એક વર્ષની તાલીમ લઈ બી. ટી. ની પદવી મેળવશે.

પરંતુ આ તો ઍન્ડ્યુએટ શિક્ષકોની વાત થઈ. એમને માટેની સવડ પૂરતી ને સંતોષકારક લેખીએ તો પણ એમનાથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં માધ્યમિક શાળાઓમાં કામ કરતા બિનઍન્ડ્યુએટ શિક્ષકોનું શું ? એમને તો સરકારી ખાતા તરફથી લેવાતી પરીક્ષા આપીને એસ. ટી. સી. મેળવીને જ સંતોષ માનવો પડતો ! આ પરીક્ષાના નિયમો પ્રમાણે ઍન્ડ્યુએટ ને બિનઍન્ડ્યુએટ માટે એક જ પરીક્ષા રાખવામાં આવી છે. વળી એમાં બેસવા માટે કોઈ સંસ્થામાં જોડાવું શિક્ષક માટે

ફરજિયાત નથી. આ બધું જોતાં જેમને વધારે વ્યવસ્થિત તાલીમની જરૂર, જેમને શાળાના વિષયોનું સાદું-સાન આપવાની જરૂર અને જેમનું દૃષ્ટિબિંદુ નિશાળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની ખાસ આવશ્યકતા, તેમની તાલીમ માટે કશી જોગવાઈ જ નહીં, એવી પરિસ્થિતિમાં આપણે આજ પર્ષત રહ્યા. આપણી માધ્યમિક શાળાઓની આર્થિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપણી ખાતરી થશે કે એના સંચાલકોનો બિનઝોન્યુએરો રોક્યા સિવાય છૂટકા નથી. આથી જ અમે વિદ્યાર્થીકના ઉપર્યુક્ત નિર્ણયને વધાવી લઈએ છીએ અને તે દ્વારા તેમણે માધ્યમિક શાળાની મોટી સેવા કરી છે એમ માનીએ છીએ.

અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે ઓછામાં ઓછા સમયમાં સરકાર આ દિવ્યોમાને મંજૂરી આપીને પોતાની એક અગત્યની જવાબદારી અદા કરશે. અને અંગે સરકારની જવાબદારી આ મંજૂરી આપવાથી પૂરી થતી નથી. દિવ્યોમા મંજૂર થયા પછી એને માટેનું શિક્ષણ આપનાર સંસ્થા જોઈશે. અત્યારે તો એવી કોઈ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં નથી. કેટલેક સ્થળે એસ. ટી. સી. પરીક્ષા માટે શિક્ષણ આપતા વર્ગો છે, તેનું નવી સંસ્થામાં રૂપાંતર થાય એવો સંભવ છે. પરંતુ સરકારે પણ આ બાબતમાં થોડી જવાબદારી પોતાને સિર લેવી જોઈશે. ઇત્તાકામાં ઓછામાં ઓછા બે ત્રણ સ્થળે આવી કોલેજો ક્યાં તો તેણે પોતે નભાવવી જોઈશે અથવા તો ખાનગી સંસ્થાઓ તે નભાવવા પ્રેરાય એ રીતની મદદ આપવાની જાહેરાત કરવી જોઈશે. કેટલેક સ્થળે સરકારી માધ્યમિક શાળાઓ બંધ કરવાની વાતો આવે છે. જે તેમ કરવાનો સરકારનો ઇરાદો હોય તો તેનાં મંદાન, પુસ્તકાલય અને ફર્નિચર નવી કોલેજ ખોલવા માટે કોઈ જાહેર સંસ્થાને આપીને તે આ કિશામાં સંજીન મદદ કરી શકે છે. આ પ્રાયગિક સહાય ઉપરાંત જે વાર્ષિક મદદ આપવાની તત્પરતા સરકાર બતાવશે તો ગૂંજરાત, મદારાષ્ટ્ર ને કર્ણાટકમાં આવી કોલેજો ટૂંક સમયમાં સ્થાપી શકાશે. સરકાર આ બાબતમાં ય ઉદાર નીતિ અતુસરી પોતાનો ધર્મ બજાવશે એવો અગત્ય નિશ્ચાસ છે.

[૨]

- મુ'બઈની સેકન્ડરી ટ્રેઈનીંગ કોલેજ -

થોડા સમય પર મુ'બઈ સરકારે બંધી શાળાઓ પર પરિપત્ર મોકલી જાહેર કર્યું છે કે આવતા વર્ષથી ઉપર્યુક્ત કોલેજમાં દાખલ થનાર દરેક વિદ્યાર્થી પાસે સત્રના રૂ. ૧૦૦) ની ફી લેવામાં આવશે. થોડાં વર્ષો પૂર્વે દેશી રાજ્યમાંથી આવતા શિક્ષક પાસે વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦) ની ફી લેવાતું ઠરાવીને સરકારે દેશી રાજ્યો—કે જ્યાં તાલીમ શુ', નવીન શિક્ષણપ્રથાઓ શું તેના ચોખ્ખા ખ્યાલ હોતો નથી ને જ્યાં વધારે પ્રકાશની જરૂર છે,—માંથી આવતા શિક્ષકો માટે પોતાની કોલેજનાં ખાસમાં બંધ કર્યા હતાં. આ તાજા નિર્ણયથી બ્રિટિશ પ્રાંતોમાંના શિક્ષકોને મારે પણ કોલેજમાં જવું સરકારે સુરક્ષિત બનાવ્યું છે. બિનસરકારી શાળામાં કામ કરના શિક્ષક કેટલી આર્થિક જવાબદારી માથે વહોરીને મુ'બઈની કોલેજમાં જવા તૈયાર થાય છે તેને ખ્યાલ સરકારને હોવો જોઈતા હતા. સોમાંથી નવાણું ટકા શિક્ષકો કપાતે પગારે કોલેજમાં જાય છે; ધણીવાર તેમને પહેલાની કે પછીની કે બેક રમ્પઓનો પગાર ગળતો નથી; ધણી વાર શાળાના સંચાલકો આગલી તોફાની આધારે મેળવેલી હકની રજા પણ શિક્ષકોને આપતા નથી, અને જે આપે છે તો તેનો પગાર બીજા વર્ષે આપવાનું કરાવે છે! ટૂંકમાં ધણા શિક્ષકોને ખાર મહિનાનો પગાર જતો કરવો પડે છે; તે ઉપરાંત ખાનગી ટ્યૂશનની કે બીજી આવક કમી થાય તે નફામાં આમ આવક બંધ થાય છે ને ખર્ચ વધે છે. પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરવાની જવાબદારી તો હોય છે જ; તે

ઉપરાંત પોતાને મુંઝવણમાં રહેવાનું જે ખર્ચ થાય તે જુદું. આમ શિક્ષક આશરે રૂ. ૧૨૦૦ થી ૧૪૦૦ નું દેવું કરે. ત્યારે તે કોલેજમાં જઈ શકે. આમાં સરકારે તેને રાહત આપવી જોઈએ; તેને બદલે સરકારે તેને માથે રૂ. ૨૦૦) ની વધારાની જવાબદારી લાદી છે, સરકારનો નિર્ણય તેની આર્થિક સંકટમંથુમાં ગમે તેટલો વાજબી હોય તો પણ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ તદ્દન ગેરવાજબી અને તેને નિરુત્સાહી બનાવનારો છે એમ અમને લાગે છે. આ બાબતમાં ફરી વિચાર કરી જે નિર્ણય બદલવામાં આવે તો તાલીમ મેળવવા માટે શિક્ષકસમુદાયમાં જે નવીન ભગ્યતિ આવી છે તેને સારો વેગ મળશે.

આ જ કોલેજને વિષે એવી અફવા જોશબેર લીટી રહી છે કે સરકાર એનો વહીવટ કોઈ ખાતમી સંસ્થાને સુપરત કરવા માહે છે. આ અફવામાં સત્ય કેટલું છે તેની તપાસ કરવાનો અમને અવસર મળ્યો નથી, છતાં જે એ વાત સાચી હોય તો એને વિષે એક બે બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. આ કોલેજ લગભગ ૩૪ વર્ષથી માધ્યમિક શિક્ષણને ઉત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એણે કેટલીક સુધર ને અનુકરણીય પ્રજ્ઞાસિકા પાડી છે. એના જેવી જ બીજી સંસ્થાઓ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે. એટલે આ જૂની સંસ્થા એના પ્રગતિશીલ સ્વરૂપમાં જ થોડો વખત જળવાઈ રહે એ અમને ખાસ જરૂરનું લાગે છે. સરકાર એની પાછળ દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૬૦,૦૦૦ નું ખર્ચ કરે છે એ સહેજ વધારે પડતું છે ખરું; પરંતુ એમાં ઘણી કાપકૂપને માટે અવકાશ છે; ને તે જે યોગ્ય રીતે હાથ ધરવામાં આવે તો સરકારની થોડી ઘણી આર્થિક મૂંઝવણ ઓછી થશે. અગતે આશા છે કે આ બાબતનો વિચાર કરતી વેળાએ સરકાર ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખશે અને જે તે એનો વહીવટ અન્ય સંસ્થાને સુપરત કરવાનો જ નિર્ણય કરે તો કેઈ સદર, કેળવણીની પ્રગતિશીલ નીતિ ધરાવનાર ને અનુભવી સંસ્થાને તે માટે પસંદ કરશે ને તે ટૂંકગાળા કોલેજને ઉચ્ચ ધોરણે ચલાવે એવો યોગ્ય પ્રબંધ કરશે.

આચાર્યનો શિક્ષક પ્રત્યેનો ધર્મ

દરેક સાળાના આચાર્ય શિક્ષકની સારીરિક તપાસ લાખત કરવા ધટે છે. શિક્ષકોનાં વળન ધટે તો દુરત જ તેણે મોંઘ લેવી જોઈએ, અને સાળામાં તેનું કારણ જે કાંઈ હોય તે દૂર કરવું જોઈએ. સાળાના શિક્ષકો હંમેશાં હસતા અને આનંદિત રહે. તેણે વાતવરણ સાળામાં આચાર્ય રાખ્યે જવું જોઈએ. પોતે તો પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને સ્ફુર્તિનો આધાર થવું જોઈએ. જે આચાર્ય હસશે તો સાંસ હસશે, જે આચાર્ય ધ્રુવડ બનશે તો શિક્ષકો ધ્રુવડ થશે. આચાર્ય સાળાનો એક પ્રકારનો પ્રમુખ છે, અને શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ તેના રાષ્ટ્રની પ્રજા સમાન છે.

સાળામાં પૂરતી હવા અને ઝાંજવાણું છે તે જેમ બાળકોની દૃષ્ટિથી જોવાયું છે, તેમ જ શિક્ષકોની દૃષ્ટિથી પણ જોવાયું છે. ઉત્સાહથી કામ ખેંચનાર શિક્ષકોની આજુબાજુની પરિસ્થિતિ સ્ફુર્તિદાયક અને અમને સહેજે હસી લે તેવી જોઈએ. વળી દરેક શિક્ષકને માટે આયામ ફરજિયાત કરવો; અર્થાત્ સંજોગમાં શિક્ષકોએ લેખા મળીને થોડામાં થોડો વખત પણ રમવું જ જોઈએ. રમતગમત વિના શિક્ષકોનો થાક જતારવો આકરો છે. ન્યાં બની શકે ત્યાં સાળામાં વિશ્રાંતિચક્ર એટલે સારા સ્ફુર્તિદાયક નાસ્તા અને પીણીની વ્યવસ્થા હોય તો ઘણું સારું. પંદર મિનિટ એની પાછળ ગાળવામાં વૃક્ષસાન નથી જ.

ખાસ તો આચાર્ય એ ધ્યાન રાખવાનું છે કે પોતાની ગાંઠના ડબ્બામાં કયાંય પણ ખાટકો માલમ પડે તો દુરત જ ડબ્બાને 'સીક' માં નાખી દેવો. મોઢો મોઢો શિક્ષક બધો વખત કામ આપે તેના કરતાં સાંભળે શિક્ષક કદાચ એણે વખત કામ આપે તો પણ સરવાળે લાક જ થશે.

સિમાચિંતન

— ઓગસ્ટની રોજનીશી —

તા. ૧—મદ્રાસના ગોખલે લોકમાં પંડિત હલ્લનાથ કુંઝરુનું, 'વર્ધા યોજના' ઉપર ભાષણ. પુસ્તકીયા શિક્ષણ ઉપર એ ભાષણ દરમિયાન એમણે કડક ટીકા કરી અને શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ સાથે સાથે ખીલવવાની આવશ્યકતા ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સાત વર્ષમાં પૂરું ન થઈ શકે એમ વક્તાએ જણાવ્યું હતું.

તા. ૮—અમલવાદ યુનિસિપાલિટીએ મુંબઈ સરકારના નવા પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદાનો વિરોધ કર્યો. શ્રી. હરિસિંહ ઠાકરની અમલવાદના બ્યાયાગ વિવાદયના આચાર્ય તરીકે નિર્ણાયક થઈ.

તા. ૧૦—ઓરિસાના નવા પ્રધાન વિશ્વનાથદાસે વર્ધા યોજના પ્રમાણે દરેક ગ્રામમાં એક એક શાળા કાઢવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે મહાત્મા ગાંધી પાસે એ યોજનાના જાણકાર શિક્ષકોની માગણી કરી અને એ માગણી પ્રમાણે શ્રી. આર્યનાથકમ અને તેમનાં પત્ની આશાદેવીને સાં મોકલવા ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું.

તા. ૧૧—મુંબઈમાં અખિલ હિંદ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપના માટે 'ધ ઓફ ઇન્ડિયા સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી એસોસિએશન' સ્થાપનામાં આમ્યું. એ ગંડળનો હેતુ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના માટે અનુકૂળ લોકમત કેળવવાનો છે. એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વેદ, કર્મસૂત્રો, દર્શન, ધર્મશાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, પુરાણો, વગેરેના વિસ્તૃત અભ્યાસની યોજના કરવામાં આવશે.

તા. ૧૨—એલગામમાં એક ભાષણ દરમિયાન મુંબઈ સરકારના નાણામંત્રી શ્રી. લક્ષ્મીએ જણાવ્યું કે સોકાની નિરક્ષરતા દૂર કરવાને માટે જરૂર કરીએ તેટલું આણું છે. હજારો 'તો' આપણી મુખ્ય પ્રગતિ એ જ હોવી જોઈએ. બીજી પ્રગતિઓને ક્યાં તો જાણુ સ્થાન આપવું જોઈએ અથવા તો થોડો વખત તેમના ઉપર લક્ષ્ય ન આપવું. પણ જાહેર જનતાનો શત્રુ-નિરક્ષરતા-તો ગમે તે ભોગે દૂર કરવો જ રહ્યો.

તા. ૧૨-૧૩—કેળવણી ખાતાના સરકારી અમલદારોની સભા કેળવણીની પુનર્ચટનાના કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ પર વિચાર કરવા ખૂબમાં મળી હતી. વડા પ્રધાન શ્રી. જેર પ્રમુખસ્થાને હતા. એમણે સુખ વયના સ્ત્રી પુરુષોની કેળવણી, ઔદ્યોગિક કેળવણી, હિંદીનું શિક્ષણ, અને આન્ડ-ધન-એક્ટ શાળાના નિયમો, વગેરે માટે જુદી જુદી સમિતિઓએ કરેલી ભલામણો ઉપર વિચાર કર્યો હતો.

તા. ૧૩—“ સગાજ અને દેશની સેવા માટે જિજ્ઞાસુ પ્રજાને સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર કરવી, એ કેળવણીનું ધ્યેય હોયું જોઈએ આ કારણથી જ વર્ષો યોજનામાં હુન્નર ઉદ્યોગોને અગત્યનું સ્થાન અપાયું છે.” આ શબ્દો વડા પ્રધાન શ્રી. જેરે પૂનામાં એક કાંતણુવર્ગની મુલાકાત દરમિયાન ઉચ્ચાર્યા.

તા. ૧૬—મુંબઈ વિદ્યાપીઠનો પદવીદાન સમારંભ બબ્બતાથી ઉજવાયો. એન્સેલરે ૨૦૧૭ ઉમેદવારોને જુદી જુદી પદવી આપી. વાઇસ એન્સેલરે તેમના બાપણુ દરમિયાન સ્નાતકોને દેશસેવા કરવા માટે ખાસ બલામણુ કરી અને આજુબગ વિદ્યાર્થી રહેવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો

તા. ૧૭—મુંબઈ વિદ્યાપીઠની સેનેટની બેઠકમાં પ્રિન્સિપલ એન. એમ. શાહે ‘ ડિપ્લોમા ઇન ટીચિંગ ’ ના નિયમો પ્રમાણેની પરીક્ષા પસાર કરનારાઓને સેનેટ એ ડિપ્લોમા આપશે’ એવો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો. એ ઠરાવ ચર્ચા વિના સર્વાનુમતે પસાર થયો.

મુંબઈ ઇલાકાના ઓ ગંડળની સભા સમક્ષ લેફ. કર્નલ જલાલશાહે પોતાના બાપણુ દરમિયાન જણાવ્યું કે યુવાનોને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી જાતીય શિક્ષણ આપવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય શિક્ષકો અને શિક્ષિકાદ્વારા યોગ્ય વયે શિક્ષણ આપવાથી ઘણી વિકૃત ટેવોમાંથી તેમને બચાવી શકાય અને તેમની તંદુરસ્તીને પણ સારો ફાયદો થાય.

તા. ૧૮—કરાંચી કોર્પોરેશન હસ્તક આલત્તી શાળાઓના શિક્ષકોના પગાર અને બચ્ચા ઉપર દાપ મૂકવાની સિંધ સરકારની સૂચનાથી લગભગ ૮૦૦ શિક્ષકો હડતાળ ઉપર જવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે.

તા. ૨૪—ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા બરોસાપાત્ર રચણેથી માહિતી મેળવી જણાયે છે કે, મુંબઈની સેક્રેટરી ટ્રેઇનીંગ કોલેજનો વહીવટ મુંબઈની એક કેળવણીની સંસ્થાને સોંપી દેવાની વાટાઘાટ ચાલે છે. આ કોલેજ ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં હસ્તીમાં આવી હતી ત્યારથી તે અત્યંત સુધી શાધ્યમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તાલીમ પામેલા શિક્ષકો પૂરા પાડીને એ સંસ્થાએ સંગીન ફાળો આપ્યો છે.

તા. ૨૭-૨૮ —મુંબઈ શહેરના વિદ્યાર્થીઓની એક પરિષદ, સર. જવસજી જહાંગીર હોલમાં સંયુક્ત પ્રાંતના કેળવણી ખાતાના પ્રધાન સ્વામી સંપૂર્ણાનંદને પ્રમુખપદે બેઠી હતી. થોડાક વિદ્યાર્થીઓ ધાંધલ કરવાના ધરાણથી પરિષદમાં દાખલ થયા હતા. એમનાં શોરમકોર, તોફાન અને અણુજાજતા વર્તનને પરિણામે પ્રમુખે પરિષદ વહેલી બરખાસ્ત કરી હતી. પરિષદ માટે ૧૫ ઠરાવો ઘડવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેમાંથી માત્ર નવ ઠરાવો પસાર થઈ શક્યા હતા. આમાંના મોટા ભાગના ઠરાવો રાજકીય પ્રશ્નોને લગતા હતા, ને વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાભાવિક એવા ઉદ્દામ વિચારો વ્યક્ત કરતા હતા. એક ઠરાવદ્વારા તેમણે પ્રિન્સિપલ જી. એસ. મહાજનનીના મુંબઈના વરિષ્ઠ ધારામંડળને દરેક વિદ્યાર્થી માટે હસ્તકરી તાલીમ ફરજિયાત કરવાની બલામણુ કરતા ઠરાવને અનુમોદન આપવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૨૮—મુંબઈના એક પરા ગાડુંગમાં આવેલી ખાલસા કોલેજના આચર્ય હેઠળ મુંબઈ સરકારના ગૃહસચીવ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરી હતી.

— શિક્ષકમંડળોના સમાચાર —

મુંબઈ ઈલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ : આ સંઘની કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠક તા. ૧૨ મીએ મુંબઈમાં ભળી હતી. તેમાં નીચેનાં કામો થયાં હતાં : [૧] ઉત્તર મુંબઈ અને પરાંના શિક્ષક મંડળને ગાન્ય કરવામાં આવ્યું હતું; [૨] 'દીયર્સ' રજીસ્ટર 'ની ચોજનાને ઉત્કર્ષ સ્વરૂપ આપી કોન્સિલની બીજી બેઠક સમક્ષ રજૂ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું; [૩] સરતમાં બરાનાર ઇલાકા પરિપદ માટે તા. ૧૭-૧૮-૧૯ ઓક્ટોબર મુકરર કરી હતી; [૪] ઇલાકાના શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિની તપાસ કરવાના ઇરાદાથી એક અન્વેષક પત્રનો ખરડો તૈયાર કરવાને એક પેરા સમિતિ નીમી હતી; [૫] મુંબઈમાં બરાનાર હિંદ શિક્ષક પરિપદના પ્રમુખ તરીકે મહાત્મા ગાંધી અને સર ઝોગ. વિશ્વેશ્વરાયાનાં નામો સૂચવ્યાં હતાં.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ, સૂરત : પોતાના ઉદ્દેશો પેદા શિક્ષકો માટે એક સ્વતંત્ર 'પુસ્તકાલય ને વાચનાલય' સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિને સંઘની કાર્યવાહક સમિતિએ પ્રથમ પસંદગી આપી હતી. સંઘના સભ્યોએ સ્વેચ્છાએ લગભગ ૧૦૦ પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત શિક્ષણ તેમજ સાહિત્યને લગતાં સામયિકો મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે. હાલ તુરત આવાડિયાના ત્રણ દિવસ-મુધ, શનિ ને રવિ-આ પુસ્તકાલય તથા વાચનલયનો લાભ શિક્ષકોને આપવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરવાને સંઘના ખાસ નિમંત્રણને માન આપીને શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી ભાવનગરથી તા. ૧લી ઓગસ્ટે ખાસ સૂરત પધાર્યા હતા. વધુ ને વધુ જ્ઞાન મેળવી પોતાની શક્તિ-તાકાત ખીલવવાનો સંકલ્પ કરવા તેમણે શિક્ષકોને આમ્રદ કર્યો હતો. એ રીતે મેળવેલી નવીન તાકાત વડે તે સજાગનો નેતા બની શકશે, પોતાની મુનપાય બનેલી પ્રતિકાને પુનર્જીવન અર્પી શકશે અને નવીન રાષ્ટ્રના ધડનરમાં પોતાનો સક્રિય ફાળો આપી શકશે. 'સૂરતના શિક્ષકોની આ શક્તિ ખીલવવામાં આજ શરૂ થતી આ નાનકડી પ્રવૃત્તિ જવાબદાર બનો' - એવી શુભાશિષ સાથે તેમણે પોતાનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કર્યું હતું.

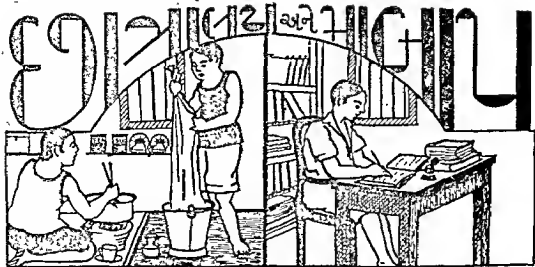
ત્યાર બાદ હાજર રહેલા મુળ્યો સાથે તેમણે વર્ધાની કેળવણી ચોજના વિષે ચર્ચા કરી હતી, એજ સાંજે સંઘના આશ્રય હેઠળ શ્રી. હરભાઈએ 'ધરમાં અને શાળામાં મૂળવતું બાળક' શ્રી. બ્રિજવલ્લભાઈ આંકડને પ્રમુખપદે એ વિષય પર જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એનો વિસ્તૃત હેવાલ અન્યત્ર છાપ્યો છે.

કેળવણી મંડળ, સૂરત : તા. ૨૭ ઓગસ્ટે શ્રી. કાળિદાસ દેસાઈના પ્રમુખપદે શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીએ 'કેળવણીમાં માનસરાજનો ઉપયોગ' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટે આગદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના નિવૃત્ત વિદ્યાધિકારી શ્રી. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈએ 'મુંબઈ સરકારના પ્રાથમિક કેળવણીના નવા કાયદા' પર વિવેચન કર્યું હતું.

મેડા જિલ્લા શિક્ષક સંઘ : આ સંઘે આંધ્રુ વર્ષ માટે શ્રી. બળવંતરાય કાકોરને પોતાના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યા છે. સંઘના આગેવાનો જિલ્લાગાંધી પૂરતી સંખ્યામાં શિક્ષકો તૈયાર થાય તો તેમના લાભાર્યે એસ. ટી. સી. પરીક્ષા માટે તૈયાર કરનાર વર્ગ ખોલવાનો વિચાર કરે છે. વળી જિલ્લાના શિક્ષકોની આર્થિક તેમજ ધંધા પરત્વેની સ્થિતિનો બોરોસાપાત્ર ખ્યાલ મેળવવાને તેમણે એક અન્વેષક પત્ર તૈયાર કરી શિક્ષકોને મોકલી આપ્યું છે.

નવસારીમાં માધ્યમિક શિક્ષકસંઘ સ્થાપવાનો નિચાર ચાલે છે.

અમદાવાદની માધ્યમિક શાળાઓના મંડળને માધ્યમિક શિક્ષક સંઘમાં ફેરવી વધારે સક્રિય બનાવવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે.

[૧]

માખાપેને

[લેખાંક ચોથો]

કેળવણીનું કામ ગર્ભાવસ્થામાંથી શરૂ થાય છે એ તો માનસવિજ્ઞાનમાં આપણે ઉઘાડી જોઈએ ત્યારે ખબર પડે છે. પરંતુ સાક્ષાત કેળવણીનું કામ બાળકના જન્મથી શરૂ થાય તેમાં તો શંકા કોઈને હોય જ નહિ. આપણે સૌ એટલું જરૂર સમજી લઈએ કે કેળવણીનો અર્થ ધણો વ્યાપક છે. મનુષ્ય જે વસ્તુઓનું પૂતળું બનેલો છે તે તમામનું સાચું શિક્ષણ કેળવણીમાં સમાઈ જાય છે. માણસને શરીર છે, બુદ્ધિ છે, લાગણી છે, મન છે અને એ સર્વના સુંદર સંગવ્યવસ્થા અખંડિત આત્મા પણ છે. એ બધાયને યોગ્ય શિક્ષણ આવશ્યક છે અને તેવા શિક્ષણની શરૂઆત બાળકના જન્મથી થાય છે. મનુષ્યના જુદા જુદા અંગ ઉપાંગોનું સંગીન શિક્ષણ શરૂ થાય તેમાં વય, બેદ પ્રમાણનો તફાવત તો જરૂર રહે જ. પરંતુ જોખવતા પ્રમાણમાં એ બધાય ખગોળી. તાલીમનું કામ ચાલી રહેલું છે તે માતૃપિતાએ બાલકનું જોઈએ નહિ.

બાળક જન્મે છે ત્યારે તો છેક જ પ્રાથમિક દશામાં હોય છે. એના તમામ બાહ્યાચારો પશુના જેવા જ હોય છે. એ બાહ્યાચારો કેક જ સ્થૂળ પ્રાથમિક વૃત્તિઓના આવેશકારો જેવા હોય છે. બાળક પશુથી જુદું તો એ માટે પડે છે કે માણસમાં પ્રાથમિક વૃત્તિઓનો સમૂહ પશુની પ્રાથમિક વૃત્તિઓના કરતાં ધણો મોટો હોય છે. તેમ જ પશુજીવનમાં જે શક્ય નથી તે વૃત્તિઓનું સંસ્કરણ અને ઉન્નતિકરણ મનુષ્યના જીવનમાં શક્ય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેની ગતિ આપણે કલ્પી ન શકીએ તેટલી વેગવાન અને તેનું આખરી પરિણામ આપણે ધારી ન શકીએ તેટલું બળવાન હોઈ શકે છે. જીવમાત્રમાં સૌથી બળવાન વૃત્તિ જૂખની અને કામની હોય છે. કામવૃત્તિના વિષયને આપણે હાથ ટુરત નહિ સ્પર્શીએ. ક્ષુધાવૃત્તિ પશુના જેટલી જ બળવાન નવા જન્મેલા બાળકમાં પણ હોય છે. બાળકના હર્ષશોક ક્ષુધાવૃત્તિની તૃપ્તિ અતૃપ્તિના પ્રતિબિંબરૂપ હોય છે. ક્ષુધા બંધત કરવા માટે જે જે ક્રિયાઓ દેહને માટે અનિવાર્ય હોય છે એ બધી જ બાળક કરતું હોય છે. ક્ષુધાવૃત્તિના નિવારણ માટે તે જ પ્રમાણે અનિવાર્ય એવી તમામ ક્રિયાઓ બાળક કરતું જ હોય છે દેહના ધર્મ

પ્રમાણે વધારે પડતી ભૂખ, વધારે પડતું ખાતું, અપચો, ઝાડા, વગેરે પ્રકારની શારીરિક અતિશયોક્તિ-
માંથી બાળકને પસાર થનારું હોય છે. છેક જ નાની વયમાં માળાપને તેની ઓછી ખખર હોય
છે ખરી. નાનું બાળક હસતું હોય કે ક્રિસક્રિસાટ કરતું હોય ત્યારે તેની ક્ષુધાવૃત્તિ જરૂર કટલેક
અંશે તૃપ્ત થયેલી હોય છે. એના રૂદન પાછળ ભૂખ અથવા તો અતિઆહારથી બિચું થતું દુઃખ
પણ હોય છે. માળાપો બાળકના શરીરની આગ્રહ યતી ક્રિયાઓને સફળતાથી અવલોકવાનું અને
નોંધવાનું રાખે તો આવી તો કટલીયે હકીકતો તેઓ સમજી શકે અને પછીથી તેમનું તમામ વર્તન
બાળકના હિતમાં જ થાય. ક્ષુધાવૃત્તિ જેની પ્રારંભિક જડવૃત્તિને આપણે એટલા જ જડ ખ્યાલોથી
અલગ નહિ કરી શકીએ. એ વૃત્તિનો યોગ્ય સતોષ બાળકના દેહ વિકાસ માટે અને આડકતરી
રીતે તેના બીજા અંગોના વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. મોટી ઉંમરના માણસો આહારમાં
જે ભૂલ કરે છે તેવી જ ભૂલો બાળકના આહાર પરત્વે બાળકના સરેશ્વક તરીકે પણ માળાપ કરતા
હોય છે. રડતું બાળક ભૂખ્યું જ થયું હોય છે એમ માનીને કટાણું કરાણું બાળકને સ્તનપાન કરાવતી
માતાઓ જોઈએ તેટલી મળે. કોઈ વખત તો રડતા બાળકને માટે સ્તનપાન સાચો ઉપાય ન
નિવડે ભારે બીજા કોઈ પણ વિચાર કરતા પહેલાં ગમે તે વખતે અને ગમે તેવા સંયોગોમાં એને
સુવાડી દેવાના પ્રયત્નો કરેનામાં આવે છે. અજ્ઞાન જનતામાં એથી પણ આગળ જઈને પોતાની
મુરકેલી ટાળવા માટે ચરીયું જેવા કેરી પદાર્થો બાળકને ખવડાવનારી માતાઓ હોય છે. સ્થૂળ
ક્ષુધાવૃત્તિ એમાંથી નીપજતા નાનાંમોટાં પરિણામો અને એ વૃત્તિના યોગ્ય વિકાસ માટે અણસમજણ,
માળાપ પાસે બાળકો સંખ્યા અનેક પ્રકારની ગેરસામજીતીઓ બોલી કરાવે છે. દેખાતા પશુવત
દેહવાળા બાળકના મન ઉપર આની શી અસર થાય છે તેની આપણને ગતાગમ નથી. સ્થૂળ
અને લાચાર દેહમાં સ્થૂળ અને પ્રારંભિક ક્ષુધાવૃત્તિ સંખ્યાનું માતૃપિતાનું અજ્ઞાન બીજા અનેક
પ્રારંભિક વૃત્તિઓને અપમાનિત અને ઉત્તેજિત કરે છે આનાં સીધાં પરિણામો વર્ષો વીત્યા પછી
જેવા મળે છે; એટલે મનુષ્યના જાત્યકાળમાં એની છેક જ અવગણના આજદિન સુધી કરવામાં
આવી છે. ક્ષુધાવૃત્તિના પ્રશ્નને આ દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો માતૃપિતાના બાળકના આજના બિહારમાં
ધણો ફેરફાર થઈ જાય.

હરભાઈ.

[૨]

ચિ.....ને સુધારી દો.

વાણું વાય ને હીરાચંદના ધરમાં એની એ ધમાલ “ માથે દિ આંચો પણ રોજ કહોને
ક્યાં ગણકારવું છે, નકરોળની પેટે ધોયાં જ કરવું છે. છે કાંઈ બાણવાણવાની ચિંતા ! નખોદિયો
અહીંથી ટળે તો એ હારુ. ” હેલાઉકાઓ કરતાં લક્ષ્મીકાકી રોજ તાડુકે.

હીરાચંદ યોડું ધણું ભણેલા. એમના વખતની બોર્ડિંગમાં એ ચાર વર્ષ રહેલા. વેપાર
રોજગાર અંગે એમને ગામપરગામ ફરવું પડતું. તેમને આવો રેદિયાળ હોકરો હૃદયમાં શૂળની માફક,
સાલતો ભણેગણે નહિ વાડેથી કનિયા લાવવામાં પૂરો. શાળાના માસ્તરોએ તેનાથી હાથ ધસેલા.
હીરાચંદને આવા હોકરોનો એક મોટો પ્રશ્ન મનમાં હતો.

ચિ.....ને કાંઈ દિવસ ગામમાંથી દૂર ખસેડેલો નહિ. ન્યૂબ્લીલીઓ બિજવતાં તેણે પ્રારંભિક,
પાંચ ધોરણનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. દંપતીને રોજ તેના વડે કનિયા થતા એકમેકને બાપા સાદે,
બેસવું પડતું. દિવસો સુધી અબોલા રહેતા. આ દુઃખ હીરાચંદને ઓછું ન હતું.

તેમણે એક બોર્ડિંગ શાળા ત્યાં મોકલી દેવા વિચાર કર્યો કે જ્યાંથી વર્ષે પશુ ઘેર ન આવે. જ્યાંથી બહાર ડોકિયું કરવાનું ન થાય. જ્યાં ભારતરોનો પૂર્ણ બહોળરત હોય.

મારી બોર્ડિંગમાં એક દિવસે અગિયાર વાગે હીરાચંદના ચિ.....નો ટ્રંક ગિરતરો ભીતમાં. અમારા ધારાધારણ પ્રમાણે હીરાચંદ ન તો અમને દાખલ કરવા સંબંધી રજા માગેલી કે ન તો કાંઈ આવવા સંબંધે જણાવેલું. અમારા છાત્રાલયમાં સંખ્યા બરાઈ ગઈ હતી. નવા વિદ્યાર્થીને દાખલ કરી શકાય તેમ ન હતું.

જમ્યા પછી હીરાચંદ ગૃહપતિ સાથે પોતાના દીકરાને દાખલ કરવા સંગઠિ વાતે વળ્યા.

“સાહેબ, જગો હોય કે ન હોય, પણ મારા ચિ.....ને તમારે દાખલ કરવો જ પડશે. કોઈપણ રીતે એને સુધારી જ દો. અમારે એને બી. એ. કે મેટ્રિક નથી બનાવવો પણ કંઈક આચારવિચાર જણે, ચાર માણસમાં રહેવાના વળગાં આવે, કેમ બોલવું, કેમ ચાલવું, કેમ રહેવું વગેરે શીખે, તો ય થાયું છે. અમે તમારો ઉપકાર નહિ વીસરીએ.”

ગૃહપતિએ મનમાં વિચાર કર્યો: ‘પોણા જસોમાં એક નધારે. ગિરતરા વગેરે લઈ આવેલો માણસ પાછો ક્યાં રખડશે! વળી આટલી બાળકને સુધારવાની કાળજીવાળા પિતાને ના પણ કેમ કહેવાય!’ પછી તેઓ બોલ્યા: ‘ભલે હીરાચંદ, તમારા ચિ.....ને દાખલ તો કરીશું પણ તેનામાં કંઈ ખોડખાંપણ છે નારુ!’ ગૃહપતિએ જાણકને સમજાવેલા પ્રશ્ન કર્યો.

“ના રે સાહેબ, ખોડખાંપણ કે કહેવા જેવું તો કંઈ નથી પણ મારે તોફાની છે, એક સોટા તાળી પાંસરો તીર બનાવી દેજે, તે સંબંધી મારી કાંઈ ફરિયાદ નહિ આવે.” મારીમારનો યાકેલા, પરંતુ હજુ સુધારો ન કરી શકેલા છતાં પુત્ર માટે સોટીરાજ ને સિપાઈગીરીની જ ભલામણ કરીને હીરાચંદ ગયા.

x

પૂરા પાંચ દિવસે ન થયા એટલામાં ચિ.....ની ઉપરા ઉપરી ફરિયાદોનો ગૃહપતિ પાસે વરસાદ વરસવા લાગ્યો, શાળાના શિક્ષકો કહેવા લાગ્યા: ‘બહુ આટક્યાઓ! અબ્બાસ તો કરવો જ નહિ, ઘણીવાર વર્ગમાં હાજર પણ ન હોય!’

કસરતના નેતા કહે: ‘કોઈ દિ સીટી વાગે હાજર થયો નથી. મોડો આવે તો એક બાજુ ખેસી રહે!’

ભોજનશાળાના નેતા કહે: ‘એની તો મારે ગડગડ, સૌ ખેસી જાય તો ય એનો પાર ન આવે, પોટલા ખખડાવે ને મોટે સાદે ગાનો ફરે!’

એના ખંડના સાથીઓ કહે: ‘ને ઉઠાડીએ છતાં ફરી ગોઠું ઓઢી પડ્યો રહે, ખંડમાં રહે નહિ ને ક્યાંક બહાર જ ફર્યા કરે.’

આ બધું તો ઠીક હતું પણ એક દિ રમણે નજીથી પહેલું પાણી તેને પીવા ન દેતાં રહેજ ધક્કો મારી પોતે પીવા માંડ્યું. ચિ.....નો ગિમજ હાથ ન રહ્યો. હાથમાં સોટા હતો. મોઝો એવો લલકાર્યો કે રમણના કપાળમાંથી લોહીની ધાર છૂટી.

ગૃહપતિને હવે .....ને હાથમાં લીધા સિવાય છૂટકો ન હતો. તેમણે પોતાનું ધ્યાન ચિ.....તરફ ફેરવ્યું. તેને જેમ કરતો હોય તેમ જ કરવા દઈતે શું શું કરે છે તેની નોંધ લેવા માંડી. ડાયરીનાં પાનાં .....નાં કાર્યો, ક્રિયાઓ ને પ્રજેપળની રહેણીકરણીના બનાવોથી ભરાવા માંડ્યાં.

.....ના તોફાનથી ઘણીવાર ગૃહપતિનો મિમ્મજ પશુ જતો. —ને ધોલધપાટ કરવાનું મન થતું. તેમ કરી તેને ઘણી ઈર્ષ્ટકાણે લાધી દેવા મન કહેતું. પણ ‘તેમ કરવાથી તે પ્રેમપાશમાં નહિ બંધાય એવા વિચારથી તેઓ રોકાઈ જતા. વળી ખીનજોને હિરાનગતિ થતી એટલે અન્ય શિક્ષકો વગેરે ‘આવી બહા ક્યાં વેરી છે? તેને રમજ આપી દો ને!’ એવી સલાહ-સૂચના કરતા છતાં ગૃહપતિ એ બધુંય ગણી જઈ,.....ને કરવું હતું તેમ કરવા દેતા.

જ્યારે સૌ .....ને ઈપકારે, નિંદે ને અવગણના કરે ત્યારે ગૃહપતિ એક દરેક ન હમ્યારે તેથી કુદરતી રીતે .....ને એમ થયું કે મને જ્યારે બધા ધૂતકારે છે, ત્યારે મારી વાત સાંભળનાર એક જણ છે. આડેક દિવસના ગૃહપતિના ઝાન પછી તે એટલો વિચાર કરેલો થયો કે મારામાં કંઈક ખામી છે.

પ્રાર્થના પછી એક સાંજ તેને ગૃહપતિએ બોલાવ્યો. તેનાં કાચોની મોંઘપોથી ગૃહપતિએ ફરીફરીને વાંચી હતી. તેના ઘરે પડોરામાં અમોક્ષન રોજ વાગતું તે સાંભળી કેટલાંય ગીતો તેને કહે થયેલાં. તે ખીનને સંભળવવા આવતુર હતો પણ કોઈ કહે નહિ કે હું આ, તેથી તેને કહે ત્યાં તે ભસકાર્યા કરતો. ગૃહપતિએ રાત્રે તેને ગીતો ગાવા બોલાવેલો. પહેલાં તો તે શરમાયો પણ ગૃહપતિ તેનો વાંસો થબડીને ‘બોલો, જુઓ સાથે આપણે બોલીએ’ કહેતાં ‘વલગ આવો વસો મોરે મનમેં!’ આપ્યું. આસપાસથી વિદ્યાર્થીઓ આવી આવી બેસવા લાગ્યા. પાંચ, પંદર ને પચીસની બેઠક જામી. અને પછી ખીનું ગીત ચાલ્યા માંડ્યું, સૌએ ગીતોની તારીફ કરી. અઠવાડિયે આવી એક બેઠક કરવાનું .....ને ગૃહપતિએ જણાવ્યું. ત્યારથી જ્યાં ત્યાં ગાવાનું તેણે બધું કર્યું છે.

ગૃહપતિની મોંઘપોથીમાં વલવાલ કરવાની બાબતમાં એક પેન્સીયની, એક દાંનિયાની, એક દર્પણની, એક ટુવાલની, એક સાબુની, એક દડાની એમ ફરિયાદો મોંઘાઈ હતી. ચિ .....પાસે પૈસા હતા પણ તેણે કોઈ દિવસ વસ્તુઓ જાતે ખરીદીની ન હતી ને તેના બાપા જોઈએ તે લાવજે’ કરી પૈસા આપી ચાલ્યા હતા. પોતાની પાસે વસ્તુઓ નહિ એટલે ખીનની લેવાથી ને જૂલથાપથી પડી જામ તો જાંગી જવાથી તકરારો થતી. વિદ્યાર્થી સાથે લલવાલ થતી, ચોડો જાજરો એટલે ખીનથી ગાંજાયો ન જતો. ગૃહપતિએ આ સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી આવતી નજીકની રજના દિવસે તેને ગાગમાં લઈ ગયા. બધી વસ્તુઓ અપાવી, ત્યારથી ચિ..... વલકણો મરંથો. તેની ફરિયાદો એકાદી થઈ ગઈ.

ગૃહપતિએ ચિ .....ને તેના ધોરણની વ્યાયામ-રમતગમતની ટુકડીનો નેતા બનાવ્યો. તાની જવાબદારી...ના મનમાં આવતાં જ એકાએક ખીન સવારે ...થો વહેલાં ઊઠી જવાયું. દાતજી-જી, જંગલ, સ્નાન, વગેરેથી પરવારી સીટીની રાહ જોઈ તૈયાર બેઠો. સૌએ ન જોયેલો ફેરફાર ડો. ત્યારથી ચિ.....બેઠો ઊઠ્યો એનું કદી સાંભળ્યું નથી.

આમ ધીરેધીરે ચિ.....માં નહુઈ ફેરફારો થવા લાગ્યા. ચેતે પણ હવે અવજનીય સુખ જાનુભવવા લાગ્યો. તેને ધેર જવું હવે પાલવવું નથી. હવે તે નિયમિત, રવજી ને શાંત બન્યો કે. ચેતની ઉમતિના જ પિયારો ક્યાં કરે છે. અભ્યાસમાં કુદકે ને જુસકે આગળ વધી રહ્યો છે.

રમજો પડી. ચિ .....ધેર આવ્યો. હીરાચંદ ને તેમનાં પત્ની લક્ષ્મીબેન પોતાના બાળકના મોં ઉપરથી જ અજાજ ફેરફાર જોઈ રાક્યાં કપડે લતે, બોલવા ચાલવામાં તે ખૂબ જ સુધરી ગયો હતો. બન્ને એકસામટાં બોલી ઊઠ્યાં: “બેટા, હું સુધરી ગયો!”

રતિભાઈ અમીન

[૩]

કેટલાંક રેખાચિત્રો

૨

૮ પાલી

વસંતરામ એનું ખરું નામ, પણ એના સહાધ્યાયીઓ એને ૮પાલી કહેતા. ભવનની ૮પાલ વહેંચવાનું કામ એને માથે હતું; અને એને પણ એનો શોખ હતો એટલા માટે જ કેવળ નહીં. ચતુર વિદ્યાર્થીઓએ એની ખાસિયત પકડી પાડીને એનું નામ '૮પાલી' રાખેલું અને એને પણ એ નામ પસંદ હતું.

છેક જ સાંજ પડી ગઈ હતી, મુસાફરીનો ક્રમ ગોઠવવા અને ચર્ચવા સૌ વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહપતિ કાર્યાલયમાં એકઠા થયા હતા, જમીન ઉપર નકશાઓ પાથરેલા પડ્યા હતા, કાગળ ઉપર નામે અને લીટાઓ દોરાયે જતા હતા, એક માર્ગ બંધ કરીને ખીજો લેવાના આકારો થયે જતા હતા. બરાબર તે વખતે જ ગૃહપતિની નજર ધડિયાળ ઉપર પડી. ધડિયાળમાં સાડાસાત થયા હતા. અંધારું પણ થવા લાગ્યું હતું. ૮પાલ આપવાનો સામાન્ય રીતનો સમય સાડા છ વાગ્યાનો હતો, જે મુસાફરી થવાથી હતી તે સંબંધમાં કેટલાક અગત્યના પત્રોની આજની ૮પાલમાં આવવાની વકી હતી, ગૃહપતિએ તુરત જ મંડળના મંત્રીને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું:

ગૃહ—તમે જરા તપાસ તો કરો કે ૮પાલ ક્યાં પડી છે ?

મંત્રી—હજી સુધી મેં ૮પાલીને જોયો જ નથી.

એક વિદ્યાર્થી—અરે, એ તો કાંઈને ન જુએ તો પેલી પેડીમાં બધી ૮પાલ નાખી ગય છે. ત્યાં જરા તપાસ કરાવોને !

ખીજો વિદ્યાર્થી—એમાં તપાસ કરવાની શી જરૂર છે ? આ રહ્યો ૮પાલી. એને જ પૂછોને.

વસંતરામ—અરે સાહેબ, આજે ૮પાલ રાત્રી આવે. આજે તો રવિવાર છે. આજની ૮પાલ અત્યારે નહીં આવવાની.

ગૃહ—અરે, એ તો ભૂલાઈ જવાયું,.....અને ગૃહપતિ હસી પડ્યા સાથે થોડા વિદ્યાર્થીઓ પણ હસ્યા

વસંતરામ તો ગંભીર જ હતા !

*

એક વિદ્યાર્થીની માંદગી જરા ગંભીર સ્વરૂપ પકડે તેમ જણાયું હતું તેથી તેની પથારી પાસે સતત બેસી રહેવા સાડુ વિદ્યાર્થીઓના વારા ગોઠવાયા હતા. ડોક્ટર હમણું જ આવી ગયેલા અને દરદીને ફવા પાવાની તૈયારી કરવાની હતી. ગૃહપતિ માંદાના માથા ઉપર હાથ ફેરવતા બેઠા હતા. વિદ્યાર્થીઓને જમવાનો વખત થયેલો હોવાથી વારા નવા બદલાતા હતા. બે વિદ્યાર્થીઓને ગૃહપતિએ જમવા મોકલ્યા અને નવા બેની રાહ બોલા પોતે બેસ હતા. નવા વિદ્યાર્થીઓ આવે એટલે દરદીને ફવા પાઈ પોતે જશે તેમ ધરાદો હતો થોડી જ વારમાં મગનભાઈ આવ્યા.

ગૃહ—કેમ કંઈ મેલું થયું ?

મગન૦—ના જી, જમવા તો વખતસર બેસી ગયો હતો પરંતુ ચાળી પીરસાઈ ગઈ છતાં 'ટપાલી' આવેજ નહીં તેથી તેની રાહ જોવામાં થોડી મિનિટ મોડું થયું. આલો, હવે દવા પાઈશું ?

શુદ્ધ૦—વસંતરામને આવવા દો, એ કેમ મોડા થયા છે ? ક્યાં રોકાયા ?

મગન૦—ખરેખર નથી, મેં તો ખૂબ રાહ જોઈ પણ એ તો આવ્યોજ નહિ, ક્યાં ગયો છે તે પણ ખરેખર નથી. ક્યાંક કોઈની ચિઠ્ઠી ચપાટી આપવા ગયો હશે. આલો આપણે તો દવા પાઈ લઈએ.

શુદ્ધ૦—હા, તો તો દવા માટે રાહ જોવી નકામી છે. એ આવશે ત્યાં સુધી હું તમારી સાથે રહીશ.

બેડુ માંદા વિદ્યાર્થીને દવા પાપ છે. દવા પાઈને બગડેલા ઓછાકાને બદલવા શુદ્ધપતિ તથા મગનમાઈ તૈયારી કરે છે. તેમજ વખતે વસંતરામ દવાખાનામાં પગ મૂકે છે.

વસંત૦—સાહેબ, માફ કરજો. જરા મોડું થઈ ગયું. આ આપના પત્રો અને મગનમાઈ, આ તમારો કાગળ.

શુદ્ધ૦—પણ તમે આટલા બધા મોડા કેમ ? જમ્યા કે નહીં ?

વસંત૦—નાજી, આજે જમવાનો વખત જ ન રહ્યો. જમવા બાદ તો અહીં આવવાનું મોડું થઈ જાય એટલે હવે ખાર વાગે જમીશ.

મગન૦—પણ જમવા ટાલેજ ક્યાં પધાર્યાં હતા, ટપાલી સાહેબ !

વસંત૦—બસ, એ જ કામ માટે. આજે ટપાલ જરા વહેલી આવી તેથી મને થયું કે લાવને હમણાં જ વહેંચી કાઢું અને કાગળો ઘણાના હતા તે જરા મોડું થયું.

શુદ્ધ૦—પણ એ તો તમે જમીને પણ વહેંચી શક્યા હોત.

વસંત૦—ના, વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ હતાવળા થાય છે. અમે લોકો ટપાલની કેવી આતુરતાથી રાહ જોતા હોઈએ છીએ એની ખરેખર આપને ન હોય. જરા પણ મોડું થાય તો મન ભારે અધીરું થઈ જાય છે.

શુદ્ધ૦—ત્યારે તમે ખરા 'ટપાલી'

મગન૦—તે ખરા છે જ ને ?

વસંતરામ તો ગંભીર જ હતા. અત્યારે તો જણે કે પોતાની જાતને ધન્ય માનતા હોય તેવા જણુતા હતા.

x

નિવાસશુદ્ધમાં અત્યારે સાત વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. વાતાવરણ ખૂબ ગંભીર અને ભારે જણુતું હતું. સાતેના મોં ઉપર મગનની અને ગંભીરતા છવાયાં હતાં. કંઈક અસાધારણ બન્યું હતું અથવા તો બનવાનું હતું એમ લાગ્યા વિના ન રહે. થોડીવાર થઈ અને વસંત દેખાયો.

એક વિદ્યાર્થી—'ટપાલી' આવ્યો તો ખરો.

બીજો—ક્યાં છે ? આજે મારો પત્ર આવ્યોજ ન જોઈએ. તેમાં મારે માટે છેવટનો એક નિષ્ણુ આપવાનો છે.

ત્રીજો—અરે, આ તો આપણો ટપાલી !

વાતાવરણ જરા હળવું થયું વસંતરાયે નિવાસગૃહમાં પણ મૂક્યો. મુખી જેવા દેખાતા એક વિદ્યાર્થીના હાથમાં તેણે થોડા કાગળો મૂક્યા. થોડીવાર તદ્દન શાંતિ છવાઈ રહી.

મુખ્ય વિદ્યાર્થી—ત્રણેય જણાએ પોતપોતાના વિચારો આ પત્રોમાં જણાવ્યા છે. બે સાંચે તો આપણે કદાચ સંગત થઈ શકશું પણ પોપટની ચરતો સ્ત્રીકારાય તોમ નહીં. સંગાધાન થવું શક્ય નથી.

એક વિદ્યાર્થી—ભાવે, એનો પત્ર વાંચીએ. એમ છેક નિરાશ શા માટે થઈએ ? હજી પણ તેને જવાબ લખો અને જુઓ કે તે મચક આવે છે કે નહિ ?

બીજા બેગા મળી પોપટનો પત્ર વાંચે છે અને પછી તેના જવાબનો મુસદ્દો ઘડે છે. દરમિયાન વસંતરાય તો તટસ્થ બાવે શાંત બેસી રહે છે. તેને જવાબ સુપરત કરવામાં આવે છે ત્યારે કાગળ લઈ સુપચાપ ચાલ્યો જાય છે.

છત્રાલયમાં આવે બે દિવસથી પક્ષાપક્ષી થઈ છે, અને હવે તો બે પક્ષો સાંમસામાં થઈ રહ્યા છે. સમાધાન કરવાના પ્રયત્નો તટસ્થ વિદ્યાર્થીઓ કરી રહ્યા છે; પણ હજી કશું સંગાધાન થયું જણાતું નથી. જવાબદાર મોટા વિદ્યાર્થીઓએ ગૃહપતિને નાણીયુક્તિ પૂરી વાત કરી નથી પણ છૂટકો નથી તેવા વિચારો ચાલી રહ્યા છે. શું થશે તેના અનુમાનો પેલા સાને જણ્યું કરી રહ્યા છે. વસંતની કાગળે ડોળે રાહ જોવાય છે. ત્યાં તો ગૃહપતિ આવે છે.

ગૃહ—(આસપાસ જોઈને), વાતાવરણ આટલું ગંભીર કેમ છે ?

મોટા વિદ્યાર્થી—કંઈ નહીં. એ તો સહજ; અમે બધા 'ટપાલી'ની રાહ જોઈએ છીએ.

ગૃહ—ટપાલ તો આવી ગઈ.

એક વિદ્યાર્થી—ટપાલ નહિ સાહેબ, ટપાલીની.

બીજો વિદ્યાર્થી—પેલા વસંતની, સાહેબ.

ગૃહ—હા, હા સમજ્યો. પણ ગામલો શા છે ?

બીજો વિદ્યાર્થી—અગાશે છરાદો તો આપને આમાં પાડવાનો હતો જ નહીં. અમે જ આ જાણું અમારી જાતે ફોડી લેત. પણ હવે આપ આવો ચડ્યા છો તો સાંભળો.

ગૃહપતિ પાસે બધી હકીકત રજૂ થાય છે. ગૃહપતિ સાંભળતાં સાંભળતાં જ તેનો ઊકેલ કેવી રીતે લાવવો તેના વિચારો સેવી રહ્યા હોય તેમ તેની મુખ્યમુદ્રા ઉપરથી દેખાય છે. જે વખતે વાત પૂરી થવા આવે છે તે જ વખતે વસંતરાય આવે છે. બધા જ ઝાંકીસાચે બોલી ઊઠે છે: આ ટપાલી આવ્યો. ઉપરથી તો જણાય છે કે કંઈક સારા સમાચાર છે. 'કાણુ ટપાલી ?' ગૃહપતિએ વસંતની સામે જોયું અને હસ્યા.

વસંત તો ધીર ગંભીર બાવે ચાલ્યો આવતો હતો.

ગૃહપતિએ પોતાનાં છત્રાલયોમાં આવા ટપાલીઓ પણ જોવા મળતાં હશે.

• હરભાઈ ત્રિવેદી •

દમની સ્વ. વાગ્દેવતા સમગ્રતા
 શ્રી કાર્તિક મુલમાર્ગી સમાજને
 શ્રીયુત સાર્વાભામ આશુદેવ નામ
 તરફથી સન્નિવય સંમન ભેટ.

૧૫૬ ૪ છુ

ઓક્ટોબર ૧૯૩૮

૨૪૬ ૩ જો

માધ્યમિક શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ દાયકામ કરવાના અખાડા
 કરતા હોય છે એવી આપણી શિક્ષકોની ફરિયાદ છે. શા માટે તેમ
 બને છે તેનો વિચાર શિક્ષકો માટે તેથી અનિવાર્ય ગણાય.
 સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં નાની ઉંમરનાં બાળકોને ભારે રસ હોય છે.
 જો સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ તેમને આપવામાં આવે નહિ તો તેઓ પોતાની
 શક્તિ ખંડગાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવા લાગે છે. પ્રાથમિક શાળામાં
 ભણતા બાળકને આવી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ નથી મળતી હોતી એના
 પરિણામે તેઓ ખંડન તરફ દોળે છે અને સર્જનનો વિરોધ કરે છે.
 એવા વિરોધની પાછળ સાચી રીતે કદીએ તો સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ
 માટેની ખૂસ અને એવી પ્રવૃત્તિઓ નથી મળતી તે સંબંધની ફરિયાદ
 રહેલી છે. એ વિરોધ તો સર્જન માટેનો આક્રંદ હોય છે.
 બાળક મોટું થઈને માધ્યમિક શિક્ષણ લેતું થાય છે ત્યારે એના
 બાળપણના આક્રંદની અવગણના કરનાર મોટેરાંઓની યંત્રાચરી કરવાના
 વિચાર તરફ એ દળવા લાગે છે. એને સમજાય છે કે બુદ્ધિને નેટલી
 વધારે વિકસાવીશું અને હકીકતેનું નેટલું વધારે શાન મેળવીશું તેટલા
 જલદી વડિલો જેવા આપણે ગણાઈશું. આ મનોવૃત્તિમાંથી બુદ્ધિના
 વિપ્લવ તરફનું તેમનું આકર્ષણ જન્મે છે. પછી તો દાયકારીગરી કે
 નાનકડા ઉંડોઓ તરફ અફિય પેદા થાય છે. આ એનું ખીજું કારણ છે.
 માધ્યમિક શાળાઓમાં દાયકામનું મહત્ત્વ સંધાપવા માટે પહેલાં આપણે
 પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમ તરફ વળવું જોઈશે. અને ખીજું બુદ્ધિના
 શિક્ષણને વ્યવહારમાં અપાતા ગદસ્તને ધરાડવા તરફ વળવું જોઈશે.

આપણે

શું સાધી શકીએ ?

રા. હરભાઈ ત્રિવેદી

જ્યારે જ્યારે માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષકસમુદાયને મળવાનું બને છે ત્યારે ત્યારે આપણા રાજના કામકાજ સંબંધે અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ રજૂ કરવામાં આવે છે. વાત પણ સાચી છે. આપણી મર્યાદાઓ ઘણી છે. કામ કરવાની આડે આવનાર બંધનો પણ ઘણાં છે. આમ છતાંયે એની મર્યાદાઓ વચ્ચે અને એવાં બંધનો વચ્ચે પણ આપણે ઘોડીએક વસ્તુઓ આપણી પોતાની ખંતથી સાધી શકીએ તેમ છીએ. અભ્યાસક્રમના બંધનને એમને એમ રહેવા દઈને શાળાના સમયપત્રકને સ્પર્શ્યા વિના જ ઘોડું ધણું આપણે સાધી શકીએ તેનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

શિક્ષણશાસ્ત્રની ઘણી વિચારણાઓ આજે ચાલી રહી છે. અધ્યાપનમંદિરોદ્ધાર અવનવીન શિક્ષણપદ્ધતિઓનો અભ્યાસ શિક્ષકોને કરાવવામાં આવે છે. અભ્યાસકાળ દરમિયાન શિક્ષક પોતાના ભાવિ કામનાં નાનાંભોનાં સુંદર સ્વપ્નો પણ રચે છે. પરંતુ અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સાદ્યત કામ ઉપર શિક્ષક બેસે છે ત્યારે એની મુશ્કેલીઓ શરૂ થાય છે. વરસને આખરે અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવો જ જોઈએ એ નગ્ન હકોક્ત એની પાસે ઊભી હોય છે. 'માત્રિક અને છમાસિક પરીક્ષાઓનો જૂત એને હંમેશા કનડનો હોય છે. નિરીક્ષણની તલવાર તો કાયમ ઝંઝૂમતી હોય જ. આ બંધી તકલીફ કરનાં સાથી મોટી તકલીફ તો એ છે કે એની આસપાસની દુનિયામાંથી એને કશી જ સહાનુભૂતિ કે પ્રોત્સાહન મળતાં નથી. ચીલામાં પડેલા શિક્ષકો અને પોતાની જાતને અનુભવી કહેતકવતા જૂના વિચારના સહકાર્યકર્તાઓ વાતવાતમાં એને નિરુત્સાહ કરી મૂકે છે. કોઈ પણ નવી પદ્ધતિનો વિચાર વાતવાતમાં રજૂ કરે તે વખતે એવા નંબા આવેલા શિક્ષકની મરફરી કરવામાં પણ કેટલાકો પાછા પડતા નથી. એની આસપાસનું વાતાવરણ સંકુચિત અને વારે વારે એને પાછો પાડનારું હોય છે. આ મુશ્કેલીની સાથે જ બીજી પણ એવડી જ મુશ્કેલી એની પાસે પડી હોય છે. એની આગળ ભણનારા વિદ્યાર્થીઓ લાંબા કાળથી એક જ ચીલે ચાલતા હોય છે તેથી તેમને પણ આ નવી વસ્તુ રચતી નથી. વ્યાખ્યાનપદ્ધતિથી શિખવવાની ચાલી આવતી રૂઢિ વિદ્યાર્થીઓને પણ રસદે રહે છે. કોઈકે આવી આપેલું જો ઉત્તરવાતી તેમને આદત પડી ગઈ હોય છે. એ ચીલાથી જુદો ચીલો મળતા તેઓ બૂમ પાડી ઊઠે છે. તેમને પણ એમ જ લાગે છે કે અભ્યાસની ઘણી વસ્તુઓ શિક્ષકે જ તૈયાર કરી આપવાની જરૂર છે.

આવી બંધી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે શિક્ષકને કામ કરવાનું હોય ત્યારે પણ પોતાનું કામ પાર પાડવા માટે ધારે તો પોતે ઘણું કરી શકે. શિક્ષણની નવી વિચારણા સાથે પોતાના વર્ગમાં કામ કરવા બેઠા પછી બીજી બંધી મર્યાદાઓને સ્વીકારી લેવી અને પોતાના સહાધ્યાયીઓની હાંસીને ગળી જતાં શીખી લેવું એ નૂતન વિચારના શિક્ષક માટે ઘણું જરૂરી છે. જૂનવાણી કુઠાળા વચ્ચે નવીન તત્ત્વ પડે ત્યારે કુઠાળામાં પડેલા માણસોને ધડીમર આઘાત યથા વિના રહે નહિ. એ આઘાતની પ્રતિક્રિયારૂપે ધડાકો કરનાર તરફ સૌ કોઈ ધ્યાન અને કોષ્ઠથી જુએ પણ ખરા. પરંતુ સાચો શિક્ષક એ બંધી વસ્તુઓને સહી લે, પોતાના વિચારોને વળગી રહે અને પોતાનું ધારું કરવા તરફ પ્રયત્નશીલ રહે.

જે વર્ગમાં શિક્ષકને કામ કરવાનું હોય છે તે વર્ગમાં આપણે જોયું તેમ વ્યાખ્યાન પદ્ધતિથી કામ કરવાનું પરંપરાગત આવ્યું આવતું હોય છે. પદ્ધતિનો એકાએક ફેરફાર કદાચ અભ્યાસક્રમની આડે આવે અને કદાચ નિરીક્ષકને ન દુરે એમ પણ અને એટલા માટે જ જે શિક્ષકને નવી પદ્ધતિદ્વારા વધારે સંગીન કામ સાંપડ્યું હોય તેણે ધીમી છતાં મક્કમ ગતિએ ચાલવું ઘટે. વર્ગ શિક્ષણની અંદર આવો એક ફચિકર ફેરફાર એ પ્રશ્નોત્તરપદ્ધતિ કહી શકાય. શિક્ષક ભલે વ્યાખ્યાન કરતો રહે પરંતુ નિષ્ક્રિય બેસી રહેલા ટેવાયેલા વિદ્યાર્થીનિ અવારનવાર પ્રશ્નો પૂછીને જાગ્રત કરતો રહે એ ખૂબ જરૂરનું છે. આજકાલ આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે ખરો. પરંતુ પ્રગતિશીલ શિક્ષકે આદ્યેથી જ નહિ આટલતા આગળ પગલા માંડવાની જરૂર રહે છે. કેવળ વ્યાખ્યાનમાંથી વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો પૂછ્યા સુધી જનાર શિક્ષકે પછીથી વિદ્યાર્થી પોતાને પ્રશ્ન પૂછે તે તરફ એમને લઈ જવા જોઈએ શિખવાય તેટલું જ માત્ર સાંભળ્યા કરે તેવી પરાધીન અવસ્થામાંથી વિદ્યાર્થીઓને બહાર કાઢવા હોય તો તેમને અભ્યાસ તરફ વાળવાની જરૂર રહે છે. વર્ગશિક્ષણ વખતે વિદ્યાર્થીનિ પ્રશ્ન પૂછવાથી તેની સમજણની કસોટી થાય છે અને તેના જ્ઞાનનું તેને પોતાને જ્ઞાન કરાવાય છે. પરંતુ જે ધડીએ વિદ્યાર્થી શિક્ષકને પ્રશ્ન પૂછતો ધઈ જાય તે ધડીએ વિદ્યાર્થીમાં સાચી જિજ્ઞાસાનાં ખીજ રોપાય છે અને એને વિચારશીલતાને પંથે પડાવાય છે. શિક્ષણપદ્ધતિઓને ઉત્તરોત્તર લાભદાયી બનાવવામાં વર્ગશિક્ષણના આવા ફેરફારો ખૂબ આવશ્યક છે. નૂતન વિચારનો શિક્ષક આ રીતે કામ કરતો ધઈ જાય તો પછી યોગ જ વખતમાં વિદ્યાર્થીઓની મનોદશામાં પણ ફેરફાર ધઈ જશે અને અભ્યાસમાં પરાવર્તનનું હોડીને સ્વાવર્તન તરફ ઢળતા થશે. માનસશાસ્ત્રનો વિચાર આજે તો વાતાવરણમાં ખૂબ ઊડે છે. જાલમાનસનો અભ્યાસ દરેક શિક્ષક માટે અનિવાર્ય છે તેમ પણ હવે સ્વીકાર્યું છે. આમ છતાંયે લેખકને પોતાની શિક્ષકો સાથેની અનેક મુશ્કાલો દરમિયાન એકનો એક પ્રશ્ન પુછવા કરે છે કે વિદ્યાર્થીના માનસનો અભ્યાસ વર્ગશિક્ષણમાં કેવી રીતે કામમાં લેવો. સામુદાયિક ધોરણ ઉપર ચાલતી મોટી મોટી શાળાઓમાં આ એક મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન છે તે વાત પણ સાચી. આમ છતાંયે માનસવિજ્ઞાનની દિશામાં આપણે ચોડુંએક જરૂર આધી શકીએ છીએ એ પણ જોઈએ.

સાધારણ રીતે સમધારણ જાળકોની સંખ્યા વર્ગમાં મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. સમધારણ મન જુદા જુદા પ્રસંગોએ કેવી કેવી ક્રિયાઓ કરે અને પ્રતિક્રિયાઓ બતાવે તેનું શાસ્ત્ર સર્વ સામાન્ય ઉપયોગ માટે નિશ્ચિત થયેલું છે. તે શાસ્ત્રનો પરિચય દરેક શિક્ષકને હોવો જોઈએ. પોતાના વર્ગના દરેક જાળક સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ચાલવાનું ધોરણ શિક્ષક અખત્યાર કરવું ઘટે. જેમ કોઈ પણ યંત્ર ચલાવતી વખતે એ યંત્ર ચલાવવાના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને તે પ્રમાણેનો વ્યવહાર આવશ્યક હોય છે તેવી જ રીતે મનોચંત્રનું જરૂરી જ્ઞાન અને તે પ્રમાણેનો શાસ્ત્રીય વ્યવહાર દરેક શિક્ષક માટે જરૂરનાં છે. વર્ગમાં શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઊભો થાય કે શિસ્ત અને વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય એવા હરકોઈ પ્રસંગે એનો નિકાલ ગમે તેવી રીતે શિક્ષક નહિ કરી શકે. શિક્ષક પાસે પોતાનું ચોક્કસ વિજ્ઞાન છે અને તે પ્રમાણે જ તેનો વ્યવહાર હોય. આ પ્રમાણે સમધારણ જાળકો સાથે પોતાનો વ્યવહાર કરવાથી અવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી થતા વ્યવહારના પરિણામરૂપ તમામ મુશ્કેલીઓનો અંત તો સહજાઈથી આવે જશે.

વર્ગમાં નિયમધારણ અને અન્યધારણ જાળકો આવવાનો પણ પૂરો સંબંધ હોય છે. આવાં જાળકો તરફ આજનો આપણો વ્યવહાર બદલાઈ જવો જોઈએ. શિક્ષક કાં તો તેવાં જાળકોનો

પ્રશ્ન હાય ધરવો નહિ, અને ધરવો પડે તેમ જ હાય તો એવાં જાળકા સંબંધેનું મનોવિજ્ઞાન પણ થોડુંધણું જાણી લેવું ઘટે. શિક્ષક પાસે એવા વિજ્ઞાનના નિષ્ણાત જનવા જેટલો વખત નથી હોતો તેમ માની લઈએ તોય થોડુંએક પ્રાથમિક વિજ્ઞાનનું કામ હાય ધરવામાં આવે એટલે તે વિષયના નિષ્ણાતને પાઠ્યથી ઘણું મદદરૂપ થઈ પડે. આવા પ્રાથમિક કામનો થોડોએક ઉલ્લેખ અહીં કરું. વર્ગના અધ્યધારણ કે વિષયધારણ વિદ્યાર્થીના રોજ રોજના વર્તીવની શિક્ષક નોંધ રાખે. એ શું જાણે છે અને નથી જાણતો, ક્યારે જાણે છે, કઈ જાતનાં તોફાન કરે છે, સમાજ ન સહન કરી શકે તેવી વિષમતાઓ એનામાં કઈકઈ છે, બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો એનો વર્તીવ કેવો છે, આવા શાળાજીવનના અનેક પ્રશ્નોની શિક્ષક ઝીણવટથી નોંધ રાખે. આ ઉપરાંત તેવા જાળકના માતાપિતા પાસેથી શક્ય હોય તેટલો જયપણનો ઇતિહાસ મેળવે, પોતાની રાખેલી નોંધમાંથી શિક્ષકને પોતે કલ્પના નહિ હોય તેવાં અવનવીન તત્ત્વો જાણવા મળશે. શિક્ષક સમજી શકશે કે જે પ્રકારની મનોદશા એ જાળકની છે તે મનોદશાને અસંગત નહિ તેવું એનું વર્તન હોય છે. સામાન્ય સમાજમાં એનું વર્તન બંધ બેસતું નથી ચતું હોતું તેથી ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ એ અસંગત જણાય તો પણ વધારે ઊંડાણથી તપાસ કરતાં તેમા સંગતિ દેખાશે. માખાપ જે ઇતિહાસ પૂરો પાડે તે ઇતિહાસમાંથી શિક્ષકના અભ્યાસમાં ખૂટતી ઘણીયે સાંકળો તેને મળી આવશે. આટલી વસ્તુ એની પાસે મળી જાય એટલે પછી શિક્ષકનું કામ શાસ્ત્રીય અને સરળ થઈ જવાનું છે. આપણા કામમાં આપણને રસ મળે, જાળકોનો વિકાસ એ આપણો શોખનો વિષય હોય અને આપણા પોતાના ધંધાની પ્રગતિ એ આપણી ચિંતા હોય, તો કોઈ પણ શિક્ષક માટે આટલું કામ વધારે પડતું નથી.

વર્ગના અને શાળાના અનેક પ્રશ્નોનો નિકાલ કોઈ પણ એક પ્રકારની સજ્જ કરવાની નીતિથી લાવવાનો પ્રયત્ન આજદિન સુધી કરવામાં આવે છે. આ નીતિમાં ફેરફાર કરવાના દિવસો પણ જરૂર આવી લાગ્યા છે. આ વિષય પરત્વે આ લેખકને એક પ્રશ્ન અચૂકપણે પુછાયા કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ જાણતા ન હોય અથવા તો તોફાનમસ્તી કરતા હોય એવા પ્રસંગોએ શાળાની વ્યવસ્થા અને શિસ્ત ખાતર તેને નાનીયા મોટી સજ્જ ન કરવી તો શું કરવું. વાંચનાર સમજી શકશે કે આ પ્રશ્નના ગર્ભમાં જ સજ્જ કરવાની નીતિ ઉપર ઊંડે ઊંડે પણ બેરોસો રહેલો છે. કોઈ ઉપાય હાય ન લાગે ત્યારે સજ્જના ઉપાયને તો જરૂર હાય ધરવો તેવી માન્યતા એમાંથી ફલિત થાય છે. આજના અને આવતી કાલના શિક્ષકે આ માન્યતા હવે છોડી દેવી ઘટે છે. શિક્ષણના અથવા તો શિસ્ત કે વ્યવસ્થાના કોઈ પણ પ્રશ્નોનો નિકાલ કોઈ પણ પ્રકારની સજ્જથી આવી શકવાનો જ નથી એ જાતની માન્યતા શાસ્ત્રીય પ્રયોગો પછી જાણી થયેલી છે તેવો વિશ્વાસ દરેક શિક્ષકના મનમાં હવે બેસવો ઘટે છે. પ્રશ્નોના નિકાલ માટે સજ્જની અપેક્ષાએ બીજા કોઈ ઉપાય ન હોવો જોઈએ. સજ્જ એ એક ઉપાય છે એ ખ્યાલને મનમાંથી દૂર કર્યા પછી આપણા દરેક પ્રશ્નોના નિકાલોનો વિચાર થવો ઘટે છે. આ જાતની મનોવૃત્તિથી શરૂ થઈશું તો જ આપણા અનેક પ્રશ્નોના જીકેલના ઉપાયો આપણને હાથ લાગવાના છે.

વાંચનાર શિક્ષક જોઈ શકશે કે આપણી અનેક મર્યાદાઓ વચ્ચે અને પાર વિનાની મુશ્કેલીઓ વચ્ચે આપણી સાચી દાનતના કારણે આપણે ઘણું સાધી શકીએ તેમ છીએ. શિક્ષણપદ્ધતિનો ફેરફાર સહેલો છે. માનસવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તેટલો જ સહેલો છે અને આપણા અનેક પ્રશ્નોના નિકાલ માટે સજ્જનો આશરો છોડવો પણ મુશ્કેલ નથી. આટલું કાર્ય સાધવા માટે આપણી પાસે જે શક્તિઓ છે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈશે અને તેવા કામ માટેની વૃત્તિ કેળવવી પડશે. શિક્ષણદ્વારા ચતુર્કિંચિત પણ સેવા કરી જવાના કોડ ધરાવનાર શિક્ષક માટે આટલું કામ વધારે પડતું ન જણાય.

કલાનું સ્વરૂપ

કલા એટલે માનવીના આત્માની લાગણીઓના, ઊર્મિઓના આક્ષેપોના આવિર્ભાવનું મૂર્ત-સ્વરૂપ. મનુષ્યના હૃદયની, આત્માની એ ઊર્મિઓ, લાગણીઓ, કવિતા, સંગીત, નાટ્ય, શિલ્પ, ચિત્ર ઇત્યાદિ લક્ષિતકળાઓમાં પ્રગટ થાય છે, હોવા પ્રકારની એ લાગણીઓ મનુષ્યજીવનની આધ્યાત્મિકતા, પ્રસન્નતા, ઉર્મિલતા અને ગંધનમાંથી જન્મે છે. ભૌતિક આનંદને દૂર કરી મનુષ્ય જ્યારે માનસિક આનંદને અનુભવે છે ત્યારે એ ઊર્મિઓ કલારૂપે પ્રકટ થાય છે. મનુષ્યના ઉચ્ચ જીવનની એ લાગણીઓ, ગ્રેષ્ઠાઓ કલાવિધાનરૂપે અમર રહે છે. માનવજીવનના ભૌતિક અંશોનો વિનાશ થાય છે, પણ એની ભાવનાની અગરતા કલામાં મૂર્તિમંત થઈ અગર બને છે. પ્રગ્નઓ, સામ્રાજ્યો અને અનેક રાષ્ટ્રો કાળના અતલ નિશાળ સિન્ધુમાં વિલીન થયાં છે, પણ તેની સંસ્કૃતિ, તેની કલા, તેની ભાવના હજી જીવંત છે-અમર છે. કવિની ભારતી, ચિત્રકારની પાંછી, શિલ્પકારનું શંકણું એ બધાં અમર અને અમર છે.

માનવજીવન અને કલા

ખાળકો એ શક્તિના ખજાનારૂપ છે. ખાળકોમાં અનેક ગૂઢ શક્તિઓ સુપુષ્પ છે. એ નિગૂઢ શક્તિઓ પ્રગટ થવા મળે છે. યોગ્ય વાતાવરણ મળતાં ખાળકોની એ નિગૂઢ શક્તિઓ વિકાસ પામે છે. ખાળકોની એ વિકાસક્રિયાને પોષણ મળે એ માટે તેમને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. કેળવણીનો હેતુ ખાળકોની શક્તિઓને કુદરતી અને સરળ રીતે વિકાસપથી તે છે. તેની શક્તિઓના વિકાસ માટે યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવું અને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરવું એ જ શિક્ષણનો હેતુ છે.

ખાળક કેવળ પોતાની જાતે વિકાસ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે તો કદાચ પ્રાથમિક દશાને પણ પહોંચી શકે કે કમ તે શંકાશીલ છે. શિક્ષણપદ્ધતિએ અત્યાર સુધી જે શોધ કરી છે, ચિંતન કરી, પ્રયોગ કરી અનુભવ મેળવેલો છે, જે રીતિઓ અને પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી છે તે બધાનો ઉપયોગ કરવાથી ખાળકનો વિકાસ ઝડપી બને છે.

પ્રત્યેક ખાળકની અંદર સર્જનશક્તિ રહેલી છે. ખાળકોનું સર્જનશીલ મન સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ માગે છે. કેવળ બૌદ્ધિક શિક્ષણ એકાંગી છે. કળા અને ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ તેની માનસિક, બૌદ્ધિક અને વ્યાવહારિક સર્જનશીલતાને પોષે છે અને પરિણામે જીવનને સર્વાંગસુંદર બનાવે છે.

કલાપ્રદર્શનનો હેતુ

લગભગ દરેક શાળામાં ખાળકોની સર્જનશક્તિને વેગ મળે, તેનામાં રહેલી સર્જનાત્મક ક્રિયાત્મક શક્તિઓનો વિકાસ થાય, હાથ, પગ, નાક, આંખ, ઇત્યાદિ કર્મેન્દ્રિયોનો સુયોગ્ય અને સંવાદી વિકાસ થાય અને એ રીતે મન, જીદ્ધિ, સર્જનશક્તિ, પ્રતિભા, વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સુયોગ્ય સંધાય, સંવાદ સંધાય તે માટે કેટલાક ધતર નિયમો સિખવવા છે. ચિત્રકળા, સ્કેલ્ડ વર્ક, ખાગાયત, ઉદ્યોગો, સંગીત, વગેરે ઉદ્યોગો અને કળાદ્વારા ખાળકો પોતાની સર્જનશક્તિનો વિકાસ સાધે છે.

* સર્વ વિદ્યાત્મક હાઈસ્કૂલના (કડી) કલાપ્રદર્શનને અંગે કરેલું નિવેદન

કલાનું શિક્ષણ આપવામાં એક ધ્યેય રાખવામાં આવે છે. ઐદિક શિક્ષણ માત્ર ગોખણીયું જ ન રહે. પણ બાળકો અવલોકન, નિરીક્ષણ, કરી કોઈ પણ વસ્તુ કે પદાર્થનો મર્મ સમજતાં થાય, જુદી જુદી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી તેમની તુલના કરી તે બધાં વચ્ચેનો ભેદ પારખતાં થાય, તેમજ તે બધાંના ભેદને પારખી તેમનું વર્ગીકરણ કરી તેમનું પૃથક્કરણ તેમજ એકીકરણ કરતાં શીખે. તેમ કરવામાં તેમની કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ખીલવતાં જાય. કલાના શિક્ષણથી બાળકોનાં બુદ્ધિ, અવલોકન, નિરીક્ષણ, તુલના, તર્કશક્તિ, એકીકરણ, વર્ગીકરણ, વ્યવસ્થા, સ્વાશ્રય અને પૃથક્કરણ કરવાની અનેકવિધ શક્તિઓ ખીલે છે. આ પ્રકારની શક્તિઓની ખીલવણીથી એ કાળાંતરે ચિંતનશીલ બને છે તેથી કોઈ કોઈ વાર તેનામાં રહેલી દિવ્ય, મૌલિક પ્રતિભા પ્રગટ થાય છે.

વિદ્યાલયનું કલાપ્રદર્શન બરવામાં ઉપરનો હેતુ દૃષ્ટિ સમીપ રાખવામાં આવ્યો છે. આ કલાપ્રદર્શનની મદદા તેની શિક્ષણવિષયક દૃષ્ટિમાં રહેલી છે. બાળકોમાં રહેલી નિગૂઢ શક્તિઓ, બાવનાઓ, ઊર્મિઓ ને પ્રગટ થવાને મથે તેને બાળકની શક્તિની ગર્યાદમાં રહી પ્રગટ થવા દેવું એ કલાપ્રદર્શનનો હેતુ છે. બાળકોની સર્જનશક્તિને વેગ મળે; તેનાં અવલોકન, નિરીક્ષણ, તુલનાશક્તિ ખીલે; રેખા, રંગની મિલાવટ, સપ્રમાણતાનું ભાન તેનામાં જન્મત થાય, વસ્તુઓ તથા પદાર્થમાં તેમજ ચિત્રોને સૌંદર્યના અંશોને એ નિરખવાને પ્રયત્ન કરે અને એ રીતે બાળકો પોતાની ઊર્મિઓને વ્યક્ત કરે એ કલાપ્રદર્શનનો હેતુ છે.

દૂંકમાં બાળકોની સર્જનશક્તિનો વિકાસ થાય એ કેળવણીની દૃષ્ટિને જ પ્રધાનરચાને રાખવામાં આવી છે.

પ્રોબ્લેમટિક પદ્ધતિ

સ્વાધ્યાય અને સ્વાશ્રય એ કેળવણીનાં પ્રધાન અને પ્રથમ અંગો છે. બાળકો એ ખાલી કોયળા કે ડબ્બા નથી અને જ્ઞાન એ કાંઈ બદરખાજરી કે ખરસીનાં ચોસણાં નથી કે તેમાં ભરી શકાય. શિક્ષણ એટલે સ્વયંવિકાસ અને સ્વાધ્યાય. એ જ બાળકોને સ્વયંવિકાસને માર્ગે દેતી જાય છે.

શાળાના આ કલાપ્રદર્શનને તૈયાર કરવામાં અને આ પૂર્વે બીજા કેટલાય ઉત્તરવ પ્રસંગોએ જે કલાદર્શન, સુશોભન, પ્રદર્શન, વગેરે જોવામાં આવેલું તે બધું વિદ્યાર્થીઓના સ્વાશ્રય અને સ્વાધ્યાયનું જ પરિણામ હતું. તેમનામાં રહેલી સર્જનશક્તિઓ આ પ્રદર્શન જોવામાં તેમને પ્રેરણા આપી છે તેમની સ્વાધ્યાયની વૃત્તિએ જ કલાનાં પ્રાથમિક અંગોનો પરિચય તેમણે સાધ્યો છે. આ કલાપ્રદર્શન તૈયાર કરવામાં તેમનો ઉત્સાહ, ખંત, શ્રમ, સહકાર અને અભ્યાસ સૌ કોઈને જણાશે. સ્વાધ્યાયદ્વારા જે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મળે છે એ બધું આ કલાપ્રદર્શનમાં વ્યક્ત થતું જણાશે.

આ કલાપ્રદર્શન તૈયાર કરવામાં પ્રોબ્લેમટિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સ્ટીવન્સને પ્રોબ્લેમટિક મેથડનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે: "A problematic act carried to completion into natural surroundings." કુદરતી અથવા સ્વાભાવિક સંયોગોમાં પ્રયોગાત્મક કાર્યની પૂર્ણહુતિ એ પ્રોબ્લેમટિક પદ્ધતિનું લક્ષણ છે. કલાપ્રદર્શનનાં બધાં અંગો તૈયાર કરવામાં ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એટલે આ કલાપ્રદર્શન સ્વાધ્યાય, સહકાર, સર્જન અને સ્વયંવિકાસના એક નાનકડા પ્રતિક સમાન ગણાય એમ કહી શકાય. વિદ્યાર્થીઓની સર્જનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનું આપણું આંખું

દર્શન માત્ર છે. વિદ્યાર્થીઓના કલાપ્રદર્શનની મદદતા અને કિંમત તેની શુદ્ધ શાસ્ત્રીય કલાદષ્ટિની અને કલામીમાંસાથી નહિ આંકવી જોઈએ. પણ કેળવણીના એક સમગ્રનાત્મક અંગ તરીકે તેની કિંમત આંકવામાં છે એમ સૌ કોઈ શિક્ષણપ્રેમી કબૂલ કરશે જ.

કલાપ્રદર્શનનાં અંગો

કલાપ્રદર્શનનાં મુખ્ય અંગો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ચિત્રકળા (૨) માટીકામ (૩) સંઘડસ્થાન (૪) ગૂજરાતની અદ્ભુતભૂતિઓ (૫) હિંદી અને ધતર ચિત્રકળાના સંપ્રદાયો (૬) ભૌગોલિક પ્રદર્શન (૭) વિજ્ઞાનપ્રદર્શન (૮) પ્રાણીશાસ્ત્ર અને જીવશાસ્ત્ર પ્રદર્શન (૯) હસ્તચિખિત સામયિકો

મુખ્યત્વે આ પ્રદર્શન ચિત્રકલા પ્રદર્શન બની શક્યું છે. તેમાં (૧) ભીંતચિત્રો (૨) ડિઝાઈન (૩) છાપચિત્રો (૪) લાઈન વર્ક (૫) પ્રાણીવિભાગ (૬) મોડેલ (૭) પોર્ટ્રેટ (૮) નેચર (૯) કેનવાસ (૧૦) વિજ્ઞાનના નકશા, વગેરેનો સમાવેશ થયો છે. લગભગ ૩૦૮ નમૂના આ વિભાગમાં આવેલા છે અને ૧૦ વિદ્યાર્થીઓએ તેમાં ભાગ લીધો છે.

ચિત્રકલાવિભાગનો બીજો વિભાગ એ કલાસંઘડસ્થાન અને ચિત્રકલાપ્રદર્શનોનો ગણી શકાય. તેમાં મુખ્યત્વે હિંદી ચિત્રકલાના સંપ્રદાયોની ઉત્તમ કૃતિઓ સંગ્રહ કરવામાં આવી છે. ગંગાસકલા, ગૂજરાતકલા, રાજપૂતકલા, મોગલકલા, વૈષ્ણિક (Group) કલા, શૈરિક, જાપાન વગેરે કલાસંપ્રદાયોની કૃતિઓ રજૂ કરવામાં આવી છે.

વિજ્ઞાનપ્રદર્શનમાં વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવે એવી રીતે પ્રયોગો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

સંઘડસ્થાન

માટીકામમાં બાળકો ખૂબ રસ લઈ શકે છે. ચીકણી માટીના નમૂના બનાવવામાં જુદા જુદા ધાટ પાડવામાં તેમની આગળીઓની એકાગ્રતા અને સમ્રાજ્ઞતાની દૃષ્ટિ ગરોળર ખીણે છે. વળી કુંભારને ઘેરથી જ માટી તૈયાર લાવવામાં આવી તેથી તેની ચીકાસ અને કેળવણીનો ભેદ પણ તેમને સમજાયો. બાળકોએ જાતે તૈયાર કરેલાં રમકડાં, હાથી, બળદ, વગેરે નમૂનાઓ સંઘડસ્થાનમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપરાંત મહાસભામાં ગયેલા વિદ્યાર્થીઓએ તાપી તટથી લીધેલા સૌન્દર્યના અંશો પણ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં જુદા જુદા પથ્થરોના નમૂના, છીપલાં, રાખલાં, વગેરેના સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત ૭૦ નૂના સિક્કાઓનો સંગ્રહ તો ખરેખર નમૂનેદાર બનેલ છે. આ સિક્કાઓનો ધાટ, છાપ અને ધાતુનો જો કે બરોળર અભ્યાસ થઈ શકેલ નથી તો પણ એ સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિમાં બાળકોનો સંસ્કૃતિ સંરક્ષણનો શોખ અને આનંદ કેળાય છે.

વળી પ્રવાસો, પર્યટન અને મુસાફરીમાંથી વિદ્યાર્થીઓને જે કંઈ મળ્યું છે તે માળાઓ, જુદા જુદા રંગનાં પીંછાં, જુદા જુદા પક્ષીઓના માળા, અને મધૂપૂડા, વગેરે રાખવામાં આવેલ છે. વળી પાટણનાં વાસણો અને બીજી કલાકૃતિઓનો પણ સમાવેશ સંઘડસ્થાનમાં કરવામાં આવેલ છે.

મોતીની મૂંચણી, મોતીનાં તોરણ, મોતીના હાથી, મોતીનું પેપરવેઇન્ટ એ પણ આકર્ષક નીવડશે.

જો કે આ સંગ્રહસ્થાન વિભાગમાં પદાર્થોની સંખ્યા ઓછી છે પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા વિશેષ છે. સાદસ, અવલોકન, ભ્રમણ, કલાટત્તિ, સૌંદર્યદૃષ્ટિ, પુરાતત્વસંશોધનદૃષ્ટિ એનાથી કળાવાય છે. સંશોધન અને પ્રાચીન ઇતિહાસનો શોખ એથી. કળાવાય છે. વળી પ્રકૃતિને જોળે બેસી નિરંતર તેના સહવાસમાં રહી સૌંદર્યનું જ પાન જાળકો કરે છે એ તેમની માનસિક સ્થિતિનું ઉદ્ધર્મગમન છે.

વ્યાપારી કલા -

આ બધામાં વ્યાપારી કલા (Commercial Art) એ પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આમાં વ્યાવહારિકતા સમાયેલી છે. કલાપ્રદર્શનને અંગે જે જે સદૃશ્યોને નિમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં એ બધાં જાળકોએ પોતાને હાથે જ સુશોભનો આલેખી તૈયાર કર્યા હતાં. તેમાં માત્ર પેનવર્ક, અને નહીં જેવું કલર વર્ક હતું. આથી છાપામણીએ આખો પ્રશ્ન ઉકેલાઈ ગયો અને જાળકોની કલાભૂખ પણ સંતોષાઈ. જો આવી નવતરી વ્યાપારી કલાને ઉત્તેજન મળે તો તેનું શુભ પરિણામ આવી શકે.

કલાપ્રદર્શન કેમ જોવું ?

કલા એ કલ્પનાનો વિષય છે. જેટલી કલ્પના વિશાળ, ઉદાત્ત, જાડી, મર્મગ્રાહી, રસગ્ર અને વેધક તેટલા પ્રમાણમાં કલાનો આસ્વાદ લઈ શકાય છે. કલ્પના ઉપરાંત તેનું ટેકનીક એટલે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ સમજવી પણ જરૂરી છે. આપણે જ્યાં સુધી કલાનું શાસ્ત્ર (Science) ન સમજીએ ત્યાં સુધી તે કલાનો નિરવધ આનંદ માણી શકતા નથી.

ચિત્રકલા એ પ્રમાણનું શાસ્ત્ર છે. ચિત્ર જેટલું પ્રમાણસર હોય તેટલું એ સારું લાગે. એટલા માટે ચિત્રો જોવા પૂર્વે એનું માપ અને પ્રમાણ (Proportion) કેવું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આવવો જોઈએ. જેમકે માથું નાનું અને પેટ મોટું હોય તો આપણને એ અસ્વાભાવિક લાગે. ત્યારે ચિત્રસંયોજનામાં આવી અસ્વાભાવિકતા કાઢીને તેમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં કોઈ પણ વિચાર અથવા ઊર્મિની લાક્ષણિકતા રજૂ કરવામાં કલાએ ઉપયોગી થાય છે. જાડી ચિત્રસંયોજનાની દૃષ્ટિએ એવું માપ જોડું ઠરે છે.

દૃષ્ટિકોણ

ચિત્ર જોવામાં દૃક્ષમયોજનાનું મહત્ત્વ વધારે છે. કઈ જાણુએથી ચિત્ર જોવામાં આવે તો એ સુંદર લાગે એ જોવા માટે ચિત્રને જોતાં પહેલાં તેની જોવાની દિશા નક્કી કરવી જોઈએ. વળી ચિત્રમાં સુખ્ય વસ્તુ જુદી તરી આવતી નથી; તેનું રહસ્ય પણ દૃક્ષમયોજનામાં રહેલું છે. ઘણા પ્રયત્ને આ દૃક્ષમયોજન (Perspective) સાધ્ય બને છે. મોટેભાગે જોવા માટે છાયા પ્રકાશનું નિયંત્રણ જુદીજુદી દૃક્ષમયોજનાથી જોવામાં આવે તો જુદું જુદું દેખાય. માટે કલાદૃષ્ટિની સાથે દૃક્ષમયોજના હોવી પણ જરૂરી છે.

વળી કલાપ્રદર્શનમાં એક ચિત્ર છૂટું હોવું નથી પણ ગોઠવીને મૂકેલાં હોય છે. એ બધાનો ખ્યાલ આવે તેટલા માટે ચિત્રોના આખા સમૂહને દૃષ્ટિ સમીપ રાખવું જરૂરી છે.

અંતર

ચિત્રો જોવામાં અંતરની જરૂર હોય છે. ચિત્ર અને આંખની વચ્ચે પ્રમાણ-બરેલું અંતર હોય તો જ ચિત્રની સુંદરતા નિહાળી શકાય. ખાસ કરીને ભીંતચિત્રો માટે આ

ખૂબ જરૂરી છે. તેનાથી રેખા, રંગની ગિલાવટ, ચિત્રનું સંયોજન, અને ચિત્રનો ભાવ વ્યક્ત થશે. આની રીતે ચિત્રો જોવાથી તે સજીવ, પ્રકૃત અને ભાવવાહી જણાશે.

પશ્ચાદ્ભૂમિકા [Background]

ચિત્રોનો ઉઠાવ તેની પશ્ચાદ્ભૂમિકાથી વધુ આવે છે. કોઈવાર ગાઢ ભૂમિકા ઉપરનાં ચિત્ર સરસ લાગે. પોર્ટ્રેઇટની કલામાં ભૂમિકા આછી અને ઝાંખી હોય તો ચિત્રનો ઉઠાવ મનોહર થાય. છાયાચિત્રોમાં પશ્ચાદ્ભૂમિકા બિલકુલ સાદી હોય તો જ એની સુંદરતા સચવાય.

રેખા

ઉત્તમ પ્રકારનાં ચિત્રોનું આલેખન ફક્ત રેખાઓમાં જ વ્યક્ત થાય છે. રેખાનું સામર્થ્ય અદ્ભુત છે. આ જણાવવા પશ્ચિમની ચિત્રકલા અને હિંદ ચિત્રકલાની તુલના કરવી જોઈએ. પશ્ચિમની ચિત્રકલામાં ત્યારે દેવદૂતોનું આલેખન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમને ઊડતા કલ્પવા માટે પાંખો ચીતરવામાં આવે છે. પણ હિંદી ચિત્રકલામાં કેવળ કેશ કે ઉપવસ્ત્રના ઊડતા વળાંકથીજ ઊડવાની ક્રિયા અને ઊડવાની શક્તિ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. ‘અધિનો’નું ‘આવું’ એક ચિત્ર જંગાલકલા વિભાગમાં મૂકવામાં આવેલું છે. ઉપરાંત છાયાચિત્રોમાં નારદનું આલેખન અને મીરાંનું વૃત્ત એ રેખાઓના સામર્થ્યના અદ્ભુત, મનોરમ અને કલાત્મક નમૂનાઓ છે.

રંગના ભાગ્યેજ વગર ફક્ત સાદી રેખાઓથી આવાં ભાવવાહી ચિત્રો દોરવામાં કલાકારની કલાની સાર્થકતા છે. આવાં ચિત્રો જોવામાં કલ્પનાશક્તિ પણ વિશેષ જોઈએ.

રંગની ગિલાવટ

ચિત્રસંયોજનામાં રંગની ગિલાવટ એવી હોવી જોઈએ કે જેથી ચિત્રનો અમુક ભાગ વ્યક્ત થાય તેની સાથે સાથે ચિત્રનાં બીજાં અંગો સંવાદી ભૂમિકામાં ગોઠવાય. રાજપૂત કલામાં આછી રંગની ગિલાવટ એના નમૂનારૂપ છે.

સંવાદિતા [Harmony]

કોઈ અનેક પાત્રોથી આલેખાયેલા ચિત્રમાં વિશેષતા વૈશ્વિક કલામાં (Grouping art) સંવાદિતા હોવી જરૂરી છે. ‘કૃષિમહોત્સવનું’ આવું ચિત્ર સંવાદિતાના નમૂનારૂપ છે. મહોત્સવને અનુકૂળ પાત્રોની ગોઠવણી, રંગની ગિલાવટ, ભાવ, રેખા, સંયોજન અને સમગ્ર ચિત્રની મુખ્ય વિચારને અનુકૂળ સંવાદિતા એ કલાના નમૂનારૂપ છે. સંવાદિતા હોય તો જ ચિત્ર ભાવદર્શી અને હૃદયંગમ અને, અન્યથા નહિ.

મોટાંઓ તો ચિત્ર જોવાની દૃષ્ટિ પામેલાં હોય છે પણ બાળકોમાં એ દૃષ્ટિ ખીલવવી જરૂરી હોવાથી ઉપરનું વક્તવ્ય ફક્ત વિદ્યાર્થીઓ માટે જ ઉપયોગી છે.

કલાપ્રદર્શનની અનેકવિધ તુલિઓ છે. વિદ્યાર્થીઓ તેને પહોંચી ન શકે એ પણ સ્વાભાવિક છે. તો પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ કલાપ્રદર્શનની અહત્તા ધણી છે તેમ જ બાળકોની સર્જનશીલતાના પરિપાકરૂપે તે છે એટલું જણાવી તેની ઉદ્દઘાટન ક્રિયા કરેલા આપણા આચાર્યશ્રીને હું વિનંતિ કરું છું.

• કલાની સર્વવિદ્યાલય હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી. બાપુભાઈ ગામાએ કલાપ્રદર્શનની ઉદ્દઘાટન ક્રિયા કરીને આપણું પ્રાસંગિક વ્યાખ્યાન ‘કલાની ભૂમિ’ નૂતનશિક્ષણના છેલ્લા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

સમાજ, શાળા અને શિક્ષક વચ્ચેનો સંબંધ તો જીવન સંબંધ છે. વળી એ ત્રણે પરસ્પર એટલા બધા આધારભૂત છે કે એક પોતાની ફરજ ચૂકે તો એ ત્રણેની વચ્ચેનો સંબંધ ધ્વાસ છે, ને તેટલા પ્રમાણમાં ત્રણેનો વિકાસ અટકી પડે છે. ઋષિમુનિઓ અને તેના આશ્રમેની વાતો પર મુસ્તાફ રહેતા આવેલા આધુનિક હિન્દુસમાજનું પોતાની શિક્ષણસંસ્થાઓ પ્રત્યેનું બેપરવાઈભર્યું માનસ સાચે જ અક્ષમ્ય છે. એ અક્ષમ્ય બેપરવાઈમાં રાજકીય શુલાભીએ નિરાધારતા આણી ને તેને પરિણામે સમાજજીવન જોડે શિક્ષણસંસ્થાઓનો મેળ ન ગળ્યો, એટલે ગામડીઆ કહેવત પ્રમાણે આપણે સમાજ બ્યારે બેપરવાઈ ન બતાવવો હોય ત્યારે તો ન નમાવી રાકાય એવી હલકટ અને બિનજવામદારીભરી ‘સવારી’ઓ* શાળાઓ અને શિક્ષકો પર લઈ જવામાં શૂરો છે. આ પરિસ્થિતિમાં શિક્ષક દર્બાઈ ગયો છે, રગશીર્ષ જીવન જીવનો ધર્ષ ગયો છે, માનવતાને વિસરવા લાગ્યો છે, ને વળી સમાજની નજરમાંય માનવી મરી ગયો છે; શિક્ષકના સ્વતંત્ર વિકાસ માટે સમાજે સઘળાં બારાં બંધ કર્યા છે પણ બ્યારે બ્યારે વ્યક્તિગત શિક્ષકો માનવી તરીકે જીવવાના પોતાનું હકનું પ્રતિપાદન કરી યથાર્થ પ્રયાસો કરે છે ત્યારે ત્યારે સમાજ તેના માર્ગમાં અટકાયત નાખવાની ધૂષ્ટતા કરે છે; તેની પ્રમાણિકતા, તેની સત્યપ્રિયતા ને વિવેકબુદ્ધિ પરત્વે શંકાની નજરથી જુએ છે; ને ઘણી યે વેળા શિક્ષણમંથાનો પહીવટ કરતી સમિતિઓને એવા માનવી તરીકે જીવવા ઇચ્છતા શિક્ષકોને સહન ન કરવા જેટલી દુર્બુદ્ધિનો ભોગ બનવામાં ગૌરવ લેતી આપણે જોઈએ છીએ. સાચે જ આ સારી ય પરિસ્થિતિ આપણા સમસ્ત તંદુરસ્ત જીવનની અવરોધક છે.

સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળથી માનવસમાજને પોતાના બાળકોના શારીરિક અને બુદ્ધિગત વિકાસની આવશ્યકતા ધણી જ છે. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને અનુસરી એ વિકાસ અને તેના સાધનોની મર્યાદાઓ બંધાઈ માનવસમાજ જેમ જેમ સુસંસ્કૃત બનતો ગયો તેમ તેમ માત, તાત અને વાલીઓ માટે પોતાના ફરજંદોના વિકાસ પરત્વે સ્વતંત્ર રીતે ધ્યાન આપવાનો સમય જ ન રહ્યો, ઐચ્છિક વિકાસ માટે જોઈતી શક્તિ પણ સૈને પોતામાં ન જણાઈ, ને પરિણામે બાળમાનસને વધુ સારી રીતે સમજીને તેનું ધડતર કરી શકે એવા નિષ્ણાતોની જરૂરિયાત સમાજે જોઈ ને ત્યારથી શાળાની અને શિક્ષકની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઊભી થઈ ને બધાં મુઠ્ઠી સમાજ પોતાનાં બાળકોને શાળામાં મોકલતો રહે છે ત્યાં મુઠ્ઠી શાળાની હસ્તિ સમાજને માટે અનિવાર્ય છે; પછી શાળા સમાજે કે

* આ શબ્દને મેં અવતરણ ચિહ્નોમાં મૂકેલો છે, તેનું કારણ એટલું જ છે કે ખાસ કરીને શાળાના સમય દરમિયાનમાં આચાર્ય કે હપાચાર્યની સહીથી ઓફિસમાંથી આવતા ફતવાઓ તથા હુકમોની હબલગીરી ધણી વખત વધારે પડતી લાગે છે, ને તે બધાનો મામિક ને સાચો હપહાસસૂચક ને તે સાથે શાળાના આચાર્ય, હપાચાર્ય, સમિતિ, સમાજ ને બાળકોની નજરમાં રહેલા નિરાધાર શિક્ષકની પરિસ્થિતિસૂચક. આ ‘સવારી’ શબ્દપ્રયોગ માટે હું ખારા સાથી શ્રી. કાન્તિલાલ બ્યાસનો ઋણી છું.—પિપાસુ

રાજસત્તાએ ખોલી હોય કે અમુક મંડળના આશરે હેઠળ અમુક વ્યક્તિઓએ ખોલી હોય કે માત્ર એક જ વ્યક્તિએ ચાલુ કરી હોય.

એ તો નિર્વિવાદ છે કે શાળાના કાર્યને કુંભારના કાર્ય જેટલે ન સરખાવી શકાય. કુંભાર પોતાની માટી જેટલે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ નિરંકુશપણે વર્તી શકે છે, ને તેમાંથી પોતાનું ધાર્થું ધડનર નિષ્પન્ન કરી શકે છે. શાળાના શિક્ષકો કુંભારની જેમ નિરંકુશપણે શાળાના બાળકો જેટલે ન વર્તી શકે તેમ જ પોતાની ઇચ્છા મુજબનું ધડનર કરવાનો આમદ પણ ન રાખી શકે. આજનો શિક્ષક બાળકના વિકાસગામી આત્માને ન ઉવેખી શકે. આ પરિસ્થિતિમાં શિક્ષકની જવાબદારી અનેકગણી વધી ન્તય છે. ને એ જવાબદારી પ્રમાણિકપણે, સહૃદયતાથી અદા કરવા માટે શાળાના આંતરિક વ્યવહારમાં શાળાના સંચાલકો-આચાર્ય અને શિક્ષકો-પૂર્ણપણે સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ. તેમાંય શિક્ષકો તો માત્ર તેમના આચાર્યને જ જવાબદાર હોય. આનો અર્થ એમ નથી કે કોઈ વાલી પોતાના બાળકના અભ્યાસ પરત્વે તેના શિક્ષકને ન પૂછી શકે, જરૂર પૂછી શકે ખરો, પણ તે આચાર્યની મારફતે જ. દરકોઈ વાલી પોતાના બાળકના ગાનસ વિષે ને અભ્યાસ વિષેની માહિતીઓ તેના શિક્ષક પાસેથી જરૂર મેળવી શકે. ધરતાં સલાહસૂચનો પણ મેળવી શકે ને કેટલાક સંજોગોમાં સલાહસૂચનો પણ આપી શકે કેમકે બાળક વિષે વધુ જાણવનો. દાવો તો માત્ર તેનો શિક્ષક જ કરી શકે, આચાર્ય પણ નહિ પણ ઉપર્યુક્ત બાવનાથી શિક્ષક પાસે પહોંચનાર વાલી શાળાને વાલીઓ તરફથી જોઈતો સહકાર આપે છે એમ કહેવાય. વાલીઓના પ્રમાણિક અને સહૃદયી સહકાર વિના શાળાનો વિકાસ અધૂરો જ રહે છે. પણ શિક્ષકને ઊતરતી કક્ષાનો લેખી, એક ગાહતી માણસ સમજી તેની પાસે જવાનો કોઈ પણ વાલીને અધિકાર નથી. ટૂંકમાં એવી મનોદશા-વાળા વાલીને પોતાના બાળકને શાળામાં મોકલવાનો પણ હક નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એવો વાલી તો પોતાના બાળકને શાળામાં મોકલી પોતાની જાતને-આત્માને છેતરે છે; ને તેટલા પ્રમાણમાં તે શાળાને ને સમાજનો દોહ કરે છે.

આમ જોડા ઊતરી વિચારીશું તો સમજશે કે સાચે જ ને સમાજને શાળાની અને શિક્ષકની જરૂર જ લાગતી હોય તો તેણે શાળાના સાચા વિકાસની આડે આવતી વસ્તુઓ દૂર કરવાનો ચલ કરવો જોઈએ, શાળાનું સંચાલન સોંપતાં પહેલાં સત્તરવાર વિચાર કરી લેવો જોઈએ; ને પછી એક વેળા સંચાલન સોંપ્યા બાદ આચાર્ય અને શિક્ષકોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ. કેમ કે અવિશ્વાસના વાતાવરણમાં કોઈ પણ સંસ્થાનો સાચો વિકાસ થવો અશક્ય છે. ઊલટું અવિશ્વાસ અને કુશંકા સાગાને અપ્રમાણિક બનાવે છે સમાજની અને શિક્ષણસંસ્થાઓની સમિતિઓની આવી મનોદશાને લીધે આજની આપણી મોટા ભાગની શિક્ષણસંસ્થાઓનો સાચો વિકાસ અટક્યો છે. સાચું કહીએ તો શિક્ષણસંસ્થાઓના આંતરિક વહીવટમાં આચાર્યને અને શિક્ષકને સાચું માર્ગદર્શન આપી શકે એવી શિક્ષણસંસ્થાઓની સમિતિઓ તો સારાય મુળથી ઇન્દ્રાકામાં એક આંગળીને વેટે ગણી શકાય એટલી દુરો. આમ હોવાથી મોટે ભાગે પૈસાના જોર પર સત્તાનો મદ શાળાના આંતરિક વ્યવહારમાં શિક્ષણનિષયક વ્યવહારમાં પ્રવેશે છે. સત્તાનો મદ આતંત બૂરી ચીજ છે, ને તેને પરિણમે આચાર્ય પ્રત્યે કે શિક્ષક પ્રત્યે અવિશ્વાસની નબરે જોવાય છે, ને આચાર્યે જ પતાવી દેવાની હોય છે તેવી ઝીણી ઝીણી વિગતોમાં પણ એ કહેવાતા કેળવણીકારો-સત્તાનાં મદપ્રતીકો-પોતાનો કડકો ખરો કરાવવા ગયે છે. એમ થતાં શિક્ષણનો

સારોય આદર્શ માર્થો જાય છે. આ સંલેગોમાં ભાવનાવાળો માણસ પણ સાંખો સમય પોતાની ભાવના ટકાવી રાખવા અશક્ત બને છે. પરિણામે જો શિક્ષકો પોતાની ફરજમાં મોળા પડે, પ્રમાણિકતા જૂસે તો તેનો દોષ શાળાની સમિતિને અને સમાજને શિરે છે.

કેમકે 'કોઈ'ને હલકો ગણવો, જાહેરમાં કે ખાનગીમાં ઉતારી પાડવો, તેને વિશે ગંદો પ્રચાર કરવો, ટૂંકમાં પ્રમાણિકતાથી, સહૃદયતાથી કાર્ય કરતા માણસને સાંખો પાડવાનું ગંદું કામ કરવું એ તો સહેજ વાત છે, કાપરનું કામ છે. કારણ કે ગંદકી ફેલાવવામાં મરદાનગી નથી જોઈતી, બુદ્ધિ, શક્તિ કે પ્રતિભા નથી જોઈતી, આત્મનિમ્મલ પણ નથી જોઈતો, હઠદારનાં કે પ્રમાણિકતા પણ નથી જોઈતી. સુવાસ ફેલાવવા માટે આ સહયુક્તો જરૂરના છે. ગંદકી ફેલાવવામાં તો માત્ર જોઈએ છે નરી નિષ્ક્રીય નફાટારી ને બેવફૂરી. આ ન્યાયે સમાજ ગમે ત્યારે, વિના લેવેદેવે નાની નાની બાબતોમાં પણ શાળા પર 'સવારી' લાવી પોતાની અનોદશા પ્રકટ કરે છે. શાળાના વિકાસમાં શિસ્તપ્રમન એક આવશ્યક અંગ છે. એ અંગેના પ્રયાસમાં શિક્ષક કે આચાર્યના કાર્ય પરત્વે કુશકાઓ સેવવાની સમાજને જરૂર નથી. દાખલા તરીકે બીજો ઘંટ વાગી ગયા પછી આચાર્ય વિદ્યાર્થી સ્વભાવિક રીતે વર્ગમાં દાખલ ન થઈ શકે એવો એક નિયમ હોય તો એ નિયમનો ભંગ કરનાર વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થીની ફરિયાદ કરે કે તેમને વર્ગમાં દાખલ ન થવા દેવામાં આવ્યાં, તેટલા ઉપરથી શું માખાપે સીધા શાળામાં જઈ પહોંચી શિક્ષક પર 'સવારી' લઈ જઈ પ્રશ્નોની પરપરા રજૂ કરવી ? આ શું ન્યાય છે ? પ્રમાણિકતા છે ? શિક્ષણસંસ્થાને સ્વતંત્ર રીતે વિકસવા દેવાનો રસ્તો કહેવાય ?

આમ આ બધાને લીધે કહો કે પછી સમાજની શિક્ષણસંસ્થાઓ પ્રત્યેની વિકૃત ગનોદશાને લીધે કહો કે પછી એ બધું નમાવી લેનાર નમળા મનના આચાર્યને લીધે કહો, [હા, આ ઉપરાંત એ પણ ખરું છે કે આચાર્યને પણ એક ભાડૂતી માણસ લેખી તેની સાથેના વ્યવહારમાં પણ સમિતિ અને સમાજ સુજનતા જૂસે ત્યાં બિચારો આચાર્ય ને પરિણામે શિક્ષક કેટલું કરી શકે ? એમને પણ પેટ તો પડ્યું જ હોય છે ને !] પણ પરિણામ સાથે જ બૂરું આવ્યું છે. શિક્ષકને દયાવી દેવામાં આવ્યો છે, શિક્ષકના વ્યક્તિત્વને અવરોધવામાં-ફીણ કરવામાં આવ્યું છે, ને આજે શિક્ષક સમાજની, આચાર્યની, સમિતિની, ૨ વિદ્યાર્થીઓની નજરમાં નિરાધાર જેવો દીસે છે. આ બધા જ શિક્ષકનાં ધર 'સવારી' લાવવામાં મરદાનગી અનુભવે છે. પોતાની બાવિ અંગત ધંડલો કાર્ય, જે વ્યક્તિઓને સમાજ સોંપે છે તે વ્યક્તિઓની સાથેના સમાજનો વ્યવહાર સાથે જ આત્મધાતી છે.

શાળા સમાજવિકાસનું પ્રતીક બને, સમાજની પ્રગતિ કરનારું એક વિશિષ્ટ અંગ બને, સમાજનું સાચું સંસ્કૃતિક્ષેત્ર ગણાય તો જ સમાજ, શાળા ને શિક્ષકનો જીવંત સંબંધ સાર્થક થાયો ગણાય. તે માટે સમાજે શિક્ષણ સંસ્થાઓ પ્રત્યેના પોતાના દૃષ્ટિકોણ અને વ્યવહાર બદલવા રેલાં ને એ સાથે આચાર્ય અને શિક્ષકના વ્યવહારની મર્યાદાઓમાં પણ પલટો થવો જોઈએ, શિસ્તના મહા પ્રશ્નો જોકેલ પણ શાળાએ લાવવો રહ્યો. કેમકે જ્યાં સુધી શાળા શિસ્તના પ્રશ્નો જોકેલ ન આણી શકે ત્યાં સુધી સમાજનો સાથ હોવા છતાંય તેના શિક્ષકોના પ્રમાણિક પ્રયાસો વેડફાઈ જાય છે. ને શિસ્તનો સારોય પ્રશ્ન તો મોટે ભાગે આચાર્યના વ્યક્તિત્વ પર આધારભૂત છે. પણ આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા તો બુદ્ધ લેખો માગી લે છે.

કેળવણીના કેન્દ્રમાં

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

કેળવણીનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે તે તો આજે આપણે સૌ સમજીએ છીએ. મનુષ્ય જન્મે ત્યારથી મરે ત્યાં સુધી એક યા બીજા પ્રકારે કેળવણી લેતો જ હોય છે. સમાજરચનાની અનુકૂળતા ખાતર કેળવણી આપવાનું કામ જુદી જુદી રીતે વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. બુદ્ધિની કેળવણીનું કામ આપણી શાળાઓને સોંપાયેલું છે. આ કામમાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તેમ જ બીજું યોગ્ય એક વ્યવહારુ જ્ઞાન આવશ્યક છે; એટલે શાળાની કેળવણી મોટે ભાગે શિક્ષણપ્રધાન બની ગઈ છે. શિક્ષણને કેળવણીનું મદત્તનું અંગ બનાવવું હોય તો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જે સાચી દિશા હાય લાગે તે દિશામાં તેને વાળવું જોઈએ. આજે આવું અસ્થાંશે જ બને છે. શિક્ષણનું કાર્ય હકીકતોનો પોટલો બંધાવવા જેવું થઈ પડ્યું છે, અને તેથી એવા શિક્ષણમાંથી નથી બચનારને કેળવણી મળતી કે નથી જ્ઞાન સાંપડતું. શિક્ષણસંસ્થાઓદ્વારા તૈયાર થયેલો આજનો વિદ્યાર્થી સર્વસામાન્ય જીવન-વ્યવહારમાં દેવાળું કાઢતો હોય છે અને જ્ઞાનભારનો પોટલો માથે લઈને મિધ્યાભિમાનમાં ડૂબી કરતો હોય છે. બુદ્ધિના વિષયોના શિક્ષણ માટે જે પરિણામ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આવ્યું તે જ પરિણામ મળતી, હૃદયની, તેમ જ નીતિની અને સદાચારની કેળવણી માટે તે તે વિષયો પૂરતી જે જે શિક્ષણસંસ્થાઓએ કામ કર્યું તેમાં પણ આવ્યું. બુદ્ધિના શિક્ષણ પૂરતા આપણે વેદીયા બન્યા. તેનો વ્યવહારુ અમલ કરીને જીવન જીવવાની દિશામાં આપણે નિષ્ફળ ગયા. હૃદયની કેળવણીની આપણે લાનો જ કર્યા કરી અને મનુષ્ય તરીકે આપણે લાગણીથી ભરેલ બન્યા. મનને પારખવાની કશી જ શક્તિ આપણે કેળવી નહિ અને એને પરિણામે ન તો પોતાના મનને સાચી રીતે જાણખી શક્યા કે ન તો પારકાના મનને પારખવા શક્તિમાન થઈ શક્યા. ગૌરવગૃહીઓની પરંપરા ચાલી. વેરઝેર વધ્યાં અને દુનિયામાંથી સંપ અને સુખ જાણે કે ચાલ્યાં ગયાં. આપણું નૈતિકજીવન દરિદ્ર બન્યું. આપણી પોતાની નમ્રગર્હિઓને પરિણામે નીતિ-અનીતિની ખૂંચો પાડવામાં જ જાણે કે આપણે ઇનિર્કૃતવ્ય માન્યું. આપણી એની જાણમાંથી નથી નીતિનું રક્ષણ કરી શકાયું કે નથી નવી નીતિ જન્મી. અનીતિના ધોધથી આપણે ખૂંટાઈ ગયા છીએ. તેનો પ્રનાદ ખાળી રાખવા માટે અસમર્થ બન્યા છીએ. સદાચાર એ તો મનુષ્યજીવનનો એક મોટો આધાર છે. કોઈ પણ શિક્ષણસંસ્થામાંથી એ આપણને નથી મળ્યો. એ આધારસ્તંભ વિના મનુષ્યજીવન પડું પડું થઈ રહેલું આપણને દેખાય છે. યુગે યુગે તે સંબંધમાં પ્રયત્નો તો થયા થયા છે. પરંતુ તેમાંય કેળવણીની દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી બહુ સફળ થઈ શકાયું નહોતું. સમાજનો સદાચાર ઊભો કરવા માટે ઉપદેશનું સાધન સૌથી વધારે વપરાયેલું એ ઉપદેશ કેના ઉપર, ક્યારે અને કેવી રીતે કરવામાં આવતો હતો તે તરફ ધ્યાન દુરંદા રહેતું. આજે પણ સદાચાર ઊભો કરવા માટે શું કરવું તે આપણને સજ્ઞનું નથી. મનુષ્યના સદાચારને અને એની સુધુષ્ટ તેમ જ મનઘટ વૃત્તિઓને ધણી લેવાદેવા હોય છે. એ વૃત્તિઓના વ્યાપારને સમજ્યા ન હોઈએ તો સદાચાર ઊભો કરાવવામાં આપણે સફળ થઈએ નહિ. મનુષ્યમાનને કેળવણી આપવા માટે આ રીતે જે જે શિક્ષણસંસ્થાઓએ કામ કર્યાં કર્યું તેનાં આજે પરિણામે આપણને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા વિના રહે નહિ, અને તેટલા માટે જ કેળવણીના કેન્દ્રમાં શું એ પ્રશ્નના ઊકેલ માટે આપણે વિચાર કરતા થઈ જવું જ જોઈએ. શિક્ષણ માટે જે જે સંસ્થાઓ કામ કરી રહી છે અને જેમનો શિક્ષણના કાર્ય

દ્વારા કેળવણીનું કામ કરવાનો દાવો છે તેઓ કેળવણીના કેન્દ્રમાં શાને રાખે છે અને શાને રાખવું જોઈએ તેનો વિચાર આવશ્યક બને છે.

કેળવણીની સૌથી મોટી સંસ્થા માળાપ અને ઘર છે. આ સંસ્થા કેળવણીનું કામ કેવું કરી રહી છે તે આપણાથી બહુ અજાણું નથી. માળાપ પોતાનાં બાળકોની કેળવણી માટે કેન્દ્રમાં બે વસ્તુ રાખે છે. એક પ્રતિષ્ઠા અને બીજી પૈસા. બાળકની કેળવણીનો પ્રયત્ન આ બે વસ્તુના વધારા માટે જ ઘરમાં ચાલી રહ્યો હોય છે. બાળકના તમામ વ્યવહારને માતાપિતાને મળનાર પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠાના ગત્રથી માપવામાં આવે છે. બાળકનો વ્યવહાર માળાપની આપડુ વધારનારો માળાપની દૃષ્ટિએ દેખાય તો તેમને એ બાળક કેળવાયેલો લાગે છે. પોતે કલ્પી લીધેલી પ્રતિષ્ઠામાં બાળકના વ્યવહારથી ખામી આવતી જણાય કે તુરત જ માળાપને મન બાળક અણકેળવાયેલું લાગે. જ્યારે પોતે આપી રહેલ કેળવણીના પૂરક અંગ તરીકે માળાપ શાળા-મહાશાળા તરફ નજર નાખે છે ત્યારે ત્યારે કેળવણીના કેન્દ્રમાં પૈસાને મૂકે છે. જે સંસ્થાની કેળવણી પોતાના બાળકને ભવિષ્યમાં વધારેમાં વધારે પૈસા કમાનાર બનાવી શકે તે સંસ્થા માળાપને મન હિતમ શિક્ષણસંસ્થા ગણાય છે. શાળા-મહાશાળાઓની કિંમત આને આ દૃષ્ટિએ અકામ છે એ તો આપણે સૌ કોઈ જાણીએ છીએ. આ રીતે ઘર અને માળાપની કેળવણીના કેન્દ્રમાં પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાને રાખવાથી બાળકની સંપૂર્ણ અવગણના થઈ રહી છે. બાળકની સાહજિક વૃત્તિઓનું તેમ જ એના સમગ્ર જીવનનું ગમે તે ધામો માળાપને તો બાળક દ્વારા આ બેજ વસ્તુ સાધવી છે. એ વસ્તુ સાધવા માટે જેટલા જેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તે પ્રયત્નોમાં બાળકનો આત્મા કયાં દિવસાય છે કે હણાય છે એની તેઓ કાળજી રાખતા નથી. કેળવણીના કેન્દ્રમાં રહેલી આ બે વસ્તુઓએ એટલું બધું મહત્ત્વ મેળવ્યું છે કે આખી ગાનવ સમાજમાં પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાને જે ગૌરવ મળ્યું છે તે બીજી કોઈ પણ વસ્તુને મળ્યું નથી.

શિક્ષણસંસ્થા તરીકેનું બીજું જગડું અંગ તે સમાજ છે સમાજ પોતાના, સરળ વ્યવહાર માટે જે નિયમો ધરે છે અને નિમમનો ભિન્ન કરે છે તેમાંથી જ રહેલો, વ્યવહારો તથા જડ સીલાઓ જન્મ પામે છે. સમાજનું આ કાર્ય તો અવ્યાહત આત્મા જ કરે છે. એ કાર્યને પક્ષધારો મળે કે વિરોધીઓ મળે એમાં બહુ જ ફોલ દણ સુધી કરી શકાયો છે. સમગ્ર સમાજ પોતાના વિરાટ અગતે જોઈએ તેટલું મહત્ત્વ આપવા માટે પોતાની આ કાર્યપદ્ધતિનો હંમેશા આશરો લીધો છે. સમાજરૂપી એ વિરાટ અંગમાં સમાજને જ રચનારી વ્યક્તિ કયાં ગૂમ થઈ જાય છે એની દરકાર સમાજને નથી. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કે વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્યની ખૂંચો સાંભળતા માટે સમાજ પાસે કાન નથી. એને તો પોતાના વિરાટ દેહમાં બધું સ્વાતંત્ર્ય સગાવી દેવું છે, અને બધી વિશિષ્ટતાનો લેવપ કરવો છે. એને જરૂર છે માત્ર પોતાના દેહને જાડા કરવાની. સમાજને દેહ આજે એટલો બધો રથૂળ અને કંઠંગો બની ગયો છે કે એને રચનારી દરેક વ્યક્તિ એનાથી શરમાયા વિના રહે નહિ જડ સમાજ આજે હવે મશરીઓથી પણ ડરતો નથી. એના શરીરનું આમું તમામ વસ્તુઓની સામે ટક્કર લઈ શકે તેટલું કઠણ બની ગયું છે. એના હુંદુભિન્નવાજમાં વ્યક્તિની તાત્કાલીક નથી સાંભળતો. આપણે સમજી શકીએ કે સમાજ જે કેળવણીનું કામ કરે છે તેના કેન્દ્રમાં સમજીતું મહત્ત્વ અને વ્યક્તિની અવગણના રહેલાં છે. સમાજ વિધાયકો દાવો તો એવો કરે છે કે પોતાના પોષણમાં જ વ્યક્તિનું પોષણ રહેલું છે. હકીકત અન્યથા છે. સમાજમાં નજર નાખતાં તો દેખાય છે કે ત્યાં વ્યક્તિ શોષાઈ રહી છે. શોષણનું આ કાર્ય

ગમે તેટલી ઉચ્ચતાથી આવતું હોય તો પણ સમાજની આંખમાં એ જોવાની હવે તાકાત રહી નથી. સાચી કેળવણી બહુનાર વ્યક્તિમાં સુધુષ્ટ પડેલી શક્તિઓના સર્વોચ્ચ વિકાસમાં સમાયેલી છે. આ દૃષ્ટિએ નિદાણોએ તો સમાજરૂપી શિક્ષણસંસ્થા કેળવણીનું કંઈએ કામ કરે છે કે કેમ એ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડે.

ત્રીજી મોટી શિક્ષણસંસ્થા તે આજની શાળા-મહાશાળાઓ છે. એના તરફ નજર નાખીએ તો એમના કેળવણીના કેન્દ્રમાં શું છે એ જાણી સમજાય જ નહિ. જે પ્રકારનું શિક્ષણ આ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આપવામાં આવે છે તે જોતાં તો એના શિક્ષણના કેન્દ્રમાં વિવિધ પ્રકારની બદલાતી વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે. શિક્ષકની દૃષ્ટિ છેકરસંજોને પાસ કરાવવામાં અને પોતાના મગરમાં વધારો કરાવવામાં રહેલી હોય છે. પરીક્ષા અને પ્રમેશન એ શિક્ષક માટે શિક્ષણનું કેન્દ્ર દેખાય છે. શાળાના આચાર્યની દૃષ્ટિ અભ્યાસક્રમને પહોંચી વળવામાં અને શાળાને અનુપમ શિસ્ત આપવામાં રહેલી દેખાય છે. પરીક્ષાનો કાળ આવે તે પહેલાં એકસ વખતે શિક્ષકોએ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરાવી દેવો જ જોઈએ એ આચાર્યનો આશય હોય છે. ગમે તે ભોગે પણ વર્ગની અને સમગ્ર શાળાની શિસ્ત પોતે માને તે પ્રકારે ઉત્તમ રહેવી જ જોઈએ એ એનું લક્ષ્ય હોય છે. આચાર્ય પોતાનો ધણોખરો કાળ જ્યને ધણી શક્તિઓ આ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવા પાછળ મારે છે. ત્યારે આપણે જરૂર કહી શકીએ કે આચાર્યની દૃષ્ટિએ શિક્ષણના કેન્દ્રમાં અભ્યાસક્રમ અને શિસ્ત છે. પરીક્ષા, પ્રમેશન, અભ્યાસક્રમ અને શિસ્ત સંજનાપૂર્વક પાર ઉતારવા માટે એ બધું જોને માટે થાય છે તે બાળક ક્યાં છે, તેનો વિચાર નથી શિક્ષકને આવતો કે નથી આચાર્યને આવતો. બાળકની બુદ્ધિ આ બધી અટપટી વસ્તુઓમાં ક્યાં અટવાઈ જાય છે, બાળકની લાગણીઓ વળનહાર દેખાતી આવી વસ્તુઓ નીચે ક્યાં કચરાઈ જાય છે, અને બાળકનું મન જાણે અભણે આવી રહેલા દગનને ક્યા પ્રકારની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓમાંથી પસાર થાય છે એની તો કાંઈને કંઈ ખબર જ પડતી નથી. શિક્ષણસંસ્થાઓ હવે છે વિદ્યાર્થીઓ માટે અને તેમ છતાં એમની જીવન જીવવાની ક્રિયા બહુનારને દાખી દેવાની હોય છે. શિક્ષણના કેન્દ્રમાં ખરી રીતે શું હોયું જોઈએ એનો વિચાર સરખો પણ શાળાઓ કરી શકતી નથી. એમને ધુરસદ પણ નથી અને ગરજ પણ નથી. શાળાઓ ચલાવવા માટે જે તંત્રો બનાવવામાં આવ્યા હોય છે તે તંત્રો પણ નિરીક્ષણ વાટે સામુદાયિક પરીક્ષાઓદ્વારા, ઇમામ અને દરિયાઈની લાંચરૂવત પોપતી પદ્ધતિઓ દ્વારા કેળવણીના કેન્દ્રમાં બાળક હોય છે તે હકીકતને વિસરાવી દેવા માટે જોછા જવાબદાર નથી.

આપણે જોઈ શક્યા હોઈશું કે કેળવણીના કેન્દ્રમાં જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જુદી જુદી વસ્તુ રહેલી છે. જ્યાં સુધી કેળવણીનું ધ્યેય સ્પષ્ટ થાય નહિ અને કેળવણી લેનાર બાળકના મનને વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ થાય નહિ ત્યાં સુધી આ બધી પરિસ્થિતિનો અંત આવવાનો નથી. કેળવણીના કેન્દ્રમાં બાળક જ રહેવું જોઈએ એ સનાન સત્ય છે. બાળકની વિવિધ શક્તિઓના વિકાસ માટે જે જે પ્રકારના પ્રયત્નો કરવામાં આવે તે બધાં માત્ર સાધનો જ સમજવાં. કેન્દ્રમાં બાળક છે એ ભૂલઈ ગયું એટલે સાધ્ય પણ ભૂલઈ ગયું છે. એ ભૂલ એટલી બધી દહે પહોંચી છે કે આ બધાં સાધનોને સાધ્ય સમજતા પણ આપણે ચર્ચ ગયા છીએ. મનુષ્ય માનવી કેળવણી માટે તેના તમામ વ્યાપારોનો સક્રમ અભ્યાસ અત્યંત આભારી છે. એ તરફ આપણું લક્ષ્ય જશે ત્યારે જ કેળવણીના કેન્દ્રમાં પડેલી મોટી વસ્તુઓ ત્યાંથી દૂર થશે અને તે સ્થાને બાળક બેસશે.

આધુનિક શિક્ષણ રમતના સિદ્ધાંત [play-way] ઉપર આવલભેલું છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. રમતગમત બાળક તેમ જ મોટાને એટલી સહજ છે, કે તે જીવનમાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે. કામ અને રમત બંને વચ્ચેનો તફાવત શિક્ષણવિધાયકો સૌ કોઈ જાણે છે જ. બાળકો પાસે શાળામાં જોડાઈ કામ ગમતથી કરવાવાળા આવે છે તે તેના પર ખૂબ સુંદર અસર કરે છે. ઉપરાંત શારીરિક કેળવણી પાછળ આવકાલ આપણે ત્યાં જે જે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે-તે ઉપરથી સૌ કોઈનું લક્ષ આ દિશામાં વધુને વધુ રસ લેતુ થયું છે એટલે શાળાની અંદર રમત ગમતનું સ્થાન બહુ અગત્યની મીઠાંમાં મળી લે છે. બાળકનો માનસિક તેમ જ શારીરિક વિકાસ સાધવાની જવાબદારી શાળાઓ રમતગમતોના સુંદર કાર્યક્રમથી જરૂર વધારે અને યોગ્ય રીતે આદર કરી શકે.

રમતગમતો ધીમાં, પહાડ, કમઅક્ષત્ર, આળસુ, ચીડિયાં, વગેરે બાળકોને મારે તો એક અદ્ભુત રસાયણ છે. બાળકો જે ફક્ત ખેંચી જ રહે, બહારથી આવેલા ઉત્સાહ જેના ઉપર અસર ન કરે, જેઓ અદ્ય માંખળે, જુએ, વિચારે અને આચરણ કરે, તેવા જણોતા બાળકોનું રમત-ગમતથી એકદમ પરિવર્તન થઈ જાય છે. મોટેસોરીની Sense Perception મારેની રમતોથી માંડીને મોટી હાઇસ્કૂલમાં રમતો રમતો, સૌ આ દિશામાં સરસ કાર્ય કરે છે. રમતમાં ઊતરેલું બાળક આત્મવિશ્વાસ કેળવે છે, શારીરિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને જીવનમાં આનંદ માણી શકે છે. ફટકીએ દવાઓ અને ગાળાપોની ચિંતા આમ આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે.

આપણે ત્યાં રમતગમતો તથા શારીરિક વિકાસનું શિક્ષણ લગભગ દરેક શાળામાં આપાય જ છે. દરેક શાળાને પોતાનું મેદાન હોય છે. પોતાના વ્યાયામશિક્ષક કે મુલશિક્ષક હોય છે જ. છતાંય આજે આપણે ત્યાં આ દિશામાં જોઈએ તેવો વિકાસ સાધી શકાયો નથી. રમતગમતોમાં બાળકો મસ્ત બનીને તેમાંથી ખૂબ સુંદર વસ્તુ અપનાવી લે એ જૂખ આપણે ત્યાં હજી અત્યંત જ રહી છે. એનાં મારણો ધણાં છે. ઘણી શાળાઓમાં જોઈએ તેવાં કીડાંજો નથી હોતાં. ખાસ કરીને શહેરોમાં તો મોટી મુશ્કેલી પડે છે. ઉપરાંત રમતગમતોમાં ખૂબ સચોટ અને તીવ્ર અભ્યાસથી રચેલાં સમયપત્રોની યજ્ઞ આપણે ત્યાં જીણુપ છે. બાળકોની વય પ્રમાણે, તેમની માનસિક શક્તિઓના વિકાસક્રમ પ્રમાણે, સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે રમતોનાં સમયપત્રો થવાં જોઈએ એ છુટ્ટ છે. ઘણી શાળાઓમાં રમતગમતોનાં સંધનો તથા તેવા કુશળ શિક્ષકોનો અભાવ હોય છે. કોઈ કોઈ વખત ઘણી સંસ્થાઓ જૂની ઉકિત પ્રમાણે ‘દાદીની દાદી અને સાવરણીની સાવરણી’ ની જૂઠી કરકસરીઆ મનોદશા સેવી વ્યાયામશિક્ષક પર બીજી એ ત્રણ જાનની જવાબદારીઓ લાદી દે છે. તેમાં કોઈ કામ બરાબર થઈ શકતું જ નથી. આજે હું ગાનું છું કે વ્યાયામના ખડતલ શિક્ષણ તથા અખ્યાતઓની કુસ્તી કરતાં બાળકોને રમતોની ખાસ જરૂર છે. યોગ્ય અંગવિન્યાસની [Posture] ની આપણે ત્યાં ખૂબ જ જરૂર છે. અહીં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. આપણી વિદ્યાપીઠના શારીરિક કેળવણી ખાતાના ડૉ. ગાડગીલ એક વખત બોલેલા “આપણે ત્યાં કેમ ચાલવું અને કેમ ખેલવું તે જ આપણને નથી આવડતું. એક અંગેજીને કોઈ બીજા મિત્રે પૂછ્યું: “તમે હિંદમાં રાજ્ય કેમ કરો છો?” તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘હિંદમાં

લોકોને દટાર ચાલવું કે બેસવું તે નથી આવડતું એટલે.' આ કદાક્ષોક્તિમાં ઘણું સાચું રહેલું છે. શાળામાં નીસથી ચાલીસ મિનિટ સુધી બેસી રહેતાં બાળકોને જો જોવાં હોય તો એ બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. ઘણાં જ શારીરિક અને માનસિક રોગો જેવાં કે ટૂંકી દૃષ્ટિ, બેસી ગયેલી છાતીઓ, જોળ આગળ પડતા ખભા અને અચ્છૂંથી ઉત્પન્ન થયેલી દિશ્કાશ, માથું દુઃખવું, વગેરે ખોટી રીતે બેસવાની આ દબથી ચાલ છે દરેક સમય પૂરો થયા પછી પાંચ મિનિટની રજા મળવી જ જોઈએ. કે જ્યાં બાળકો ખુલ્લી હવામાં જરા ફ્રી રમી પાછાં તાત્ત્વ યર્થ શકે. જેટલી રમતગમત વધારે આર્થિક તે સ્વચ્છ તેટલી જ વર્ગમાં વધુ એકાગ્રતા અને શાંતિ. આ બન્નેને ખૂબ સંબંધ છે. આપણી વિશ્રાંતિઓમાં બાળકો રમતગમતના અગ્રણે બહુ ખોટી રીતે નિવૃત્તિમાં પડ્યા રહે છે. ઘણાં તો વર્ગ જ છોડતાં નથી. બાકીનામાં કોઈ બખરુ ભોળ, એવડો, વગેરેનું સેવન કરવામાં વખત ગાળે છે. વિશ્રાંતિનો સમય પણ યોગ્ય રીતે પ્રવૃત્તિમય બનાવવો જોઈએ; નથી બાળકો બરાબર રીતે વર્ગનો માનસિક અને શારીરિક થાક ભૂલી જઈને, પ્રવૃદ્ધ બની, ફરી વર્ગમાં આવે. પછી બ્યારે આવી રીતે નથી થતું ત્યારે બાળકો વર્ગમાં કંઈકને કંઈક રમત કરે, અસ્વસ્થ બને અને શાંત ન રહે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

વર્ગના શિક્ષકશ્રીમાં પણ વર્ગરમતો થઈ શકે. થોડી મિનિટ સુધીનું મુક્ત હાસ્ય, રસપૂર્ણ વાનો કે હસનયત્રન અથવા રમન સાથેનાં તાત્કાલિક કાવ્ય, જોડકાં, વગેરેથી પણ આ હેતુ સાધી શકાય છે.

રમતગમતો બીજી ઘણી રીતે આપણાં સમસ્ત જીવનમાં અમરચાન ભોગવી રહી છે. બાળકોના વિકાસક્રમમાં જોઈતી ઘણી અમુલ્ય વસ્તુઓ રમતગમતો પૂરી પાડે છે. માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ દરેક રમતગમતના કાર્યક્રમ તથા સમયપત્ર રચવામાં જરૂરનો છે જ. જુદી જુદી વયનાં બાળકો, તેમની માનસિક વૃદ્ધિ, પ્રેરણાશક્તિઓ, વિકાસક્રમમાં તેમનું સ્થાન, અને શારીરિક માનસિક એકતા જાળવવાનો પ્રયાસ વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કરીને જ રમતગમતો બાળકો માટે યોજવી જોઈએ. રમતગમતના પીરિયોડ ગમે ત્યારે વચ્ચે આવે તો બાળક કદી તેમાં રસ લઈ શકે જ નહિ, ઉપરાંત રમતગમતો, વ્યાયામ વગેરેમાં સાહજિક આનંદ અને રસ ઉત્પન્ન કરાવવાં જોઈએ, તો જ તેનું સાદૃશ્ય છે.

આજકાલ ઈન્ટર પ્રવૃત્તિઓ શાળામાં વધારે અમરચાન પામતી જાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ જગ સાધન તરીકે ઉત્તમ છે તેમ જો બરાબર યોગ્ય રીતે અને કુશળ કાર્યક્રમ વગર ચેજવામાં આવે તો તે સાધન જેટલું ઉત્કૃષ્ટ બની શકે તેવું છે, તેટલું જ નુકસાનકારક બની જાય છે. રમતોનું પણ તેવું જ છે. રમતોની યોજનાનું સમયપત્ર પણ ખૂબ વિચાર અંગે દાર્શનિક માગે છે. 'શાળામાં અમુક રમતો રમાય છે' તેમાં ફક્ત બાજુ દેખાવ માટે જો એવી યોજના થાય તો તેના જેવું ધૃત્યાર્પણ બીજું કંઈ નથી.

'ઇન અને હોરના ક્રીડાંગણ ઉપર જ વોર્કનું સુદ્ધ નિતાયું હતું' એ ઉક્તિ કેટલી સત્ય છે એ દરેક યોજક મનમાં સમજ જ લે જીવનભરમાં ન શીખી શકાય, શાળાઓના ગમે તેટલા નીતિશિક્ષણ કે વડીલોના ઉપદેશો છતાંય જો જીવનમાં ન ઊતરે એવા કેટલાયે અગત્યના ગુણો રમતો કેળવી શકે છે. આજે આપણે ત્યાં શાળામાં બાળકને સાચો નાગરિક, પોતાના જીવનમાં, સ્થિત બની સમાજને ઉપયોગી બને તેવો મનુષ્ય બનાવવાની હોંશ છે. જૂની પુસ્તકોમાં મનોદશા આજે ઊડી જવા માંડી છે. સમાજજીવનમાં ઉપયોગી ગુણો જેવા કે નિયમબદ્ધ વર્તણૂક, વ્યવસ્થા, વગેરે

બાળકો રમતગમતથી ખૂબ સારી રીતે તેમનાં જીવનમાં ઉનારી શકે છે. રમતો કેટલાયે બીકણ, ચંચળ, માધ્યમિક બાળકોને નવું જીવન આપે છે. ઇચ્છાશક્તિનો મહાન ગુણ તો રમતો જ ખૂબ સારી રીતે વિકસાવી શકે. બાળકોમાં જોવામાં આવતું હીપ્પલેસ [Wilfulness], ઇચ્છાશક્તિની સાથે જે સંયમ પણ હોવો જોઈએ તેનો અભાવ હોવાથી ઉદ્ભવે છે. ૧૩ વર્ષ સુધીનાં બાળકોમાં આ ખાસ આવશ્યક છે. તથા ઇચ્છાશક્તિનું તેની સાથે સુમેળ સમિશ્રણ થતાં બાળકનું ચારિત્ર્ય પ્રકાશી જાય છે. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ ચારિત્ર્યની વ્યાખ્યા - 'A completely fashioned will' સંપૂર્ણપણે કેળવાયેલી ઇચ્છાશક્તિ ત્યારે જ સાધી શકાય છે.

રમતો તરફ બાળકોમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો એ મૂળભૂત પ્રશ્ન છે. નાનાં બાળકો જન્મથી જ રમતપ્રિય હોય છે. પ્રથમનાં છ વર્ષમાં તેનું સર્વકાર્ય રમતો જ છે. તે જ તેના વિકાસનું ક્ષેત્ર છે. નાના બાળકોની રમતોમાં ફરી ફરી તેનું તે જ જોવાવાળું, કરવાનું આવતું જોઈએ. તે મોટું થતાં તેને પછી સામુદાયિક 'રમતો' તરફ દોરવું જોઈએ. કારણ કે તેની માનસિક વૃત્તિઓ તે તરફ વિકાસ પામે છે. સ્નાયુમંડળની વૃદ્ધિ પણ તે જ કારણે હોવા જેવી રમતો માગી લે છે. હવે, આ સામુદાયિક રમતોમાં સામસામા પક્ષ રમતા હોવાથી દરિદ્રીનું તત્ત્વ અર્થે શરૂ થાય છે. દરિદ્રી સામે આપણે ખૂબ ચેતીને આસવાનું હોય છે. કારણ કે આ ગુણ એવો છે કે તેને યોગ્ય માર્ગદર્શન ખાસ જરૂરનું છે, નહિતર આ દરિદ્રી, છબ્બા, દ્રવ્ય, અપ્રમાણિકતા, વગેરે વચ્ચે દુર્ગુણોમાં પરિણમે છે. ચારિત્ર્ય આખું બ્રહ્મ કરી મૂકે છે સમાજમાં એક કુટિલ નાગરિક આમ પ્રવેશ પામે છે. આજના બાળકોની રમતમાં ખાસ કરીને દરિદ્રી જે કુટિલ અર્થમાં જોવામાં આવે છે તે મોટા દુર્ગુણ બચપણમાંથી જ ઉદ્ભવે છે જે શિક્ષકના હાથમાં આ નાબૂદ પ્રશ્ન સોંપવામાં આવે છે. તેણે માનસિક તેમ જ શારીરિક શક્તિઓના વિકાસકર્મનો સંપૂર્ણપણે અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે.

શક્તિનો વિકાસ સાધવાનો રમત એ કુદરતનો પેતાનો રસ્તો છે. બાળક પછી જ્યારે ૧૫-૧૬ વર્ષનું થાય ત્યારે તેને વધારે કસાય તેવી પણ સંઘર્મરમતો [team games] આપવી જોઈએ. સામાજિક વાતાવરણમાં તેને હવે દોરવાનો સયમ ગણાય. એટલે એવી રમતોની ખાસ જરૂર પડે છે. એવું પણ ન કહી શકાય કે રમતો માટે ચોક્કસ, બદલી ન શકાય તેવું સમયપત્ર હોવું જોઈએ. રમતનો રસ એવી વસ્તુ છે કે આપણે કોઈ વાર નાનાં બાળકોની રમતમાં રસ લઈએ, અથવા કોઈ વાર મોટી રમતોને વધારે પસંદ કરીએ. એટલે રમત વસ્તુ જ ખૂબ વિશાળ છે. યૂસ કહે છે તેમ - 'We do not play because we are young: we have a period of youth, so that we may play.' આગાહટ્ટ સૌ જુદી જુદી રમતોમાં રસ લઈ શકે છે. આપણે બધા અંગ્રેજોની માફક ખેલાડી [sport-minded] ક્યારે થઈશું તે તો કહી શકાતું નથી પણ છતાંય બાળકોને તો શાળામાં ખેલાડી બનાવવા એ દરેક શિક્ષકની ફરજ છે. આને મુંબઈ સરકારે શારીરિક શિક્ષણ માટે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો છે અને તેની સમિતિએ બહાર પાડેલા અહેવાલમાં-માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ-જે રમતોની યોજનામાં લીધી છે તે ખૂબ સુંદર છે મુંબઈમાં શરૂ કરેલા શારીરિક તાલીમ વર્ગમાં બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવેલા શિક્ષકોને પસંદગી આપવાનું જ ધારણ સ્વીકાર્યું છે તે ખૂબ પ્રશંસનીય છે; ત્યારે જ સાચું શિક્ષણ બાળકોને મળી શકશે.

* કાલે ઝૂસનું પુસ્તક 'The play of animals and the play of man' અને વિલિયમ જેમ્સનના પુસ્તક 'The play of instinct' પ્રકરણ તો સૌએ જાણમાં જોઈ અવશ્ય વાંચી જ જવું જોઈએ.

એક વસ્તુ તરફ લક્ષ દોરવાનું રહી જાય છે. રમતગતના કાર્યક્રમો હમેશાં આહ્વાદક, ચામદારક હોવા જોઈએ. એટલે બાળક ખૂબ યાદી જાય ત્યાં સુધી કે તદ્દન કસરત ન મળે તેવી હદ સુધી પણ ન જવા જોઈએ. બધકે પ્રમાણસર હોવા જોઈએ. “The day we most need a holiday is the day after the holiday.”—રમના પછીના જ દિવસની રમતી આપણને ખરી જરૂર રહે તેમ ન હોવું જોઈએ. રમતો સ્ફૂર્તિકાયક [recreative] હોવી જોઈએ.

શિક્ષણમાં રમતો ઊંચ નેડે છે. શાળાના અનેક જટિલ પ્રશ્નોના નિરાકરણની તક આપે છે. સામાજિક ઊંચાને સુદૃઢ કરવાનો સયોગ આપે છે. ચારિત્ર્યની ઉન્નતિ ઉપાધી ત્યાંથી જ ઉગે છે. સામાજિક તંદુરસ્તી બળવાનું એક મોટું સાધન છે. કેટલાય દવાખાનાઓ, રોગાગ્રયો, વગેરે મ્યુનિસિપાલિટી, વગેરે સંસ્થાઓને યોજનાં બની જાય. જો સારાં ક્રીડાંગણો કે એવી રમતો રમવાની જગ્યા પોતાની જ બાળજગત માટે મોટેરાઓ બધાવે તથા યોગ્ય તો જરૂર સામાજિક સ્વાસ્થ્ય સુધરે જશે. દૂકમાં કામ અને રમતનું ખૂબ સુંદર સંયોજન સાધી શકાય તો સત્પશિક્ષણ આપીને તેનું સાક્ષ્ય આપણે દેખી શકીશું.

મુખર્ષિ ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માખાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં - રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક

બહારમાં - રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય.

પરદેશમાં - પાંચ રૂપિયા

દેસાઈ ધોળા સૂરત

બે સંસ્કૃત પાઠોની નોંધ શ્રી. ધીરજીલાલ ઉપાધ્યાય [૧]

વિષય : અભિનવા પાઠાવલિ (પ્રથમા) પ્રથમ : પાઠ : ૧
 ધીરજી : સંસ્કૃતનું ૧ હું વર્ષ સમય : ૪૦ મિનિટ
 સાધનો : ગણપતિની છબી

વિષય

પદ્ધતિ

[૧] પાર્શ્વનિરૂપણ

ખંડ પહેલો

શ્રીગણેશમ્ હૃદં નમામિ ।

(૧) ગણપતિની છબી શિક્ષક આંગળી વડે બતાવી તેને નમસ્કાર કરે છે અને આ વાક્ય આગ ત્રણ વાર ક્રિયા કરી ત્રણ વાર બોલે છે.

(૨) પાટિયા ઉપર શ્રીગણેશ અને નમામિ બોલતાં બોલતાં લખે છે. શબ્દ લખાયા પછી આખા વર્ગને તે શબ્દો સમૂહમાં બોલવાનું કહે છે, ત્રણ વાર.

(૩) ત્રણ વાર શબ્દો સમૂહમાં બોલાયા પછી વર્ગના-ઉચ્ચારમાં નબળા-ત્રણ ચાર વિદ્યાર્થીઓને વ્યક્તિગત આ શબ્દોનું પુનરુચ્ચરણ કરાવે છે.

શ્રીગણેશં સ્વં નમસિ ।

(૧) વિદ્યાર્થીને વર્ગની આગળ આવવાનું કહી ગણપતિની છબીને નમસ્કાર કરવાનું કહેવામાં આવે છે.

(૨) વિદ્યાર્થી નમસ્કાર કરતો હોય તે વખતે શિક્ષક આ વાક્ય તેને કહે છે.

(૩) બીજા બે વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી તેઓ છબીને નમસ્કાર કરે તે વખતે આ વાક્ય શિક્ષક બોલે છે.

(૪) પાટિયા ઉપર નમસિ । લખાયા પછી એ શબ્દનું સમૂહમાં ત્રણવાર ઉચ્ચરણ કરવામાં આવે છે અને ઉચ્ચારમાં નબળા બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે વ્યક્તિગત પુનરુચ્ચરણ કરાવવામાં આવે છે. સ્વં બોલતાં શિક્ષક વિદ્યાર્થી તરફ આંગળી ધરે છે.

અયં શાલઃ શ્રીગણેશં નમતિ ।

(૧) વર્ગની સમક્ષ આવેલો વિદ્યાર્થી ન્યારે ગણપતિને નમસ્કાર કરતો હોય ત્યારે શિક્ષક તે વિદ્યાર્થીને (અયં શાલઃ) આંગળી વડે બતાવી આ વાક્ય વર્ગને ઉદ્દેશીને કહે છે, બીજા

વિષય

પદ્ધતિ

એ વિદ્યાર્થીઓને એક પછી એક બોલાવી વર્ગને હેઠેશીને આ વાક્ય એ વાર કહેવામાં આવે છે.

(૨) પાટિયા ઉપર ચાલ: અને નમતિ લખાયા પછી પહેલાંની ગાફક વર્ગમાં સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત ત્રણ વાર પુનરુચ્ચરણ.

ત્રણે વાક્યો—અહં શ્રીગણેશં
નમામિ । ત્વં શ્રીગણેશં
નમસિ । અયં ચાલ: શ્રીગણેશં
નમતિ ।—પુનરુચ્ચરણ

હવે શિક્ષક આ ત્રણે વાક્યોનું યોગ્ય ક્રિયાપૂર્વક પુનરાવર્તન કરશે. ત્રણેય વાક્યો ધીમે ધીમે બોલી જશે. પછી ગણપતિને નમસ્કાર કરતા વિદ્યાર્થીને કિં કરોષિ ત્વમ્ । પૂછશે. એ ચાર વિદ્યાર્થીઓને આવી રીતે બહાર આવવાનું કહી પ્રશ્નના જવાબ તરીકે શ્રીગણેશમ્ અહં નમામિ । એ વાક્ય બરાબર બોલાવડાવશે. કિં કરોમિ અહમ્ । અને કિં કરોતિ અયં ચાલ: । એ પ્રશ્નો પૂછીને જવાબ તરીકે ત્વં શ્રીગણેશં નમસિ । અને અયં ચાલ: શ્રીગણેશં નમતિ । એ બરાબર વિદ્યાર્થી પાસે બોલાવડાવવાં જોઈએ. અહં—નમામિ । ત્વં—નમસિ । અને અયં ચાલ:—નમતિ । એ વાક્યોમાં ક્રિયાપદ અને કર્તાનાં રૂપો વાક્યપુનરુચ્ચરણથી અભ્યસ્ત થવાં જોઈએ.

આચાર્યાન્ અહં નમામિ ।
આચાર્યાન્ ત્વં નમસિ ।
આચાર્યાન્ અયં નમતિ ।

કોઈ વિદ્યાર્થી આચાર્યને નમસ્કાર કરે છે અને શિક્ષક આચાર્યાન્ ત્વં નમસિ એમ તેને કહે છે. આખો વર્ગ આચાર્યને નમસ્કાર કરતા વિદ્યાર્થી તરફ આંગળી બતાવી આચાર્યાન્ અયં નમતિ । એમ કહે છે. આચાર્યને નમસ્કાર કરતા વિદ્યાર્થીને કિં ત્વં કરોષિ એમ પૂછતાં આચાર્યાન્ અહં નમામિ એમ કહેશે. ત્રણે વાક્યોને સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત બોલાવવામાં આવશે. પાટિયા ઉપર આચાર્ય શબ્દ શિક્ષક લખશે.

ખંડ બીજો

एतद् मम आसनम् ।

શિક્ષક ખુરશી આંગળીથી બતાવી એતદ્ મમ આસનમ્ એ વાક્ય બોલશે. આસન શબ્દ પાટિયા ઉપર લખશે અને એ શબ્દ પહેલાંની ગાફક સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત બોલાવવામાં આવશે.

अहम् अन्न उपविशामि ।

આ વાક્ય બોલી શિક્ષક ખુરશી પર બેસશે. ઉપવિશામિ પાટિયા ઉપર લખશે. પહેલાંની ગાફક સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત પુનરુચ્ચરણ.

एतद् तव आसनम् ।

આ વાક્ય બોલી શિક્ષક વિદ્યાર્થીનું બેસવાનું સ્થાન બતાવશે.

વિષય

પદ્ધતિ

ત્વમ્ અત્ર ઉપવિશસિ

વિદ્યાર્થીને એના સ્થાનપરથી જાગૃત કર્યા પછી એ બેસે ત્યારે તેને આ વાક્ય શિક્ષક કહેશે.

इदम् अस्य आसनम् ।

अयं बालः अत्र उपविशति ।

આ વાક્યોનું પુનરાવર્તન

બીજા કેઈ વિદ્યાર્થીનું આસન શિક્ષક વર્ગને બતાવશે. અને એને જાગૃત કરી બેસવાનું કહી આ વાક્ય શિક્ષક બોલશે. પહેલાંની માફક દરેક વાક્યનું સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત પુનરુચ્ચારણ.

આ વાક્યોનું પુનરાવર્તન કિમ્ इदम्, कुत्र किं-क्व-मम-तव-अस्य आसनम्, किं करोमि-पि-ति-अहं-त्वं-अयं बालः । प्रश्नो पूछवाची કરવું.

आसनात् अहम् उत्तिष्ठामि ।

(૧) પુરુષી પર બેઠેલા શિક્ષક હાથના અભિનય સહિત આ વાક્ય બોલતાં પુરુષી પરથી જીડી જાગૃત થશે. વાક્યનું ત્રણવાર આવર્તન.

(૨) उत्तिष्ठामि પાઠિયા પર લખાશે.

(૩) વ્યક્તિગત તેમજ સમૂહગત આવર્તન.

आसनात् त्वम् उत्तिष्ठसि ।

‘એ-ત્વ’ પર બેઠેલા વિદ્યાર્થીને જીડી જવાનું કહી તે જાગૃત થશે આ વાક્ય શિક્ષક બોલે છે.

आसनात् अयं बालः उत्तिष्ठति ।

આ વાક્યોનું પુનરાવર્તન

આખો વર્ગ આસનપરથી જીડતા વિદ્યાર્થીને આંગળી ‘પડે’ બતાવી વાક્ય બોલે છે. उद्-नस्था (तिष्ठ्) અને ઉપવિશનાં ત્રણેય પુરુષનાં રૂપો વારંવાર કિં કરોમિ અહમ્ । કિં કરોમિ ત્વમ્ । અને કિં કરોતિ અયં બાલઃ । એ પ્રશ્નો પૂછી અહં, ત્વમ્, અને અયમ્ સાથે સાંકળી વર્ગમાં બોલાવવાં.

ખંડ ત્રીજો

भूमौ अहं तिष्ठामि ।

भूमौ त्वं तिष्ठसि ।

भूमौ अयं तिष्ठति ।

अहं द्वारं प्रति गच्छामि ।

त्वं द्वारं प्रति गच्छसि ।

अयं द्वारं प्रति गच्छति ।

अहं द्वारं प्रति धावामि ।

त्वं द्वारं प्रति धावसि ।

अयं बालः द्वारं प्रति धावति ।

ભૂમિ ઉપર જાગૃત રહેવાની ક્રિયા બતાવવાની-ખર્તવિડાવવી,

દાર તરફ જવાની ક્રિયાબતાવવી, બતાવડાવવી. વાક્ય બોલતાં ‘દાર’ પાઠિયા પર લખવું.

વાક્ય બોલતાં દાર તરફ દોડાવવાની ક્રિયા વિદ્યાર્થી પાસે કરાવવી અને વાક્યો બોલાવવાં.

તિષ્ઠામિ, ગચ્છામિ, ધાવામિ પાઠિયા ઉપર લખવાં. પહેલાંની માફક અભ્યાસ.

વિષય

પદ્ધતિ

[૨] પુનરાવર્તન

કિન્, ઇત્દ અને કરોમિ-વિ-તિ પ્રશ્નો પૂછી આખુંય પુનરાવર્તન કરાવવું.

નમમિથી ધાવતિ સુધીના બધા શબ્દોનું પુનરાવર્તન

[૩] પાઠનું વાચન

(૧) શિક્ષક એક પછી એક વાક્ય ચોપડીમાંથી વાંચશે અને આખો વર્ગ એકે એક વાક્ય એની પાઠળ વાંચશે.

(૨) શિક્ષક આખો પાઠ એ વાર વાંચશે.

[૪] મનોચાન

(૧) શિક્ષક 'રોઝ-આપ' પાટિયા પર લખેલાં વાક્યો-ખાલી જગો પૂરવાનાં-નિદાર્થી આગળ ધરશે.

૧ આચાર્યાન્ અદ્— ।

૨ ત્વં શ્રીગણેશ— ।

૩ —આચાર્યાન્ નમતિ ।

૪ —આમને ઉપવિશામિ ।

૫ —આસનાત્ ઉત્તિષ્ઠાસિ ।

૬ અર્ચં ઘાલઃ — પ્રતિ— ।

(૨) વર્ગને વાક્યો ધ્યાનપૂર્વક મનામાં વાંચવા માટે અને ખાલી જગો પૂરવા માટે ત્રણચાર મિનિટ આપવામાં આવશે.

(૩) વિદ્યાર્થીઓની મદદથી ખાલી જગાઓ પૂરવી.

(૪) વિદ્યાર્થીઓની શબ્દાર્થની સમજની કસોટી માટે ખાલી શબ્દ પુરવા પછી દરેક વાક્યનું વાપાંતર ગૂજરાતીમાં કરવાનું કહેવું.

—પાટિયા પર લખેલા શબ્દો—

શ્રીગણેશ ।

ઉપવિશામિ ।

નમતિ ।

દ્વાર ।

નમામિ ।

ઉત્તિષ્ઠામિ ।

ઘાલઃ ।

ગચ્છામિ ।

નમસિ ।

તિષ્ઠામિ ।

આચાર્ય ।

ધાવામિ ।

આસન ।

[૨]

એક 'કથા-પાઠ'

વિષય : સારમેયઃ । (અમિનવા પાઠાવલિઃ-પ્રથમા । ૧૪ મો પાઠ)

ધોરણુ : સંસ્કૃતના બીજા વર્ષની શરૂઆત

સમય : ૪૦ મિનિટ

સાધનો : પાણીમાં પડતી રોટલી તરફ દૃષ્ટિ રાખી પાટિયાના પૂજ ઉપર ઊભા રહેલા કૂતરાનું મોઢું ચિત્ર.

વિષય

પદ્ધતિ

[૧] પૂર્વતૈયારી

નવા શબ્દોનો પરિચય

(૧) કુકુર : ।

શરુઆતમાં વિદ્યાર્થીઓને સ્પષ્ટતા, સ્પષ્ટતા વ. આદેશો આપી પાઠ માટે એકચિત્ત કરવામાં આવે છે.

(૧) શિક્ષક પાઠ્યા ઉપર ચિત્ર દર્શાવે છે અને પૂછે છે : કસ્ય વર્તેતે દ્વં ચિત્રમ્ ।

(૨) શિક્ષક સારમેય : । અર્થાત્ કુકુર : । એમ કહી, અનુવદત ચૂંચં સર્વં એમ સંસ્કૃતમાં બોલી કુકુર શબ્દ તથા વાર વર્ગમાં સમૂહમાં બોલાવે છે.

(૩) ત્વમ્ અનુવદ, એમ આગળી વડે બે ચાર ઉચ્ચારમાં નમ્રતા એવા વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશી વર્ગમાં વ્યક્તિગત પુનરુચ્ચાર કરાવે છે.

(આ પ્રમાણે દરેક નવા શબ્દને તથા વાર સમૂહમાં તેમજ વ્યક્તિમાં પુનરુચ્ચાર કરાવવાનો છે.)

હવે શિક્ષક સારમેય વિષે થોડી ઔપચારિક રચ્યા વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રશ્નોદ્વારા કરે છે. ધા. ત. કુકુરસ્ય મુલં દર્શય, લાક્ષ્ણં દર્શય । કતિ પાદાઃ કુકુરસ્ય । કુકુરસ્ય શૃંગં દર્શય । નાસ્તિ । કસ્ય અન્યસ્ય પ્રાણિનઃ શૃંગમ્ નાસ્તિ । અશ્વસ્ય । ૫૦

(૨) અપૂર્ણ :

(૧) શિક્ષક બોલે છે : કુકુર : અપૂર્ણ મહત્તરિતિ માંસં ચ મહત્તરિતિ । ગૂઢરાત્રીમાં અપૂર્ણ નો શો અર્થ થાય તે વર્ગમાં કોઈ હોશિયાર વિદ્યાર્થીને પૂછતાં જવાબ મળી જશે.

(૩) સેતુ :

શિક્ષક ચિત્રમાંના પાઠ્યાનો પૂલ બતાવી બોલશે. અયમ્ સેતુઃ । (પાટીયાં બતાવતો) એતે દારુપલકાઃ । પછી અર્થ દારુપલકસ્ય સેતુઃ એમ ફરીથી બોલશે.

(૪) પ્રસ્રવ :

શિક્ષક બોલે છે : અન્ન સેતોઃ અથઃ જલસ્ય પ્રસ્રાહઃ વર્તેતે । ઇયઃ જલસ્ય પ્રસ્રવઃ ।

(૫) મખળમ્

શિક્ષક બોલે છે : જનાઃ સારમેયં ગૃહે પાલયન્તિ । સ રાત્રીં ગૃહં રક્ષતિ । યદા ચૌરઃ આગચ્છતિ તદા સ મપતિ । કુકુરસ્ય શબ્દઃ 'મખળમ્' इति उच्यते ।

શિક્ષક ગૂઢરાત્રીમાં મપતિ નો અર્થ (વિદ્યાર્થી સમન્થા છે તેની ખાતરી કરવા) પૂછશે.

[૨] ઉદ્દેશવચન

શિક્ષક પાંદશિક્ષણનું ઉદ્દેશવચન બોલશે : અધુના અહં સારમેયસ્ય એકાં લખ્વીં કથાં કથયામિ । ચૂંચં સર્વં માં સાવધાન તથા શ્રુણુત ।

વિષય

પદ્ધતિ

[૩] પાઠનિરૂપણ

(૧) શિક્ષક આખીય કથા યોગ્ય હાવ-ભાવપૂર્વક અને હૃદયપારશુદ્ધિ બળનીને બે વાર વિદ્યાર્થીઓને કહી જતાવે છે.

(૨) પછીથી બોલે છે : હમામ્ એવ કથામ્ ઉદિસ્ય કાંધિત્યશ્રાન્તૃચ્છામિ ।

કુકુરઃ ઘટે વસતિ ।

અપૂર્ણં પસ્યતિ ।

પ્રસ્રવસ તટં ગચ્છતિ ।

સેતૌ તિષ્ઠતિ ।

આત્મનઃ પ્રતિચિન્મ્યં પસ્યતિ ।

સ ચિન્તયતિ ।

અન્યઃ કુકુરઃ જલે વર્તતે ।

તસ્ય મુખે અપૂર્ણઃ વર્તતે ।

તમ્ અપહરામિ ઇતિ ।

આત્મનઃ મુલમ્ ઉદ્ઘાટયતિ ।

અપૂર્ણઃ જલે પતતિ નિમગ્નતિ ચ ।

[૪] શિક્ષકનું વાચન

કુત્ર વસતિ કુકુરઃ ।

કિં પસ્યતિ કુકુરઃ એકસ્મિન્દિને ।

કુત્ર ગચ્છતિ અપૂર્ણં ધૃત્વા ।

કુત્ર તિષ્ઠતિ સ તદા ।

કિં પસ્યતિ જલે સ તદા ।

પ્રતિચિન્મ્યં દૃષ્ટ્વા કિં કરોતિ ।

કિં ચિન્તયતિ સઃ ।

કિં તદા સ કરોતિ ।

કિં ભવતિ તદા ।

શિક્ષક બોલે છે : હમામ્ એવ કથામ્ વાચયામિ । પુસ્તકાનિ કદવાલ્યત । પૂર્વમ્ સર્વે મામ્ અનુવાચયત । શિક્ષક બે વાર પાઠ વાંચે છે. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકની પાછળ વાંચે છે.

શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક બંધ કરવાનું કહે છે. 'શલ-ગપ' પાઠ્યાંગાં પહેલેથી લખી રાખેલા મનોયત્ન વિદ્યાર્થીઓ આગળ ખૂટતું મૂકે છે મનોયત્ન ખાલી જગ્યાઓમાં યોગ્ય શબ્દો મૂકવાનું, અવ્યવસ્થિત ગોઠવેલાં વાક્યોને ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવાનું, વગેરે હેતુ શકે. દા. ત.

અવ્યવસ્થિત ગોઠવેલાં વાક્યો

આપવાનો ક્રમ

અથઃ પતતિ અપૂર્ણઃ ।

(૬)

કોઽપિ કુકુરઃ અપૂર્ણં ધૃત્વા પ્રસ્રવસ તટં ગચ્છતિ ।

(૧)

કુકુરઃ મુલમ્ ઉદ્ઘાલ્યતિ તથા કતુંમ્ ।

(૫)

તત્ર આત્મનઃ પ્રતિચિન્મ્યં જલે પસ્યતિ ।

(૩)

પથ્યાત્ર સેતૌઃ મધ્યભાગે તિષ્ઠતિ ।

(૨)

તદા ચિન્તયતિ । અન્યઃ કુકુરઃ જલે વર્તતે ।

(૪)

અસ્ય મુખે અપૂર્ણઃ વર્તતે ।

અપહરામિ એનમ્ અહમ્ । ઇતિ ।

— પાઠ્યા પર લખેલા શબ્દો —

કુકુરઃ ।

સેતુઃ ।

પ્રસ્રવઃ ।

અપૂર્ણઃ ।

મધ્યભાગમ્ ।

પ્રશ્નોત્તર વિભાગ

કોઈ એક વિદ્યાર્થીને બહુવાના કોઈ પણ વિષયમાં રસ આવતો ન હોય અને જ્યારે જ્યારે બહુવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે કંટાળો ચડતો હોય તો તેના વિદ્યાર્થી માટે શું કરવું ?

આવો પ્રશ્ન એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં ઘણી યે વાર પુછાય છે એના જવાબો જુદી જુદી રીતે આપી શકાય. અહિં તો કશું જ બહુવાની જોને ધ્યાન નથી અને બહુનાં જોને કંટાળો આવે છે તેવા વિદ્યાર્થી સંબંધે પૂછવામાં આવ્યું છે. આપણે તેનો સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું.

બહુતરનો અર્થ આજે હવે વધારે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર રહે છે. આજની નિશાળામાં જે બહુવવામાં આવે છે તેને જ આપણે વિષયો બહુતર તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. નિશાળામાં બહુવવામાં આવતા વિષયો સિવાયના બીજા કોઈ પણ વિષયના બહુતરને આપણે બહુતર કહેતા જ નથી. આજની શાળાના અભ્યાસક્રમમાં મોટે ભાગે બુદ્ધિના જ વિષયો હોય છે. એ વિષયો બહુવવાની પદ્ધતિ પાંચુ અવૈજ્ઞાનિક અને કંટાળા ભરેલી હોય છે. માગાપને મન શાળામાં બહુવવાય તે જ બહુતર; એટલે ઘેર પણ તે જ વિષયોને હથેલા મારીમારીને બહુવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. શાળાના શિક્ષક પાસે વધારે હોડા વિચાર નથી અને વખત પણ નથી. સમાજનો વ્યવહાર એ વિષયોને જ પ્રતિષ્ઠા આપે તેવો બોલી રીતે ઘસાઈ ગયો છે. શિક્ષણની પદ્ધતિની સફળતા કે નિષ્ફળતા માટે દંડ, ધનામ કે લાલચ જેવી વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખવામાં આવે છે. બહુતરના મનને સમજવાનો કોઈ કશો જ પ્રયત્ન કરતું નથી. આ બધા સંયોગો બહુવાના બુદ્ધિના વિષયો તરફ બહુતરને વિમુખ કરે હોમાં શી નવાઈ!

બહુતર શાળાના જ વિષયોમાં પરિસમાપ્ત થતું નથી તે આજે હવે આપણે સમજી લેવું જોઈએ. શાળાના વિષયો બહુવવાની પદ્ધતિમાં ધરમૂળથી ફેરફાર થઈ જવો ઘટે છે. આજની પદ્ધતિ તો વિદ્યાર્થીને વિષયનો દુરગમ બનાવે તેવી છે. પદ્ધતિનો વિચાર એક કારે રાખીએ તો પણ બહુતર બાળક પોતાના જીવન માટેનો જરૂરી અભ્યાસ શાળાની આંર દિવાલોમાં જ નહિ પરંતુ શાળા બહારની દુનિયામાંથી અનેક રીતે કરી રહ્યો હોય છે તે આપણે સમજી લેવું જોઈએ. બુદ્ધિના વિષયોમાં છેક જ ઠોક ગણતો વિદ્યાર્થી હસ્તકળા કે હસ્તકારીગરીના વિષયોમાં સૈથી મોખરે આવી ઊભો રહેતો હોય છે, તેવો થોડો ધણો અનુભવ આપણે સૌ કોઈને હોય છે. આ લેખકનો પંદર વરસનો એક વિદ્યાર્થી અંગ્રેજ બીજા ધોરણથી આગળ ચાલી શકતો જ નહિ. બધા વિષયો એને ઝેર જેવા લાગતા. એના ઉપર બુદ્ધિમંદની છાપ મારવામાં કોઈ અચકાતું નહિ. એના માનસનો યોગ્ય અભ્યાસ કર્યા પછી એક ચોક્કસ ઉદ્યોગ તરફ તેને વાળવામાં આવ્યો. પરિણામ અમત્કારિક આવ્યું. એ એ ઉદ્યોગમાં મોખરે આવીને ઊભો રહ્યો. બુદ્ધિના વિષયોનો શત્રુ, હાથ કારીગરીના વિષયોનો મિત્ર બની ગયો. આપણે તો એજ જોવાનું રહે છે, કે બહુતર વિદ્યાર્થીના વિકાસ કઈ દિશામાં અને કેવી રીતે શક્ય બને.

બહુતરની સાથે કંટાળાના પ્રશ્નને જોડી દેવામાં આવે ત્યારે પણ આપણે શિક્ષકોએ પણ વધારે ઊંડા વિચાર માટે યોગી જનું ધર્તે છે. દરેક માણસને પોતાની પ્રગતિ માટે દરેક જાગૃતમાં એક સરખો રસ હોતો નથી. શાળામાં બહુવિધતામાં આવતા બુદ્ધિના દરેક વિષય તરફ એકધારે રસ અથવા તો એકધારે કંટાળો કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને આવ્યો હોય તેવા દાખલા બહુ જૂજ હોય છે. હા, બુદ્ધિના છ સાત વિષયોમાંથી એ ત્રણ વિષયો ગમે જ નહિ તેવું બનતું હોય છે ખરું. પ્રશ્નકાર પૂછે છે તે સૌ ટકા હકીકત હોય તો તેમ બનવાને માટે શિક્ષક અને શાળાની પરિસ્થિતિ જ મોટે ભાગે જવાબદાર હોય છે. શાળાનું બહુવિધતાનું ધોરણ જ એવું હોય છે કે જે વિષયમાં સુદર પ્રગતિ કરનારો વિદ્યાર્થી બીજા એ ત્રણ વિષયોમાં શિથિલ હોય અને એકાદ એ વિષયો તરફ છેક જ વિમુગ્ધ હોય તો તેને માટે આગળ વધવાનો કસો જ અવકાશ હોતો નથી. નથી શાળાની પ્રણાલિકા એને આગળ જવા માટે પ્રેરણા આપતી કે નથી શાળાનો શિક્ષક એના મનગમતા વિષયોમાં એને ઉત્સાહ પ્રેરતો. શાળાના કોઈ એક વિષયમાં પણ પ્રાપ્ત રહી જનાર વિદ્યાર્થીને પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ તો આખું વરસ જ બગાડવાનું હોય છે. પરીક્ષાપદ્ધતિ, શિક્ષણની રીતિ તથા માત્રાપ અને શિક્ષકોનો દુરાચાર, નહિ કુચિતા વિષયો તરફ વિદ્યાર્થીને એવી ખોટી રીતે અને પ્રણાલિ ધકેલે છે કે શાળાના સમય બહુતરમાંથી એનો રસ ઊડી ગયા વિના રહે નહિ. આજના બેઝૂદા ધોરણ એ એટલા માટે જ હાજરો અને હાજરો વિદ્યાર્થીઓને શાળાના અને તેથી વિદ્યાના શત્રુઓ બનાવ્યા છે. એ પરિસ્થિતિ ટાળવી એકલા શિક્ષકના હાથની વાત નથી. શિક્ષણના તમામ વિદ્યાલયોએ શિક્ષણનો આજે હવે તદ્દન નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો પડશે. શાળાનું શિક્ષણ સર્વવ્યાપી અને સમાજ ઉપયોગી અને તે માટેનાં નવાં ધોરણો ઊભાં કરવાં પડશે. બહુતરને શાળાના વિષયોમાં જ પૂરી રાખવાને બદલે એને બહાર કાઢવું પડશે.

‘નૂતનશિક્ષણ’ના ગ્રાહકોને દિવાળીની ભેટ

નૂતનશિક્ષણના ચાલુ વર્ષના ભેટ પુસ્તક ‘કેળવણીની કુશળતા’ના લેખક શ્રી. ચંદ્રભાઈ કા. વાટનું આણુભોલું મૌલિક પુસ્તક

માનસવિજ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ

‘નૂતનશિક્ષણ’ના ચાલુ ગ્રાહકોને માત્ર અડધી કિંમતે મળશે.

મૂળ કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

આજે જ તમારો નંબર લખી તમારી નકલ મંગાવો.

નવી દુનિયા કાર્યાલય

ગાંધીનગર અમદાવાદ

નોંધ : ટપાલથી મંગાવનારે ટપાલ ખર્ચના એ આના વધુ મોકલવા.

વ્યાખ્યાનોમાંથી કંઈક

કેળવણી અને વિશ્વશાન્તિ*

આજ કાલ યુરોપમાં યુદ્ધનાં વાદળ એટલાં બધાં વેરાં બન્યાં છે, આંતરરાષ્ટ્રીય શાન્તિ માટે ભલભલા મુત્સદ્દીઓ અને રાજકારણના અગ્રણીઓ એટલા બધા નિરાશ બન્યા છે, જેમને હંમેશાં માનવજાતિનું હિત સતત વસેલું છે તેવા વિચારકો-કવિઓ-ફિલસૂફી અને નેતાઓ ભવિષ્યના ગર્ભમાં શું છુપાયેલું છે તે વિશે અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ સચિન્ત નયને અને ધડકતે હૃદયે ચલાવી રહ્યા છે કે અત્યારે જો હું વિશ્વશાન્તિની વાતો કરું તો હું એક અવ્યવહારુ સ્વપ્નદશામાં ખપું. પણ છતાંય મને એટલો સતોષ છે કે જગતભરના બધાંય મુખ્ય ધર્મોએ વિશ્વશાન્તિનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં છે. હિંદુધર્મની સત્યયુગની ભાવના, મહાન પદ્મગંધર ઇશુખ્રિસ્તની ‘પૃથ્વી પર ઊતરેલા સ્વર્ગના રાજ્યની કલ્પના,’ જૈન ધર્મમાં નગરે પડતો ઉત્તરિષ્ઠી યુગનો ઉત્તરેષ્ઠ-આ સધળા પુરાવાઓ સાક્ષી પૂરે છે એક વાતની કે જગતના મહાન પદ્મગંધરો અને આધ્યાત્મિક વિભૂતિઓએ એક સુવર્ણમય આશા સેવેલી કે વિશ્વમાં શાંતિ સ્થપાય; માનવીઓ બાઈ બાઈ પેઠે આચરણ કરે, તો જગત સુખી, સંપત્તિશાળી અને વધારે રમણીય બને.

તે સ્વપ્નને પાર્થિવ ભૂમિકા પર ઉતારવા માટે માનવજાતિએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. ધર્મ, કલા, નૃત્ય, સંગીત, રચાપત્ય, કવિતા, સાહિત્ય, તત્ત્વચિંતન આ બધા પ્રયત્નો દ્વારા માનવ જાતિએ પેતાની બુદ્ધિ તથા લાગણીઓને વધારે શુદ્ધ, સંસ્કારી અને સફળ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે: જગતમાં વ્યવસ્થા પ્રવર્તાવવા માટે રાજકારણે જે કાયદાઓ રચ્યા છે તે પણ આવો જ એક પ્રયત્ન છે. નીતિના સિદ્ધાંતોનું ધ્યેય પણ એક જ છે; અને તે લોકસંગ્રહ, સમાજની સુવ્યવસ્થા, વિશ્વમાં શાંતિના સામ્રાજ્યનું સ્થાપન. પણ અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે મુત્સદ્દીઓ અને રાજદ્વારી નેતાઓ વિશ્વને શાંતિને પંથે પ્રગતિ કરાવી શક્યા નથી. આટઆટલા પ્રયોગો પછી પણ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે વેરઝેર, દ્વેષ, સ્વાર્થની સંકુચિત ભળો, કપટબાજી અને છળ ચાલુ જ છે. રાષ્ટ્રના કહેવાતા જોહુકમી નેતાઓ-હિટલર અને મુસોલીની જેવા-આંતરરાષ્ટ્રીય હિતના ચરમા પહેરી જગતને જેવા અસમર્થ નીવડ્યા છે; કૌટિલ્ય નીતિ અને છેતરપિંડી એ રાજકારણી પુરુષોમાં આવડત ગણાતી આવી છે. એ રીતે જોતાં, વિશ્વમાં શાન્તિ સ્થાપવાનો દિવ્ય હેતુ સફળતાથી સિદ્ધ કરી, માનવ જાતિને ઉત્ક્રાંતિને ઉપરે પગથિયે લઈ જવામાં, મુત્સદ્દીઓ અને રાજદ્વારી પુરુષો નિષ્ફળ ગયા છે એમ કહીએ તો તે કેવળ નક્કર હકીકત છે.

હું ઉપર જણાવી ગયો તે પ્રમાણે ધર્મ, કલા, નીતિ, સાહિત્ય, વગેરે કેળવણીના જ પ્રકારો છે. મનુષ્યનો શારીરિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક-સર્વાંગી વિકાસ સાધવો, અને એ રીતે તેને વધારે ને વધારે સંપૂર્ણ મનુષ્ય બનાવવો એ કેળવણીનું ધ્યેય છે. આ રીતની કેળવણી આપવામાં, આપણે વિદ્યાર્થીઓને આપોઆપ સારા અને સફળ શહેરી બનાવવામાં પણ સાહાય્ય કરીએ છીએ. બીજા દેશોનું સાચું જ્ઞાન આપવાથી, તેમના ધર્મ, સાહિત્ય, કલા વગેરેનો સમજણપૂર્વક અને સહાનુભૂતિભર્યો અભ્યાસ કરવાથી, આપણને એક એવું નેત્ર મળે છે કે જેની મદદ વડે આપણે આપણા પડોશી રાષ્ટ્રને વધારે સારી અને સાચી રીતે સમજી શકીશું, અને સાચું જ્ઞાન આપણા

અંધકારનાં પડળ દૂર કરશે, એટલે આપણે તે દેશને અને તે દેશના રહેવાસીઓને આહી શકીશું. આનું સીધું પરિણામ એ આવવાનું કે આપણે તેમના ગુણોની કિંમત આંકીશું, તેમની ખાસિયતો માટે માન અને આદર્ય ધરાવીશું; અને તેટલા પ્રમાણમાં આપણામાંથી તેમને માટે દેખ, તિરસ્કાર વગેરે ઓછાં થઈ આખરે નિર્મળ થશે. આ વિશ્વશાન્તિના પ્રયત્નમાં આવશ્યક પ્રયત્ન થયેલું.

આમ કરવું એ કેળવણીકારેથી નેટલું શક્ય છે તેટલું જીવનના ખીન્ન કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા પુરુષથી નથી. બાલમંદિરો, પ્રાથમિક કેળવણી, માધ્યમિક કેળવણી અને વિદ્યાપીઠની કેળવણી-આટલા પ્રયત્નો દરમિયાન, માનવી લગભગ અઢી વર્ષની ઉંમરથી તે બાવીસ વર્ષની ઉંમર સુધી કેળવણીકારોના હાથમાં સોંપાયેલો છે. તે દરમિયાન આપણે આપણને છટ લાગે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી શકીએ છીએ, છુટ લાગે તેવો જ્ઞાનબંધાર વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પીરસી શકીએ છીએ, દિવાલવડ અને કલ્યાણકારી ભાવો-લાગણીઓ-ભીંમીઓ અને આવેગોનું સિચન કરી શકીએ છીએ, જગત તરફ અને પડોશી રાષ્ટ્રો તરફ-અરે, જીવન સમગ્ર તરફ એક નવીન વલણ અને નવીન દૃષ્ટિબિંદુ સ્થાપન કરી શકીએ છીએ અને આટલું થાય, તો પછી બાકી શું રહ્યું? એવા રંગથી રંગાયેલો તે માનવી આપણે નિશ્ચિત કર્યું હોય તેવા પ્રકારનું જ જીવન મોટે ભાગે જીવે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. પછી જાણે તેના જીવનની ગતિમાં થોડીક ચિત્રવિચિત્રતાઓ અને ફેરફારો હોય! પણ મુખ્યત્વે તો આપણે હેતુ સિદ્ધ થતાં જો આપણે માનવસ્વભાવમાં આવા પ્રકારનું પરિવર્તન કરવાની શક્યતામાં માનતા જ ન હોત, તો આપણે શિક્ષકોના ધર્મો ધ્યાનરો થે ફગાવી દીધા હોત!

ત્યારે આ રીતે જીવનને વલણ આપના માટે, વિશ્વશાન્તિનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે, આપણે શાળામાં કયાં બેસવાનું પગલાં લઈ શકીએ? રાષ્ટ્ર પરત્વે આપણે ઇતિહાસના શિક્ષણમાંથી કોમી નિષ્પાદના વિષય દૂર કરી શકીએ. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાંથી ઉચ્ચ તરત્વે આગળ કરી, તેમનું મુક્ત્યાંકન કરતાં શીખી અને શીખવી શકીએ. જગનના બધા જ દેશોએ જે ધર્મોને અપનાવી લીધા છે તે બધા ધર્મોનો સગન્વય કરી, તેમનાં મૂળતત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી, સર્વધર્મોના સાચા સ્વરૂપની સમાનતા પર ઝોક મૂકી શકીએ. કલા, સાહિત્ય, તત્ત્વચિંતન, અને વિજ્ઞાનની અનેક શોધો એ તો સમગ્ર માનવજાતિનો મહામૂલો સર્વસામાન્ય વારસો છે-તે વાત પર ભાર મૂકી, બધા જ દેશના માનવીઓ, ઉત્કૃષ્ટિની યાત્રામાં, સમાન યાત્રીઓ છે, માટે તેમણે સૌએ એકને દુઃખે દુઃખી અને ખીન્નને સુખે સુખી થતાના પ્રયત્નો કરી, તેવી ઐક્યભાવના કેળવવી જોઈએ. તે સત્ય આપણે વિદ્યાર્થીઓની રંગરંગમાં અને ચાલુએ ચાલુમાં દસાની શકીએ છીએ જેમ સમૂહસંગીતમાં બધાં વાજિત્રો એકરૂપ થઈ, પોતપોતાનો વિલક્ષણ ફાળો આપી, એકસરતા સાધે છે અને તેથી સંગીતને વધારે આહ્વાદક અને સમૃદ્ધ બનાવે છે, તેવી જ રીતે દરેક પ્રજાનો પોતાનો વૈયક્તિક વિલક્ષણ ફાળો માનવજાતિની પ્રાપ્તિઓના ઝડોળને વધારે વિશાળ, સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યમયો બનાવે છે-એ સત્ય આપણે દૈનિકપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખી અને રખાવી શકીએ છીએ. વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તો તદ્દન બિન-અંગન અને અવૈયકિતક છે. આ રીતે આપણે માનવજાતિમાં સમાન ઉદારતા અને જ્ઞાનની નિરપૂલ ક્ષુધા જગાવી શકીએ છીએ.

હું ગાનું છું કે આમ કરવાથી જે મુત્સદ્દીઓ નથી કરી શક્યા, તે કેળવણીકારો કરી શકશે. માત્ર તે દક્ષિત કામ છે, ક્ષુદ્ર ધંધાદારીઓ છે એવો તેમનો ભ્રમ તેમણે ફગાવી દેવો પડશે; અને તેને માટે સાચો પ્રયત્ન, આત્મશ્રદ્ધા, આજીવન અભ્યાસીપણું, વગેરે અનેક ગુણોની સાગમી તેમણે એકઠી કરવી પડશે.

[૨]

અઢાર વર્ષ સુધીની ઉમ્મરના અંગ્રેજ છોકરાની કેળવણી*

અંગ્રેજ છોકરાને અઢાર વર્ષ સુધીની કેળવણી ઘણી મિત્ર મિત્ર રીતે મળી શકે છે અને તે મળવાનો આધાર તે છોકરાની હેશિયારી અને તેના સંજોગો ઉપર છે.

૨ થી ૫ વર્ષ સુધીનું બાળક ધ્યાન માગે છે; પણ તેને લાપક ધ્યાન બધી જગ્યાએ તેને નથી મળતું અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ગરીબ માણસોનાં બાળકોની શારીરિક ખીણવણી અમુક અંશે અવરોધાય છે. આ બાબત ઉપર કુ. માર્ગચેટ મેકમીક્ઝનનું 'ધ્યાન ખેંચાયું' અને અડગ ધૈર્ય' અને પ્રતિકૂળ સંજોગો સાથે સામનો કરી તેણે નર્સરી સ્કૂલની સ્થાપના લંડનમાં કરી. જે બાળક ઘરે એકલું રહી બાળસમાજના લાભો ગુમાવી એકલપેદું થવાની વૃત્તિ સેવે તે જ બાળક આ બાળમંદિરમાં ખીજાં બાળકો સાથે હળીમળી આનંદકારા પોતાના શરીરની સંભાળ લેનાં શીખે છે. જે પ્રેમની ઝોને જરૂર છે તે પ્રેમ ઝોને આ શાળામાં મળે છે, અને પ્રેમ બતાવવાની એની વૃત્તિ પણ ત્યાં પોષાય છે. આવી જાતની શાળાઓ જે કે હજુ ઘણી મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં નથી તેમ છતાં તેમની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ છે અને તેમની સંખ્યા વધતી જાય છે.

આવી શાળાને લાભ નહિ મેળવી શકતું બાળક પ્રાયમિક શાળાના બાળકિભાગમાં ૩ થી ૫ વર્ષ સુધી જઈ શકે છે. ત્યાંનું પણ વાતાવરણ બાળકોને આનંદ મળે અને રમતગમતથી પોતાની વલણ મળે એવું છે. આ શાળા બાળકેન્દ્રિત [Child centred] છે, પણ એમાં શિક્ષકોએની જરૂર છે અને શિક્ષકોએને કેળવણી આપવા પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે.

૫ થી ૭ વર્ષ બાળક પ્રાયમિક શાળાના નીચલા ભાગમાં માગે છે. આ અરસામાં એને ખાસ વર્ગશિક્ષણ આપતું નથી પણ એ થોડી ઘણી વસ્તુઓ આપ મેળેજ શીખી લે છે. ૭ વર્ષની ઉમ્મરથી એની કેળવણીનો એક નવો ભાગ શરૂ થાય છે. ૭ થી ૧૧ સુધી એ દાખલા ગણતાર, લખતાર અને વાંચતાર શીખે છે અને ૧૧ વર્ષે એના જીવનની ઘણી અગત્યની પરીક્ષા આપવા માટે તૈયાર હોય છે, આ પરીક્ષા એક જાતની ચાળણીની ગરજ સારે છે. માધ્યમિક શાળાનું શિક્ષણ દરેક બાળક ન પચાવી શકે એ વાત જાણીતી છે અને દરેક બાળક પાછળ તેવી કેળવણી આપવા ખર્ચ કરવો નકામો છે એમ માની, તે કેળવણી લઈ શકવાની જેની હેશિયારી હોય તેનાં જ બાળકો તે શાળામાં જાય એ દૃષ્ટિએ આ પરીક્ષા રાખી છે. એમાં એક ઈંગ્લીશ લેખિત પેપર, એક ગણિત (થોડું બીજગણિત પણ), અને તે ઉપરાંત બુદ્ધિની કસોટી, તથા શિક્ષકોના અભિપ્રાય. આ ચાર મળી બાળકોની પસંદગી કરવામાં આવે છે. સૌથી હેશિયાર છોકરાઓ માધ્યમિક શાળાઓમાં ત્યાંની ખાલી જગ્યા પ્રમાણે જાય છે. ત્યાં તેમને ફરજિયાત ૧૧ થી ૧૬ વર્ષ સુધી રહેવું પડે છે. આ અરસાને છેડે તેમને પ્રથમ શાળાંત પરીક્ષા આપી તેમાં પસાર થઈ એક સરટીફિકેટ આપવામાં આવે છે. તેનાથી તેમને નોકરી મળવી સહેલી પડે છે. એટલે આપણા મેટ્રીકના સરટીફિકેટ જેવી જ ગરજ તે સારે છે. ૧૬ થી ૧૮ વર્ષ સુધી પણ છોકરાઓ ત્યાં રહી શકે છે, અને દ્વિતીય શાળાંત પરીક્ષા પસાર કરી શકે છે, આ પરીક્ષાથી તેમને યુનિવર્સિટીની ઈન્ટરમીડીએટ પરીક્ષા આપવી પડતી નથી.

* સૂરતના નૂતનશિક્ષણ સંધને આશ્રયે શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દેસાઈએ આપેલા બ્યાખ્યાનનો સાર

જે બાળકો આવી શાળામાં ન જાય તેમને માટે શહેરોમાં સેન્ટ્રલ સ્કૂલ નામની નવી જાતની શાળાની ગોઠવણ છે. આ શાળાઓની વલણ વ્યાપારી અથવા ઔદ્યોગિક હોઈ, પોતાની વલણ પ્રમાણે એમનો શિક્ષણક્રમ ચોખ્ખો છે. અને તેમને મુખ્ય આશય બાળકની કેળવણીને ઉપયોગી દિશા તરફ વાળવાનો હોય એમ લાગે છે. તેમાં પરીક્ષાઓ હોતી નથી અને તેથી શિક્ષકોની સ્વતંત્રતા વધારે કઠી સકાય તથા પ્રયોગ કરવાની તક વધારે મળે છે. આવી શાળાઓ શહેરોમાં જ ચાલી શકે છે.

જે બાળક ઉપરની એક શાળામાં ન જઈ શકે તેને માટે સીનિયર સ્કૂલ નામની સંસ્થા છે. શહેરોમાં તેના વિદ્યાર્થીઓ હોશિયારીનાળા નજરે પડે શકે કારણ કે બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ પહેલી જે શાળામાં ચાલ્યા ગયા હોય છે. આ શાળામાં તે બાળકને સામાન્ય વિષયો જ શીખાવવામાં આવે છે અને કોઈ ખાસ જાતની વલણને સ્થાન નથી. પણ ગામડાની સીનિયર સ્કૂલમાં વસ્તુરિચિતિ જુદી છે. આજુબાજુના જીવન સાથે શાળાનું શિક્ષણ સંબંધ રાખે છે અને બાળકો ખેતીવાડી, ઇત્યાદિ કામો જાતે જ કરતાં શીખે છે. શહેરની સીનિયર અને સેન્ટ્રલ શાળાઓમાં પણ છેકરાઓને હાથકામ અને હુન્નરઉદ્યોગને લગતું શિક્ષણ પણ મળે છે કોઈક પ્રગતિમાન સંસ્થાકોએ હવે નવી જાતની શાળાઓ ચલાવવી શરૂ કરી છે. તેમનું નામ ગ્રામવિદ્યાલય [Village Colleges] છે. આ શાળા દસગાર ગામડાંની શાળા છે. અને આ બધાં ગામડાઓમાંથી બાળકો ત્યાં આવે છે. તેમને માટે વાહન બદાયેસ્ત રાખવામાં આવ્યો છે. બપોરે જમવા માટે ત્યાં ગોઠવણ હોય છે. શાળાનું મકાન સુંદર હોય છે અને તેના ફરતે ખૂબ બુદ્ધી જમીન હોવાથી બાળકો ખેતીવાડીનું કામ પણ તેમાં કરી શકે છે. બાળકોના શિક્ષણ ઉપરાંત તેઓ ગામડામાં સામાજિક જાનનાં કેન્દ્રો બનવા પણ પ્રયત્ન કરે છે. અને આ ગામડાં મોટી ઉમરનાં બાલકો પણ ત્યાં વારંવાર સાંજે મળે છે.

આટલે સુધીની વાત સામાન્ય જનતાના બાળકની યર્ષ. પણ તે ઉપરાંત રાજ્યની મદદ સિવાય નવાતી ત્યાંની વિશ્વવિખ્યાત શાળાઓ છે. તેમનું નામ પબ્લીક શાળાઓ છે અને તે નામ જરા બગાડેલું છે. આવી શાળાઓમાં ઇટન અને હેરોની કાળજૂની શાળાઓ આવી જાય છે. ખરી સ્વતંત્રતાનો આનંદ મળતી આ શાળાઓ, કેળવણીના ફિરકતાઓનાં સેવાધામો યર્ષ પડી છે. આરનોલ્ડ, ક્રીગ, સેનડરસન, ઇત્યાદિ પ્રધાનાચાર્યોનાં નામ કેળવણીના ઇતિહાસમાં જાણીતાં છે. અને સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં કેળવણીનું કામ કેવી સરસ રીતે યર્ષ શકે છે તેના આ જીવંત દાખલાઓ છે. જૂની પ્રજાસિદ્ધાંતોને વળગી રહેવાની તેમની ઇચ્છા હોવાથી એના વિદ્યાર્થીઓનાં વર્તન અને વેશમાં આપણને વિચિત્રતાઓ માલૂમ પડશે. હેરોની ચપટી અને બેકોન તથ્યસક્ષાંતી ટોપી, ઇટનની લાંબી ટોપી, કાષ્ટર હેડપીટકના લાંબા ઝખ્ખા અને નારંગી મોર્બ, દરેક શાળાના બ્યક્તિત્વની સાક્ષી પૂરે છે અને આ પ્રજાસિદ્ધાંત પ્રત્યેના પ્રેમ સાથે પ્રગતિમાન દુનિયાથી દૂર રહેવાની તેમની ઇચ્છા નથી. વિજ્ઞાન શિખવવા પ્રત્યે વિમુખ શાળાઓમાં આજે વિજ્ઞાન શિખવવા માટે સારામાં સારી સામગ્રી છે. વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે ત્યાં ફરજ પાડવામાં આવે છે, અને તેમના આ શાળામાં ૧૩ થી ૧૮ વર્ષ સુધીના રહેવાસ દરમિયાન શાળાનાં જીવન સાથે પોતાનું જીવન એકત્રીત કરી ઘણે ભાગે શાળાપ્રેમી યર્ષ તેઓ તેને છોડે છે. તેનું ચિસ્ત લાક્ષણિક છે અને બજાર બજાર ઉપરાંત ચારિત્ર્યધર અને જીવન સારી અને ઉપયોગી રીતે જીવી જાણવાની કેળવણી માટે ત્યાં અડકતરો પણ સંયોગ પ્રગટે છે. વિલાયતના પેસાદર કુટુંબના છેકરાની કેળવણીમાં આવી શાળાઓનો ભાગ ઘણો જ મોટો છે.

ગમે તેવા સંજોગ વચ્ચેના બાળકની કેળવણી સાથે તેની શારીરિક સંભાળ માટે રાજ્ય તરફથી ખાસ ગૌહવણ છે. બાળકના શાળાજીવનમાં તેની ત્રણ વખત દાકતરી તપાસ થાય છે. એક દાખલ થતાં, બીજી આઠ વર્ષે, ત્રીજી બાર વર્ષેની ઉમ્મરે. બાળકના રોગો ઇત્યાદિ માટે તેનાં માથાપને ખર્ચ કરવામાં આવે છે. ગરીબ માથાપનાં બાળકો માટે રાજ્ય તરફથી દાકતરી મદદનો પ્રયત્ન છે કોઈક જગ્યાએ રાજ્ય તરફથી બાળકોને ખોરાક આપવાની પણ ગોઠવણ થઈ છે. તેમ જ શાળાનાં બધાં બાળકોને સારું દૂધ અડધી કિંમતે દિવસમાં બે વાર મળે એવી જોગવાઈ ત્યાં દરેક જગ્યાએ છે.

*

બાળકના શાળાજીવનમાં શિક્ષક પણ અગત્યનો ભાગ હોઈ વિદ્યાવતના શિક્ષક વિશે પણ થોડો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૦ પહેલાંનું શિક્ષકજીવન દુઃખમય હતું. પગાર ખૂબ ઓછા હતા. પેન્શનની ગૌહવણ નહિ હતી. ધીમે ધીમે વસ્તુસ્થિતિ સુધરતી ગઈ અને ૧૯૨૫ માં માધ્યમિક શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકનો સરેરાશ પગાર મહિનાના લગભગ ૪૧૫ રૂપિયા અને મુખ્ય શિક્ષકનો પગાર સરેરાશ ૮૩૨ રૂપિયા હતો. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને શાળાઓમાં શિક્ષકો કરતાં શિક્ષિકાઓની કુલ સંખ્યા વધારે છે અને પગાર ઓછા છે. પગાર વધવાનું મુખ્ય કારણ તેમનું સઘનજ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષક સંઘ [National Union of Teachers] એટલે એક જગતી સંસ્થા. બધા જ શિક્ષકો લગભગ એના સભ્યો. એ સંઘ પાસે મોટું ફંડ, બીમાની સંગીન થેજનાઓ અને બીજી વ્યવસ્થાઓ છે. હાલમાં જે બર્નહામ ધોરણે પગાર અપાય છે તે બર્નહામ કમિટીમાં ૫૦ ટકા સભ્યો આ સંઘમાંથી છે આ સઘનજ સાથે તેનું સંબંધિત છે, અને પોતાના ધંધાની આબરુ વધે એવું વર્તન છે, તથા ધંધાની શક્યતાની ખાતરી છે. શિક્ષકને સ્વતંત્રતા જોઈએ છે તે મળે છે. બાળક અને શિક્ષક વચ્ચે અસલનું અંતર હવે દૂર થતું જાય છે. વધારે અનુભવવાળો મિત્ર ઓછા અનુભવવાળા અને જીવન શરૂ કરનાર મિત્રને જે રીતે દોરવા પ્રયત્ન કરે છે તેવી જાતનું વર્ગજીવન તરફ વૃત્તિ વધારે દોડતી જાય છે. અસહનતા વ્યવસ્થા ભળવવાના પ્રયત્નને શિસ્તનું ખોટું નામ આપી જે બાળક ઉપર જુલમ થતો અને તેની જીર્ણિત કચડી નાખવામાં આવતી તેનો ખ્યાલ પણ હવેના શિક્ષકમાં ન આવી શકે. આ બધાં સાથે શિક્ષક જે જાતની નિયંત્રિત સ્વતંત્રતા માગે છે તે તેને મળે છે અને કારકુની કામમાંથી તે ઘણે ભાગે મુક્ત છે. સમાજમાં તેને માનનું સ્થાન છે કારણ કે તેને સારો પગાર મળે છે અને શિક્ષકનો ધંધો એ બીજા વધારે આવકવાળા ધંધાઓ કરતાં કિંમતમાં ઊંચે એવો નથી એવી શિક્ષકમાં શ્રદ્ધા છે.

સમાચાર સંગ્રહ

— સપ્ટેમ્બરની રોજનીશી —

તા. ૧—સરતની ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલના નિવૃત્ત હેડમાસ્ટર શ્રી. જી. પી. શ્રોફતું ૬૭ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું છે.

મુંબઈ સરકાર નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં લશ્કરી તાલીમ આપવાની યોજના પર વિચાર ચલાવી રહી છે. હાલમાં ઇલાકામાં લશ્કરી તાલીમ આપતી સંસ્થાની સંખ્યા બે છે. એક સંસ્થા પૂનામાં અને બીજી નાસિકમાં છે. પૂનાની સંસ્થામાં તાલીમ લઈ રહેલાની સંખ્યા ૬૮ છે. નાસિકમાં ૧૩૩ ની સંખ્યા છે.

તા. ૪—પૂનાની એંજીનીયરીંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બાપણ કરતાં મુંબઈના વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરે જણાવ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓએ આમણાઓમાં જઈ પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ આયોદ્યાર માટે કરવો જોઈએ. જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં હિંદી ભીઓએ બ્રૂમાવ્યું છે બ્યારે એંજીનીયરીંગ કોલેજમાં એક પણ ભી વિદ્યાર્થી નથી એ તરફ પણ શ્રી. ખેરે ઉસારો કર્યો હતો.

તા. ૬—સિંધની સરકારે તીમેલી કમિટીએ કેળવણીમાં વધારે નાણાંનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરી છે. બ્યારે મુંબઈ અને પંજાબમાં કુલ આનકનો અનુક્રમે ૧૬.૩% અને ૧૪.૩% સરકાર કેળવણી પાછળ ખર્ચે છે, ત્યારે સિંધની સરકાર ફક્ત કુલ આવકના ૮.૫% જ કેળવણીને માટે ખર્ચે છે.

તા. ૮—કેળવણીને વ્યવહારુ જનાવવાના હેતુથી મુંબઈ સરકાર માધ્યમિક શાળાઓના ઉપલા વર્ગોમાં વ્યાપારી શિક્ષણ આપવા યોજના ઘડી રહી છે. આ યોજનાનો અમલ પહેલાં ૧૯ સરકારી શાળાઓમાં થશે. માધ્યમિક શાળાઓમાં હિંદીને ઔચ્છિક વિષય નગીકે દાખલ કરવા પણ સરકારની ધારણા છે.

તા. ૯—મુંબઈ કોર્પોરેશનના એક ઓદેશરે જણાવ્યું છે કે મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીની શાળાઓમાં ભણતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત દૂધ આપવાના પ્રશ્ન પર વિચારણા થઈ રહી છે. આ કાર્ય માટે દર સાલ એક લાખ સાઠ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થશે.

તા. ૧૧—પ્રાથમિક કેળવણીની આવરકતા દર્શાવતું એક ચલચિત્ર તૈયાર કરવા મુંબઈ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ કમીટીના સભ્ય શ્રીમતી ગાંધિની સુકથકરે સચના કરી છે.

તા. ૧૩—કાનપુરમાં પુખ્ત ઉંમરના માણસોને અક્ષરજ્ઞાન આપવા ત્રણ શાળાઓ ખૂલી છે. બધું મળીને ૧૫૦ માણસોને તેમાં શિક્ષણ અપાય છે.

તા. ૧૭—યુક્ત પ્રાંતની સરકારે કાયદાના શિક્ષણમાં ફેરફાર કરવા નીમેલી કમિટીએ પોતાની બલામણી રજૂ કરી છે તે બલામણી નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) વિશ્વવિદ્યાલયમાં કાયદાના શિક્ષણ માટે એ વર્ગનો અભ્યાસક્રમ રાખવો.
- (૨) એ અભ્યાસક્રમ પૂરે થયા પછી એક વર્ષ સુધી કાયદાનું વ્યવહારુ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) આ નીતની તાલીમ લીધેલાઓને જ વકીલાત કરવાની સનદ આપવી.

તા. ૧૮—અગાળાના વડા પ્રધાન મિ. ફ્રેન્કલિન હેકે હિંદના વાઇસરોય સાથે મધ્યસ્થ સરકારે અગાળાની પ્રાન્તિક સરકારને પ્રાથમિક કેળવણી મદત આપવા માટે મદદ કરવી જોઈએ, એવી મંત્રણા કરી હતી.

અગાળાના ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન દરેક કોલેજના આચાર્ય પર એક યાદી મોકલી જણાવ્યું છે કે કોલેજમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ જાહેર પ્રતિષ્ઠામાં ભાગ લે એ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. કલકત્તાની કોલેજોમાં હમણાં જ પડેલી વિદ્યાર્થીઓની હડતાળ અંગે આ યાદી મોકલ્યાઈ હોય એમ મનાય છે.

તા. ૨૨—કરાંચીના ૩૦૦ મ્યુનિસિપલ શિક્ષકોએ ત્યાંની સ્કૂલ બોર્ડ સામે વિરોધી દેખાવો કર્યા હતા. શિક્ષકોને અપાતાં બધ્યાં ઓછાં કરવા માટે નિર્ણય થયો હતો તેથી આ દેખાવો થયા હતા.

મુંબઈ સરકારે છલાકામાં હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં પાંચમા, છઠ્ઠા, અને સાતમા ધારણોમાં, અને માધ્યમિક શાળાઓના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ધારણોમાં હિંદીનું શિક્ષણ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવશે. સરકાર માન્ય એવી બધી શાળાઓમાં શિક્ષણ ફરજિયાત રહેશે, પરંતુ દેવનાગરી લેખન ઉર્દુ એ બંને લિપિમાં શિક્ષણ અપાશે. લિપિની પસંદગી વિદ્યાર્થી કરશે. શિક્ષણના વાહન તરીકે તો ગાનુભાષા જ રહેશે. હિંદુસ્તાનીનું માન વધારાની લાખકાત માટે રહેશે. સરકાર આ સંબંધમાં હવે પછી વિગતે હુકમો બહાર પાડશે પણ તે દરમિયાન શિક્ષકો ને પાઠ્યપુસ્તકો સંબંધી વિચાર ચલાવે છે. સરકારે આ અંગે શ્રી. દત્તો વામન પોદારને પ્રમુખપદે પાઠ્યપુસ્તક સમિતિ નીમી છે. તેમાં ચૂંચરાતના શ્રી. નરહરિ પરીખ અને શ્રી. બ્રિજેન્દ્રલાલ અક્કડનો પણ સમાવેશ થાય છે.

તા. ૨૪—સરતમાં પી. જે. તાલિયારખાન 'સ્કાઉટ હટ'માં સ્થાનિક સ્કાઉટ એસોસિએશનની સામાન્ય સભા મળી હતી. એ સભામાં બેલાદના નવાજ સાહેબને પ્રમુખપદે સ્થાપી, હિંદુસ્તાન સ્કાઉટ એસોસિએશનમાં સ્થાનિક બોયઝ સ્કાઉટ એસોસિએશનનું રૂપાંતર સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. શ્રી. સુતરીયા અને શ્રી. દર આ સંસ્થાના મંત્રીઓ તરીકે નિમાયા છે.

તા. ૨૫—સરતના લોહાણા વિદ્યાર્થી મંડળના આશ્રય હેઠળ જાપાની પરિવારજનક ડૉ. મુકરજીએ 'જાપાનમાં કેળવણી' એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું.

— શિક્ષક મંડળોના સમાચાર —

મુંબઈ છલાકા માધ્યમિક શિક્ષકસંઘ : આ સંઘની કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠક તા. ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ને દિને મુંબઈમાં મળી હતી. તેમાં નીચેનાં કામો થયાં હતાં : [૧] માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદની સરતમાં ભરાનાર બેઠકની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવા મુંબઈ સરકારના ચૂકમંત્રી શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી અથવા શ્રી. બૂલાભાઈ દેસાઈને વિનંતિ કરવાનું નક્કી થયું હતું. [૨.]

પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે પ્રો. ધનંજય રામચંદ્ર ગાડગીળ, ડૉ. આર પી પરાંજયે અથવા પ્રો. ખુશાલ તલકશી શાહને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. [૩] સતારા જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષકસંઘને તથા નવસારી શિક્ષકસંઘને ગાન્ય કરવામાં આવ્યા હતા.

તે જ દિવસે સંઘની કાઉન્સિલની બેઠક મળી હતી. તેમાં સંઘના બંધારણમાં થોડા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હતા વળી સ્થાનિક મંડળોને ગાન્ય કરવા માટેના નિયમો ધડવાને એક પેદાસમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

પરિપક્વતાં ૨જૂ થનાર હરાવેલી ચર્ચા કરી તેને હેવટનું સ્વરૂપ આપવાને કાઉન્સિલની એક સભા તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ને દિને સવારે નવ વાગે સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલ [નાનપુર, મેરત] માં મળશે.

નૂતનશિક્ષણસંઘ, સુરત: તા ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ ને દિને સંઘના આશ્રમ હેઠળ તાજેતરમાં જ લંડન યુનિવર્સિટીના ટીચર્સ ડિપ્લોમા મેળવી પાછા ફરેલા સંઘના સભ્ય શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર ડાહ્યાભાઈ દેસાઈએ ' અઢાર વર્ષની ઉંમર સુધીના અંગ્રેજ યુવકની કેળવણી '—એ વિષય પર શ્રી. ચન્દ્રવંદન શાહને પ્રમુખપદેથી રસિક ને માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાનને ટૂંક સાર અન્યત્ર જાપ્યો છે. વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયા પછી હાજર રહેલા શિક્ષકભાઈઓએ ઇંગ્લંડના શિક્ષકો અને તેમની સ્થિતિ વિષે અનેક પ્રશ્નો પૂછી સરસ માહિતી મેળવી હતી.

ખેડા જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષકસંઘ : આ સંઘના આશ્રય હેઠળ ખેડા જિલ્લાની સઘળી માધ્યમિક શાળાઓમાં કામ કરતા સર્વે શિક્ષકભાઈઓનું એક સંમેલન રનિવાર તા. ૧૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ ને રોજ આણંદની ચરોતર એડ્યુકેશન સોસાયેટીના મકાનમાં શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરના પ્રમુખપદે મળ્યું હતું. લગભગ ૧૨૫ શિક્ષકોએ હાજરી આપી હતી. આર સી. હાઇસ્કૂલ, અમદાવાદના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી. બાપાલાલ દલાલે ' Psychology in Education ' ઉપર, નડિયાદના શ્રી. વિદ્યુતભાઈ કન્યાવિદ્યાલયના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી દેસાઈભાઈ નાયાભાઈ પટેલે ' રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને સ્ત્રી યોજના ' ઉપર અને ખેડાની એડવર્ડ મેમોરિયલ હાઇસ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી. શાંતિલાલ ઠાકરે ' Education and World Peace ' ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. નડિયાદની ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલના સૈમન્યથી ' લંડન ' અને ' એકપૂટ એપેન્ડીસાઇટીસ 'નાં ચલચિત્રો બતાવવામાં આવ્યાં હતાં.

તે ઉપરાંત સંમેલને નીચેના બે હરાવે પસાર કર્યા હતા. ૨મી તેમજ ઉપાધારનો કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. આવો રસિક ને વૈવિધ્યના કાર્યક્રમ યોજવા બદલ આ સંઘના આગેવાનોને ધન્યવાદ ધટે છે.

ઠરાવ ૧:

" માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો સાદુ યગારનું નિશ્ચિત ધોરણ અને પ્રો. ફ. ની યોજના હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત મુબઈ સરકારે સ્વીકારીને તેને અંગે જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેને માટે ખે. જિ. મા. શિ. સં. ની આ સામાન્ય સભા મુબઈ સરકારને આભાર માને છે અને આગ્રહભરી વિનંતી કરે છે કે મુબઈ સરકાર વેતનનું નિશ્ચિત ધોરણ હરાવે, અને પ્રો. ફ. ની ચોક્કસ યોજના કરે અને એનો અમલ દરેક માધ્યમિક શાળા પાસે વહેવામાં વહેલી તકે ફરજિયાત કરાવે."

કરાવ ર:

“ જે શાળાના શિક્ષકોનાં બાળકો તે જ શાળામાં અભ્યાસ કરતાં હોય તેમને શાળાના સંચાલકોએ શી લીધા સિવાય બહુવર્ગનાં જોઈએ એ સિદ્ધાંતને અનુસરવા આ સમા સંચાલકોને વિનંતિ કરે છે અને તેના પ્રથમ પગથિયા તરીકે રૂ. ૬૦ થી વધુ ન હોય એવા પગારવાળા શિક્ષકોનાં બાળકોને વગર શીએ બહુવર્ગનાં ધોરણ તાર્કાલિક દાખલ કરવાને આ સમા આમદવારી વિનંતિ કરે છે.”

— મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ • સૂરત —

આ પરિષદનું તેરમું અધિવેશન સૂરતમાં તા. ૧૭, ૧૮, ૧૯ મી ઓક્ટોબરે બરાનાર છે એવી જાહેરાત આત્યાર આગમ્ય થઈ ચૂકી છે. પરિષદની વ્યવસ્થાનો ભાર સૂરતના આગેવાન શહેરીઓએ તેમ જ અનેક શિક્ષકોએ પોતાને સિર ઉપાડી લીધો છે. પરિષદની સ્વાગત સમિતિમાં ૧૫૦ ઉપર ભાઈબેનો જોડાયા છે. તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે નીચેના અધિકારીઓ તથા કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી થઈ હતી:

અધિકારીઓ

અન્ય સભ્યો

અધ્યક્ષ : દિ. બ. ચૂનીલાલ મણિકલાલ ગાંધી
બી. એ., એલ.એલ. બી., એડવોકેટ
હવાધ્યક્ષ : પ્રિન્સિપલ એન. એમ. શાહ, એમ. એ.
પ્રમુખ - કાર્યવાહક સમિતિ : શ્રી. જિજ્ઞરતલાલ
અક્કડ, બી. એ., એસ. ડી. સી.
હવપ્રમુખો : શ્રી. દિનકરરાય જાદવરાય વેંમણ, બી. એ.
મિ. એમ. સી. ખેન્સન બી. એ.
ખજાનચી : શ્રી. નરવરલાલ સુતરિયા બી. એ.
સામાન્યમંત્રીઓ : શ્રી. મૂળજીભાઈ જાંતરિયા,
બી. એ., એસ. ડી. સી. ડી.
શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ,
એમ. એ., બી. ડી., એલ.એલ. બી.
મંત્રી, પ્રદર્શન સમિતિ : શ્રી. મગનલાલ નાયક,
બી. એ., બી. ડી.
મંત્રી, મનોરંજક કાર્યક્રમ સમિતિ : શ્રી. પ્રીતમલાલ
મહુમદાર, બી. એ. એસ. ડી. સી.
મંત્રી, પ્રકાશન સમિતિ : શ્રી. હરિભાઈ દેસાઈ,
બી. એ., બી. ડી.
મંત્રી, પ્રતિનિધિ સ્વાગતસમિતિ : શ્રી. જગમલાલ
રણછોડાજી દેસાઈ બી. એ., બી. ડી.

મિસ જે.ઈ. પાક
શ્રીમતી ચન્દ્રિકાબેન પાકજી.
મિ. ખુરોદ દાણુ
પ્રો. કાલિદાસ દેસાઈ
શ્રી. યશવંત જોશી
રા. કૃષ્ણલાલ રોક
શ્રી. રતનલાલ ખાંડવાળા
શ્રી. રમણલાલ દલાલ
રા. જીવરાજ ગાંધી
રા. મોહનલાલ મોહી
રા. હાતીમ હંમદાની
શ્રી. હશ્વરલાલ દુલાવંદજીવાળા
શ્રી. અરદેશર તલાટી
મિ. એ. એ. બપોરિયા
શ્રી. જનાર્દન રામચન્દ્ર જોગજેકર
શ્રી. અમૃત કૃષ્ણ મોહિલે

પરિષદની ઉદ્દેશાટન ક્રિયા કરવા માટે મુંબઈ સરકારના મુખ્યમંત્રી શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને વિનંતિ કરવામાં આવી છે. પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન અર્થશાસ્ત્રના જાણીતા અધ્યાપક ને સૂરતની કોલેજના એક વખતના આચાર્ય શ્રી. ધનંજય રામચન્દ્ર ગાડગીળ, એમ. એ., એમ. લિટ [કેન્ટબ], એ

સ્વીકારવા કૃપા કરી છે. પરિપક્વ શિક્ષકો માટેના રજીસ્ટ્રની સ્થપના કરવા, તેમના પગારનું ઓછામાં ઓછું ધોરણ નક્કી કરવા, વિદ્યાર્થીઓમાં તેમજ ધારાસભામાં તેમને અલગ પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટેના તેમજ બીજા અગત્યના કાર્યો રજૂ થાય એમ લાગે છે.

વળી આ વર્ષે નિમ્નધ વાયનના શુભ કાર્યક્રમનું સ્થાન ચર્ચાને આપ્યું છે. નીચેના વિષયો ચર્ચા માટે હાલ તુરત પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

મુખ્ય વિષય—Educational Reconstruction

પહેલી ચર્ચા :

On Administrative Reforms:

1. Our Educational structure—what it is and what it ought to be.
2. Place of Teachers in School Organization
3. Inspection & Supervision
4. Examinations
5. University & Schools

બીજી ચર્ચા :

On Educational Reforms:

1. Critical Examination of the various schemes for Educational Reconstruction.
2. Syllabus Planning
3. Nationalizing our Educational System
4. Vocational training in Secondary Schools
5. Extra-curricular activities

આ ઉપરાંત નીચેના કાર્ય પર એક વિવાદ યોજાવો પણ ઘરાણો છે :

“In the opinion of this House the time is now ripe for the Government to reinstitute the School Leaving Examination.”

પરિવહના કાર્યક્રમને આજો ખ્યાલ નીચેની વિગતો પરથી આવશે :

તા. ૧૬-૧૦-૧૯૩૮ સાંજે—પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા : મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૧૭-૧૦-૧૯૩૮ સવારે—પરિવહની રાજ્યાત : માંગલિક વ્યાખ્યાન :

સ્વાગતાધ્યક્ષનું વ્યાખ્યાન : પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

બપોરે—પ્રદર્શનની મુલાકાત

રાત્રે—મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૧૮-૧૦-૧૯૩૮ સવારે : રમતો ; ચર્ચા

બપોરે : કાર્યો

રાત્રે : મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૧૯-૧૦-૧૯૩૮ સવારે : ચર્ચા : કાર્યો

બપોરે : વિવાદ : કાર્યો : એકઠી પૂર્ણહુતિ

સાંજે : પ્રીતિભોજન

રાત્રે : મનોરંજક કાર્યક્રમ

પરિવહના કાર્યની આ રૂપરેખા થાવી છે. એમાં ફેરફાર થવા સંભવ છે. પરંતુ મુખ્યત્વે ફરીતે આ ધોરણ કામ ચશે.

પરિપદના સંચાલકો ગૂજરાતની માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોને મોટી સંખ્યામાં પરિપદમાં હાજરી આપવી વિનંતિ કરે છે. આખા ઇલાકાની અને ખાસ કરીને બૃહદ્ ગૂજરાતની માધ્યમિક શાળાઓ શ. પાંચ આપીને પરિપદમાં પોતાના શિક્ષકો પૈકી જેને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા પ્રયત્ન કરશે એવી તેઓ ઉમેદ રાખે છે. માધ્યમિક શાળાના કોઈ પણ શિક્ષક શ. ૧ બરીને પ્રતિનિધિ તરીકે પરિપદના સઘળા કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ શકશે પરિપદમાં આવનાર ભાઈઓનો સવર ખાતર પરિપદના જ કોમ્પાઉન્ડમાં તેમના ઉતારાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી છે. રેન્જનો એક રૂપિયો આપવાથી પહેલેથી ખચર આપનારને તેનો લાભ મળી શકશે.

છેવટે શાળાના સંચાલકોને વિનંતિ છે કે પોતાની શાળાનું ર. પ) નું લયાગમ ન મેકલ્યું હોય તો તેઓ સત્તર મોકલી આપે; સૌ શિક્ષકભાઈઓને વિનંતિ છે કે તેઓ પ્રતિનિધિ તરીકે અને ઉતારાની વ્યવસ્થાનો લભ લેવા ઇચ્છા હોય તો તે માટે પણ સત્તર પોતાનું નામ નોંધાવે કે જેથી પાછળથી તેમને કે વ્યવસ્થાપકોને તકલીફ વેકવી ન પડે. શિક્ષણપ્રેમી ભાઈઓ મોટી સંખ્યામાં આ પરિપદમાં અચૂક હાજરી આપે એ જ અભિલાષ ! પત્રવ્યવહારનું મરનામું : સામાન્ય મંત્રીઓ, મુખર્જી ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિપદ, સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, નાનપડું, સુરત.

- શુકલતીર્થમાં કેળવણીનું પર્વ -

કેમ્પ સ્કૂલ : મુખર્જીની ન્યૂ ઈરા સ્કૂલના લગભગ ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ (પચાસેક છોકરાઓ ને લગભગ તેટલી જ છોકરીઓ) શાળાના આચાર્ય શ્રી મગનલાલ વ્યાસ અને અન્ય શિક્ષકો સાથે તા. ૧૪મી થી ૨૧ મી ઓક્ટોબર સુધી શુકલતીર્થમાં પગલ નાખનાર છે. એ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ નૈસર્ગિક સૌન્દર્યના ધાગમાં એક અક્યાડિયું કે વધારે સમય સાથે રહે અને ધરાધાર વૃક્ષોના ઝાંચામાં મળતા વર્ગોમાં ગિરિષ્ઠ પ્રકારની તાલીમ મેળવે એ હેતુથી આ અખચરે કરવાનું સાહસ શાળાના ઉત્સાહી આચાર્યે કર્યું છે. નર્મદા હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી. ભીખાભાઈ પટેલના સહકાર વડે આ પ્રયોગ શક્ય બન્યો છે.

ગૃહપતિતાલીમવર્ગ : તા. ૨૯, ૩૦, ૩૧ ઓક્ટોબર ને તા. ૧, ૨, ૩ નવેમ્બરના દિવસો દરમિયાન બાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીબવનના નિયામક શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીની દેખરેખ હેઠળ ગૂજરાતના ગૃહપતિઓને તાલીમ આપવાનો એક વર્ગ ખોલવામાં આવશે. આને અગે આ વિયથના અનુભવી નિષ્ણુઓને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત આ દિવસો દરમિયાન છાત્રાલયનું છવન ગાળી આદર્શ છાત્રાલય કેમ ચલાવી શકાય તેનો વ્યવહારુ પદાર્થપાઠ આપવાનો પ્રયત્ન થશે. આ વર્ગનો લાભ લેવા ઇચ્છનાર ભાઈઓએ દાખલ, શી રૂપિયો એક મોકલી છાત્રાલય સંમેલનના મંત્રી (શુકલતીર્થ) પાસે પોતાનાં નામ નોંધાવવાં.

છાત્રાલય સંમેલન : તા. ૪-૫ નવેમ્બરને રેન્જ શુકલતીર્થ નર્મદા હાઈસ્કૂલના મકાનમાં અમદાવાદના શારદામંદિરના સંચાલક શ્રીમતી સવિતાબેન ત્રિવેદીને પ્રમુખપદે છાત્રાલય સંમેલનનું છકું અધિવેશન મળશે. સંમેલન કે તાલીમવર્ગમાં ભાગ લેનાર ભાઈઓને માટે રેન્જના દશ આના લઈને ભોજનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. શુકલતીર્થ આવવા માટે બરૂચ રેશનથી ખસ સર્વિસ ચાલે છે. સંમેલનના મંત્રી શ્રી ભીખાભાઈ પટેલ ગૃહપતિઓ ઉપરાંત છાત્રાલયના કાર્યમાં રસ લેતા સઘળા ભાઈઓને સંમેલનમાં હાજર રહેવા વિનંતિ કરે છે.

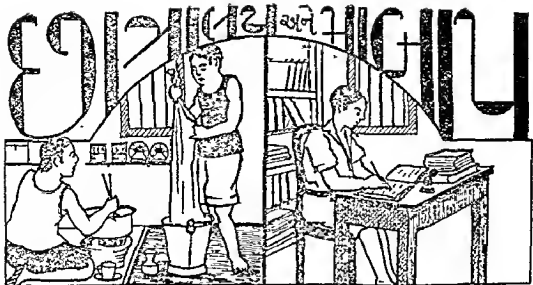
પ્રાસંગિક નોંધ

- છઠું છાત્રાલય સંમેલન -

પાંચમું છાત્રાલય સંમેલન કડી મુકામે ભરણું ત્યારે સ્વરાતર ઓડ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ તરફથી છઠ્ઠા છાત્રાલય સંમેલન માટે નિમંત્રણ મળ્યું હતું. આ વાતને જો ત્રણ વર્ષો પીતી ગયા છે. આણંદ મુકામે એ સંમેલન ભરવાનો મોકો કોઈ પણ કારણસર હજી સુધી આવી શક્યો નહિ. દરગિયાન રાજકોટ તરફથી આ સંમેલન પોતાને આંગણે ભરવાની માગણી કરવામાં આવી હતી રાજકોટના કાર્યવાહકો ખીજા અગત્યના વ્યવસ્થામાં રોકાયેલા હતા અને એટલામાં નર્મદા કેળવણી મંડળ, શુક્લતીર્થના શ્રી. ભીખાભાઈ પટેલે એ સંમેલન ચાલુ વર્ષે જ પોતાને ત્યાં ભરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. રાજકોટના ભાઈએ એ તેમ કરવાની ખુશીથી સંમતિ આપી. એટલે દરેક પક્ષીનું આ છઠું સંમેલન ઓકટોબરની આખરમાં તેમ જ નવેમ્બરની શરૂઆતમાં શુક્લતીર્થ મુકામે ભરવું તે પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. ગૂજરાત કાર્મિકાવાડના ધણા યુદ્ધપતિ ભાઈઓ તરફથી, થોડા વખત પહેલાં દક્ષિણમૂર્તિ, નિધાર્થીભુવનમાં ચલાવવામાં આવ્યો હતો તેવો યુદ્ધપતિ તાલીમવર્ગ ચલાવવાની માગણી ધણા વખતથી આવ્યા કરે છે. અગતે એમ જણાયું છે કે આવો તાલીમ વર્ગ પણ છાત્રાલય સંમેલનના અનુસંધાનમાં શુક્લતીર્થમાં જ રાખવો. તેમ કરવાથી ધણા ભાઈમહેનો તેનો લાભ ઉઠાવી શકશે. અવા દરાલથી ઓકટોબર નવેમ્બર મહિનામાંથી એક અઢવાડિયા માટે આ તાલીમ વર્ગ અને સંમેલન એકી સાથે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

છેલ્લા દસાગર વર્ષથી છાત્રાલય સંમેલન અને છાત્રાલય માસિકની વ્યવસ્થા છાત્રાલય મંડળ દ્વારા ગૂજરાત-કાર્મિકાવાડને આંગણે ચાલતી આવી છે કેટલાયે અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે સંમેલન નિયમિત દર વરસે ભરી શકાયું નથી. છાત્રાલય માસિક પણ આર્થિક સંકટાવસ્થામાં આવી પડવાથી બંધ કરવું પડ્યું છે આવા સંજોગોમાં શુક્લતીર્થનું સંમેલન નવી દિશા દેરવામાં આપણને સૌને સહાયભૂત થશે તેવી આશા જરૂર રાખી શકીએ. આવા સંમેલનના ફાયદાઓ મણાવવાની જરૂર નથી. છેલ્લાં દસાગર વર્ષોગી ઇતિહાસ એમ જતાને છે કે છાત્રાલય સંસ્થા સાચા અર્થમાં કેળવણીની સંસ્થા બનવા માટે રાકવ તૈયારી પ્રયત્નો જરૂર કરી શકી છે, છાત્રાલય માસિકે પણ એ દિશામાં જરૂરી ફાળો આપ્યો છે. નૂતનશિક્ષણ સાથે જોડાઈને એ માસિકને વધારે ઉપયોગી બનાવવાના અમારા અભિલાષો છે, છાત્રાલય સંમેલનનું કામકાજ વધારે વ્યવસ્થિત થઈ જાય, તેની કચેરી નિયમિત કામ કરતી બની જાય અને છાત્રાલય મંડળ જગત રહે તો આપણા પ્રાંતની કેળવણીમાં આપણે ધણો ફીમતી ફાળો આપી શકીશું. આવેલી સિધ્ધિતાને ઉણડવામાં તથા નવીન કાર્યદિશા ચોક્કસપણે આંકવા શુક્લતીર્થનું સંમેલન સફળ થાઓ.

છાત્રાલય સંમેલનમાં ભાગ લેવા આવનાર માટે જે દિવસ નક્કી કરવા અને વ્યાખ્યાના છ દિવસો યુદ્ધપતિઓ માટેના તાલીમવર્ગ ચલાવવો તેવો નિયમ કર્યો છે. સંમેલનમાં તો સાધારણ રીતે વ્યાખ્યાનો, નિબંધો, ચર્ચાઓ અને જરૂરી દરાવોનું કામકાજ ચાલશે. અનુભવી અને અવ્યાસી યુદ્ધપતિ ભાઈમહેનો પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવના નિષ્કોશરૂપે નિબંધો લખી મોકલે તેવી વિનંતિ કરવામાં આવે છે. આ સંમેલનમાં કયા કયા ઉપયોગી વિષયો ઉપર ચર્ચા રાખવી તથા કેવી જાતનાં વ્યાખ્યાનો ગોઠવવા તે સંબંધે જરૂરી સૂચનાઓ પણ સૌ કોઈ શ્રી. ભીખાભાઈ પટેલને જરૂર લખી મોકલો.

[૧]

ભારે મંડવણુ

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સગ નહિ કરવાનો સિદ્ધાંત આગ્રહાત્ત હવે સ્વીકારાઈ ગયો છે. સમગ્ર સંસ્થાઓ આલતી હોય ત્યાં રહેવા છવવા માટેના નાના મોટા નિયમોની આવશ્યકતા રહે જ છે. છાત્રાલય સંસ્થા સારા અને સંસ્કારી ધરતું સ્થાન લેવા પ્રયત્ન કરે છે એટલે વ્યવસ્થા અને શિસ્ત માટે જરૂરી એવા બધા પ્રયત્નો તેને કરવા જ પડે છે. છાત્રાલયોમાં હવે તો વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા પણ ઠીક પ્રમાણમાં દાખલ થવા લાગી છે. સાધારણ રીતે કહીએ તો છાત્રાલયના ઘણા ભાગના નિયમો ગૃહપતિની મદદથી વિદ્યાર્થીઓ જ તૈયાર કરતા હોય છે એ નિયમોનો અમલ કરાવવા માટે ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળીને મહેનત કરે છે. આ જાતના નવા વાતાવરણમાં એક ભારે મંડવણુ ઊભી થઈ છે તેવી દરિયાદો ઘણા ગૃહપતિ તરફથી આવ્યા કરે છે. તેઓ લખે છે કે જે વિદ્યાર્થી નિયમનું પાલન કરે નહિ તેને તેમ કરાવવા માટે તેમની પાસે કશું જ સાધન નથી. ગૃહપતિની સાથે સાથે સગજુ અને મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પણ મંડવતા હોય છે. અણસમજુ અને ખરાબ આદત લાઈને આવેલા વિદ્યાર્થીઓ વારંવાર નિયમોનો ભંગ કરે તો શું કરવું તે સૂઝતું નથી. નિયમભંગ માટે કંઈ પણ સગ તો જોઈએ જ તેવું મનમાં જાડે જાડે લાગ્યા કરે છે. નૂતનવિચારસરણી સગ કરવાની મના કરે છે. છાત્રાલયમાં ઘણીયે વખત શિસ્ત અને વ્યવસ્થા જોખમાય છે. આનો કશો ઉપાય સૂઝતો નથી.

ગૃહપતિઓની આ મંડવણુ અસ્થાને નથી. નિયમોના પાલન માટે આજિવિસ સુધી કોઈ પણ એક પ્રકારની સમ્મતી જ આશરો લેવામાં આવ્યો છે. સગ કરવાથી નિયમપાલન તાત્કાલિક કરાવી શકાય છે. કસરત કે રમતમાં નિયમિત રીતે હાજર નહિ રહેનાર વિદ્યાર્થીની બીજો દિવસે દૂધ કે શાક આપવામાં ન આવે ત્યાં તે જલ્દી ઠેકાણે આવી જાય છે. છાત્રાલયના નિયમોનો જાણી જોઈને ભંગ કરનાર વિદ્યાર્થીને રૂપિયા રડો દંડ ચોટાડવામાં આવે અથવા તો એકાદ તમાચો મારવામાં આવે તો વખતે દિવસે તે તેમ નહિ કરે એમ માની લેવામાં આવે છે. આપણે કબૂલ પણ કરવું જોઈએ કે થોડા વખત માટે આમ દેખાય છે પણ ખરું. પરંતુ એ સમજી લેવાની

જરૂર છે કે આ પરિણામ ભયમાંથી બચતેલું હોવાથી કોઈ એક સત્તાવાળાની હાજરીની અપેક્ષા રાખે છે. વળી કોઈ ન દેખી શકે તેવા નિયમોના છૂપા ભંગની સંખ્યા વધતી ચાલે છે. ગમે તેમ હોય કોઈપણ એકાદ પ્રકારની સમગ્રી કાર્યવાહકોને થોડી ઘણી સહત મળે છે. એ સહતને કારણે જ તેમના મનમાં સગ સંબંધે ઊંડી ઊંડી શ્રદ્ધા રહે છે. સમને સદંતર કાઢી નાખવી જ હોય તો આ મૂંઝવણ માટેનો કોઈપણ ઉપાય વિચારવો જ જોઈએ.

સૌથી ઉત્તમ ઉપાય તો વિદ્યાર્થીઓનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાદન કરવો તે છે. આ પ્રેમ અને વિશ્વાસની વાતો આપણે ધણા દિવસોથી કરીએ છીએ. આપણે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે તેવી-પોષણ વાતોથી આપણો કશો અર્થ સર્જો નથી. શુદ્ધપતિ અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે એટલા બધા પ્રેમ અને વિશ્વાસ ઊભા થઈ જાય કે વિદ્યાર્થી નિયમનું પાલન કર્યા વિના રહી શકે જ નહિ. એટલી બધી આંશા સૌ કોઈ શુદ્ધપતિ પાસેથી રાખવી તે ઘણી વધારે પડતી વાત છે.

બીજો ઉપાય આપણા શુદ્ધપતિઓના હાથમાં જ છે. જે નિયમો સંસ્થા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય તે નિયમોનો સોચે સો ટકા અમલ આપણા જીવનમાં હોવો જોઈએ. આમ કહીને વર્તણૂક કે ચારિત્રના અંધ-અનુકરણની વાત કહેવા હું નથી માગતો. વિદ્યાર્થીઓના જીવનના ધક્કર માટે શુદ્ધપતિએ પોતાના જીવનને દૃષ્ટાંતરૂપ બનાવવું જોઈએ એવી માન્યતાનું પ્રતિપાદન પણ આમ કહીને હું નથી કરતો. મારું કહેવાનું એમ છે કે કોઈ પણ સંસ્થાના નિયમો વાતાવરણમાં સર્વગ-સૂત્રતા અને એકતા હાથે એવા હોવા જોઈએ. નિયમો એટલા હોય તેની ચિંતા નહિ. નિયમો વધારે વિશાળ હોય તેની પણ ફિકર નહિ. ધક્કર માટે આવશ્યક એવા નિયમો થોડા વખત માટે છોડી દેવા પડે તો પણ વાંધો નહિ. પરંતુ જે નિયમો રચાય તેનો સંપૂર્ણ અમલ થાય તે પ્રમાણેનું અનુકૂળ વાતાવરણ જાણે પ્રગતિ માટે ધણું જ જરૂરનું છે ઉપયોગી અને ઉપકારક એવા એક જ નિયમના અણીશુદ્ધ પાલનમાંની ખીમ અનેક ઉપકારક નિયમોનો જન્મ થશે. પ્રગતિના પરચિયાનો એ જ કમ હોય છે. આ હકીકત આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ તો પણ ધણું સાધી શકીએ.

ત્રીજો વિચાર પણ રોજના વ્યવહાર માટે ઉપયોગી અને અનુકૂળ થઈ પડે તેવો છે. દરેક છાત્રાલય પોતા પૂરતા નિયમો રચવા માટે અને તેનો અમલ કરાવવા માટે વિદ્યાર્થી પંચાયતની પ્રથા ઊભી કરી શકે છે. પંચાયત તો જીવનની તાલીમ પામતા વિદ્યાર્થીઓની બનેલી હોય છે એટલે તેમાં નાની મોટી ભૂલો થવાનો સંભવ છે. નિયમપાલન માટેના આગ્રહમાંથી શારીરિક સગ નહિ તો બીજી પણ નાની મોટી સગ તરફ પંચાયતનું વલણ થઈ જાય તેવો પણ સંભવ છે. આવા બનાવથી આપણે ડરવાની જરૂર નથી. જે નાની મોટી સગઓ વડીલ વર્ગ તરફથી વડીલોએ માનેલા યુના ખદ્મ કરવામાં આવે છે તેની સામે જ વિદ્યાર્થીઓનો વિરોધ હોય છે. નિયમભંગને કોઈ પણ પ્રકારનો મંજૂર રહેતો મળ્યા વિના માત્ર વ્યવસ્થા ખાતર ઊભી કરવામાં આવેલી અનુકૂળતામાં જાણે અજાણે નાનો શો અંતરાય ઊભો કરવાની ક્રિયા તરીકે એવા નિયમભંગને લેખવામાં આવે છે ત્યારે તે ખદ્મ થતી સગ વિદ્યાર્થીઓને ખૂંચતી નથી. પણ એ તો ત્યારે જ બને કે જ્યારે તેવો અધિકાર પોતાના સમવયસ્ક મિત્રને મળ્યો હોય અને તેનો અમલ પણ તેમના દ્વારા જ થતો હોય. પંચાયત પ્રણાલી પદ્ધતિ છાત્રાલયમાં અજાણ્ય નેવી છે. આપણી જાણે મૂંઝવણનો થોડો ધક્કો ઊઠેલ પણ બાળખી રીતે તેમાંથી મળી રહેશે.

દેખાવિતો

[૨]

ફાળદાર

કાંતિ શહેરમાંથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે રસ્તામાં...છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ મોઈ દંડા રમતા હતા તેમની સાથે એ ધર્મણમાં આવ્યો; એને પગમાં મોઈ લાગી અને ખિન્નમિત્રે એ મોઈ કાંતિએ પાસેના ઘરના અપરા ઉપર ફેંકી દીધી. રમતનો નેતા ખિન્નમિત્રે. કાંતિને ગાળ દીધી. કાંતિ સામે ખિન્નમિત્રે; અને રસ્તા ઉપરથી પથર ઉડ્યો ફેંક્યો. પથર એક વિદ્યાર્થીને પગમાં લાગ્યો અને તેને લોહી નીકળ્યું. બધા ખિન્નમિત્રે, ને કાંતિ દોડ્યો. ત્રણચાર વિદ્યાર્થીઓ તેની પાછળ દોડ્યા. પોતાનું છાત્રાલય બહુ દૂર ન હતું તેથી ખૂબ જલેસરે દોડી કાંતિ પોતાના છાત્રાલયના દરવાજે પહોંચતાં જ તેણે ચીસ પાડી “ફાળદાર, આ લોકો અને મારવા આવ્યા છે.”

રસિકને છાત્રાલયમાં બધા ‘ફાળદાર’ કહેતા. એની ઉંમર બહુ ન હતી પરંતુ શરીરે એ ખૂબ જ મજબૂત હતો. દેખાવે બરલદાર, કપાળ મોટું, મૂંઝે થોડી થોડી જિગેલી, છાતી આગળ પડતી, નાક મોટું અને અવાજે થોડો ઘોઘરો. એ દિગંતગામ પશુ બહુ હતો. છાત્રાલયમાં સાપ કે વીંછી નીકળે તો શૂદ્ધપતિ સુધાં રસિકને બેલાવે. વીંછીએને તો એ દોરી ઉપર લટકાવતો. પોતાની પાસેની એક મોટી લાડીને દોરડું બાંધી સાપને પકડવા મારેનો ‘સાચુસો’ તૈયાર કર્યો હતો. સાપને પકડવો એને મન રમત વાત હતી. રમતની ટોળીનો એ નાયક હતો. મુસાફરીની ટોળીએનો એ સરદાર બનતો. નાનામોટા છોકરાઓ એનાથી ડરતા. એ કોઈને મારતો નહિ પણ ડરાવતો ખરો. સ્વભાવે એ પ્રેમાળ પણ ખરો. ‘ફાળદાર’ ગરીબોને બેસી હતો, નિર્ભયને સાથી હતો, અને મુશ્કેલીનો તોડનાર હતો. સૌ એને ‘ફાળદાર’ જ કહેતા.

ઇસારાથી એણે કાંતિને છાત્રાલયમાં આવ્યા જતા કહ્યું, કાંતિનો બચ હવે કંઈક હેડો બેડો. ગતિ ધીમી કરી એ આવ્યો ગયો અને પોતાના નિવાસગૃહની બહારની બાજીમાંથી શું યાચ છે તે બેતો બેતો રહ્યો, રસિક બે હાથ અને બે પગ પહેળા કરી દરવાજામાં બેતો રહ્યો, આવનાર વિદ્યાર્થીઓ પણ તેને ઝાળખતા હતા. તેમાંના મોટા દેખાતા વિદ્યાર્થીએ કહ્યું.

“ફાળદાર, આજે મોટું રક્ષણ કરશે તે નહીં આવે, આજે તમારે ન્યાય તોળવો જ પડશે.”

“જરૂર” રસિકે ગૌરવથી કહ્યું. “પણ મને એ તો કહ્યું કે આટલા નાનકડા વિદ્યાર્થી પાછળ આવડા મોટા ચાર જણા દોડે છે તે ચરમાતા પણ નથી? કાંતિને મારવો હોત તો પણ તમારા પૈકી એક બસ યાત; અને મારી પાસે ફરિયાદ કરી હોત તો આમ પાછળ દોડવાની જરૂર નથી.”

“કાંતિએ અમારા એક વિદ્યાર્થીને માથામાં પથર માર્યો છે અને લોહી કાઢ્યું છે.”

આવેલ વિદ્યાર્થીઓ જરા ડાપાયા. તેમના અવાજમાં ફેર પડ્યો.

“હા પણ તેથી કંઈ પત્થર મરાય ?”

“એ જુદી વાત છે. ખિન્નત્વ ત્યારે વિદ્યાર્થી શું કરે તે કહી શકાય નહીં, તમે તેને વધુ ખીન્નત્વો હશે.”

“ના, ના, અમારામાંના એક જણે ઉત્તાવળમાં એક ગાળા દર્ધ દીધેલી.”

“હા, હવે સમજ્યો. વાતો વધારે જાડી છે. આજે સાંજે રગત વખતે તમે આવજો. કાંતિ સાથે હું વાત કરી રાખીશ અને પછી આપણે સમાધાન કરીશું.”

ફાજલના અવાજમાં નમ્રતા સાથે કડકાઈ હતી. તે બોલતો હતો તે જણે કે હુકમ કરતો હતો. પેલા વિદ્યાર્થીઓ વિશેષ ન કહી શક્યા. ચૂપચાપ ચાલ્યા ગયા.

બારીની બાજીમાંથી કાંતિનો ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સંભળાયો.

*

હેલ્લા પંદરેક દિવસથી છાત્રાલયમાં નાની નાની ચોરીઓ ચલાવી છે. ઘણું કર્યા છતાં ચોર પકડાતો નથી. વિદ્યાર્થીમંડળના મંત્રી મુઝાયા છે. શુદ્ધપતિ પણ વિચારે ચડ્યા છે, સાંજે સવારે પ્રાર્થના પછી ધણા ધણા પ્રવચનો કરે છે પણ કંઈ અસર થતી દેખાતી નથી. જે દિવસે શુદ્ધપતિ વધારે દુઃખી દેખાયા હોય તેના પછીના દિવસે એકને બહારે ત્રણચાર ચોરીઓ ઘર્ષ હોય. હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા શુદ્ધપતિએ મંત્રી તથા ‘ફાજલ’ ને પોતાના કાર્યાલયમાં બોલાવ્યા છે. ઠીક પ્રમાણમાં ગંભીરતાનું વાતાવરણ બન્યું છે.

“જરાક કડક થવું જ પડશે એવો મારો મત છે સાહેબ” મંત્રી જરા શરસામાં બોલ્યા.

“તમારી કડકાઈ એટલે સખ, ખરું ને ? મારાથી એ નહીં બને. ચોરને ખામુખા પકડીને તમે હાજર કરશો તો પણ હું તેને મારવાનો તો નહિ જ. ચોર પકડવા માટે તમે જે યુક્તિઓ કરો તેમાં હું સામેલ છું. આજને તમારે એ નીતિ હું સ્વીકારીશ. પણ સખ તો નહિ જ.”

“કંઈક ધાક બતાવ્યા સિવાય ચોરને પકડવો જરા મુશ્કેલ પડશે, ચોર જરા વધારે પડતો ચાત્રાક જણાય છે.” ફાજલે પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યો.

“તમે પ્રજા આમ બોલશો કે રસિકલાસ ? તમારી તો નૈતિક અસર જ ચોરને પકડી પાડવા બસ ગણાય. તેનો ઉપયોગ કેમ નથી કરતા ?” શુદ્ધપતિ ફાજલની કિંમત સમજતા હતા. એમનામાં રહેલ શક્તિઓને સાચે માર્ગે વાળવામાં મહેનત લેતા અને ફાજલના મનને પારખી રસ્તો બતાવતા. ફાજલ પણ સારી પ્રગતિ કરી રહ્યો હતો.

“તમારી વાત મને પણ કબૂલ છે. પણ કશો રસ્તો સૂઝતો નથી ત્યારે આવા નિર્જળ વિચારો આવી જાય છે.”

“મને લાગે છે કે આપણે ‘દુખી પોલીસ’ની પ્રથા શરૂ કરીએ,” મંત્રીએ ખીન્ને જ માર્ગ બતાવ્યો. આ છાત્રાલયમાં આજના શુદ્ધપતિ આવ્યા તે પહેલાં આવી પ્રથા ચાલુ હતી.

“ના, આપણે તે માર્ગ નહીં લઈએ, એ બારે જોખમી રસ્તો છે. જો તમે દુખી પોલીસ બનાવો એને એનાથી બારે નુકસાન થાય.” શુદ્ધપતિએ વિરોધ કર્યો.

“ચાલો, મને એક કામ કરવા દો.” જણે કે કંઈક નવું જ સૂઝ્યું હોય તેને આનંદ ફાજલના મોં ઉપર તરવર્યો એની આંખમાં અંતરમાંથી નીકળેલ કોઈ એક પ્રકારના વિશ્વાસનું તેજ દેખાયું, ખુરશી ઉપર એ આડધા બેઠો થયો.

“શું કામ કરવું છે ?” શુદ્ધપતિએ પણ ઉત્સાહમાં આવી જઈ પૂછ્યું.

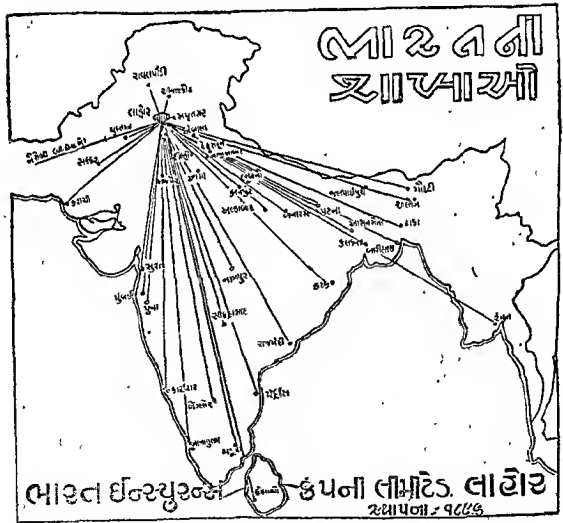
“ મને એમ લાગે છે કે જે વિદ્યાર્થીઓને બજારુ રેંકડીઓએ ગમે તે ખાવાની ટેવ પડેલી છે તેઓજ આવી નાની ચોરીઓ કરતા હોવા બોધીએ. વામનને તો આવી એકાદ રેંકડીવાળા પાસે ફેણું પણ ચર્ચી ગયું છે એમ તે મને કહે છે. મને એ રસ્તો તપાસવા દો. ”

“ બહે તેમ કરો. ” મૃદપતિ પણ ફેબ્રુઆરીમાં વિશ્વાસ રાખતા. તેના મનમાં કંઈક એવું જ સૂઝતું હતું તેમ તેમના બોલવા ઉપરથી સમજાતું. મંત્રીએ પણ સંગતિ આપી અને રાજ્ય હશે તટલી બધી મદદ કરવા વચન આપ્યું.

સમિતિ વિખરાર્થે કહેવાની જરૂર નથી કે ‘ફેબ્રુઆરી’ પોતાના કામમાં સફળ થયા હતા. રેંકડી ઉપર ગમે તેવી ચીજો પેટમાં નાખતા જે વિદ્યાર્થીઓ જ આવી ચોરીઓ કરતા હતા તે તેમણે પકડી પાડ્યું. પેલા વિદ્યાર્થીઓએ પેંણુ એકરાર કર્યો હતો. પોતાનું કામ પતાવી તેના ઉપાય માટે હવે તેણે મૃદપતિ ઉપર બધું છોડ્યું હતું. રોગી હાથ લાગ્યો એટલે રોગનિવારણ હવે તેને મન સુસ્કેલ ન હતું.

રસિક જેવા ‘ફેબ્રુઆરી’ ઘણાં છાત્રાલયોમાં જરૂર જેવા મળશે.

હરભાઈ

एगली स्व. पत्निश्रीना स्मरणार्थे

श्री फार्चम गुज. ती सभाने

श्रीयुत प्रसाभाष्ट आशुदृष्ट चावय

तरुथी सविनय संप्रभ मे.

૧૫૪ ૪ થું

નવેમ્બર ૧૯૩૮

અંક ૪ થો

વસ્તુ ગાત્રનું દર્શન મનુષ્યના મન ઉપર એક પ્રકારની ચોક્કસ છાપ પાડે છે. આ છાપ ઈદ્રિયગમ્ય હોઈ મન ગાટે સદગ્ર હોય છે. મનુષ્યની વિકસતી જતી બુદ્ધિ આવી છાપ ઉપર પોતાની તર્કશક્તિનો રંગ ચડાવે છે ત્યારે એ છાપમાંથી એક પ્રકારનો મત જન્મે છે. માણસની સુખ-દુઃખદાયી નાનીગોટી લાગણીઓ આ તર્કમાં ભળે છે ત્યારે તેમાંથી લાગણીમત્ત્વ આગ્રહ પેદા થાય છે. હજારો વર્ષોનું જૂનું સમૃદ્ધ-માનસ ૩૬ સ્ત્રીક્રિયાઓમાં ચાલવાને ટેવાયેલું હોવાથી મતાગ્રહનું પણ વધારે જડ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આવો મતાગ્રહ વિષમય બન્યા વિના રહી શકતો નથી.

બાળકની સાથેના પોતાના વર્તીવમાં માળાપ તેમ જ શિક્ષક આ મતાગ્રહોનો ડાંખ માર્યા જ કરે છે અને બાળકની રગેરગમાં તેનું ઝેર પ્રવેશાવે છે. બાળક તેના પ્રતિપ્રકરમાં દુરાગ્રહી બને છે. દુરાગ્રહીને કોઈ ચોક્કસ મતનું અવગ્નન નથી હોતું. એને તો મતાગ્રહનો સાગનો કોઈ પણ પ્રકારે કરવો છે તેથી ગમે તે એક મતનું શરણ લઈ લે છે અને મતાગ્રહની સામેની પોતાની લડાઈમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મતાગ્રહ દુરાગ્રહ વચ્ચેનો આ ભેદ છે વડીલ મતાગ્રહી બને ત્યારે જ બાળક દુરાગ્રહી બનવાનું જ. વડીલ માત્ર એતશે ?

જાપાનમાંના

હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને*

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

આજે તમારી સાથે મળવવાનો શુભ પ્રસંગ બાઈશ્રી સહાયે મને આપ્યો તેથી મને ધણો આનંદ થાય છે. એમણે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ દેશમાં ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. અહિં રહેવા ખાવાની આવી વ્યવસ્થા આટલી સરતી રીતે અને સરળતાથી આપણને કોઈને મળી ન શકે. મને લાગે છે કે તમારો સૌ કોઈનો એ ધર્મ થઈ ગયો છે કે મળેલી અનુકૂળતા બદલ આવી વ્યવસ્થાનો ઉપકાર માનીને કંઈને કંઈ કરી છૂટું જોઈએ.

જાપાન જેવા દેશમાં હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિ જેવા તમે તો ગણાવ. હિંદુસ્તાનનો વિદ્યાર્થી કેવો હશે તેની કલ્પના તમારા સૌના અહિંના જીવન ઉપરથી જાપાનીઝ લોકો તેમજ અન્ય દેશના લોકો કરી શકવાના છે. તમારી રહેણીકરણી, તમારો અભ્યાસ, તમારું વર્તન અને ખીમ્મઓની સાથેનો તમારો વ્યવહાર આપણા દેશના સંગઘર્ષમાં સાચી ખોટી પણ ઊંડી છાપ પાડવાનાં છે. મને સાંભળવા મળ્યું છે કે આપણા દેશમાંથી કેટલાયે એવા વિદ્યાર્થીઓ અહિં આવે છે કે જેમને શું બધુંતું તેની પણ ખબર નથી હોતી. થોડા દિવસો પહેલાં કિયુની ઔદ્યોગિક સંસ્થા જોવા જવાની મેં તક લીધી હતી. એ સંસ્થાના આચાર્ય ડૉ. નીશીદા સ્વભાવે ધણા જ બક્ષા અને પ્રખર વિદ્વાન છે. પોતાની સંસ્થામાં બધુંવા આવતા પરદેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે તેઓ ભારે કાળજી રાખે છે. હિંદુસ્તાન તરફ તો તેમને એક પ્રકારનો મોહ છે. આપણા દેશના જે વિદ્યાર્થીઓ તેમની સંસ્થામાં અભ્યાસ કરે છે તેમને માટે તેમણે ખાસ સગવડો ઊભી કરવા ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. જાપાનીઝ ભાષા નહિ જાણનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજી ભાષા શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે. પોતે મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે. આપણા દેશના જુવાનો એમની પાસે રહીને વિજ્ઞાનની વિધિવિધ શાખાઓનો અભ્યાસ કરે એમ તેઓ ઇચ્છે છે. આ ડૉ. નીશીદા પણ ફરિયાદ કરતા હતા કે હિંદુસ્તાનના જે વિદ્યાર્થીઓના પત્રો આવે છે તેમાં શેા અભ્યાસ કરવો છે તે સંગઘે કશી ચોખવટ હોતી નથી. વિનોદમાં તેમણે તો મને એમ પણ કહ્યું કે હિંદુસ્તાનના એક વિદ્યાર્થીએ પત્રમાં એવું પણ લખ્યું કે શું બધુંતું તેની પોતાને ખબર નથી એટલે આચાર્ય કહેશે તે બધીશ! ખીજી મોટી મોટી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાંથી પણ એવી હકીકત સાંભળવા મળી છે કે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ અચોક્કસ મનના અને અભ્યાસ તરફ બેદરકાર હોય છે. હું માનું છું કે આ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ આ દેશમાં ઝાઝા નહિ હોય. તમારા જ અહીંના કામ માટે બાઈશ્રી સહાયે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે. પરંતુ માત્ર કહેવું એમ છે કે આટલા દૂરના આ દેશમાં આપણા મુઠ્ઠીમર વિદ્યાર્થીઓ પણ આ જાતની છાપ ઊભી કરે તે આપણા માટે યોગ્ય નથી. હું ઇચ્છું છું કે આપણા દેશમાંથી બધુંવા આવવા ઇચ્છતા તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટે સાચી સલાહ આપનારી એક સંસ્થા અહીં ઊભી થાય. આ સંસ્થાની એક સહાયક શાખા હિંદુસ્તાનમાં પણ હોય. અહીં બધુંવા આવતા પહેલાં જરૂરી તૈયારીઓ માટે આ સંસ્થા યોગ્ય સૂચનો કરે, અને જરૂરી તેમજ માર્ગદર્શન દરેક વિદ્યાર્થીને તથા વિદ્યાર્થીના વાલીને આ સંસ્થાદ્વારા મળતું રહે. બાઈશ્રી સહાય સાથે આ વિષયમાં મેં ચર્ચા કરી છે; તેઓ પોતે પણ એમાં સંમત છે. મારી તો એવી પણ કલ્પના ખરી કે

● કોણેમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરેલી વાતચીત

આ દેશમાં આનંદ કાઈ પણ વિદ્યાર્થી એવી સંસ્થાની છેવટની મંજૂરી વિના આવી ન શકે. પરદેશમાં આપણે આપણું ગાન અને પ્રતિષ્ઠા જાળવવાનાં હોય છે. પરદેશમાં જઈને આટલું બહું નાણું ખર્ચનારા આપણે લોકોએ એ ખર્ચનું યોગ્ય વળતર મળવાનું જ છે તેની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. આપણા જેવા ગરીબ દેશને પૈસા વેડફી નાખવા યોગ્ય નહિ. તપાસ કરીએ તો આજે જ માલુમ પડશે કે આપણું અદ્યતન નાણું આપણા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પરદેશમાં ખર્ચાઈ જાય છે. એના બદલામાં આપણને નહિ જેવું જ વળતર મળે છે. આ દેશમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઝાઝી નથી. પરંતુ હવે આ દેશ તરફ પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓનું આકર્ષણ વધ્યું છે. અદ્ય સમયમાં જ આપણા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અડી અનેક ગણી થઈ જાય તો નવાઈ નહિ. આટલા માટે જ આપણે અગાઉથી સાવધાન થઈ જઈએ. તમે વિદ્યાર્થીઓ જ આ દિશામાં જે પ્રયત્નો કરશો તે ઊગી નીકળશે. અદિના તમારા શુભેચ્છકો તમને જરૂરી મદદ કરવાના જ છે તેમ હું સગજી શક્યો છું. જાપાનમાં આપણા જેટલા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ વસે છે તેનું જરૂરી સંગઠન જલ્દી કરવું ઘટે છે. એ સંગઠનદ્વારા તમે આ કામ સાધી શકશો.

એક અગત્યના મુદ્દા તરફ હવે તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. આ મુદ્દો પરસ્પરની સાચી સમજણનો છે. તમે જોઈ શકશો કે પરસ્પરની આવી સાચી સમજણના અભાવે દરેક સમાજમાં નાના મોટા ભાવે અનિબંધે ધર કરી એસે છે તમે આવા જાનકલમમાં એક સાથે રહેતા હો ત્યાં પણ તમારો જ આપો અનુભવ અવશ્ય હશે. આજના મનુષ્યને એક જાતની એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે સામી વસ્તુ જોવા માટે એ શક નહિ જુએ. પોતાની સમજણ સાથે બીજાની સમજણને પણ સરખાવવાની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે. કાઈ પણ હકીકતને આપણે જે રીતે સગજીએ તે રીતે જ બીજાએ સમજવી ઘટે એમ માનવું બૂઝ બરેલું છે. તે પ્રમાણે માનવું હોય તો પણ આપણી સમજણ બીજાની સમજણ બને તેટલા સાડું અખંડ ધીરજ અને શાંતિની જરૂર રહે છે. એક પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રીએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે મનુષ્ય એક બીજાને સાચી રીતે સમજવા માટે જે દિવસે પ્રમાણિક પ્રયત્નો કરશે અને આવશ્યક ધીરજથી સાચી સમજણ બીજાના થાય ત્યાં સુધી અટકશે તે દિવસે જ સમાજમાં સંપ અને શાંતિ બિંબાં થશે. આ કથનમાં ઘણું રહસ્ય રહેલું છે. સમાજમાં જે વેર ઝેર અને કુસંપ દેખાય છે તેના મૂળમાં ઘણું મોટે ભાગે કાં તો અધૂરી સમજણ અથવા તો ખોટી સમજણ રહેલાં હોય છે. પરસ્પરની સમજણ બીજી કરવા માટે આપણે સૌએ ઘણી વખત યોરો ધણો ત્યાગ પણ કરવો પડે છે. આપણને જ્યારે સમજીએ કે એ ત્યાગ બદલ આપણને જે કંઈ મળ્યું છે એ તો મહા મૂલ્યવાન વસ્તુ છે ત્યારે એના ત્યાગ બદલ આપણે જરા પણ પસ્તાવાનું નહિ રહે. આ વાત તમારી પાસે હું એટલા માટે મૂકું છું કે આપણા અંદર અંદરના વ્યવહારમાં તેમજ બીજાની સાથેના આપણા વ્યવહારમાં આ પ્રકારની સાચી સમજણને આપણે ધ્રુવ તારાની માફક વળગી રહીએ. આપણા દેશમાં તેમજ અન્ય સર્વ સ્થળે સાચી સમજણના અભાવે જે ગેરસમજૂતીઓ પેદા થતી આપણે જોઈ છે એના ઉપરથી આપણે યોગ્ય ઘડો લઈએ અને આપણો પરદેશનો વ્યવહાર એ તત્ત્વ ઉપર રચીએ.

આવી જ બીજી વાત ઝડપટ અગિયારો બાંધવા સંબંધે તમારી પાસે રજૂ કરવા માગું છું. આપણો એ જાતનો પણ સ્વભાવ ધડાઈ ગયો હોય છે કે વાતવાતમાં કાઈ પણ વ્યક્તિ સંબંધે અથવા કાઈ પણ પ્રસંગ સંબંધે આપણે આપણો અગિયારમો બાંધી લઈએ અને પ્રગટ પણ કરીએ, ઘણીયે વખત

એવું પણ બને છે કે જે ઠેકાણે અભિપ્રાય બાંધવાની જરૂર ન હોય અથવા તો જે ઠેકાણે અભિપ્રાય બાંધવા માટેનાં સાધ્ય સાધનો ન હોય તેવે ઠેકાણે પણ આપણે તો આપણો અભિપ્રાય બાંધતા અચકતા નથી. પ્રસંગની સાથે કશો જ સંબંધ ન હોય, વ્યક્તિ સાથે જરા જોડણી પણ પરિચય ન હોય, સમૂહગત હિલચાલોથી છેક જ અનભિજ્ઞ હોઈએ ત્યારે પણ આપણે તો આપણો અભિપ્રાય બાંધી લેવામાં અને ગમે તે વખતે તે સ્થળે તેને પ્રગટ કરવામાં જરા પણ અડચણ જોતા નથી. આ ટેવ બહુ જ ખૂરી છે. આ ટેવની પાછળ આપણામાં રહેલું ગિથ્યાભિમાન હોય છે. કોઈ પણ હકીકતના સંબંધમાં હું મારો અભિપ્રાય બાંધી લઉં ત્યારે જ મારું અભિમાન પોષાયલું ગમે દેખાય છે એવા અભિપ્રાયથી બીજાને શું નુકશાન થાય છે તેની તો હું દરકાર કરતો નથી. પરંતુ મને પોતાને કેટલું નુકસાન થાય છે એ પણ હું સમજતો નથી. આવી રીતે અભિપ્રાયો બાંધવા અને તેને પ્રગટ કરવા એ વ્યક્તિ તેમજ સમાજના ઉત્કર્ષ માટે ભારે અંતરાય રૂપ વસ્તુ છે. આટલું કહ્યા પછી તમે પોતે તમારા અંતરમાં કોતરીને વિચાર કરશો તો તમને પણ જણાશે કે તમે સૌ હું કહું છું તે પ્રમાણે ઝટપટ અભિપ્રાય બાંધવાની ટેવવાળા પણ હશો. એકાદ માણસ સાથે એકાદ કલાકનો પરિચય પણ અભિપ્રાય બાંધવા માટે તમને જાણે કે બસ ધર્ષ પડતો હશે. એકાદ સ્થળનું અવલોકન અર્થવા તો એકાદ પ્રસંગનું નિરીક્ષણ એકસ મત બાંધવા માટે ઘણી યે વખત આપણા માટે આપણે બસ ગણુતા હોઈએ છીએ વ્યક્તિઓ માટે તેમજ જુદા જુદા રાષ્ટ્રો માટે પણ બને છે. અભિપ્રાયો બાંધવાની ઉતાવળના કારણે જ ચિત્રવિચિત્ર મતો જુદા જુદા દેશોના સંબંધમાં પ્રચલિત થયા કરે છે. છેક જ મામૂલી પ્રસંગમાંથી વોતાની જ દૃષ્ટિએ સામા માટેના અભિપ્રાયો બાંધી લઈને રાષ્ટ્રો એક બીજાની વચ્ચે લડ્યા કરે છે. સ્વાર્થ માટેની કે અધિકાર માટેની મોટી મોટી લડાઈઓને બાદ કરીએ તો નાના મોટા કેટલાયે કલાહો આવા ઉતાવળીયા અભિપ્રાયો બાંધવાના કારણે આટલા જ કરે છે. તમે આપણા દેશથી આટલે દૂર આવીને બેઠા છો ત્યારે તમારા માથે આ વસ્તુ ઉપર વિચાર કરવાનો સવિશેષ ધર્મ આવી પડેલો છે. આપણા દેશની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધમાં ઉતાવળાં અતુભાનો બાંધતાં પહેલાં અટકજો. આપણી પોતાની સરખામણીએ અહીંના દેશના ગણુસો માટે અને પ્રવૃત્તિઓ માટે અભિપ્રાયો બાંધતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો. તમારા અભિપ્રાયની અસર અહીં અને ત્યાં તમે ધારો તેના કરતાં ઘણી વધારે ધર્ષ શકે છે એ હકીકત તરફ પણ તમારું ધ્યાન ખેંચું છું.

છેલ્લી અને મહત્વની વાત અત્યંત ગંભીરતાથી આજે તમારી પાસે મૂકવા માગું છું. તમે દોસ્તો હજારો માર્ધિ દૂર વહાલા વતનને છોડીને તથા બાઈમાંડુ, સગાંવહાલાં અને મિત્રોને વેગળા મૂકીને અહિં અભ્યાસ કરવા માટે આવ્યા છો. તમારાથી મેળવી શકાય તેટલું મેળવવા પાછળ તમારી તમામ શક્તિઓને તમે ખર્ચો છો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને વિદ્યાઉપાર્જન તમારાં આજ્ઞાં ધ્યેયો છે. અને એ યથાર્થ જ છે કે તમારે તમારો તમામ વખત અને શક્તિ વિદ્યાઉપાર્જન પાછળ ગાળવાં પરંતુ એ ન ભૂલજો કે તમે હિંદુસ્તાનના મહામૂલાં બાળકો છો. જન્મભૂમિ તમારી સૌની પાસેથી ઘણી મોટી આશા રાખી બેઠેલી છે. તમને અહિં મોકલ્યા છે જ્ઞાન અને અનુભવ લેવા માટે. એ જ્ઞાન અને અનુભવથી સમૃદ્ધ બનીને તમે પાછા ફરજો અને આજે હીન દરિદ્ર બનેલી માતૃભૂમિને નહું સંજીવન આપજો. આપણી અજ્ઞાનતાના કારણે આપણા કેટલાયે બાઈઓ અહીંયા આંવીને આ દેશના લોકોને જૂદી જૂદી રીતે લૂંટવાની જ્વતિ ધરાવે છે. હું તમને એ કહેવા માગું છું કે તમે અહિં આવીને જ્ઞાનની લૂંટ ભણે ચલાવો પરંતુ ખીજી બધી બાબતોથી અજાગ રહેજો.

[અનુસંધાન માટે જુઓ પા. ૧૩૬]

સૂરત પરિષદના પ્રમુખ

પ્રોફેસર ધનંજય રામચન્દ્ર ગાડગીલ

એમ. એ. [કેન્ટન], એમ. લિટ્. [કેન્ટન]

ડિરેક્ટર, ગાળસે ઇન્ડીયન ઓફ પોલીટીક્સ એન્ડ ઇકોનોમીક્સ, પૂના

[જેમણે મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક
સંઘનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની કૃપા કરી છે.]

નવી યોજનાઓની સમીક્ષા

[મુ'બઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘને આશ્રયે સુરતમાં તા. ૧૭-૧૮-૧૯ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ ને દિને મળેલી માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. ધનંત્ય રામચન્દ્ર માડગીએ આપેલા મનનીય વ્યાખ્યાનના મુખ્ય મુદ્દાઓનું લાપાંતર આપણા માસિક માટે શ્રી. રમણિકલાલ વેપારીએ તૈયાર કર્યું છે તે નીચે લેવાયું છે.]

આપણા ઇલાકાના માધ્યમિક શિક્ષકોની તેરમી પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન મને આપીને આપે મને ધણો જ ઉપકૃત કર્યો છે. હજુ સુધી મેં કોઈ માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષણ આપ્યું નથી અને માધ્યમિક શિક્ષણ વિશેનો મારો અનુભવ તદ્દન બાલ છે. મને વધારે મૂંઝવણ થવાનું કારણ તો એ છે કે આ વખતની પરિષદને ઘણા અગત્યના મુદ્દાઓ ચર્ચવાના રહેશે. જે કે થોડા વર્ષો થયાં હું સુરત છોડીને ચાલ્યો ગયો છું તો પણ મને તો એમ જ લાગ્યા કરે છે કે હું સ્વાગત સમિતિના સભ્ય છું.

હેત્વા બાર માસ દરમિયાન સારા દિવસોમાં કેળવણીને લગતી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાઈ છે. સમિતિઓ, પરિષદો અને તેની સાથે ચર્ચાઓ અને બીજી બહેનતાથી વાતાવરણ તેજ થયું છે. આપણા ઇલાકામાં કેળવણીની ચાર સમિતિઓ નિર્માઈ છે અને તેમણે તેમના અહેવાલ તૈયાર કર્યા છે. વહીવટી વિભાગોમાં કેટલાક ફેરફારો થયા છે અને હજુ વધારે મૂળભૂત ફેરફારોની આશા રાખી શકાય. આ બધી વાતોની સમાવેશના આવરણ છે અને સરખારની નીતિનાં આધુનિક અંગો તેમજ સમિતિઓના અહેવાલો ઉપરથી તમારે તમારાં મંતવ્યો ધરનાં જોઈએ. આ વાચકમાં હું મારી અયોગ્યતા સારી પેઠે સમજું છું. તેમ હોવા છતાં પણ મારે કેટલાક અગત્યના વિષયો પર મારા વિચારો આપને જણાવવા જોઈએ. હું મારા બાપણ દરમિયાન પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણના સ્થાન વિશે કંઈકે કહીશ.

જેથી કમિટીના અહેવાલમાં પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણના ઘણા પ્રશ્નોના ઉકેલનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કેળવણીની પુનર્ચના વિશેની એની સૂચનાઓ ઘણા ઉદામ પ્રકારની છે. હોડો રિપોર્ટ પર અંગ્રેજી કેળવણીની પુનર્ચના થઈ છે. જેથી કમિટી પણ હોડો રિપોર્ટ ચર્ચેલા વિષયોની જ ચર્ચા કરે છે. પણ એ એની સરખામણી અહીં અસ્થાને છે; અને જેથી કમિટીને તો જે જ માસમાં એનો રિપોર્ટ તૈયાર કરવાનો હતો. જેથી સમિતિ જેવી ગિયર પ્રકારની સમિતિ પાસે કેળવણી જેવા બહુશાળી વિષય પર તુરંતતુરંત રિપોર્ટની આશા રાખવી એ જરા વધારે પડતું કહેવાય.

હોડો રિપોર્ટની સૂચનાઓ જે કેળવણીવિષયક અનુભવ મેળવી શકાયો છે તેના પર અવલંબે છે બ્યારે જેથી સમિતિના રિપોર્ટમાં એવી જાતના અનુભવ વિશે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ નથી. આ બે રિપોર્ટોમાં જે તફાવત આપણે ઉપર જોયો તેના પર આપણે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈશે. ગઈ સાલ દરમિયાન કેટલીક જાતના નવા વિચારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને એને અમલમાં મૂકવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. એ વિચારો હજુ પ્રયોગસિદ્ધ ન કહેવાય અને આપણા લોકો તો એ વિચારોને એના કાચા અને મૂળ સ્વરૂપમાં જ અમલમાં મૂકવા માગે છે. કેળવણીનો ધનિહાસ તો એમ કહે છે કે પ્રયોગ વગર પ્રગતિ સંભવી જ ન શકે. કેટલાક જુદી જુદી જાતના

સાધનસંપન્ન માણસો તો પોતાની મેળે પ્રયોગો કર્યા જ નહીં છે. એ પ્રયોગનિષ્પન્ન વિચારોથી આપણા જ્ઞાનપુર્જમાં વધારો થાય છે અને કેળવણીવિષયક આયોજન પ્રગતિ પામે છે. જોષી સમિતિનો પહેલો મુદ્દો એ છે કે કાર્ય સાધક સર્જનાત્મક ક્રિયાઓ વડે બાળકને ઉત્પાદક ઔદ્યોગિક ક્રિયાઓ તરફ વાળવું જોઈએ. કંઈ જાતના પાયા પર જોષી કમિટી આ મુદ્દો રજૂ કરે છે એ સમજાતું નથી. જોષી સમિતિ તો એમ પણ કહે છે કે આપણી નૂતન કેળવણીની રચનામાં આ સિદ્ધાંત મોખરે રહેશે. પણ આમ શા માટે હોવું જોઈએ તે પુરવાર કરવાને કમિટી કોઈ પણ પ્રકારના સમજા કરણો આપી શકતી નથી.

એનો અર્થ એમ લઈ શકાય કે એ સિદ્ધાંતમાં કેળવણીની એક આદર્શ પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે. પણ જોષી સમિતિ તો એમ જ કહે છે કે એ સિદ્ધાંત આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રનો પાયો મનાવો જોઈએ. મને જે ખચર મળે છે તે મુજબ કેઈ એક પણ કેળવણીની સંસ્થાએ જોષી કમિટીની ભલામણોને અમલમાં મૂકી નથી. હું આ વસ્તુ પર તમારું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તમે જાણતા હશો કે કેટલા યે કેળવણીવિષયક વિચારોને પ્રકાશમાં લાવવાને કેટલી હાડમારીઓ વેઠવી પડે છે અને છેવટે ન્યારે તે વિચાર કાર્યમાં પરિણમે છે ત્યારે તે કેટલો બદલાઈ ગયેલો લાગે છે !

હું નવા વિચારોની વિરુદ્ધ નથી. હું એમ તો જરૂર માનું છું કે સતત બુદ્ધિપુરસ્કર પ્રયોગથી જ પ્રગતિ સંભવિત થશે, અને નવા વિચારોને જે પૂરેપૂરા છણ્યા વગર અમલમાં મૂકવામાં આવે તો તેથી ઘણી હાનિ થશે.

હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી-વિષયક પ્રયોગ પદ્ધતિને બહુ મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે અને તેથી તેનું ક્ષેત્ર ઘણું નાનું રહ્યું છે. આનો જવાબ બે રીતે આપી શકાય. પ્રાયોગિક ધરનાઓના અભાવમાં નવા વિચારને તરત અપનાવી ન લેવો જોઈએ પણ જુદી જુદી દિશાઓમાં પ્રયોગ શરૂ કરી દેવા જોઈએ બીજી અગત્યની વસ્તુ એ છે કે આપણે મેળવેલા અનુભવનો પાયો આપણે બરાબર તપાસવો જોઈએ અને એની નિષ્ફળતામાંથી પણ કોંઈક પાઠ શીખવો જોઈએ. આપણે ત્યાંની ઍન્ટ-ઇન-એઇડ પદ્ધતિને લીધે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જોઈએ તેવા પ્રયોગો થઈ શક્યા નથી. પણ આ પદ્ધતિની જાડારના ક્ષેત્રમાં કેટલીક પદ્ધતિઓ હાથ ધરાઈ છે. વળી છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી આપણે ત્યાં “રાષ્ટ્રીય કેળવણી”નું નવીન તત્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. આ સિવાય પ્રચાર મંડળો [Missionary Institutions] અને ગુરુકુળ અને શાંતિનિકેતન જેવી સંસ્થાઓ પણ આવે છે. આ બધાનો હેતુ કોંઈક શીખવવાનો છે. “રાષ્ટ્રીય” સંસ્થાઓના અનુભવ ઉપર ખાસ ભાર મુકવો જોઈએ. આંજોજો સિદ્ધાંતો સ્વીકારાય છે તે જ સિદ્ધાંતો “રાષ્ટ્રીય” સંસ્થાઓએ પોતાના ધ્યેય તરીકે માની લીધા હતા. આ સંસ્થાઓને નાણાં ભીડ હતી અને ડિપ્લોમાઓ જાહેરજનતામાં માન્ય નહોતાં અને આ કારણને લઈને ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય નોકરી પણ મળવી મુશ્કેલ હતી. આવા સંજોગોમાં આ શિક્ષણ સંસ્થાઓને પોતાના અભ્યાસક્રમોને ખાસ વ્યવહારુ બનાવવા પડ્યા હતા. “રાષ્ટ્રીય” સંસ્થાઓને જે જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી તે બધી કેળવણીવિષયક નહોતી. તેમને માણસ અને પૈસાની જરૂર હતી. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તે સમયની રાજકીય બાવના ઉપર આધાર રાખતી. આ બધી મુશ્કેલીઓ જેમ કહી શકાય કે આ સંસ્થાઓને કેળવણીની પદ્ધતિમાં

સફળતા મળી છે અને તે શાખા તે આયુર્વેદ શાખા. ગૂજરાતમાં જ્યાં કાર્યકરો, પૈસા અને વિદ્યાર્થીઓની ઓટલી જધી તંગી નથી ત્યાં ખીજ દિશાઓમાં પ્રગતિ સાધી શકાઈ છે. જાવનગરમાં જે કાર્ય થઈ રહ્યું છે તે તરફ આપતું ધ્યાન ખેંચું છું. ત્યાં આગળ તો પશ્ચિમની પ્રખ્યાત બનેલી કેળવણીની પ્રયાઓને દાખલ કરવામાં આવી છે. પ્રચારક મંડળો [Missionary Institutions] ને મુખ્ય વિન્ય યાગડાઓમાં અને પ્રાયમિક સંસ્થાઓમાં થયો છે અને જંગલી પ્રાણીઓમાં પણ એમણે સફળતા સાધી છે. x

હવે આપણે ફરી પાછા જોવી કમિટીની સૂચનાઓ વિચારીશું. પ્રાયમિક અને માધ્યમિક વિભાગોને છૂટી પાડતી વિચ્છેદક રેખા ધણી અગત્યની છે. સમિતિ એમ કહે છે કે હાલની માફક પ્રાયમિક વિભાગમાં ૧ થી ૪ વર્ગો ન રાખતાં ૧ થી ૭ વર્ગો રખાવા જોઈએ. આગ કરવાનું શું કારણ હશે તે સમજાવતું નથી. મૂળભૂત કેળવણી [Basic Education] ને સારુ જે સ્વાંત વર્ષની યોજના નક્કી કરવામાં આવી છે તેને મળતી જ ઉપરની સૂચના લાગે છે. હેડો રિપોર્ટ પ્રમાણે પ્રાયમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની સીમા-રેખાઓ ૧૧ વર્ષની ઉંમર આવવી જ જોઈએ. હાલના અભ્યાસક્રમો સમૂહ માનસશાસ્ત્રીય શોધખોળ તેમજ ધારાશાસ્ત્રીઓ અને વહીવટી અમલદારોની કાર્યપ્રણાલિના પરિણામ રૂપે અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. જાળકા અને નાના છોકરાઓના વિકાસ પર જો કેળવણીની રચના આધાર રાખતી હોય તો માનસશાસ્ત્રીય દલીલને ખરેખર અગત્યની ગણવી પડશે. આમની ધણી પ્રાયમિક શાળાઓ ચોથા ધોરણ સુધી જ શીખવે છે અને જોવી કમિટી પણ ૧૧ વર્ષ પછી ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ ન કરવાની વાત સ્વીકારે છે. જ્યાં સુધી આપણે ચાર વર્ષની ફરજિયાત કેળવણી દાખલ ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી સાન વર્ષની વાત કરવી નહીં. જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ જાને જ ચોથા ધોરણ પછી શિક્ષણ છોડી દેવાનું સ્વીકારે છે ત્યાં સુધી આધુનિક પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો આવશ્યક નથી. જ્યાં સુધી વિભાગીય દૃષ્ટિબિંદુ રહેશે ત્યાં સુધી ચોથા ધોરણ આગળ જ વિચ્છેદક રેખા દોરવી જોઈએ. આજ પદ્ધતિ આપણી શાળાઓને સારુ માન્ય રહેવી જોઈએ.

જોવી સમિતિ આગળ મુખ્ય પ્રશ્ન ઔદ્યોગિક કેળવણી અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓનો હતો. એ સમિતિ જણાવે છે કે ધંધાધારી, ઔદ્યોગિક અને વેપારી સંસ્થાઓ જોઈતા યજ્ઞાણમાં રચવાની જોઈએ. આ સંસ્થાઓ પ્રાયમિક શિક્ષણ સંબંધી હોઈ માધ્યમિક કેળવણીને સારુ સમિતિ કોઈ પણ પ્રકારની ઔદ્યોગિક યોજના રજૂ કરતી નથી. પણ માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમોમાં વેપારી, ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીનું શિક્ષણ રાખવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસક્રમોને જે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે: [૧] સામાન્ય અને [૨] વૈજ્ઞાનિક. આ અભ્યાસક્રમો મારફત વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્યાર્થીના અભ્યાસો, ધંધાધારી સંસ્થાઓ અને જીવનના વ્યવહારુ ક્ષેત્રો તરફ ગઈ શકશે.

જોવી સમિતિનું મતવ્ય એવું છે કે દરેક વિષયને એક વ્યવહારુ દિશા હોય છે અને આ વ્યવહારુ તત્વ જ સૌથી અગત્યનું મનાવું જોઈએ.

ઔદ્યોગિક કેળવણી અને અભ્યાસક્રમોની ચર્ચા કરતાં જોવી સમિતિ આપણા આર્થિક અથવા સામાજિક ચતુરતરો કાંઈ જ નિર્દેષ કરતી નથી એ ખરેખર વિચિત્ર લાગે છે. ડૉ. કોટરિનમ કહે છે કે કેળવણીવિષયક અને સામાજિક યોજના વચ્ચે ઘણો ધાડો સંબંધ છે. વિદ્યાર્થીઓ ક્યારે

શક્તિ એકત્રિત કરીએ તો જ એ કામ થઈ શકે એવું છે. આવી જાતના કાર્યમાં તમારું ફેરફારનું ધ્યાન અગત્યનાં પગલાં લઈ શકે. નવી યોજનાઓ ધડવાનું જો એ બીજું ઝડપે તો તે યોગ્ય જ લેખારો. પણ એમ થવાને સારું કેટલીક વસ્તુઓ આવશ્યક છે. સરકારની નીતિ વધારે ઉદારમતવાદી થવી જોઈએ અને ઇન્સ્પેક્ટરોનું કાર્ય વધારે સ્થિતિસ્થાપક થવું જોઈએ. આને સારું સરકારે થોડા પૈસા પણ ખર્ચવા પડશે. શાળાઓના અધિકારીઓએ પણ આમાં સક્રિય રસ લેવો જોઈએ. તેમણે શિક્ષકોમાં પણ એવી લાગણીનું સિંચન કરવું જોઈએ. તોફરશાહીની રીતો છોડીને હવે આપણે લોકશાસનની રીતોને અપનાવવાની છે.

વળી મહાકારથી નકામા ખર્ચ દૂર કરવા જોઈએ. વિચારની આપણેમાં ફેરફારનું અને તેની બીજી સંસ્થાઓ ધણે અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે. મને એમ લાગે છે કે આપણે ધણું ખૂબ જ વ્યવહારુ કાર્ય કરવાને બદલે મીમાંસક પ્રશ્નો ચર્ચવાને જ તૈયાર હોઈએ છીએ. આ પરિપક્વની હવે પછીની બેઠકોમાં ઇલાકામાં આજના પ્રાયોગિક કાર્યોની છણાવટને સારું જો થોડો સમય રખાયો હોય તો તે ધણું ખપતું થઈ પડશે.

હવે મારું બાપણ પૂરું થાય છે. પહેલાં જેવા અવ્યવહારુ અને ખ્યામજીવી શિક્ષકો હવે હોતા નથી. તેમને નૂતન યુગના વિચારો પ્રમાણે ચાલવું છે એટલે વધુ જવાબદારીઓ માથે લેવી પડશે આપણે વધારે જ્ઞાન સંપાદન કરવું પડશે અને સહાનુભૂતિવાળો સ્વભાવ જોઈશે. આપણા સમાજ અને ધધાને લગતા જે પ્રશ્નો આપણી આગળ ખડા છે તેનો ઉકેલ આપણે આપણી બુદ્ધિ-શક્તિથી લાવવો પડશે. આપણી જરૂરિયાતો બહુ ઘણી છે. પણ આપણે જેટલે અંશે તે પૂરી કરી શકીશું તેટલે અંશે જ નૂતન યુગ આપણા દેશમાં પ્રસરવાનો છે તે જાણી મેળવવાને બાંધશાળા થઈ શકીશું.

જાપાનમાંના હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને]

[પા. ૧૩૦ થી ચાલુ]

આપણી માતૃભૂમિ અનેક પરદેશીઓથી આજે લૂંટાઈ અને ચૂસાઈ રહી છે. એ ચૂસણ અને એ લૂંટ બંધ કરવાના ભગીરથ કાર્યમાં આપણે સૌ આજે પ્રવૃત્ત થયા છીએ આપણા દેશની સંસ્કૃતિ કે સામાજિક હિલચાલોના પૂરેપૂરા સંપર્કમાં તમે રહેજો. દરિદ્ર અને ભૂખે મરતી માતૃભૂમિની એકે એક પાઈતો તમારે હિસાબ આપવાનો છે તે જાણશો નહિ. કંગાલ અનેથી જન્મભૂમિના તમે તેજસ્વી હીરાઓ છો. તમારા વડે જ એ જન્મભૂમિ શોભવાની છે. તમારી તમામશક્તિઓનો ઉપયોગ માતાને અજવાળવાં પાછળ તમારે કરવો પડશે એ હકીકત તમે જાણશો નહિ. દોસ્તો ખૂબ ભણો. અહીંથી જેટલું લઈ શકાય તેટલું લ્યો. અહિંના જીવાતોનાં ખંત અને ઉત્સાહમાંથી નવી નવી પ્રેરણા મેળવો અહીંની ઉદ્યોગપ્રિયતા તમારા જીવનમાં વણી લ્યો અને પછી સ્વદેશે પાછા આવીને એ બધાનો સાક્ષ માતૃભૂમિને આપો.

સૂરતની

શિક્ષકપરિષદ

શ્રી. રમણિકલાલ દેસાઈ

['હિંદુ' વિદ્યાવલોકન]

જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા માણસોનું સંગઠન એ આ જમાનાની એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. દરેક ક્ષેત્રની કાર્યપદ્ધતિ હવે પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી રૂઢિ પ્રણાલિ ચાલતી નથી. વિજ્ઞાનની અને એની ખીણ અનેક શોધખોળોને પરિણામે દરેક ક્ષેત્રમાં કાર્યપદ્ધતિ અને તે પદ્ધતિને નક્કી કરતા સિદ્ધાંતો અદલાવા કરે છે. અને તેથી તેમાં કામ કરતાં માણસોને જે જમાનાની સાથે રહેવું હોય તો એકત્ર થઈ વિચારની આપ-લે કરી પોતાની કાર્યપદ્ધતિ નક્કી કર્યા કરવી પડે છે. ઉપરાંત પોતાના હકો અને પોતાની જરૂરિયાત જાળવવા માટે પણ આવાં સંગઠનની ખાસ જરૂર રહે છે. આવાં કારણોને લીધે આપણા ઇત્રાકાના માધ્યમિક શિક્ષકોએ પણ ૧૯૨૪માં પોતાની પહેલી પરિષદ વડોદરા મુકામે ભરી હતી. બીજો વર્ષ ખીણ પરિષદ સૂરતમાં પ્રોફેસર વાડિયાના પ્રમુખપદે મળી ત્યાર પછીનાં બીજાં દસ અધિવેશનોમાં પરિષદ મુંબઈ, પૂના, રત્નાગિરિ, જળગામ, હેઢાળાદ, ભોરડી, સોનાપુર વગેરે સ્થળોએ કરીને પાછી પોતાના ભેરમાં અધિવેશન આંગે આ વર્ષે સૂરતમાં ભરાઈ હતી.

આ અધિવેશન ૧૭મી ઓક્ટોબરે શરૂ થયું, પરંતુ એનો કાર્યક્રમ તો ૧૬મીને રવિવારથી જ શરૂ થઈ ગયોલેા ગણાય. આ પરિષદની સાથે શિક્ષકોને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે એવું પ્રદર્શન પણ પોજનામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓની લલિનકળાના, ભોરડીની શાળાના વિદ્યાર્થીઓના વણાટકામના, અને સૂરતના વિદ્યાર્થીઓના હસ્તકેસીંગ તથા ચાગાંના કામના નમૂનાઓ ખૂબ આકર્ષક હતા. વિદ્યાર્થીઓ આગળ જુદા જુદા વિષયો સ્પષ્ટ અને સુરેખ રીતે રજૂ કરવા માટે શિક્ષકોને અનેક પ્રકારનાં સાધનોની [Teaching Aids]ની જરૂર હમેશાં રહે છે. આવાં સાધનોનો એક વિપૂલ ભંડાર આ પ્રદર્શનમાં શિક્ષક તથા પત્રિપદમાં રસ લેનાર બીજાં સન્નતો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ઇતિહાસ ભૂગોળ અને વિજ્ઞાન શીખવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે એવાં અનેક સાધનો ખરેખર સુંદર અને ઉપયોગી હતાં. હિન્દુસ્તાનનું રાજ્યવર્ણધારણ જતાવતી આકૃતિ, સર કાન્હીસ કૃષ્ણક કે માકોપોલોની મુસાફરીનાં રેખાચિત્રો, અસલનાં આર્યસામ્રાજ્યોના વિસ્તાર ને અત્યારે હિન્દની આધાતનિકાશનું પ્રમાણ દર્શાવતા નકશાઓ બધાનું ધ્યાન ખેંચતા હતા માત્ર શબ્દદ્વારા સહેલ ધીની ન સમજાવી શકાય એવા વ્યાખ્યાનના નિયમોને સ્પષ્ટ સમજાવી દે એવાં ચિત્રો પણ ખૂબ સરસ હતાં.

રવિવારે સાંજે શ્રી અક્ષે 'જેમણે શિક્ષણ કાર્યમાં જ પોતાનું આખું જીવન સમર્પણ કર્યું છે એવા અને સૂરતના જ વનગી' પ્રિન્સિપલ કે. એસ. વકીયને પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરવાની વિનંતિ કરી. શ્રી. વકીય એક નણીતા કેળવણીકાર અને હાલમાં કોલ્કાત્તની સેકન્ડરી ટ્રેઇનિંગ કોલેજના આચાર્ય છે. કેળવણીકરનું દૃષ્ટિગિન્દુ પોતાની સમક્ષ રાખીને એમણે યુરોપના

દેશોમાં તથા અમેરિકા અને જાપાનમાં પ્રવાસ કર્યો છે. આ પર્યટનો કરતાં એમણે જુદા જુદા દેશોનાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પ્રકૃતિસૌન્દર્ય, સમાજજીવન અને ઔદ્યોગિકજીવનની આપણને, અંખી દ્રશ્યતાં અનેક ચિત્રોના સંગ્રહ કરેલા, તે પણ એમણે આ પ્રદર્શનમાં રજૂ કર્યો હતો. પ્રદર્શનને ખુલ્લું મૂકતી વેળાએ શ્રી. વક્રોએ એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ વ્યાખ્યાનમાં એમણે આપણી કેળવણીને ફલદાયક બનાવવા માટે “એનું બેઠક પુસ્તકો અને ચોગર પરીક્ષાથી બરેલું કનેવર” બદલવાની આવશ્યકતા સમજાવી હતી. આ ભાષણનો વિગતવાર હેવાલ આ અંકમાં અન્યત્ર છાપ્યો છે.

આમ સર્વ રીતે ઉપયોગી અને કલામય એવા આ પ્રદર્શનની ઉપયોગિતા સંબંધીની જુદી જુદી પુસ્તક પ્રકાશન સંસ્થાઓના સુન્દર સહકારથી ખૂબ વધી જતી હતી. આ પ્રદર્શનની તૈયારી પાછળ શહેરની બધી શાળાઓના શિક્ષકોનો તો જ બંદારની શાળાઓના શિક્ષકોનો સુન્દર સહકાર મળ્યો હતો. પરિપક્વ એક જાતનું અંગે સમા એ પ્રદર્શનની સફળતા માટે ગહેનત કરનાર દરેક બાઈબેનને ધન્યવાદ ધરે છે.

x

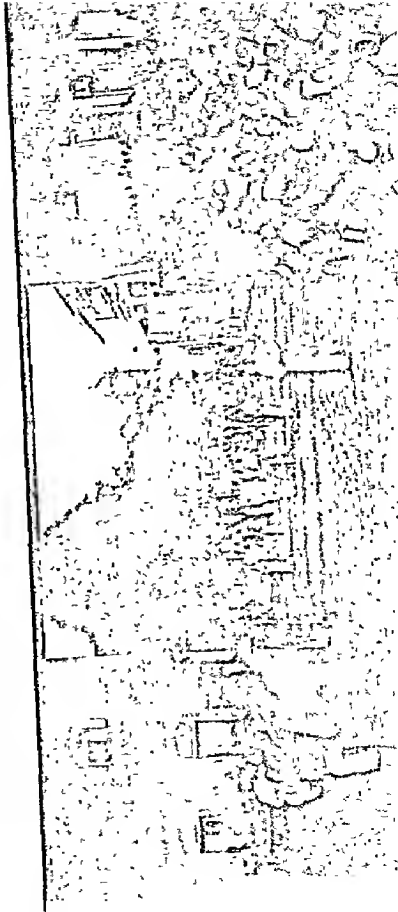
પરિપક્વ અધિવેશન તા. ૧૭-૧૦-૩૮ને સોમવારે સવારે આઠ વાગે શરૂ થયું. પ્રારંભિક મંગલવચન પછી રવાગતપ્રમુખ દિ. બ. ચૂનીલાલ માણેકલાલ ગાંધીએ સભ્યો અને પ્રેક્ષકોને આવકાર આપતાં શહેરનો અને સાર્વજનિક એડ્યુકેશન સેક્સાયટીનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં રજૂ કર્યો હતો. પરિપક્વનાં ભાગ લેવા પધારનાર પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકોની સુખસગવડો માટે જહેમત ઉઠાવી રહેલા શહેરની બધી શાળાઓના શિક્ષકોનો તેમના સહકાર અને સેવાભાવ માટે ઉદ્દેશ્ય કરી દિ. બ. ગાંધીએ માધ્યમિક શિક્ષણ અને શિક્ષકો વિષે બે વાત કરી હતી. ૧૯૨૫ની ચરતની પરિપક્વના પ્રમુખ પ્રો. વાડિયાના વ્યાખ્યાનમાંથી યોગ્ય વાક્યો ટાંકીને એમણે શિક્ષકોનાં સંગઠનની આવશ્યકતા અને એનું સંગઠન Trade-Unionismના સિદ્ધાંત પર રચાયેલું ન હોવાનું નોંધ્યું એ બે વાતો આપતાં રજૂ કર્યાં હતાં. શિક્ષકોની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા તથા આર્થિક દશા સુધરે એવા પ્રયત્નો તરફ પોતાની હાર્દિક સહાનુભૂતિ જાહેર કરી હતી; પરંતુ તે સાથે જ Law of Supply and Demandની યાદ આપી, વધારે સારી નોકરી ગણતાં શાળા છોડી જનાર તથા ટપૂરનો પાછળ પોતાનો ઘણો સમય અને ઘણી શક્તિ વાપરી નાખનાર શિક્ષકોનાં દૃષ્ટાંતો રજૂ કરી, શ્રી. ગાંધીએ પરિપક્વના શિક્ષકોને “Deserve and Desire”ના સુન્દર મુદ્દાએખની ભેટ ધરી હતી. વક્રો, દાકાર અને એવા બીજા બહુલાના ધંધાઓ કરતાં શિક્ષકની આવક આખી દુનિયામાં જ ઓછી રહે છે, માટે શિક્ષકોએ તો સંતોષપૂર્વક આવતી કાલનાં જાળકોના ઘડતર માટે જ પ્રયત્નશીલ રહેવું નોંધ્યું. છેલ્લે જાળકોની ઉપર હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ખૂબ બોલો પડે છે અને એ રીતે હાલનું શિક્ષણ ખૂબ ખર્ચાળ બની ગયું છે, તો તે જાળકમાં પરિપક્વને ઘરતું કરવાની સૂચના કરી દિ. બ. ગાંધીએ પોતાનું વક્તવ્ય સમાપ્ત કર્યું.

શ્રી. ગાંધીના વ્યાખ્યાન પછી ગયા વર્ષના અધિવેશનના તથા આખા વર્ષ દરમિયાન ફેડરેશનના પ્રમુખ પ્રિન્સિપલ એચ. વી. હેમ્પ્ટને એક નાનકડા પણ સુન્દર વ્યાખ્યાનમાં ફેડરેશને ગયા વર્ષમાં કરેલા કાર્યોને ખ્યાલ આપ્યો હતો. ફેડરેશનનું કામ ગયા વર્ષથી ખૂબ વધી ગયું હતું; જવાબદારી પણ તેટલા પ્રમાણમાં વધી હતી. કેંગ્રેસે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો પછી બધાં ખાતાઓની માફક કેળવણીખાતામાં પણ અગત્યનું ચેનન જણાવા લાગ્યું હતું. આખી શિક્ષણપદ્ધતિને

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ • સૂરત

કુટુંબીક દરેકો : [૧] કલવલીનિવસક પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકલો પ્રિ. કે. એસ. વજીવ વ્યાખ્યાન આપે છે. [૨] પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકલો પ્રિ. વજીવ પ્રો. ગાડગીવ. પ્રિ. લેગલ અને શ્રી. અક્કડ સાથે પ્રદર્શનના મકાન તરફ જતા માર્ગ પર છે.

[૩] પરિષદની પહેલી બેઠકમાં સ્વાગતઅમિતિના અધ્યક્ષ ડિ. જ. ગુનીયાક યાજ્ઞેશ્વર ગાંધી ચોતાનું વ્યાખ્યાન રાંચે છે.

ફેરની નાખનાર યોજનાઓ અને સિદ્ધાંતો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. એ બંધાનો અભ્યાસ કરી શિક્ષકોનું આ ફેરફારના પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે એ ખાસ જરૂરનું હતું. આ પછી પ્રિ. હેમ્પટને પ્રેફેસર કે. ડી. શાહની ઓળખાણ કરાવી તેમને પરિપક્વ મોગલિક પ્રવચન કરવાની વિનંતિ કરી હતી.

x

પ્રેફેસર શાહે એમની વક્તવ્યકળાનો સરસ ખ્યાલ આપતી શૈલીમાં પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું. કેળવણીનો અર્થ અને ઉદ્દેશ નક્કી કરવાની આવશ્યકતા પર એમણે ખૂબ ભાર મૂક્યો. કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકનાં વ્યક્તિત્વને નિર્વાહ પૂરવવા દેવાનો હોવો જોઈએ. કેળવણી લેવાથી બાળકનું વ્યક્તિત્વ કોઈ વડીલ વ્યક્તિએ, સંસ્કૃતિએ, સમાજે કે રાષ્ટ્રે નિર્માણ કરેલી મર્યાદા કે આકાર પ્રમાણે જ વિકાસ પામે ને સ્વરૂપ પકડે એ યોગ્ય નથી. અને આપણે ત્યાં તો એમ જ થાય છે એટલું જ નહિ પણ એ મર્યાદા, એ આકાર પણ અતિ સંકુચિત છે. આપણી આત્માની કેળવણી બાળકોને પરદેશી સત્તાના નિમંત્રણને અનુકૂળ રહેતાં શીખવે છે એટલે સ્વતંત્ર માનસ તેમનામાં ખીણતું જ નથી. આ એક દુર્દશા ગણાય; અને એનો ઉપાય સ્વરાજપ્રાપ્તિ સિવાય બીજો નથી.

એ પછી પ્રેફેસર શાહે શિક્ષકોને ઉદ્દેશીને એ બોલ કહ્યા હતા. ખાસ કરીને શિક્ષકોએ પોતાનું આરંભ નિષ્ક્રમક અને નિર્દાન સંભવથી પર રાખવું જોઈએ. શિક્ષકોની મનોદશા પર સ્વાગતપ્રમુખે કરેલી ટીકાઓ ખરી હોય તો દુઃખદ છે એમ જાહેર કર્યું હતું. સાચે આત્માની શિક્ષકોની આર્થિક અવદશાને પરિણામે તેમની આવી મનોદશા ગાંઠે સમાજ પણ ધણે અંશે જવાબદાર છે એ વાત એમણે સ્વીકારી હતી. બાળકોની સમક્ષ પોતાનું જીવન આદર્શ તરીકે રહે છે; આદર્શ મુશોભ્ય અને સુંદર હોય એ જોવાનું કામ શિક્ષકનું છે; પણ શિક્ષકને તેમ કરવાનું શક્ય જાને એ જોવાનું કામ સંગઠનનું છે. બાળકોમાં ગુણગીની ભાવના નહિ પણ સ્વાતંત્ર્યની ધગશ પ્રગટે એ શિક્ષકોએ જોવાનું છે. ચિસ્તને નામે બાળકોને લાયથી ત્રાસેમાં રાખવાં એ એક અગમ્ય અપરાધ છે.

પ્રેફેસર શાહના લંબાણ પ્રવચન પછી નિરૂત્ત થના પ્રમુખ પ્રિ. હેમ્પટનનો આભાર મનાયો. અને તે બાદ પ્રિ. એન. એમ. શાહની પ્રિ. ગાડગીળના પ્રમુખપદે નીમવાની દરખાસ્તનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થતાં તેઓ તાબીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પ્રમુખપદે બિરાજ્યા.

x

પરિવરના પ્રમુખપદનો પ્રો. ગાડગીળે સ્વીકાર કર્યો એ પરિપક્વ પરમ જાણ હતું. ઇંગ્લંડમાં પાંચ વર્ષ અભ્યાસ કરી હિન્દ પાછા ફર્યા પછી તેઓ મુંબઈ સરકારના નાણાખાતામાં જિયા ઓદ્યા પર નિમાયા હતા. પરંતુ એ આજન્મ અભ્યાસી અને કેળવણીકારને ત્યાં એન ન પડ્યું. અને પરિણામે સુરતની કોલેજના આચાર્યનું પદ સ્વીકારી તેઓ સુરત આવ્યા. એમના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી તરત જ એમણે પ્રેફેસરો, વિદ્યાર્થીઓ અને સુરતની જાહેર જનતા પર ઊંડી છાપ પાડી. શહેરના સાંસ્કારિક જીવનમાં પણ એમનો ફાળો ધણો આગળ પડતો રહેતો તેઓ પાંચ વર્ષ અહીં રહ્યા; પણ કોલેજના તથા સોસાયટીની બીજી સંસ્થાઓના વહીવટના કાર્યમાં એમને અભ્યાસ અને સંશોધન માટે સમય મળતો નહિ. એટલે આ પદની પણ ફગારી દઈને પૂનાના 'હિન્દ સેવા સમાજ'ના આશ્રય નીચે શરૂ થયેલ 'ગોખલે ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ પોલિટીક્સ એન્ડ ઇકોનોમીક્સ'ના વડા તરીકે ગયા. અગ્રેજી બાળા પર એમનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત છે. એમની વક્તવ્યકળા મુગ્ધ કરી મૂકે એવી છે, મને એવા વિષયો ચર્ચતાં પણ એમની વિચારસરણી ખૂબ સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે વહી જાય

બાળાઓએ ગરબાની રમઝટ મચાવી હતી. બીજી શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ તથા બાસિકા સમાજે પણ આ કાર્યક્રમમાં સુંદર સાથ આપ્યો હતો. કાર્યક્રમ ખૂબ લાંબો હતો પણ શિક્ષકોનો ધણો મોટો ભાગ છેવટ સુધી શાંતિથી બેસી રહ્યો હતો. તેજ એની સફળતા બતાવે છે. મંગળવારે રાત્રે સરતના 'હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ'નો કાર્યક્રમ રખાયો હતો. એ બહેનોએ યેગ સુંદર ગરબાઓ લીધા હતા. એ ઉપરાંત બહેન કુસુમ દેસાઈનું ગયુરતય, ખાસ કરીને નૃત્યકળાની બાબતમાં સમગ્રપૂર્વક સૂચના અને દેવવણી સરતમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ગળી શકે એમ નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં ધણું સફળ થયું ગણાય. બહેન નસિની જોગજોડનાં બન્ને ગીતો પણ ખૂબ સુંદર રીતે ગવાયાં હતાં. એ ગીતોની સુંદર હલક અને એ નાનકડી બાળાની નિર્ભય તરલતા ખૂબ આકર્ષક અને આશરપદ કહેવાય. બુધવારે રાત્રે શિક્ષકોનો પોતાનો કાર્યક્રમ હતો. આ પરિપદની એ પણ એક વિશિષ્ટતા ગણી શકાય. સમાજમાં પોતાની ગમે તેવી ગણના થતી હોય તો પણ સામાન્ય રીતે શિક્ષકો પોતાને માથે બદત (respectability) નો આડંબરી બાર રખાને હમેશાં કરે છે. આ બાર માત્ર દૂર કરીને રેકંજ પર પોતાનો જ કાર્યક્રમ શિક્ષકો યોજે એ અનુભવમાં એક પ્રકારની તાઝગી રહેલી છે.

આવી પરિપદની ઉપયોગિતા નિમે બે મત હોઈ શકે નહિ. ૧૯૨૪માં પહેલી પરિપદ બરાઈ ત્યારથી માધ્યમિક શિક્ષકોના હક અને તેમની ફરિયાદો સરકાર, યુનિવર્સિટી તેમ જ બહાર પ્રમ સમક્ષ રજૂ થતાં રહે છે પ્રેસિડન્ટ ફન્ડની ફરિયાદો પોતાના સરકારે કરેલો સ્વીકાર, મુખ્ય શિક્ષકોને યુનિવર્સિટીએ આપેલું સેનેટમાં પ્રતિનિધિત્વ, એ પરિપદની સફળતાનાં દુષ્ટાંતો છે, અને એ પરથી હવે સેનેટમાં શિક્ષકોને પણ સ્થાન મળશે એમ આશા રાખવી વધારે પડતી નથી.

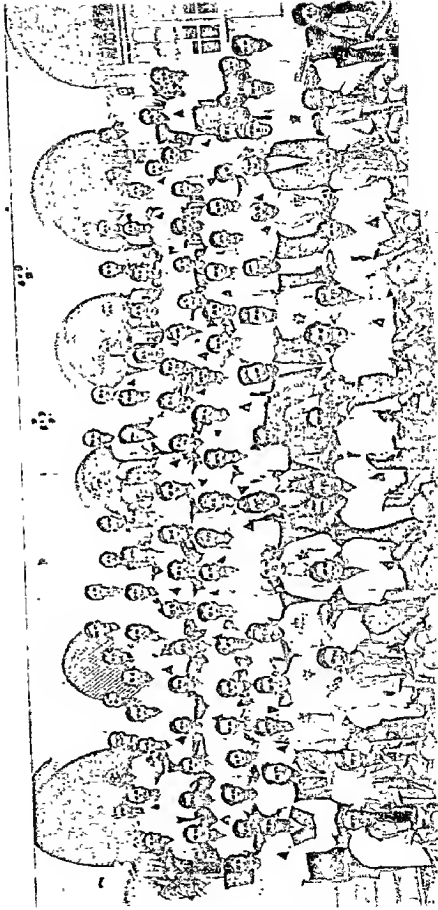
પરંતુ આ ઉપયોગિતાના સ્વીકારની સાથે પરિપદની આખી કાર્યવાહીમાં રહેલો અવાસ્તવિકતાનો અંશ પણ સ્વીકારી લેવો જોઈએ. શ્રી. બીસે અને શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીનાં ટૂંકાં પ્રવચનોને બાદ કરતાં પરિપદમાં ચાલેલી બધી ચર્ચામાં સામાન્ય પ્રકારનું પુસ્તકિયાપણું સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. આટલા બધા નિદાન કેળવણીકારો અને અનુભવી મુખ્ય શિક્ષકો તરફથી પરિપદને જે ગભરું તે જેમને માધ્યમિક શિક્ષણ સાથે સીધો સંબંધ છે જ નહિ અને જેમનું બધું ધ્યાન Post-graduate અભ્યાસક્રમ પાછળ રહેલું છે એવા શ્રી. ગાડગીળના વિચારગ્રેસ્ક વ્યાખ્યાનો આગળ નહતું લાગે છે. શ્રી. ગાડગીળનો આભાર માનતાં શ્રી. જળવંતરાય કોકરને પણ શિક્ષકોએ બતાવેલી અસ્પષ્ટ વિચારસરણી, એમના રાષ્ટ્રોમાં કડીએ તો middle headedness, અને પ્રમુખ સાહેબના સ્પષ્ટ અને સુરેખ મંતવ્યો વચ્ચેનો તીવ્રપણે જણાઈ આવતો તફાવત સ્વીકારવો પડ્યો હતો. દરેક શિક્ષક સારી કેળવણી પામેલો હોઈ એને પૂરતી તક મળે તો રાષ્ટ્રના કેળવણીવિષયક જ્ઞાન-Educational thought-માં કાજો આપી શકે; પણ જીવનનિર્વાહની જટિલ ગૂંથમાંથી તે પરવારતો નથી ને પરિણામે આપણને તેની પાસેથી વર્ગના કાર્ય સિવાય કાંઈક મળતું નથી.

છેવટે એક સૂચના અસ્થાને નહિ ગણાય. અખિલ હિન્દના શિક્ષકોના મહામંડળ (ફેડરેશન)માં કાયમી પ્રમુખની યોજના છે. પ્રેફેસર શેશદ્રી એ પદ પર હાલમાં બિરાજે છે. અધિવેશનના પ્રમુખ પ્રતિવર્ષ બદલાય પણ વર્ષ દરમિયાન ફેડરેશનનો વહીવટ કરનાર પ્રમુખ તો કાયમી પ્રમુખ જ હોય એવી યોજના આપણા ઇલાકાના ફેડરેશનમાં પણ થવાની જરૂર છે. અને જો એ પદ સ્વીકારવાને માટે આપણે પ્રિન્સિપલ ગાડગીળને સમગ્રવી શેક્રીયે તો આપણી સંસ્થાનું બવિધ્ય બીજાનું છે એમ કહી શકાય.

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદ • સુરત

શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીજાનું સ્વયંસેવક દળ

[નેમણે રાતદિન ભારે જણેગત ઇલાકા પરીષદની અમુદ્ય સેવા યાજતી હતી.]

માંગલિક પ્રવચન

[સુરતની પરિપદની હૃદયપાટન ક્રિયા કરતી વેળાએ પ્રો. ખુશાલ તલકશી સાહેબે આપેલા બ્યાખ્યાનનું લાખાંતર શ્રી. રણછોડદાસ મહેતાએ આપણા સામયિક માટે કયું છે તે નીચે ઉતાર્યું છે.]

મારા આપણું માટે યોગ્ય વિષયનો નિર્ધાર કરતાં આજની ઊગતી પ્રગ્ન તેમ જ શિક્ષક વર્ગ માટે એ મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા. લોકકેળવણી શા માટે ? અને કેવી રીતે ? એ બે પ્રશ્નોનો જવાબ મેળવવામાં તમારી સૌની સમગ્રશુદ્ધિ મારા કરતાં વધારે ઉત્તમતર નીવડે એ હું જાણું છું. તમારી ચર્ચાએ દરમિયાન એ મૂળમૂળ પ્રશ્નોની તમે ખૂબ જણાવટ કરવાના છો એવો મને વહેમ જાય છે; છતાં એક ગદારના માણસની દૃષ્ટિએ એ બે પ્રશ્નોનો સાધારણ ખ્યાલ મને તમારી સમક્ષ રજૂ કરવા દો. આપણી કેળવણીના રાષ્ટ્રીય સૂત્ર [National Code of Education] માં ચોક્કસ રીતે સમાવી રાખાય તે માટે લોક-કેળવણીનો પ્રકાર, એના હેતુ અને ધ્યેય દર્શાવતી ચોક્કસ વિચારણી અને ઘડી કાઢેલી પ્રભાવશીલ રૂપરેખાની ખાસ અમત્ય છે. લોકોમાં જેમનું ચક્ષુ છે તેમના તરંગો અને મતાગ્રહો સંતોષવા માટે યના પ્રયોગોથી ઊભતી પ્રગ્નને તેમ જ દેશને યથાવત્તા એવા ચોક્કસ સૂત્રની ખાસ આવશ્યકતા છે એમ મારું માનવું છે. લોકકેળવણી એ સામાજિક પ્રશ્ન છે; એ ફક્ત આજની ઊગતી પ્રગ્ન પર અસર નથી કરતી; ભારિ પ્રગ્ન પર પણ એનો પ્રભાવ પડે છે; એથી જ આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પદ્ધતિના હેતુઓ દર્શાવવા આગળ ખૂબ ચીવટાર્થ રાખવી જોઈએ. એ વિષય અંગે દેશને સંતોષકારક રીતે દોરવણી આપવા આ પરિપદ મિત્રાય કેઈ વ્યક્તિ કે મંડળ યોગ્ય હોય એમ હું જાણતો નથી. એ વિષય અંગે હું કોઈ પણ વિચારો રજૂ કરું તે ફક્ત સૂચના રૂપે છે તે યાદ રાખશો.

વ્યક્તિની આંતરિક શક્તિઓની ખીલવણી થાય, પોતાની શક્તિઓનું એને દર્શન થાય, યોગ્ય પદ્ધતિઓથી એ શક્તિ કેળવાય અને પ્રગટ થયેલી શક્તિને વેગ મળે એ જ ખરી કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઈએ એમ મારું ધારવું છે. વ્યક્તિની આજન્મ શક્તિઓનો સર્વાંગી વિકાસ એ જ કેળવણી, ખીજું કંઈ નહિ.

પ્લેટોના સમયથી કેળવણીનું ધ્યેય સ્વીકારાયું છે કે “જેને માટે તેણે યોગ્ય છે તેવાં જ્ઞાનંદર્શ અને સંપૂર્ણતા તેમનાં શરીર તેમજ આત્મામાં ખીલવવાં.” કેળવણીએ પુરુષ સમાજમાં પોતાને યોગ્ય સ્થાન ખોળી કાઢવા શક્તિમાન થાય, પોતામાં જે સર્વોત્તમ છે તેનો આવિર્ભાવ કરવાની દરેક તક મેળવે, અને જે સમાજમાં એ રહે છે તે દરે છે તેની પ્રગતિ સાધવામાં મદદરૂપ થાય, એ જ કેળવણીના હેતુઓ હોઈ શકે.

આજની કેળવણી પદ્ધતિ સામેની મુખ્ય ફરિયાદથી તમે વાકેફ છો; જીવનક્રમમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવા આજના કેળવણીના સ્ત્રીપુરુષો નિષ્પ્રજ નીવડ્યા છે; આજની કેળવણીએ આપણી સમાજરચનામાં જેનો જરા પણ મેળ ન ખાય એવા માણસો ઉત્પન્ન કર્યા છે. પોતાને આપરૂપ, પાડોશીને બારરૂપ, બેકાર, નકામા, અયોગ્ય અને અસંતોષી જતોથી આજનું હિંદ સમૃદ્ધ

છે! પરદેશી પદ્ધતિના એ મૂળ હુપ્પુને ભરમીભૂત કરે એવી રીતે આપણી લોકકેળવણીમાં ફેરફાર થવાની અનિવાર્ય જરૂર છે.

x

કેળવણી કેવી રીતે? એ પ્રશ્નનો ઉકેલ નિષ્ણાતો કરી શકે એ હું જાણું છું. મારાં કરતા તમારી સમગ્ર બુદ્ધિ એના ઉકેલ માટે વધારે લાયક છે એ હું નિર્દોષપણે સ્વીકારી લઉં છું જ્યાં એ અંગે પણ એમણે સૂચના તમારી વિચારણા માટે હું રજૂ કરીશ. લોકકેળવણી માટે મુખ્ય સાધન શિક્ષક છે; મુખ્ય સંસ્થા શાળા છે; ને તેનો તાત્કાલિક લાભ ઉઠાવનાર ઊગતી પ્રજા છે. એક સામાજિક દુરજ તરીકે લોકકેળવણી આપવી હોય તો શિક્ષક પોતાના કાર્ય માટે યોગ્ય રીતે લાયક બનવો જોઈએ; અને પોતાની દુરજ જનજવતાં એને અંતરણ્યો ન નડતાં યોગ્ય રક્ષણ મળવું જોઈએ. લોકકેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય પાર પાડવું હોય તો શાળાને કેન્દ્રરૂપે રાખવી જોઈએ; ને સગાજ શાળામાં કેન્દ્રિત થવો જોઈએ આ કેળવણીની પદ્ધતિમાંથી હિંદની નવી પ્રજાએ પૂરેપૂરો લાભ લેવો હોય તો, સ્વાનુભવથી પોતાનો આલિંગ્ય મેળવવા, સ્વદર્શન કરવા અને પોતાના જીવન કાર્યદ્વારા પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની એને દરેકે દરેક તક આપવી જોઈએ.

એ માટે શિક્ષકનો મોજબો, સ્થાન, એના હક્કો, એની દરજ્જે અને જવાબદારીઓ ચોક્કસ ધોરણ પર મૂકવા હું ઇચ્છું છું; અને એ અંગે જરૂર જણાય તો દેશની મોટામાં મોટી સત્તાને હાથે ધરાવે એક રાષ્ટ્રીય હકપત્રક [National Charter] પણ ગણું. હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષક “ગુરુ” તરીકે પુજાતો હતો, એ દક્ષ મોટો, વડીલ કે વધારે અનુભવી નહોતો ગણાતો; એ હતો ભોગિયો, મિત્ર અને ફિલસૂફ. એનું કાર્ય વ્યક્તિને મુક્તિને માર્ગે સ્વદર્શનને રસ્તે અને આત્મ-જ્ઞાનના પ્રદેશમાં દોરવવાનું હતું. એક જૂની કડી યાદ આવે છે :

ગુરુ, ગોવિંદ, દોનો ખડે, કીસકો લાગું પાય,

ગણિહારી ગુરુદેવકી, જિને ગોવિંદ દિયો પતાય.

આજે તો વ્યવહારમાં શિક્ષક એક હલકી કેટિની વ્યક્તિ [Pariah] છે; અથવા વધારેમાં વધારે એ એક ભાડૂતી જીવ છે; એ પોતાના શિષ્યોનો કે તેમના માતાપોતો ભોમિયો કે મિત્ર નથી રહ્યો; તે સર્વાંશે પરાવલંબી બન્યો છે; પોતાની જાતને આગળ લાવવાને તે પોતાનાં શક્તિ, સમય અને અનુભવ યુક્તિપ્રયુક્તિ રચવામાં ખર્ચાં કાઢે છે. હું એમ ઇચ્છું છું કે ‘શિક્ષક આવી ગુલામી મનોદશામાંથી મુક્ત થાય, ને નવી પ્રજાના ઘડતરમાં પોતાનો ફાળો આપે. પરદેશી નોકરશાહીના માત્ર ભાડૂતી નોકર ન રહેતાં, જેણે આપણી આખી પ્રજાને ગુલામી દશામાં સપ્તગાવી છે, જેણે આપણી ઇચ્છાઓ કુદિત કરી છે અને મહત્વાકાંક્ષાઓને ગુંચળાવી મારી છે તે શાસનપદ્ધતિના માત્ર હથિયારરૂપ ન બનતાં, શિક્ષક એક જ્ઞાની ભોમિયો, અનુભવી મિત્ર અને સહાનુભૂતિ ધરાવતો સમજી નેતા બને એમ હું ઇચ્છું છું. દુઃખ, ભૂખમરણથી તે સંરક્ષિત રહે અને નીચ કાવાદવાથી તે પર રહે એવી મારી આગણી છે.

એ સ્થિતિ એ પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે એને નીચેની જાહેદારીઓ આપવાની હું ભક્ષામણ કરું :

[૧] જે સમાજમાં એને રહેવાનું છે તેના ધોરણ પ્રમાણે વાજખી સુખસગવડમાં પોતાનું જીવન ટકાવવા તેને યોગ્ય વેતન મળવું જોઈએ. [૨] પોતાના ધંધામાં જગ્યા મળ્યા પછી એ તેનું કામ સંતોષકારક લાગે તો પોતાની નોકરીના સ્થાયીપણા વિષે તેને ખાતરી મળવી જોઈએ. કોઈ પણ

રાજદારી પદની ધૂનનો એ ભોગ ન બનવો જોઈએ. [૩] અભ્યાસ, પ્રયોગ અને આત્મવિકાસ કરવાની એને તક સાંપડવી જોઈએ. [૪] વિચાર. વાણી અને વર્તનનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એને મળવું જોઈએ. [૫] જે લોકોમાં એ કાર્ય કરે તેમાં એને પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મળવું જોઈએ.

તમે સમગ્ર શક્યો કે શિક્ષકો માટે આને મેં મૂળભૂત હકો ગણ્યા છે. શિક્ષકોના રાષ્ટ્રીય હકપત્રમાં એને કાયદારૂપે દાખલ કરવાની હું માગણી કરું અને દેશની મોટામાં મોટી ધારસભા પાસે એનો નિષિપુરસ્કર સ્વીકાર કરાવું. આમાંના એકેએક હકો પર વિગતવાર વિચારણા યદ્ય શકે છે ને ધણી જાણનો જોમેરી શકાય એમ છે-મારી રજૂ કરેલી યોજના તો ફક્ત સારરૂપે છે. આ પ્રસંગે મારે વિગતોમાં હિતસ્વાનું ન હોય; પણ તમારી પરિવદ મારી આ સૂચના ઉપાડી લેવાનું ચૂકશે નહિ એવી હું આશા રાખું છું. જે હકપત્રની વાત મેં રજૂ કરી છે તે મેળવવા તમારા હકો, જવાબદારીઓ અને ફરજો તમે વિગતે વિચાર કરશો જ્યોતી એનો પાયો કાળજીપૂર્વક રચી શકાય. બાહ્યતી માણસ મરીને તમે નૂતનજીવનના માન્ય પયગંજર, ભોમિયા અને નેતા બનો એવી રીતે એ પ્રયત્નો તમે ઊકેલ લાવો એવી મારી શિક્ષકો પાસે માગણી છે.

રાષ્ટ્રીય હકપત્રમાં દાખલ કરવાના હકોના નમૂના જે મેં દર્શાવ્યા તે ગિનશરતી અને જડ ન હોતા જોઈએ. એ હકોની સાથે સાથે એજ ખરડમાં શિક્ષકોની ફરજો અને જવાબદારીઓનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ અને ભય છે કે મોટે ભાગે આ બાબત પર દુર્લક્ષ આપાકું છે. શિક્ષકોનો ધધો કરનારાઓએ પોતાનું કાર્ય જન્યવવા શિક્ષકની દૃષ્ટિએ હકોને કાયદારૂપે ફેરવવા યત્નો કર્યા છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, પણ એની સાથે પોતાની જવાબદારીઓ રહેલી છે એવું અરુપ્પ સૂચન થતું પણ સાંભળ્યું નથી. એ જવાબદારીઓના દાખલા તરીકે હું યાદ દેવડાઉં છું કે પોતાને શોભા આપે તે સમાજને લાભદાયી યદ્ય પડે એવી રીતે પોતાનું કામ કરવાની લાયકાત મેળવ્યા વગર કોઈ પણ વ્યક્તિને શિક્ષકના ધધામાં દાખલ થવા દેવી ન જોઈએ. એ લાયકાતનું પ્રમાણ શું હોવું જોઈએ તે હું રજૂ નહિ કરું. ખરડાના એ ભાગની સવિસ્તર વિચારણા સમય દૃષ્ટિએ તમારે કરવાની રહી અને મને ખાતરી છે કે તમે એ યોગ્ય સમયમાં કરશો જ.

શિક્ષકના ધધામાં પ્રવેશ મેળવવા માટેની લાયકાતો પર અતિશય ભાર મૂકવામાં આવે તો કદાચ એ 'ધધામંડળ' [Trade Union] નું સ્વરૂપ પડે; પણ હું કોઈ સખ્તથી ગભરાઉં એવો નથી. કોઈ પણ ધધાની માદક શિક્ષકનો ધધો પોનાના હકોનું રક્ષણ કરવાને તથા અદા કરવાને વ્યવસ્થિત મંડળ રહે તેમાં નાનગ છે એમ હું માનતો નથી. શિક્ષકના ધધામાં દાખલ થવાની પ્રાથમિક જરૂરિયાત તરીકે અમુક લાયકાત પર ભાર મૂકવાથી આજના સાહસ ખેડનારાઓ કે હિંદુસ્થાને બસે દેશને તાલીમ પામેલા અને પ્રમાણપત્ર ધરાવનાર યોગ્ય શિક્ષકો મળશે; અને જોયી શિક્ષકોને જે હકો, મેલઓ અને માન માટે બાહેધરી આપવા વિષે મેં સૂચના કરી છે તે આપવાથી સમાજ પર વધારે જોગો નહિ આવી પડે.

શિક્ષકજગતમાં પૂરતી લાયકાત પર ભાર મૂકના સાથે ધધામાં અમુક વિભાગો પણ દાખલ થશે. જુદી જુદી લાયકાતો પ્રમાણે વિભાગ પડશે, વળી શિક્ષકના વ્યવસાય અંગે જુદા જુદા ખાતાઓ માટેની જોઈતી લાયકાત અને શક્તિ પ્રમાણે વિભાગો પડશે, પણ તેથી ધધાના સંગઠનમાં તેની યોગ્ય વ્યવસ્થામાં અને તેના સભ્યોની મૂળ સામ્યતામાં વિશેષ નહિ

પડે. અંતર્ગત વૃત્તિ અને શક્તિ અનુસાર શિક્ષકોમાં કામની વહેંચણી, ખાસ કરીને આ દેશમાં, સ્ત્રી અને પુરુષ શિક્ષકોનો એક વધુ વિભાગ મુજબ છે. પશ્ચિમના દેશોમાં આલમદિરો અને પ્રાથમિક શાળાના પ્રારંભિક વિભાગો ખાસ તાલીમ પામેલી લાયકાતવાળી શિક્ષિકાઓનો ઇન્કારો થઈ પડ્યા છે એ જાણકારોને કહેવાતું ન હોય. કુદરતી રીતે આલમાનસની સંગજણ સ્ત્રીને મન સંલગ્ન છે; જાળકો તરફ સ્ત્રીને કુદરતી લાગણી રહે છે, એથી જાળકમાંથી ઉત્તમોત્તમ તરવ જહાર કાઢવા પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે લાયક છે. હિંદમાં પણ એજ પ્રમાણે વિશેષતા સ્ત્રી પરત્વે રહે એમ હું તો ઇચ્છું, પણ એ કાર્ય માટે આપણી પાસે તાલીમ પામેલી લાયકાત ધરાવતી સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ "ધણી ઓછી છે એવું" મને ભાન છે; એ ખોટ પૂરી પાડવા આપણે વર્ષો સુધી રાહ જોવી પડશે.

આ વિગતોનો વિષય છે એમ તમે મણા છતાં એક પણ અપવાદ વગર મારે. આયદ્યપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે શિક્ષકોએ અ-સામાજિક ચળવળોમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ. અથવા તો સ્થાપિત ક્રમને ઊધક્ષાવી નાખનારી ચળવળોમાં તેણે પડતું ન જોઈએ. હું સ્થાપિત સંસ્થાઓના એકે નથી, આજની અન્યાયી ચૂસણીતિવાળી વૈધિક સંસ્કૃતિને હું ટેકો આપું એમ નથી. ખુસ્લા દરિયા પર આપણું નાવ હંકારવા શિક્ષકની લાયકાત ઓછી અગત્ય ધરાવે છે એવું વક્ષણ જતાવવા હું માંગતો નથી ક્રાંતિકારી કે અ-સામાજિક ચળવળોમાં ભાગ ન લેવાતું હું બ્યારે શિક્ષકો માટે ઇચ્છું છું, ત્યારે હું જાણું નૂતન વિચારોના મૂળ ઝરાને જ રાક્ષી દેતો હોઉં એમ જણાય છે. પણ હું એ જોખમ જરૂર ખેડું છું. સમ જતો શિક્ષક ક્રાંતિના વખતમાં મૂંઝવાય તેના કરતાં હું એ જોખમ ખેડવું હું વધારે જાહેતર ગણું છું. જરૂરી અને ઇચ્છામય ક્રાંતિની ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લેવા કરતાં શાંત વાતાવરણમાં પોતાના શિષ્યોને નવી દૃષ્ટિ તરફ ટૂંકવવાનો માનવજગતની પ્રગતિમાં ફાળો આપવાનો, નવા વિચારોને આગળ ધપાવવાનો, નવા મંતવ્યોના આગનને ઉત્તેજન આપવાનો અને નવી જીવનપ્રણાલિકાઓને રજૂ કરવાનો શિક્ષકનો પ્રયત્ન વધારે શુભ છે.

જે જુસ્સાથી ઉપરની જવાબદારી રજૂ કરવામાં આવી છે તે સ્વીકારાય તો શિક્ષક પર વ્યક્તિ તરીકે તેમજ ધંધાર્થી તરીકે એક બીજી જવાબદારી હું મૂકવા માંડું છું. તે ફક્ત ઉપરની જવાબદારીના પરિણામ રૂપે જ છે. નિર્દોષ જીવન ગાળવાની શિક્ષકની ફરજ છે; એણે તો સમાજમાં જીવન આદર્શ રજૂ કરવાનો છે; એના તરફ કોઈ પણ ફરિયાદ, વહેમ, કે અવિશ્વાસની લાગણી ન હોવી જોઈએ. પોતાના ધંધાને લીધે શિક્ષક અચૂક એક કાયદુદમાં રહે છે. જધા નિરીક્ષકો એના તરફ લક્ષ રાખે છે અને દરેક જણ એના તરફ દીકાની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે. એણે યાદ રાખવું જોઈએ કે એનો દરેક શિષ્ય, તેના માળાપો ને તેમના મિત્રો, બધેકે સારા સમાજનું જેના તરફ લક્ષ છે એવી એક વ્યક્તિ પરત્વે સૌ કોઈ જાણે અનુભવે દીકાદૃષ્ટિ રાખે છે. જ્યાં સુધી વ્યક્તિ પોતાની જાહેર ફરજો સંતોષકારક રીતે અદા કરે છે ત્યાં સુધી એના ખાનગી જીવન સાથે જાહેર જનતાને કંઈ નિસખત નથી એ સૂત્ર શિક્ષકના વ્યવસાયમાં રોકાએલા માટે વાજખી નથી. તંમને યાદ હશે કે મેં શિક્ષક માટે વિચારસ્વાતંત્ર્ય, ગતસ્વાતંત્ર્ય અને સંઘસ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરી છે. કાયદારૂપે હકની વાત રહે છે ત્યાં સુધી શિક્ષકનું સ્થાન સુરક્ષિત છે એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે. પરંતુ સાથે સાથે એની એટલી જવાબદારી રહે છે કે એવું વર્તન એવું હોવું જોઈએ કે જેથી જે લોકોમાં એ કાર્ય કરે છે તે એની સહૃદયતા માટે શક રાખે નહિ, એના જીવનની પવિત્રતા માટે આશંકા ન ઊઠાવે કે એના વ્યવહારમાં એની અંગત પ્રમાણિકતા માટે વહેંચાય નહિ. એક અચોક્કસ જવાબદારીનું હું

મન કરી રહી છું એમ મને લાગે છે; પણ જે મુદ્દાની વાત રજૂ કરું છું એ તમને માન્ય હોય તો એને વધારે ચોક્કસ અને સચોટ કરવાનું કામ તમને સોંપું છું.

પોતાના દૈનિક જીવનક્રમમાં શિક્ષકે ગંભીર, સત્યમાધી, સહૃદયી, મહેનતુ, વ્યવસ્થિત અને નિયમિત જનવાનું છે એ કહેવાની બાબતે જ નરર હોય. છતાં બ્યારે એ શિક્ષક ચોક્કસ સ્થાન ભાગવી શકશે ત્યારે પોતાના શિષ્યો સાથે, તેમના માળાપો સાથે અને તેમના મિત્રો સાથે કેવો સંબંધ રાખશે એનો પૂરતો ખ્યાલ પ્રકાશમાં આવતો નથી. શિષ્યો અને તેમના માળાપોના, શા હકો શિક્ષક પરત્વે છે કે શિક્ષકોની શી ફરજો તેમના તરફ છે એનું વર્ણન કરી તમારો સમય નહિ લઉં; જેમ શિક્ષકોને ખાસ હકો આપવાની અગત્ય જણાય છે તે જ મુજબ શિક્ષક સંબંધે શિષ્યોના તેમ જ સમાજના ખાસ હકો બાળકોના રાષ્ટ્રીય હકપત્રમાં દાખલ કરવાની જરૂર છે. જાગતી પ્રગ્નેને ઉછેરવાના કાર્ય માટે શિક્ષક રોકાએલો છે તે શિક્ષક હંમેશા સ્મરણમાં રાખવાનું છે. શિક્ષકે યાદ રાખવાનું છે કે હિંદ જે જાગતી પ્રગ્ની આશા રાખે છે તે પ્રગ્ન ગુલામોની પ્રગ્ન નહિ હશે કે તે નરમ આઘાંકિત સેવકો નહિ હશે; પરંતુ તે સ્વતંત્ર, સ્વમાની, સ્વરોજવાદી શહેરીઓ હશે, જેમનું વ્યક્તિત્વ, વક્ષણ અને સાદસ શિક્ષકે જોઈતા દરેક સાધનોથી ખીલવવાનું છે. આરંભના વર્ષોથી જ બાળકો હિંદમાં જીવનની નવી પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહે, નંબી સંસ્થાઓ જે થોડા વખતમાં સ્થપાશે તે કાર્ય કરશે તેને બાળકો સમજે, જે નવી સ્વતંત્રતા આપણને વારસામાં મળશે તેને પૂરેપૂરી રીતે ને સફળ રીત બાળકો ભોમવે, તે માટે આજસુધી કારખાનારૂપે રહેલી શાળાઓ બદલાવી જોઈશે. બંધા આજસુધી નમ્ર, આઘાંકિત, ગુલામ પ્રગ્ન, અને પરદેશી સત્તાના દસાશે ઉત્પન્ન થતા હતા, તે શાળાઓ સ્વમાની, સ્વતંત્ર, સ્વરોજવાદી શહેરીઓની ઉત્પાદક બનશે. વિચાર, વાણી કે વર્તન અંગેની વિધાર્થીની સ્વતંત્ર લાગણીઓ શિક્ષકે દાખી નહિ દેવી જોઈએ; પરંતુ કોઈ પણ વખતે મળતી તકનો લાભ લઈ શાળા-જીવનમાં એવી વૃત્તિઓને ખીલવવી જોઈએ; અને આગતી કાલના જાગતા શહેરીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ અને સ્વ-દર્શનની લાગણીઓને ઉત્તેજી જોઈએ. એવી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થિત ક્રિયા માટે તેમ જ નવા આદર્શો સમગ્ર એ આતર શિક્ષકે શિષ્યને દોરવા પોતાનો કુળો આપવો જોઈએ. મારી નજરે શિક્ષકોના હકો માફક વિધાર્થીના હકો પણ સંભાળપૂર્વક એક કાયદારૂપે સ્વીકારવા જોઈએ. દાખલા તરીકે શાળાજીવનમાં શિક્ષા (દંડ) ને કયું સ્થાન હોવું જોઈએ તેની ફરી વિચારણા થવાની જરૂર છે. જે શિક્ષક જૂની દબા છે અને માને છે કે “ સોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે ધમધમ ” તેણે પોતાની દૃષ્ટિ બદલવાની જરૂર છે-મસ્તીખોર, પછાત કે ખોડખાંપણવાળા બાળક તરફનું શિક્ષકનું વર્તન પણ બદલાવું જોઈશે.

આ રીતે રૂપાંતર થતાં, શિક્ષણનો વ્યવસાય ને તેનો લાભ ઉદ્ધારનારા શિષ્યો સામાજિક જીવનક્રમમાં આપોઆપ નૂતન સ્થાન લેશે. સતત વૃદ્ધિ પામતા વર્તુલમાં વિચારો તેમ જ શક્તિનો પ્રવાહ રેલાવતી શાળાઓ સામાજિક જીવનમાં નવું કેન્દ્રસ્થાન બનશે; ખજારો, મતો અને વાતોનો વિનિયમ કરવા મામવારતીઓ માટે એ નવી શાળાઓ સમાગ્રહો બનશે. આપણી આશાઓ, આદર્શો, ઇચ્છાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓનું સ્મરણ-મુદ્દ બનવાને બદલે આપણી શાળાઓ ચાકી-ચુગલીનું સ્થાન બને તો તે મને પસંદ આવશે. મને તેમ પણ એને નવી જોરદાર શક્તિ

દર્શનની ઉપયોગિતા

[તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ને દિને સાધ્યગિક શિક્ષક પરિષદને અંગે યોજાએલા કેળવણી વિષયક પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરતાં કોલ્કાત્પુરની ટીચર્સ' કોલેજના આચાર્ય શ્રી. કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વક્રીએ આપેલા વ્યાખ્યાનનું શ્રી. હરિભાઈ દેસાઈ એ કરેલું લાપાંતર નીચે હતાયું છે.]

આજનું કાર્ય આનંદજનક છે, અને એ કાર્યની વિધિ માટે આમંત્રણ આપવા બદલ પરિષદના સંયોજકોનો હું આભાર માનું છું. કેળવણીપ્રદર્શનનું કામ ભારે બહેગતવારીનું છે, અને એ કાર્ય હાથ ધરવા બદલ હું તેમને મારા અભિનંદન આપું છું. પ્રદર્શન બરવા માટે-પછી તે કેળવણીવિષયક પ્રદર્શન હોય, ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન હોય કે ખેતીવાડી કે ઇતિર વિષયને લગતું હોય-મારે પૂર્વશ્રમની જરૂર રહે છે અને તે માટે દૂર આવેલી તેમજ નજીકની કેટલીયે વ્યક્તિ અને સંસ્થાને એકત્રિતપણે કામ કરવું પડે છે. આને લીધેજ પરિષદ યોજવા કરતાં પ્રદર્શન યોજવાનું મારે કપરું મનાય છે. પરિષદ અંગે વિચારકો અને વક્તાઓની જરૂર રહે છે; પણ પ્રદર્શન વિચારકો ઉપરાંત વક્તાઓ કરતાં ગળતી મુરકેલ એવી કાર્યપરાયણ વ્યક્તિઓ જોઈએ છે.

એજોનું કાર્ય ઊગતી પ્રગતે રોજ રોજ કેળવણી આપવાનું છે એવા શિક્ષકો માટે તો વણીવિષયક પ્રદર્શનો ભારે લાભની વસ્તુ ગણાય. પોતાના જ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા અન્યોની કૃતિ તેમજ કાર્ય સાથે પોતાની કૃતિ અને કાર્યની સરખામણી કરી, એ સરખામણીમાંથી પોતાની ખામી તારવી તેને સુધારવાના ઉપાય શોધવાની ઝોગાંથી તેઓને તક મળે છે. પ્રત્યક્ષ તે પ્રમાણુ. શિક્ષકોને જે જ્ઞાન વડા શિક્ષકો કે નિરીક્ષકો તરફથી સૂચનાદ્વારા મળે યા તો કેળવણીને લગતાં લખાએલાં પુસ્તકોમાંથી તેને કાંઈ ઉપદ્રવ્ય થાય, તે કરતાં આવા પ્રદર્શનમાં મુકાએલા સાળામાં થએલા કામના પ્રત્યક્ષ નમૂના જોવાથી તેને વધારે ચિરસ્થાયી જ્ઞાન મળે છે. અને મારા મત પ્રમાણે તો શિક્ષકો માટે કેળવણીપરિષદો કરતાં કેળવણીપ્રદર્શનજ વધારે લાભજનક છે.

વર્ધા યોજનાએ હમણાં હમણાં લોકોનું પુષ્કળ ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને તે આધુનિક પુસ્તકિયા પ્રયાતે બદલે કાર્યદ્વારા શિક્ષણની વિભાવત કરે છે. જૂની પરંપરાગત પ્રથા અને ક્રિયાભિમુખ પ્રથા વચ્ચે જે ફેર હતો તે જ ફેર ઉપલી બે પ્રથામાં છે. ડૉ. કિથેટ્ટિકના શબ્દોમાં કહીએ તો પરંપરાગત પ્રથા શિક્ષણ માટે નિયત થએલા વિષયની મર્યાદામાં જ પર્યાપ્ત છે. તે વિષયનો અભ્યાસ એ એવું પ્રધાન અંગ. વાણ્યું એટલે પોતાનું કર્યું કે જેથી બ્યારે પાછી તેની ગાંઠ થાય ત્યારે અસહ સ્વરૂપમાં તે આપી શકાય. આ જાતની કેળવણી તે આહારથી લાદેથી કેળવણી છે. તેમાં સ્વયંવિકાસ કે સ્વયંનિયંત્રણ જેવું કશું નથી બ્યારે ક્રિયાભિમુખ પ્રથામાં જાળકનો અંદરથી આપમેળે વધુ અને વધુ વિકાસ થતો રહે છે, અને પોતાની શક્તિઓનું સર્વ નિયંત્રણ તે જાને કરે છે. પરંપરાગત પ્રથામાં જાળકે શું શીખવું તે શિક્ષક આગળથી નક્કી કરતો, અને તે એક પેઢીથી બીજી પેઢી ચાલી જતું. એ કેવળ નિષ્ક્રિય પ્રથા હતી; અને રિવાજ કે સત્તાના મુત્ત પર રચાએલી હતી. બ્યારે એથી ઊંચું ક્રિયાભિમુખ પ્રથાનું મૂળ લોકજાગૃતિ કે વધતી જતી સંસ્કૃતિમાં છે. અને તેનો હેતુ વિચારપૂર્વકના અભ્યાસથી ઉત્તરોત્તર ઉત્તિ સાધવાનો છે. વર્ધા યોજના પ્રમાણે જો તેનો અસર અમલ કરવામાં આવે તો વર્ગમાં જાળકો નિષ્ક્રિય નહિ પણ પ્રવ્રત જોવામાં આવે અને એક સામગ્રી બેસી લાગતાગટ શિક્ષકોના પાઠ કે ભાષણ સાંભળતાં તેગને જોવાને બદલે તેઓ છૂટાછૂટાં કે તાનાતાના સમૂહમાં કંઈ કંઈ કાર્યમાં શ્રેષ્ઠ આપમેળે જ્ઞાન ક્ષેત્રોમાં આવે અને બ્યારે એ જાતની પ્રથાનો તમાગ શાળાઓમાં સાર્વત્રિક રીતીકાર થાય ત્યારે આજના જેવા પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓના કાગના નમૂનાઓથી પ્રદર્શન ઊભાશર્ધ રહે. હાલ તો શાળાઓમાં વ્યવહારોપયોગી કામનો અભાવ હોવાથી જાહુ જ જૂજ શાળાઓમાં તેવું કાગ થતું જોવામાં આવે છે, અને તેવી જૂજ શાળાઓ પોતાના કામના નમૂના પ્રદર્શનો માટે મોકલી શકે છે. આપણે આશા રાખીએ કે આ રિથિનિ જલદી ટળે, અને કેળવણીની સતોપકારક પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવે. આ ઉપરથી એગ માનવાનું નથી કે આજના પ્રદર્શનમાં જોવા જેવું કંઈ નથી. પ્રદર્શનના જુદા જુદા વિભાગોમાં તમને વિવિધ વસ્તુઓ ભેગી કરેલી જોવામાં આવશે. જુદી જુદી નિશાળોના જુદા જુદા નમૂનાઓ જોવામાં આવશે અને તમારું શિક્ષણ પ્રાણીયન તેમજ અસરકારક થાય તે માટેની તરકીઓ. અને પદ્ધતિઓ. એ ઉપરથી, તમને જાણવાની અને જોવાની મળશે. જે શિક્ષક બંધુઓ અને પધાર્થી છે તેમને, મારી ખાતરી છે કે, અહીં નવું જ્ઞાન થશે અને તેમનું શિક્ષણ તાત્વિક અને ફળદાયી અને તે માટેના પ્રયત્નો કરવાની તેમને અહીંથી પ્રેરણા મળશે. હું તેથી તેમને અરજ ચુમનું છું કે પ્રદર્શનના નમૂનાઓ જોવામાં તેઓ અને પોતાનો ધણોખરો વખત માળે આટલું બોલી હું પ્રદર્શન પુરુસ મુકાએલું બહાર કરું છું.

‘નૂતનશિક્ષણ’ નો

સૂરતશિક્ષકપરિષદ અંગેનો આ ખાસ અંક

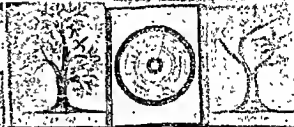
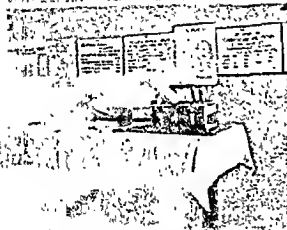
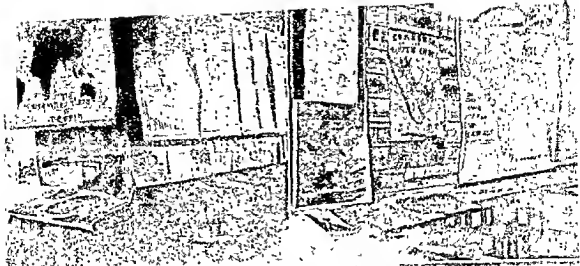
ચાર આનાની ટિકિટ બીકવાથી મળી શકશે.

કેળવણી વિષયક પ્રદર્શન શ્રી. મંગનલાલ નાયક

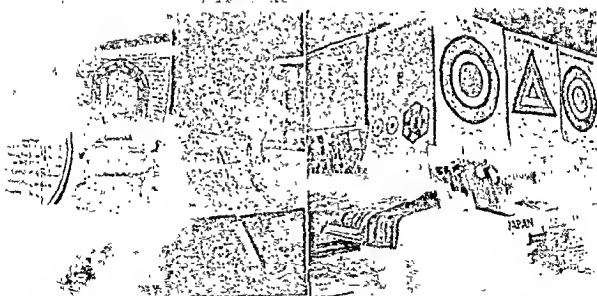
[મું. ઇ. મા. શિક્ષકપરિષદનું એક અંગ]

સરતને આંગણે મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદ આવી ને ગઈ; પરંતુ તે નિમિત્તે ઉપરિચિત ચચેલાં આંદોલનો તો હંમેશા કાયમ રહેશે અને શ્રદ્ધિ પામશે જ. એ આંદોલનો પૈકી ખાસ નોંધવાલાયક તો શિક્ષકોનો સહવાર ને સમાગમ હતો. આખા ઇલાકામાંથી શિક્ષકો ભેગા-મળે તે વિચારની આપને કરી પોતાના ધધાને દિવાલવા પ્રયત્ન કરે એ કાંઈ નવો તેજો કાઢેલો નથી. સરતને તો એ પરિષદ હંમેશા માટે યાદ રહેવાતી. રચાનિક માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો ધણા વર્ષ પછી પ્રથમ વાર એકમેકના નિકટ સદનાસમાં આવ્યા અને હાથોહાથ મેળવી, સાથે બેસી વિચાર ચલાવીને તેઓએ પરિષદના કાર્યક્રમનાં વિવિધ અંગોને સુંદર રીતે ફેરવેલાં બનાવ્યાં. આવાં અંગો પૈકી કેળવણીવિષયક પ્રદર્શનને સાથી વધુ ગહસ્તવું ને ઉપયોગી અંગ ગણવામાં આવે તો તે સર્વોચ્ચ વાજબી જ લેખાય. સરતને શિક્ષકગણ અનેક દિવસ સુધી એ કાર્ય પાછળ મંડ્યો અને ખરેખર અતે તેને સફળ બનાવ્યું. દરેક શિક્ષક પોતપોતાની રીતે કંઈ નવું સર્જન કરવાની તગત લઈ બેઠો. કોઈ પુસ્તકમાં અગર અન્ય સ્થળે જોએલી બાબત ફક્ત મોટા કદમાં રજૂ કરવા કરતાં પોતે મેળવેલા જ્ઞાન ને પોતાની બુદ્ધિ, અનુભવ મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપી શિક્ષણના કાર્યમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવવાની વલણ સહુએ અપભ્રમ્ય કરી. પરિણામે કેટલીક બાબત તદ્દન પહેલપહેલી જ વાર ચિત્રો ને આકૃતિના રૂપમાં પ્રદર્શન વખતે રજૂ થઈ. એમ તો ન જ કહેવાય કે પ્રદર્શનમાં જોયું તે બધું જ નવું હતું છતાં એટલું તો નક્કી છે કે મોટા ભાગના કામમાં શિક્ષકોએ પોતાની મૈત્રિક શક્તિ બતાવી છે; સાથે જ પશુ ધ્યાન બહાર ન રહેતું જોઈએ કે પુસ્તકમાંથી કરેલા ઉતારા અગર બીજા કોઈ જગ્યાએ જોએલી વસ્તુ રજૂ કરવામાં પશુ ઉપયોગિતા તો રહેતી જ છે. દરેક શિક્ષક દરેક પુસ્તક કે સ્થળ વાંચે કે જુએ એ તો ન જ બને. ત્યારે કોઈ શિક્ષક અન્ય સ્થળે કે પુસ્તકમાં સારી વસ્તુ જોઈ હોય અને તેને આવે પ્રસંગે રજૂ કરે તો તે પશુ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક સારી સેવા જ લેખાય. નૂતન સર્જન એ તો ઉમદા વસ્તુ છે; પશુ તેની આશા બધા પાસે ન જ રખાય. નહીં કે દરેક શિક્ષક એ ન કરી શકે પરંતુ દરેક તેની પાછળ જરૂરી વખતનો વ્યય અમુક સંજોગમાં તે સપડાયતો હોવાથી કરી શકતો નથી. મારી તો ખાતરી છે કે શિક્ષકોને પોતાનો નવરાસનો સમય આપા કામમાં ગાળવાની તક મળે તો જે શિક્ષક મારે તે મૈત્રિક કૃતિ અવશ્ય રજૂ કરી શકે. પરંતુ આપણો સમાજ, કેળવણીની સંસ્થાઓ અને સરકાર શિક્ષકો તરફ એ પ્રકારની સહાનુભૂતિ દાખવવા જેટલી ઉદારતા કેળવવા હજી સુધી તો તૈયાર નથી થયાં. શિક્ષકોની ખામી શોધવી એ સહુ કોઈને આવડે છે. પરંતુ તે ખામી શાથી દાખલ થવા પામી? કયા કારણોને લીધે શિક્ષક પોતાના કામ ઉપરાંત બીજે કાંઈ મારે છે તેનો વિચાર કરી તે કારણો દૂર કરવા કોઈ પશુ તૈયાર નથી. 'Demand and Supply' નું સંત કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરનારને શિક્ષકતા ચારિત્ર્ય પર દીકા કરવાનો હક્ક નથી. જે સમય દરમિયાન અને જે સંજોગો વચ્ચે સરતના શિક્ષકોએ પ્રદર્શન માટે સામગ્રીઓ એકઠી કરી અને તે સઘળીને વ્યવસ્થિત ને આકર્ષક રીતે ગોઠવી એ સઘળાનો ખ્યાલ કરનારની ખાતરી થશે કે શિક્ષકો પોતાની જવાબદારી સમજે છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેને ફેરવેલાં રીતે પાર પશુ પાડી શકે છે. વળી જે પ્રદર્શન ગોઠવાયું હતું તે તો મૂળ યોજનાનો અડધો ભાગ પશુ ન કહેવાય. સંજોગો પ્રતિકૂળ નીવડતાં મોટાભાગનું કામ તો લગભગ તૈયાર હોવા છતાં પકડું મુકાયું હતું એ વાત બૂલાવી ન જોઈએ.

Educational Exhibition SURAT 1938

2 Two views of the Geographical Section - 3 A glimpse at the Science and Scouting Section
4 The Language Section-Gujarati and English - 6 Some exhibits in the History room

આટલી સામાન્ય વાત પછી આપણે એ પ્રદર્શનનું વર્ણન હાય ધરીએ. મુખ્યત્વે ગાંધીનિક શિક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી વસ્તુઓ રજૂ થાય તે આ પ્રદર્શનનો મુખ્ય આશય હતો. તે પ્રમાણે વિજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર, રસાયણ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, લલિતકળા, હુન્નરઉદ્યોગ, વગેરે વિભાગમાં આ પ્રદર્શન વહેંચાયેલું હતું. સરતની સાર્વજનિક હાઇ ને ગિડલ સ્કૂલ, નૈન સ્કૂલ, સાર્વજનિક હુન્નરઉદ્યોગ શાળા, પ્રેમપ્રાચેદરી સ્કૂલ, યુન્યન સ્કૂલ, ગઢિલા વિદ્યાલય, સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલ દેવ ગદસ, મિશન ગદસસ્કૂલ તથા મિશન હાઇસ્કૂલ અને સરત ખંડાર પેટી કોર, બોરડી, કાંદાપુર, ધોડ, દાદર, વગેરે સ્થળોની શાળાઓ તરફથી પ્રદર્શન ગાટેની સુદર સામગ્રી રજૂ થઈ હતી.

વિજ્ઞાનખંડમાં હંમેશ પ્રેક્ષકોની ભારે ભીડ રહેતી. અહીં આગળ સૌ સ્ત્રી, પુરુષ તથા બાળકોને મળી પડે એવી સામગ્રી હતી. વિજ્ઞાનના કેટલાક પ્રયોગો જેવા કે બરફથી સિગારેટ સળગાવવી, ફૂલની મારતી માછલી, વગેરેમાં સૌ કોઈ તરફીન થઈ રહેતું. કેળવણીમાં રસ બેનાર માટે ચિત્રો, આકૃતિઓ અને બીજી સામગ્રીઓ ભરત્યક હતી. કાંદાપુરની વિદ્યાર્થી હાઇસ્કૂલ તરફથી રજૂ થયેલાં કેટલાંક સાધનો કરકસર ને સાદાઈનો પાઠ શીખવે તેમ હતું. જેને આપણે નકામી વસ્તુ ગણી ફેંકી દઈએ તેમાંથી વિજ્ઞાન શીખવવા માટે જરૂરી સાધનો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. ગણિત, અક્ષરગણિત, ભૂમિતિ, વગેરેના જુદા જુદા સિદ્ધાંતો વિવિધ પ્રકારે કેટલીક આકૃતિઓ દ્વારા સ્પષ્ટપણે રજૂ થયા હતા.

રસાયણ અને ભૌતિકશાસ્ત્ર ગાટેના ખંડમાં પણ પ્રેક્ષકો માટે ધણું સમજવા તથા જેવા જેવું હતું. રાવટી, તંબુ, પુલ, ભવ્ય છાત્રાલય અને ઝૂંપડાં, વગેરેના નમૂના, સીસેટી, વાવટા, વગેરેની સંગ્રાહના નકશા, રસાયણને નિરીક્ષણ કરવાની જુદી જુદી વસ્તુઓ, વગેરે લગભગ બધી જ બીજી વિદ્યાર્થીઓ તરફથી રજૂ થઈ હતી. શરીરશાસ્ત્ર અંગે રજૂ થયેલા અંગકડાના કોલા ને આકૃતિઓ ખાસ ઉપયોગી લેખા.

સાહિત્યખંડમાંની સામગ્રીઓ વિપુલ પ્રમાણમાં હતી. ગૂંચરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી ને ફ્રેંચ સાહિત્યના શિક્ષણમાં ઉપયોગી નીનડે તેવી તરેહનાર વાનગીઓ અહીં નજરે પડતી હતી. ચિત્રોદ્વારા વાર્તા ને કાવ્યો, વ્યાકરણના સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરી બતાવતાં આકૃતિચિત્રો, પર્મિયળના છંદ ને સરસ રીતે રજૂ કરતી આકૃતિઓ, પદ્યછંદ, સમાસ, સમયરેખા, 'વ્યાકરણનાં પદો' અને સાહિત્યના ઇતિહાસનાં ચિત્રો, વૃક્ષો, ને આકૃતિઓ મોહક ને ઉપયોગી હતાં ઉપરાંત જુદા જુદા શિક્ષકોએ શાખથી સાહિત્યનો કરેલો સંયય હસ્તલિખિત પુસ્તકદ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

ઇતિહાસખંડમાં હાખલ થતાં જ પ્રેક્ષક વર્ગની આંખ હિંદની ગંધવર્તી સરકાર [Federal Government] અને પ્રાંતિક સરકારોને વહીવટ તથા ધારાસભાની ચૂંટણી, ને બંધારણ સમજાવતી અતિ સંભાળપૂર્વક અને આકર્ષકપણે રજૂ કરેલી કૃતિઓ પર ફરી જતી. કઈ સ્કૂલમાંથી તે રજૂ થાય છે તે જાણવાની સહુ કોઈને સામાન્ય જિજ્ઞાસા થતી. આખાએ પ્રદર્શનમાં પ્રથમ સ્થાન આ કૃતિઓનું હતું એ વિષે એ મત હોઈ શકે જ નહીં, અને તે માટેનું માન સાર્વજનિક હુન્નરઉદ્યોગ શાળાના ચિત્રશિક્ષક શ્રીયુત એચ. એમ. શાસ્ત્રીને ધટે છે. તેમની આવડત, ધીરજ ને કાળજીને લીધે રાજ્યબંધારણ જેવા જટિલ વિષયને આકર્ષક રીતે રજૂ કરી શકાયો. ઉપરાંત ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે ઇંગ્લેંડના રાજ્યબંધારણ,

મુંબઈ ઇલાકા

માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ

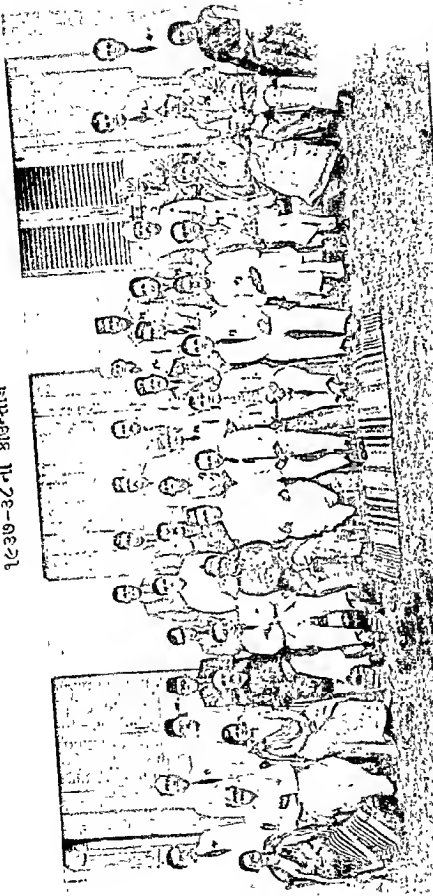
[સંઘની સામાન્ય સભા સમક્ષ તા. ૧૭-૧૦-૧૯૩૮ ને દિને સંઘના સામાન્ય મંત્રી
મિ. સી. એ. કિરેદીએ રજૂ કરેલો નીચે વર્ણનો એટલે સને ૧૯૩૮નો હેવાલ]

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ તરફથી સંઘના ત્રીજા વર્ષનો હેવાલ આપ સમક્ષ રજૂ કરતાં મને પરમ આનંદ લીધો છે. નવેમ્બર ૧૯૩૭માં સોલાપૂર મુકામે માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ ભરવામાં આવી અને ત્યાર પછી ટૂંક સમયમાં જ પરિષદમાં પસાર થયેલા હરાવો આગલમાં શી રીતે લાવવા એ બાબતની વિચારણા ચલાવવા કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક બોલાવવામાં આવી હતી. અને તેમાં એમ હરાવવામાં આવ્યું કે સરકારને ઉદ્દેશી થયેલા તમામ હરાવોની કેળવણી ખાતાના પ્રધાન સાહેબને અંગત ગાદિતી આપવા તેમ જ તે હરાવોની અગત્ય સમજાવવા, પ્રિ. એચ. વી. હેમ્પટન, શ્રી. એસ. યુ. શુક્લ, શ્રી. આર. કે. મર્ઝવાન, શ્રી. સી. એ. કીરેદી અને શ્રીમતી યમુનાબાઈ હીર્ણકરે કારોચારી સમિતિ તરફથી શ્રી. ખેરની મુલાકાત લેવી. તે પ્રમાણે આ પ્રતિનિધિગંડળે માધ્યમિક શિક્ષકો માટે પ્રોવિડન્ટ ફંડ યોજનાની જરૂરિયાત, શિક્ષકોના રજીસ્ટરની આવશ્યકતા, સરકાર તરફથી મંજૂર થએલી દરેક શાળામાં શિક્ષકોના બોજામાં બોજા પગારનું નક્કી ધોરણ, ખાનગી સંસ્થાઓના શિક્ષકો માટે રમ્મ, વગેરેના નિયમોમાં સુધારો, સરકાર તરફથી કેળવણીની પુનર્ચના અંગે જે સમિતિ નીમવામાં આવે તેમાં સંઘના શિક્ષકોનું પ્રતિનિધિત્વ, કેળવણીને લગતી ગાદિતી આપનારા ખાતાની સ્થાપના, આન્ટ-ઇન-એઇડ કોઠમાં સુધારો અને વિભાગવાર વિદ્યાર્થીઓની સ્થાપના, — આ અને આવા મહત્વના પ્રશ્નો કેળવણી ખાતાના પ્રધાન બાગળ રજૂ કર્યા હતા. જે ગાંઠણીઓ રજૂ થઈ તે પર ચર્ચા કર્યા બાદ શ્રી. ખેરે જણાવ્યું કે, પ્રોવિડન્ટ ફંડ યોજનાના પ્રશ્ન પર સરકાર વિચાર ચલાવી રહી છે અને શિક્ષકોના રજીસ્ટરની બાબતમાં પ્રતિનિધિગંડળે પોતાની બોક્સ યોજના રજૂ કરવી એમ તેમણે માગણી કરી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે ખાનગી સંસ્થાઓમાં અપાતા પગારના ધોરણની બાબતમાં તેઓ કંઈ દબાણ કરી શકે એમ નથી. પણ એવી સંસ્થાઓને કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂરી ન ગણે એ બાબતની મંડળની સૂચના પર તેઓ વિચાર કરશે. સરકાર તરફથી કેળવણીના પ્રશ્નને અંગે નિર્માતી સમિતિઓમાં સંઘના પ્રતિનિધિત્વની માંગણી વિષે તેમણે બોક્સ બાહેધરી આપવા ના પાડી, છતાં એ વિષે તેઓ ઘટતું ધ્યાન આપશે એમ કહ્યું હતું. વિભાગવાર વિદ્યાર્થીઓની સ્થાપનાની બાબતમાં તેઓ મંડળ સાથે સંમત થયા હતા, તેમ જ આન્ટ-ઇન-એઇડ કોઠની બાબતમાં સંઘને પોતાના સુધારાઓ સૂચવવાની તેમણે માગણી કરી હતી.

મુંબઈ વિદ્યાર્થીને લગતા હરાવો અંગે આ પ્રતિનિધિગંડળ વાઇસચેન્સેલરને મળ્યું હતું. આ હરાવો સિનિડિકેટમાં રજૂ કરવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું હતું.

શિક્ષકોનું રજીસ્ટર

કાર્યવાહક સમિતિએ આ વર્ષ દરમિયાન શિક્ષકોના રજીસ્ટરની સ્થાપનાનો ખરડો તૈયાર કર્યો છે, અને તે સંઘની સામાન્ય સભા [Council] આગળ તે હવે પછી રજૂ કરવામાં આવશે. તેની મંજૂરી મળતાં સરકાર તરફ રવાના કરવામાં આવશે.

પહેલી હારમાં : શ્રી. મોદિયે [ચુસ્ત], શ્રી. રાજેન્દ્ર દેસાઈ [નવસારી], શ્રી. વી. એસ. અગસ્તે [વાર], શ્રી. કે. જી. વર્તી [ગાંધી], શ્રી. રંગભટ્ટ [નિલેપા
 ૧૭મી હારમાં : શ્રી. ચંદ્રશેખર શાહ [ચુસ્ત], શ્રી. બી. એમ. દાપડીયા [મુંબઈ], શ્રી. દિગ્ગજ વેળવ [ચુસ્ત], શ્રી. બી. બી. દેસાઈ [અમદાવાદ], શ્રી. મણિક [દેસાઈ]
 બચસી. હારમાં : શ્રી. રાજેન્દ્ર શાહ [ચુસ્ત], શ્રી. સી. એમ. દેસાઈ [મુંબઈ], શ્રી. સ્વેચ્છા [મુંબઈ], શ્રી. સી. જી. બે. બે. [અમદાવાદ], શ્રી. તારકર [પેર], શ્રી. રાજેન્દ્ર શાહ ચહેલા [ચુસ્ત]
 શબ્દ એસ. દેસાઈ [મુંબઈ], શ્રી. સી. યુ. દેસાઈ [મુંબઈ], શ્રી. સ્વેચ્છા [મુંબઈ], શ્રી. સી. જી. બે. બે. [અમદાવાદ], શ્રી. તારકર [પેર], શ્રી. રાજેન્દ્ર શાહ ચહેલા [ચુસ્ત]
 શ્રી. રાજેન્દ્ર શાહ ચહેલા [ચુસ્ત], શ્રી. કે. એમ. વિરે [ચુસ્ત], શ્રી. વા. ડી. તેજી [ચુસ્ત], શ્રી. જી. જી. જી. [મુંબઈ], શ્રી. સી. જી. [અમદાવાદ], શ્રી. વી. વી. વી. [મુંબઈ]
 શ્રી. રાજેન્દ્ર શાહ ચહેલા [ચુસ્ત], શ્રી. કે. એમ. વિરે [ચુસ્ત], શ્રી. વા. ડી. તેજી [ચુસ્ત], શ્રી. જી. જી. જી. [મુંબઈ], શ્રી. સી. જી. [અમદાવાદ], શ્રી. વી. વી. વી. [મુંબઈ]
 પહેલી હારમાં : શ્રી. ચંદ્રશેખર શાહ [ચુસ્ત], શ્રી. બી. એમ. દાપડીયા [મુંબઈ], શ્રી. દિગ્ગજ વેળવ [ચુસ્ત], શ્રી. બી. બી. દેસાઈ [અમદાવાદ], શ્રી. મણિક [દેસાઈ]

મુંબઈ ઇલાકા

માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ

[સંઘની સામાન્ય સભા સમક્ષ તા. ૧૭-૧૦-૧૯૩૮ ને દિને સંઘના સામાન્ય મંત્રી મિ. સી. એ. કિસ્મીએ રજૂ કરેલો ત્રીજા વર્ષનો એકલે સને ૧૯૩૮નો હેતાલ]

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ તરફથી સંઘના ત્રીજા વર્ષનો હેતાલ આપ સમક્ષ રજૂ કરતાં મને પરમ આનંદ ઊપજે છે. નવેમ્બર ૧૯૩૭માં સોલાપૂર મુકામે માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદ ભરવામાં આવી અને ત્યાર પછી ટૂંક સમયમાં જ પરિષદમાં પસાર થયેલા ઠરાવો અમલમાં શી રીતે લાવવા એ બાબતની વિચારણા ચલાવવા કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠાવવામાં આવી હતી. અને તેમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે સરકારને ઉદ્દેશી થયેલા તમામ ઠરાવોની કેળવણી ખાતાના પ્રધાન સાહેબને અંગત ગાહિતી આપવા તેમ જ તે ઠરાવોની અગત્ય સગમતવા, પ્રિ. જોય. વી. હેમ્પટન, શ્રી. એસ. યુ. શુક્લ, શ્રી. આર. કે. મર્ઝબાન, શ્રી. સી. એ. ફીસ્ટી અને શ્રીમતી યમુનાબાઈ હીર્ષેકરે ઠરાવોગારી સમિતિ તરફથી શ્રી. ખેરની મુલાકાત લેવી. તે પ્રમાણે આ પ્રતિનિધિમંડળે માધ્યમિક શિક્ષકો માટે પ્રોવિડન્ટ ફંડ ચોજનાની જરૂરિયાત, શિક્ષકોના રજીસ્ટરની આવશ્યકતા, સરકાર તરફથી મંજૂર ચએલી દરેક શાળામાં શિક્ષકોના એજમાં એજા પગારનું નક્કી ધોરણ, ખાનગી સંસ્થાઓના શિક્ષકો માટે રમ્મ, વગેરેના નિયમોમાં સુધારો, સરકાર તરફથી કેળવણીની પુનર્રચના અંગે જે સમિતિ નીમવામાં આવે તેમાં સંઘના શિક્ષકોનું પ્રતિનિધિત્વ, કેળવણીને લગતી ગાહિતી આપનારા ખાતાની સ્થાપના, આન્ટ-ઇન-એઇડ કોડમાં સુધારો અને વિભાગવાર વિદ્યાર્થીઓની સ્થાપના, — આ અને આવા મહત્વના પ્રકો કેળવણીખાતાના પ્રધાન આગળ રજૂ કર્યા હતા. જે ગાંધીજીએ રજૂ થઈ તે પર ચર્ચા કર્યા બાદ શ્રી. ખેરે જણાવ્યું કે, પ્રોવિડન્ટ ફંડ ચોજનાના પ્રશ્ન પર સરકાર વિચાર ચલાવી રહી છે અને શિક્ષકોના રજીસ્ટરની બાબતમાં પ્રતિનિધિમંડળે પોતાની ચોક્કસ ચોજના રજૂ કરવી એમ તેમણે માગણી કરી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે ખાનગી સંસ્થાઓમાં અપાતા પગારના ધોરણની બાબતમાં તેઓ કંઈ દબાણ કરી શકે એમ નથી. પણ એવી સંસ્થાઓને કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂરી ન મળે એ બાબતની મંડળની સૂચના પર તેઓ વિચાર કરશે. સરકાર તરફથી કેળવણીના પ્રશ્નને અંગે નિમત્તી સમિતિઓમાં સંઘના પ્રતિનિધિત્વની માંગણી વિષે તેમણે ચોક્કસ બાંહેધરી આપવા ના પાડી, છતાં એ વિષે તેઓ ઘટ્ટું ધ્યાન આપશે એમ કહ્યું હતું. વિભાગવાર વિદ્યાર્થીઓની સ્થાપનાની બાબતમાં તેઓ મંડળ સાથે સંગત થયા હતા, તેમ જ આન્ટ-ઇન-એઇડ કોડની બાબતમાં સંઘને પોતાના સુધારાઓ સૂચવવાની તેમણે માગણી કરી હતી.

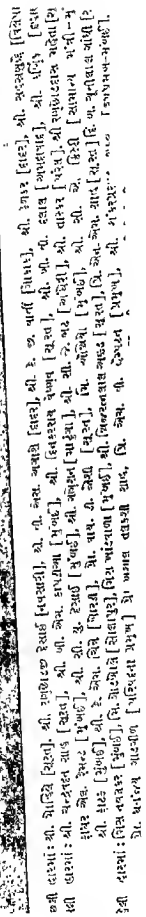
મુંબઈ વિદ્યાર્થીને લગતા ઠરાવો અંગે આ પ્રતિનિધિમંડળ વાઈસચેન્સેલરને મળ્યું હતું. આ ઠરાવો સિન્ડિકેટમાં રજૂ કરવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું હતું.

શિક્ષકોનું રજીસ્ટર

કાર્યવાહક સમિતિએ આ વર્ષ દરમિયાન શિક્ષકોના રજીસ્ટરની સ્થાપનાનો ખરેખર તૈયાર કર્યો છે, અને તે સંઘની સામાન્ય સભા [Council] આગળ તે હવે પછી રજૂ કરવામાં આવશે. તેની મંજૂરી મળ્યાં સરકાર તરફ રવાના કરવામાં આવશે.

୧୯୩୭-୩୮-ରୁ ଆର୍ଥିକ

923-615 11-72-6271

વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા* શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા સંબંધમાં દરેક પ્રકારની શિક્ષણસંસ્થા આજે હવે જાણતું થઈ ગઈ છે. જેમ કોઈ જગત્સત્તરનો પ્રવાહ દરેક માણસોને વગર વિચાર્યે પણ પોતાનામાં જોએ જાય છે તેવી જ રીતે શિક્ષણના નવીન વિચારોના આ જમાનામાં વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથાએ શિક્ષણમાં પડેલા તમામ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એક યા બીજા સ્વરૂપમાં વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા શરૂ થઈ ચૂકી છે. લોકો તેનો આગ્રહ સેવે છે અને તેનો પક્ષ પણ કરે છે.

પરંતુ આ આગ્રહની પાછળ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ અને શાસ્ત્રીય સમજણ નહિ હોય તો આપણને તેનાં પરિણામો મળી શકવાનાં નથી. આજનો યુગ વૈજ્ઞાનિક છે. દરેકે દરેક વસ્તુ તરફ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોનાર માણસ પોતાના કામમાં સહેલાઈથી સફળતા મેળવી શકે છે. આપણે શિક્ષકોએ અને ગૃહપતિઓએ એવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ જલદીથી કેળવી લેવી ઘટે છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રીયતા પ્રવેશી છે કેળવણીનું કામ એ જો જીવનનું કામ હોય તો તેમાં શાસ્ત્રીયતા વિના ચાલી શકે નહિ. આ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથાને આપણે અવલોકવી પડશે. ત્યાર પછી જ તેનો વ્યવહાર આપણે માટે ઉપકારક બનશે.

મનુષ્યખાળ જાણે અજાણે જે કંઈ ક્રિયા કરે છે તેવી ક્રિયા કરવાની પાછળ પોતાનો વિકાસ સાધવાની અંખના રહેલી હોય છે. બાળકને તમે ધૂળમાં રમતું દેખો, માટીનાં રમકડાં બનાવતું દેખો, વિવિધ સાધનોથી નાની મોટી વસ્તુઓ તૈયાર કરતાં દેખો, ખાતાં દેખો, પીતાં દેખો કે ન્હાતાં દેખો. એની તમામ ક્રિયાઓ પાછળ કોઈ પણ એક પ્રકારના વિકાસની અચૂળાણ વૃત્તિ રહેલી હોય છે. બાળક એવી ક્રિયાઓ કરતું હોય છે ત્યારે વડીલો એનું રહસ્ય નહિ સમજતા હોવાથી એની ક્રિયામાં અંતરાય નાખે છે એવો અંતરાય ધણી વખત દેખીતી રીતે મદદનું સ્વરૂપ ધારણ કરતો હોય છે. ધણી વખત સીધી કે આડકતરી રીતે એવો અંતરાય જીભો કરીને બાળકને તેની ક્રિયામાંથી અટકાવી દેવાના પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવે છે. ક્રિયાદ્વારા આત્મવિકાસ સાધી રહેલા બાળકને એની ક્રિયા જો અટકી લેવામાં આવે અથવા તો પોતાને બદલે તેની ક્રિયા બીજા કોઈથી કરી આપવામાં આવે તો બાળકનો વિકાસશીલ આત્મા દુભાય છે. આત્મવિકાસમાં આત્મસંતોષ મેળવવાની એની વૃત્તિની આડે જે કોઈ આવે તે એને ગમતું નથી. વિરોધ કરવાની શક્તિ એનામાં નહિ હોવાથી બાળક બિચારું રડીને કે નાનાં નાનાં તોફાનો કરીને પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. વડીલો આમાંનું કશું સમજતાં નથી અને તેથી મદદ કરવાને બદલે બાળકને હાનિ કરવા તરફ પ્રેરાય છે.

બાળક બાળક મટીને તરુણવયમાં આવે છે ત્યારે પણ એની મોટા ભાગની ક્રિયાઓ તો આત્મવિકાસ દ્વારા આત્મસંતોષ મેળવવાની વૃત્તિથી પ્રેરણાને અલ્પિયા કરે છે. મોટેરંબો અહિં પણ ગેરસમજૂત કરે છે. વડીલોની દૃષ્ટિએ જે ક્રિયાઓની સામાજિક કિંમત બિલકુલ નથી હોતી તેવી ક્રિયાઓ તરુણો હાથ ધરે છે ત્યારે તેઓ સમાજવિરોધી તત્વો કેળવશે તેવા બયથી વડીલો તેનો પણ વિરોધ કરે છે. આવા વિરોધોમાંથી વડીલો અને તરુણો વચ્ચે એક પ્રકારનું બારે ધર્ષણ પેદા

યાય છે. તરુણીની નિર્દોષ ક્રિયાઓ ઉપર અનેક પ્રકારના ઇરાદાઓનું આરોપણ કરવામાં આવે છે અને એને પરિણામે તરુણ ઉપર પછી તો ક્રિયાઓની નિર્દોષતાને છોડીને નાણી બૂઝીને મોટરાંઓને જાણે કે ખીજવવા માટે ક્રિયા કરતો હોય તેવું વર્તન રાખવા માંડે છે. સમાજે જીવન વ્યવહારની સરળતા ખાતર નહીં કરેલા નિયમો સામે જઈ ચાલી રહ્યું હોય તેવો ભાસ વડીલોને થાય છે. અને નાણીબૂઝીને જુવાનો પ્રચલિત ધરેડતો ભંગ કરતા હોય તેવી જાતનો ભય તેમના મનમાં પેસે છે. વડીલોની આ દૃષ્ટિ તરુણોના આત્મવિકાસના પ્રયાસોને જોઈ શકતી નથી. તરુણોના આગસતોપને તેઓ ગિધ્યાધિગાન માને છે અને આ બધાંયનું આજે તો એવું પરિણામ આવ્યું છે કે જુવાન અને વડીલો વચ્ચે કયાંયે મેળ મળતો નથી. આપણાં છાત્રાલયોમાં તેમજ અન્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં આજે આ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

પોતાનો દીકરો રખેને અસામાજિક કે સ્વચ્છંદી બની જશે તેવા ખોટા ભયથી અથવા તો પોતાનો વિદ્યાર્થી સમાજમાં બંધ બેસતા થવાની ટેવ નહિ કેળવે એટલે વારે વારે અતલું અને તંત્રિનાતું જીવન જીવ્યા કરશે તેવા ભયથી માળાપ અને શિક્ષક જુવાનની દરેક ક્રિયાઓ તરફ નિહાળવા લાગે છે. એમને કાંઈપણ રસ્તો મૂકતો નથી એટલે એ જાતની ક્રિયાઓ ઉપર અંકુશ મૂકવાના વિચાર તરફ તેઓ ધસડાય છે. સુવાવસ્થામાં જે પ્રકારના સંયમની અપેક્ષા રાખી ન શકાય તે પ્રકારનો સંયમ ઊભો કરવા સારુ બહારથી નાના મોટા અંકુશો મુકવા લાગે છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવા અંકુશોને સહિષ્ણુતા અને હદારતાના નામોથી સંબોધવામાં આવે છે. તરુણને મન એની કરી જ કિંમત નહિ હોવાથી એ એનો આચાર તો નથી કરતો પરંતુ એની હાસિ કરવા સુધી પહોં જાય છે. માળાપ, ગૃહપતિ કે શિક્ષકને તુરત જ એવો ભય લાગવા માંડે છે કે હવે તો પરાણે પણ એવી મનોદશા અને એવી ક્રિયાઓ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં નહિ આવે તો જુવાન આડે માર્ગે ચાલ્યો જશે અને તેનો સાચો વિકાસ અટકી પડશે. આપણા આજના છાત્રાલયોમાં મોટે ભાગે આ ફિલસૂફીથી કામ લેવામાં આવે છે. નિયમો રચાય છે, નિયમોને લગાવાય છે એને જિજ્ઞાસુને આડે માર્ગે જતો અટકાવવા માટે નાના મોટા અનેક પ્રકારના અંકુશો ઊભો કરવામાં આવે છે. જુવાનનું કાર્યક્ષેત્ર ઉંમર અને યુદ્ધિની દૃષ્ટિએ વિસ્તાર પામ્યું હોય છે. જુવાનની મનોચુષ્ટિ વધારે વ્યાપક અને કલ્પનાના ઉડુપનો સેવનારી બની હોય છે. અંકુશ જેવી વસ્તુથી એ બંધકે છે. એને પોતાનું વ્યક્તિત્વ હજીયું દેખાય છે. એ ધૂમ મારે છે અને ફરિયાદો કરે છે એની બૂમો વધારે જામ બની હોય છે અને ફરિયાદોની પાછળ પણ શક્તિ રહેલી હોય છે. એ બધું સહન કરવા તૈયાર હશે પરંતુ પોતાના વ્યક્તિત્વ ઉપર પડતા હયોડાને સહન કરવા તૈયાર નથી. એની અને ગૃહપતિ વચ્ચે એક પ્રકારનું યુદ્ધ ચાલે છે વિચારોનો ભેદ, મતોનો ભેદ અને વ્યવહારોનો પણ ભેદ. આપણા છાત્રાલયોની આજની આ સ્થિતિ ગૃહપતિઓ માટે ભારે વિકટ બની છે. તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે સૌ 'શૂંકા' મારે છે. જે અનેક ઉપાયો શોધવામાં આવ્યા છે તેમાંનો એક તો આ વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા છે.

વડીલોની સામાન્ય પ્રથા બાળક કે જુવાનને નાની મોટી સજા કરવાની હોય છે. ધરોમાંથી આ પ્રકારની સજા ખમતો આવેલો વિદ્યાર્થી છાત્રાલયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ગૃહપતિની સામે એક નવો જ કોમડો આવીને ઊભો રહે છે. સમજાવટ કે ગ્રેમની એ વિદ્યાર્થીને કદર નથી. ખીજ કોઈ ઉપાયો વડે તંત્રની સાથે ચાલવાની એની ટેવ નથી. આજના આપણા ધરોમાંથી ખીજાની અને

સજ્જ ખાવાની ખૂરી આદત લઈને આવેલો, વિદ્યાર્થી પોતાની નાનિમેદી કિયાઓ દ્વારા જાણે કે સજ્જ નોતરતો હોય તેવું વર્તન ચલાવ્યા કરે છે. છાત્રાલયનો ગૃહપતિ કે શાળાનો શિક્ષક પ્રેમરૂપી કે સહાનુભૂતિરૂપી શુદ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા જોટલી ધીરજ દેખે તે પહેલાં તો એ વિદ્યાર્થી વાતાવરણમાં ભારે મોટો ખળભળાટ મચાવી, મૂકે છે. પોતાના સિદ્ધાંતોમાં સો ટકા અડગ ન હોય તેવો ગૃહપતિ કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને જાણે કે ટેકણે લાવવા માટે માળખાપની માફક જ અશુદ્ધ અને ખોટાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવા લાગે છે. બધ અને સજ્જની ખૂરી આદતથી ટેવાયેલો વિદ્યાર્થી બધ અને સજ્જ મેળવે છે ત્યારે દેખીતી રીતે થોડો જ પે છે. આપણે ગૃહપતિઓ તેવે વખતે ભ્રમમાં પડીએ છીએ કે બધ અને સજ્જરૂપી સાધનોએ આપણને ધાર્મિક પરિણામ આપ્યું. એક બૂલ બીજી બૂલની જગની બને છે અને બૂલપરંપરાના વટોળમાં ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થી બંને અટવાયા દૂર છે. આવા બધના વાતાવરણમાં વિદ્યાર્થી ઉપર ઉપરથી સમજી ગયેલો અને સમ્ય વર્તન રાખનારો દેખાય છે. ગૃહપતિ પણ તાત્કાલિક પરિણામે આપનારા અશુદ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ માને છે અને એમ આત્મવંચના અને પરવંચનાનું કુંડાળું છાત્રાલયોમાં ચાલ્યા કરે છે. વિદ્યાર્થીની સમ્યતા અંતરમાંથી ઊભી થયેલ નહિ હોવાથી ઢોંગનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને ગૃહપતિનું હથિયાર અશુદ્ધ હોવાથી પરિણામે શુદ્ધિથી દૂરને દૂર ભાગ્યા કરે છે. આવા વાતાવરણમાં ચારિત્ર્ય હણાય છે અને સાત્ત્વિક વ્યક્તિત્વ ક્યારાઈ જાય છે.

છાત્રાલયમાં રહીને પોતાના ચારિત્ર્યધડતરનું અને અભ્યાસનું કામ કરવા આવેલ વિદ્યાર્થી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિવાળા ગૃહપતિના સંસર્ગમાં આવે તો તેને સાચી દોરવણી મળી શકે છે. આપણા છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિઓના સ્વભાવમાં ઉદારતા આવી ગઈ છે એમ કહ્યા વિના તો ચાલશે નહિ. પરંતુ સાથે સાથે એકપૂર્વક એ પણ કહેવું પડશે કે એ ઉદારતાનો પાયો શાસ્ત્રીયતા ઉપર હજી સુધી નથી રચાયો. ઉદાર ગૃહપતિ નવા આવેલા વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્રતા આપવાની શરૂઆત કરે છે. ધર અને સમાજમાં દબાતો આવેલો એવો વિદ્યાર્થી આવી સ્વતંત્રતા મેળવે છે એટલે તુરત જ પોતાનો મનની કમાનને છટકાવે છે. ગૃહપતિ ઉદાર સ્વભાવનો હોય તો પણ વિદ્યાર્થીના માનસથી પરિચિત ન હોય અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ કેળવ્યા વિનાનો હોય તો આવે વખતે ગભરાઈ જાય છે. એ જુએ છે કે મળેલી સ્વતંત્રતાનો વિદ્યાર્થીએ દુરુપયોગ કર્યો છે અને પોતાના વર્તનને સામાજિક બનાવવાને બદલે સ્વચ્છંદકાર અસામાજિક બનાવી રહ્યો છે. પોતાના ઘરમાં વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્રતા આજ દિવસ સુધી નથી મળી તે આદિ મળે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એવું પરિણામ આવે. એની વૈજ્ઞાનિક સમજણ ગૃહપતિ પાસે ન મળે તો સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ થતો અટકાવવા માટે જવાબદારીનું ભાન ધીમે ધીમે થાય તેવા કામો સોંપવાનો માર્ગ લેવાને બદલે ગૃહપતિ અંતરની મૂંઝવણનો માર્ગો વળી પાછો અંકુશની કિલ્લેસૂરી તરફ ઢળવા લાગે છે આનું પરિણામ તો અતિ વિયમ આવે છે. વિદ્યાર્થી સ્વચ્છંદી મૂંઝતો નથી અને ગૃહપતિ તરફ પ્રેમ રાખવાને બદલે તિરસ્કાર સેવતો બનવા લાગે છે. ગૃહપતિની મૂંઝવણ બેવડી વધે છે અને કોપડાનો ઉકેલ કશો જ ન મળવાથી ફરીથી એજ જમાનાજૂના ચકાવામાં પડે છે.

આટલી સમાલોચના ઉપરથી જણાશે કે આવી મૂંઝવણનો સાચો ઉકેલ હજી સુધી આપણને હાથ લાગ્યો નથી. પરંતુ આજે હવે મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા એ એક જ એ કોપડાનો સાચો અને સંગીન ઉપાય છે. આ પ્રથાનું ખરું રહસ્ય એમાં રહેલું છે કે

‘જે વાસ્તવો આત્મા રસ છે તે કાવ્ય’ એ કવિતા માટે સામાન્ય સુત્ર ગણાય છે. એ રીતે જોતાં રસગય યુગ્યોક્તિ વાક્યોની કાવ્યમાં ગણુનરી થાય છે, અને એ રીતે અગદાપદમાં લખાયેલાં વાક્યોવાળા પુસ્તકોને આપણે કાવ્ય-વિભાગમાં મૂકી શકીએ; પણ અપદાગદ્ય કૃતિમાં કેવળ પદ્યમાં રસ કરતાં પણ કંઈક વિશેષ હોય છે, એટલે પદ્યમાં રસ ઉપરાંત ગેયતા, તાલગદતા, વિશેષ હોય છે, અને આ તાલ અને સંગીત, પદ્ય સાંભળનાર અને શીખનાર બન્નેના હૃદય ઉપર જુદીજ છાપ પાડે છે એટલે જેમાં તાલ, ગેયતા, માધુર્ય, ઉલ્લાસ, ભાવના, વગેરે તત્ત્વો હોય તેને કાવ્યવિભાગમાં ગણી શકાય અને આ રીતે જોતાં સારાં કાવ્યો ઉપરાંત, રસિક ભાવવાળાં લોકગીતો, વાળગીતો ને પણ કાવ્યવિભાગમાં મૂકી શકાય.

કાવ્યશિક્ષણ શા માટે ?

કોઈ પણ વિષયને આપણે શિક્ષણમાં રથાન આપીએ તે સમયે આપણા હૃદયમાં એ વિચાર ઉદ્ભવે છે કે, આ વિષયને શિક્ષણમાં રથાન શા માટે આપવામાં આવ્યું છે ? એ રીતે જોતાં, કાવ્યશિક્ષણ ને શાળાના વિષયોમાં શા માટે રથાન આપવામાં આવ્યું છે તે વિશે વિચાર કરીએ; દરેક શિક્ષકે પોતાને શીખવવાના વિષયો શા હેતુ માટે શીખવાય છે તે જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. જે શિક્ષક અમુક વિષય અમુક હેતુ માટે શીખવાય છે તે જરાબર જાણતો નથી, તે શિક્ષકને હેતુ ખ્યાલમાં નહીં હોતાં શિક્ષણ આપતાં તે વિષય શીખવવાનો હેતુ જરાબર ખર લાખી શકતો નથી, એટલે શાળામાં અમુક અમુક વિષયો શા હેતુ માટે શીખવાય છે તે દરેક શિક્ષકે જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં કવિતા શિક્ષણ આપવાનો શા હેતુ છે તે વિષે વિચાર કરવો જરૂરી છે. કાવ્યશિક્ષણને શાળામાં સામાન્ય રીતે નીચે દર્શાવેલા હેતુ માટે રથાન આપવામાં આવ્યું છે:

(૧) સારી કલ્પનાવાળાં કાવ્યો શીખવાથી વિદ્યાર્થીની કલ્પનાશક્તિ ખીલે અને રસવૃત્તિ કેળવાય.

(૨) સદ્ગાન, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ, ગ્રેરણ, ભાવના, બાધ, તાલગદતા, ગેયતા, શબ્દમંડાળ, સદ્બોધ, રસિકતા, અને સાહિત્ય તરફ તેની રસવૃત્તિ ખીલે.

સદ્ગાન્યે હાલ કેટલાક શિક્ષકો કાવ્યશિક્ષણનો આ હેતુ જાણી તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપતાં કાવ્ય શિક્ષણનો હેતુ સદ્ગન કરવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. પણ પહેલાના વખતમાં અને આજે પણ ઘણે સ્થળે શિક્ષકો (૧) કાવ્યનો અન્વય કરવો, (૨) શબ્દાર્થ કરાવવો, (૩) કાવ્યને ગદ્યની શૈલીમાં લખી લાવરી અગર બેલરી અને (૪) કવિતાની કડીઓનો સુખપદ કરાવવો, એજ જાણે કાવ્યશિક્ષણનો હેતુ હોય એમ સમજીને તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપતા અને આપે છે. તેથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે, આટલાં વર્ષોથી કાવ્યશિક્ષણને શાળાના વિષયોમાં રથાન આપવા છતાં મોટા ભાગના કેળવણેલા વિદ્યાર્થીઓ કવિતામાં ખરો રસ લેનારા જોવામાં આવતા નથી, અને કાવ્યની ખરી કિંમત કરવાની શક્તિ પણ ઘણા યોદ્ધામાં જોવામાં આવે છે.

આચીન કાળથી કવિતાશિક્ષણ

કાવ્યશિક્ષણની આ પ્રચલિત પદ્ધતિનું મૂળ શેક્ષપીય પદ્ય ગુરુકેસ નથી. શિક્ષણનો પ્રતિકાસ વાંચતા આપણે જાણી શકીએ છીએ કે કવિતાશિક્ષણને શિક્ષણમાં અમરયાન આપવામાં આવ્યું છે. કેમકે બધા દેશના સાહિત્યની શરૂઆત કવિતા દ્વારા જ થઈ છે. કેટલાક દેશોમાં તે અગાઉ પદ્ય નીતિ, સમભાવ, વગેરે આવશ્યક ગુણો કાવ્યો દ્વારા જ શીખવામાં આવતા. રોમન કેળવણીકાર પ્લુટાર્ક ઈ. સ. પૂર્વના યુગમાં પણ કહી ગયા છે કે 'કાવ્યને શિક્ષણમાં આરાધ્ય મળ્યું જોઈએ' 'એટલું જ નહીં પણ' જે કાવ્યમાં-કવિત્વ અને નીતિનો આવેશ હોય, તેની કવિતા શીખવાની તે ખાસ ભલામણ કરે છે. તે ઉપરાંત આપણા વેદના કાળમાં જોઈએ તે પદ્ય, નીતિ, ભાષા, સદ્ગોષ્ઠ, ધર્મ વગેરેનું શિક્ષણ કાવ્ય દ્વારા જ આપવામાં આવતું. તે સમયના પવિત્ર ગ્રંથોમાં પ્રકૃતિસાદર્થ્ય જોતા, અને તેમના હૃદયમાં ઉત્તમ પ્રકારની કલ્પનાશક્તિ ખીલી નીકળતી, અને ઉત્તમ કાવ્યો-ગદ્યો રચતા અને આ બધું સાહિત્ય પદ્યમાં જ રચાતું. આ ગદ્યો, સૂત્રો જીવન મોડે કરતા અને આ રીતે વેદયુગથી એટલે ઈ. સ. પૂર્વે પણ સેકેડા વર્ષ પહેલાં આપણા દેશમાં કાવ્યશિક્ષણની શરૂઆત થયેલી આપણે જોઈએ છીએ. આપણા મહાભારત, રામાયણ, ગીતા, વગેરે મધ્યે કાવ્યોમાં જ લખેલાં ગાદ્ય પડે છે, અને આ રીતે ધર્મ, નીતિ, ઉદ્ધાર, ગોષ્ઠ, અને ધર્મનું શિક્ષણ કાવ્યો દ્વારા જ રસમય રીતે આપણને આપવામાં આવતું હતું.

કાવ્યની પસંદગી

કાવ્યશિક્ષણનું નાની ધ્યેય ધ્યાનમાં રાખીને કેવાં કાવ્યોને શિક્ષણ આપવામાં પસંદગી આપવી તે જાણવું ખાસ અગત્યનું છે; નાનાં બાળકો અને મોટા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉત્તમ પ્રકારનાં કાવ્યોની પસંદગી થવી જોઈએ; આપણા કેટલાક કવિતાસંમેલો આધાર અને ખામીવાળા ગાદ્ય પડે છે. વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવામાં અનુકૂળ કાવ્યો આપવા તે બહુ જ અગત્યનું છે. આર્યદીન કે ભાવદીન જેડકામાં-કે શબ્દની અટુલી રચનાવાળા, જરૂર કરતાં ઓછી અથવા વધારે અધરી કલ્પનાવાળાં, ટેકાણા વગરનાં કાવ્યોને શિક્ષણમાં રચાન આપવાથી બાળકોનો કવિતા પ્રત્યે અણમો ઉત્પન્ન થાય છે, અને કવિતા પ્રત્યેનો રસ હજી નથી. એ બાળકો માટે કવિતાની પસંદગી કરવામાં (૧) શ્રેણી, (૨) બાળસ્વભાવ, (૩) સમય, (૪) વાર્તાવસ્થા, વગેરે બાળતોને વિચાર કરવો અતિ આવશ્યક છે.

સામાન્ય રીતે નીચે મુજબનાં ગુણોવાળાં કાવ્યોને શિક્ષણમાં રચાન મળ્યું આવશ્યક છે:

(૧) જે કાવ્ય બાળકો માટે પસંદ કરવામાં આવે તેમાં ગ્રેયતા હોવી જોઈએ, એટલે બાળકો સારી રીતે ગાઈ શકે તેવા સમવાણું, તાલગદ, દલકવાણું હોવું જોઈએ;

(૨) બાળકો પાસે ખરાબ ભાવવાળી કવિતા કદી મૂકી શકાય નહીં. સારા બાવાઈ અને સદ્ગોષ્ઠવાળી કવિતાની પસંદગી આવશ્યક ગણાવી જોઈએ;

(૩) કાવ્યો વાંચવાથી બાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં કલ્પનાને કસોટી મળે, અને તેમની કલ્પના ખીલે એવાં કાવ્યો પસંદ થવા જોઈએ;

(૪) કાવ્યો શબ્દસાહિત્યવાળાં હોવાં જોઈએ;

(૫) નાનાં બાળકોની તેમજ મોટાઓને પણ વાર્તાઓ બહુ ગમે છે. એટલે જે કાવ્યોમાં વાર્તા ગુપ્તાએલી હોય તેવાં વાર્તાગીતોને પણ યોગ્ય રચાન મળ્યું જોઈએ.

(૬) વર્ણનાત્મક, દલકવાળાં, તાલબદ્ધ, સાદા રાગવાળાં કાવ્યો અને ઐતિહાસિક, કે કુટુંબ ભાવને પોષતાં લોકગીતોને પણ શિક્ષણમાં ખાસ સ્થાન મળવું જોઈએ. ટૂંકમાં, બાળકોમાં ચેતના જગાવે, તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરે, બાળકોને કાવ્યમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તેવી રસિક કવિતાને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળવું જોઈએ.

શિક્ષણપદ્ધતિ

કવિતાની પસંદગી વિશે આટલું કહ્યા પછી કવિતા કેમ શીખવવી તે જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચે જેટલો આભજનીનો તફાવત છે, તેટલો જ તફાવત તેમની શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે છે. ગદ્યમાં છટાદાર વાચનને જેમ અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવે છે તેમ કવિનાશિક્ષણમાં ગેયતાને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ ગેયતા એ કાવ્યશિક્ષણનો આત્મા છે. ગેયતા વગર કાવ્ય શીખવવામાં આવે તો કવિનાશિક્ષણનો આત્મા હણાઈ જાય છે. એટલે કાવ્યની યોગ્ય પ્રસ્તાવના કર્યા બાદ શિક્ષકે પ્રસ્તુત કાવ્ય વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ગાઈ બતાવવું જોઈએ. કવિતા ગાવામાં શિક્ષકે અને ત્યાં સુધી સરળ રાગને પસંદગી આપવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી ગાઈ ન શકે તેવા અધરા અને અગમ્ય રાગને પસંદ કરવા યોગ્ય નથી. મધુર કંઠે ગાવું એ અલગત કુદરતી બક્ષિસ છે, પશું હેવટે શિક્ષકને કવિતા દલકથી તો ગાતાં આવડવી જ જોઈએ, અને તેમ પશુ ન કાવે તો હેવટ સારા વિદ્યાર્થીને વગેં સમક્ષ બોલાવી તેની પાસે તે ગવરાવવી જોઈએ. કવિતા ગાતાં તાલ તરફ વિદ્યાર્થીઓનું સહેજ સહ્ય બેસતાં તેઓ તાલ બદલ રીતે ગાતા ધઈ જાય છે અને સંગીતના વાતાવરણમાં એકતાન ધઈ જતાં રસપૂર્વક કાવ્યનો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. અને કાવ્યનો ભાવાર્થ પણ સમજી શકે છે; એટલે વગેંને કાવ્યમાં રસ લેતો કરવાં માટે દલકથી એક બે વખત શિક્ષકે શરૂઆતમાં કાવ્ય ગાવું-વાંચવું જોઈએ.

શબ્દાર્થ એ કાવ્ય શિક્ષણનું એવું એક અંગ છે કે જેને જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે કાવ્ય શિક્ષણમાં બંને અગ્રસ્થાન ન આપીએ છતાં તેના વિના આપણે ચત્તાથી રાકીએ તો નહીં જ. પ્રથમ કહ્યું તેમ કવિતા મધુર રાગથી ગવાતાં બાળક એમાં તત્કાલીન ધઈ જતાં કાવ્યનો હેતુ તો આપોઆપ સમજી જાય છે. કેટલાક શબ્દો સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણથી, ઓછાવતા ભારથી, સંબંધથી વિદ્યાર્થીઓ સમજી લે છે. છતાં પણ કેટલાક શબ્દો સમજાવવાની ખાસ અગત્ય રહે એવા હોય તો નીચલાં ધોરણોમાં યોગ્ય વાક્યોમાં વપરાતા દ્વારા શીખવી શકાય; ઉપલાં ધોરણોમાં પણ આ રીતે અથવા શબ્દકોષનો ઉપયોગ કરવાની વિદ્યાર્થીઓને ટેવ પાડીને શીખવી શકાય. ગેંડા, જળધોડા, જેવા પ્રાણીનો ખ્યાલ આપવા માટે, ચિત્રો, મોડેલોનો યોગ્ય ઉપયોગ નીચલાં ધોરણોમાં જરૂર કરી શકાય. પણ એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે કેટલા શબ્દો વધુ શીખ્યા ને કાવ્યશિક્ષણનો હેતુ નથી. પણ શબ્દાર્થ એ કાવ્યશિક્ષણનું એક અંગ છે. કાવ્યનો આનંદ માણવા સારુ એનો અર્થ સમજવાની પણ જરૂર છે એમ સમજી તેને ખપ પૂરતું સ્થાન મળવું જોઈએ. કાવ્યનો રસાસ્વાદ

કાવ્યશિક્ષણની જૂની પદ્ધતિમાં કાવ્યના શબ્દાર્થ અને અન્યથાને સ્થાન આપવામાં આવતું. તેને તિલાંજલિ આપવા વિશેનો ઉદ્દેશ આગળ નક્કી છે. અન્યથા કરવાની યત્નગત ગડગમસ કરવામાં વિદ્યાર્થીઓની કાવ્ય પ્રત્યેની રૂચિ નિકળી ધઈ જાય છે. અને સાહિત્ય અને કવિતામાં રસ લેવાની શક્તિ મંદ ધઈ જાય છે. પરિણામે કાવ્યનો ખરો રસ તેઓ માણી શકતાં નથી જેમ કૂલને

પીખવાથી તેનો રસાસ્વાદ માણી શકતો નથી તેમ કાવ્યની લીટીએ લીટીનો અન્વય કરવાથી એનો રસાસ્વાદ હણી જાય છે. એને બદલે [૧] વિદ્યાર્થીઓ કાવ્યનો આત્મા સમજી શકે, [૨] કાવ્યમાં રસ લઈ શકે, [૩] ભાવાર્થ સમજી શકે, [૪] પદ લાક્ષિત્યનો પરિચય મેળવી શકે તેવા પ્રયત્નો પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિદ્વારા કે ચર્ચાદ્વારા કરવામાં અને વિદ્યાર્થીઓની કાવ્ય પ્રત્યેની અભિરૂચિ વિકસાવવામાં કાવ્ય શિક્ષણનો હેતુ યથાર્થ પછે સચવાયો લેખાશે.

ક્રમમાં નીચેના ક્રમ પ્રમાણે કાવ્યશિક્ષણ યત્ન જોઈએ:

[૧] કાવ્ય વાંચવાની નિમ્નાસાદૃતિ ખીલે તેવી અત્યંત સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના કરવી.

[૨] શિક્ષક કાવ્ય સારા રાખી ગાઈ બતાવવું, જરૂર પડે તો ફરીથી પણ ગાઈ બતાવવું.

[૩] નવા શબ્દો યોગ્ય વાક્યોમાં વાપરી બતાવવા અગર શબ્દાર્થ કાઢવા શબ્દકોશનો ઉપયોગ કરવા વિદ્યાર્થીઓને કહેવું.

[૪] વિદ્યાર્થીઓ પાસે કાવ્યનું શાંત વાચન કરાવવું અને કાવ્યનો આછો ભાવાય જાણી શકાય તેવા બે ત્રણ પ્રશ્નોના જવાબ આપવા સચવવું.

[૫] કાવ્યના આત્મા રસ, ભાવાર્થ, પદલાક્ષિત્ય, પદ્યગદ્યનો તફાવત નીચળી શકે તેવી શ્રેણીયોગ્ય ચર્ચા 'પ્રશ્નોત્તર' પદ્ધતિથી કરવી.

[૬] વિદ્યાર્થીઓનું સહગાન કરાવવું, અગર એક બે સારા વિદ્યાર્થીઓ પાસે પ્રસ્તુત કાવ્ય ગવરાવવું.

વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા

[પા. ૨૨૦ થી ચાલુ]

એ પ્રથા વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્રતા આપે છે તેની સાથે સાથે જ છાત્રાલયનાં જવાબદારી ભરેલાં કમિટી સોંપણી પણ વિદ્યાર્થીને જ કરે છે. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ વિનાનો ગૃહપતિ માત્ર સ્વતંત્રતા આપીને બેસી રહેશે. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિવાળો ગૃહપતિ સ્વતંત્રતાની સાથે જવાબદારી પણ સોંપશે. એકલી સ્વતંત્રતા આપવાનો ઇરાદો સેવનાર ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીમંડળ માટે નિમણુંકની પ્રથા સ્વીકારશે. સ્વતંત્રતા અને જવાબદારી સાથે સાથે જ હોઈ શકે એવી માન્યતાવાળો ગૃહપતિ વિદ્યાર્થી મંડળ માટે ચૂંટણીની પ્રથા સ્વીકારશે. છાત્રાલયનાં નાનાં મોટાં તમામ કમિટી જુદા જુદા વિભાગોમાં પ્રથમ તો વહેંચી નાખવામાં આવે છે વિભાગોની જવાબદારી માટે આખું વિદ્યાર્થીમંડળ જેનામાં પોતાનો વિશ્વાસ હોય તેવા એક એક વિદ્યાર્થીને તે તે વિભાગના નેતાઓ તરીકે ચૂંટી કાઢે. કામગીરી જવાબદારી મોંઘ્યા પછી નેતાઓને કામ કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા રહે. જવાબદારીના ભાનવાળો વિદ્યાર્થી સ્વતંત્રતાનો કદી પણ દુરુપયોગ કરતો નથી એવો એનો પ્રયોગ કરનારાઓને અનુભવ છે. સ્વતંત્ર થયેલો વિદ્યાર્થી માથે આવી પડેલી જવાબદારી આનંદ અને હિતસાહથી અદા કરે છે તેવો પણ એના પ્રયોગ કરનારાનો અનુભવ છે. આ પ્રકારની પ્રથાને આપણે વિદ્યાર્થી સ્વરાજની પ્રથા કહીશું. એ પ્રથાનું તંત્ર છાત્રાલયના સ્થિતિ સંધેગી અનુસાર જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કરે તેમાં વાંધો નથી પરંતુ એનું તત્ત્વ અણીશુદ્ધ સચવાઈ રહેવું જોઈએ. આવા વિદ્યાર્થીમંડળો જે જે છાત્રાલયમાં સર કરવામાં આવશે તે તે છાત્રાલય પોતાના વિદ્યાર્થીઓને બવિધ્યની સાચા જીવનની પૂર્વ તૈયારીઓ કરાવે છે તેમ સમજવું.

[Problem Child]

આજકાલ માથાપો અને શિક્ષકોને જે મોટા પ્રશ્ન મૂંઝવી રહ્યો છે તે આ કહેવાતા મૂંઝાના બાળકનો હોય છે. ઘરમાં કે શાળામાં માથાપ અને શિક્ષકને જે બાળક મૂંઝવતું હોય છે તેની સાચી જવાબદારી તો માથાપ અને શિક્ષકને શિરે જ હોય છે. ઘરમાં અને શાળામાં આજદિન સુધી આવાં જેટલાં બાળકો આ લેખકના જેવામાં આવ્યા છે તે બંધાંબના ઉપરથી દૃઢતાથી કહી શકાય કે તેવાં બાળકોની સાથે નાનપણથી જ શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય વ્યવહાર સંબંધમાં આવ્યો હોત તો તેઓ મૂંઝવનારાં ન નીવડ્યાં હોત. દુઃખની વાત તો એ છે કે આપણાં માથાપો અને શિક્ષકો પાસે બાળકો સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે સંબંધેના સાચા માર્ગ જ નથી. બાળકો સાથેના વ્યવહારની જે રીતે આપણને પરંપરાગત મળતી આવી છે તેને અનુલક્ષીને આપણે આપણો વ્યવહાર રચ્યો હોય છે. ભૂતકાળની વિચારસરણીએ આજે પલટો ખાધો છે. નવાં નવાં વિદ્યોતોએ આપણાં આજદિન સુધીના વ્યવહારોની ભૂલ આપણને સમજતી છે. દુનિયામાં અવતરેલું બાળક કોઈ એવી પાટી નથી કે જેના ઉપર આપણી ગરજમાં આવે તેવા અક્ષરો આપણે પાડી શકીએ. બાળક સંબંધેની આપણી ખોટી સમજણને લીધે તથા અવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિને લીધે આપણે તેની સાથે જે પ્રકારનો વ્યવહાર કર્યો તેના જ પરિણામે આપણી સમક્ષ મૂંઝવતું બાળક ખડું થયું છે.

ઘરમાં માથાપો પાસે ઊભા થતા પ્રશ્નો વર્તણૂકના હોય છે. બાળક માથાપનું કંઈું માને નહિ અથવા તો એનો વિરોધ કરે ત્યારે એને અનાસક્તિ ગણીને માથાપ મૂંઝવણમાં પડી જાય. બાળક વાતચાતમાં લડી-પડે અને ઉસ્કેશર્ષ જઈને બીજને મારી જેસે ત્યારે તેને તોફાની ગણીને માથાપ દુઃખી થાય. જાણે અજાણે કોઈ કોઈ વખત ઘરમાંથી કે પડોશમાંથી નાની મોટી વસ્તું બાળક ઉપાડી લે એટલે જનિયમાં તે ચોર બનશે તેવા ભયથી માથાપને ઊંઘ પણ ન આવે! ઘરમાં કોઈ મહેમાન કે મિત્ર આવ્યું હોય ત્યારે જે પ્રકારની સમ્બતાની અપેક્ષા માથાપ બાળક પાસેથી રાખે એ સમ્બતા ન જુએ ત્યારે પોતાનું બાળક સંસ્કાર વિહીણ બનશે તેવી ચિંતાઓથી માથાપનું મન ધેરાઈ જાય. શાળાના અધ્યાપકોનો અભિપ્રાય બાળક મંદબુદ્ધિ છે કે બેધ્યાન છે તેવા પડે ત્યારે પોતાનું બાળક રખેને અભણ રહી જશે અને શિક્ષિત દુનિયાથી દૂર પડશે એ ભતવું મંતવ્ય બીજું કરીને માથાપ મનમાં ને મનમાં મુંઝાયા કરે. ઘરમાં બાળકની સંખ્યા એકથી વધારે થાય ત્યારે માથાપની ચિંતાઓ અનેકગણી વધતી રહે અને કશે જ માર્ગ ન સૂઝે ત્યારે પોતાના નસીબનો વાંક કાઢીને ખોટું ખોટું આશ્વાસન મેળવવા પ્રયત્ન કરે.

ઘરમાં કહેવાતા મૂંઝવતા બાળક સંબંધેની આ સ્થિતિ છે ત્યારે શાળામાં વળી બીજા જ પ્રકારની સ્થિતિ હોય છે. શિસ્તના ખોટા અને બ્રામ્હ પચાસોથી પોતાની વિચારસરણીને બંધીઆર રાખી મૂંઝનાર શિક્ષક અવારનવાર બાળકને શિસ્તભંગ કરતો દેખ્યા કરે છે. શિસ્તભંગથી બાળકનો સ્વભાવ સમાજવિરોધી બનશે તેવા ભય શિક્ષકના મનમાં પેદા થયેલો હોવાથી બાળકને સુધારવાના પ્રયત્નોમાં એ હમેશા મશગૂલ હોય છે. બાળક વિદ્યાર્થી પોતે ક્યાં બગડેલો છે એની પોતાને સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી શિક્ષકના સુધારવાના બધા જ પ્રયત્નો તરફ કંટાળાની દૃષ્ટિથી અને ઘણી વખતે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે. સ્વાતંત્ર્ય સંબંધે શિક્ષકની ફિલસૂફી પ્રગતિશીલ જમાનાને બંધબેસતી

નહિ હોવાથી વિદ્યાર્થીના સ્વાતંત્ર્યમાં એને સ્વચ્છંદની ગેંધ આવે છે. વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીને તેમજ સમૂહને સાચે માર્ગે કેમ વાળવો એની ચિંતાઓથી શિક્ષક હંમેશાં વ્યથિત હોય છે. વિદ્યાર્થી શા માટે ધ્યાન દર્શને બાજુતો નથી અથવા તો એના રસના વિષયો ક્યા ક્યા છે, તેનો વિચાર કર્યા વિના શિક્ષક પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરવા માંડે છે અને વિદ્યાર્થીને પાછળ પડતો જુએ છે ત્યારે એને ઠોડાંમાં બિલ્લો મારીને નહિ ઇચ્છવા જેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. શિક્ષકને વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ કે તેના મનની પરવા નથી પરંતુ એને તો પોતાના વર્ગના પરિણામની અને પોતાના પગારના વધારાની ચિંતા હોય છે. એવો ચિંતાચક્ત શિક્ષક પોતાના માર્ગમાં આડે આવનાર વિદ્યાર્થીને મુશ્કેલ બાળક તરીકે ગણે છે અને તેને બાજુતો કરવાની ચિંતામાં વિદ્યાર્થી જીવનની ખીજ કાઢી બાજુની દરકાર રાખેલો નથી. હોશિયારીનું ધોરણ વધારેમાં વધારે ટકા માર્ક મેળવવા ઉપર નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય છે. તેથી બુદ્ધિશાળી ગણાતો વિદ્યાર્થી અભ્યાસમાં બેદરકાર રહે ત્યારે શિક્ષકને મન એ એક કાયડો થઈ રહે છે. શાળામાં કે વર્ગમાં લડાલડીના, માળામાળીના, તેમજ મારામારીના પ્રસંગો જરૂર બનતા હોય છે. એવા પ્રસંગોની પાછળ વિદ્યાર્થીના સ્વભાવનું કયું દર્શન રહેલું છે તેનો વિચાર કરવાને બદલે શિક્ષકને તો શાળા અને વર્ગના નિયમનું ઉલ્લંઘન થતું દેખાય છે અને તેથી અચ્છૂની ગણાતા વિદ્યાર્થીઓ એને મન મૂંઝવનારાં બાળકો તરીકે બની રહે છે.

ધર અને શાળામાં આ રીતે મૂંઝવનારાં બાળકોનું પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. આખો સમાજ આજે એક પ્રકારનું પરિવર્તન લઈ રહ્યો છે. શિક્ષણનું તત્ત્વજ્ઞાન અને સંચાલન કાલે એક નવી દિશા તરફ ધપી રહ્યો છે. ધર કે શાળામાં મૂંઝવતાં બાળકોને પ્રશ્ન ઉભાવણીની દૃષ્ટિએ જલદી ઉકેલવામાં ન આવે તો સામાજિક પરિવર્તન શક્ય ન બને અને શિક્ષણની નવી દિશા સહે નહિ. મૂંઝવતા બાળકનો પ્રશ્ન માખાપ માટે અને શિક્ષક માટે હોય છે એનો અર્થ જ એ કે એ પ્રશ્ન આખા સમાજ માટે હોય છે. સમાજની પુનર્વિન્યાસ આ પ્રશ્નના ઉકેલ વિના શક્ય નથી. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો દરેક માખાપ અને દરેક શિક્ષકનું કામ વધારે જવાબદારીભર્યું બને. ખુશ થવાની વાત જરૂર છે કે આજકાલ મૂંઝવતા બાળકના પ્રશ્નો વિચાર શિક્ષિત કુટુંબોમાં અને પ્રગતિશીલ ગણાતી શાળાઓમાં થવા લાગ્યો છે. પરંતુ સાચે સાચે મુશ્કેલીની વાત એ છે કે એ પ્રશ્નો નિકાલ લાવવા માટે ખીજ દેશોમાં તૈયાર થયેલું વિજ્ઞાન વાપરવામાં આવતું નથી તેમજ સંયોગો અનુસાર નવું વિજ્ઞાન નિર્માણ કરવાના પ્રયત્નો થતા નથી. એવા પ્રયત્નો માટે થોડીએક વિચારણા અહીં કરીએ.

દરેક બાળકને ચોક્કસ પ્રકારનું મન છે અને એ મનની સાથે સંજ્ઞાચેત્વી વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે. આ વૃત્તિઓનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ જડ અને પાશવી હોય છે. બાળક શરીરમાં વિકસતું જાય છે તેમ તેમ એની વૃત્તિઓના વિકાસનો માર્ગ પણ સુક્ત થતો જાય છે. શરીરવિકાસ આપણે નરી આંખે દેખી શકીએ છીએ બ્યારે વૃત્તિઓના વિકાસ એ રીતે જોઈ શકતા નથી. શરીરનો વિકાસ રૂઢાઈ જાય અથવા તો વિકૃત થઈ જાય ત્યારે તુરંત જ આપણે ચેતી જઈએ છીએ કારણ કે આપણે ઉઘાડી આંખે જોઈ શકીએ એવી એ વસ્તુ છે. મન સાથે સંજ્ઞાચેત્વી વૃત્તિઓનો વિકાસ અટકી પડે અથવા તો વિકૃત સ્વરૂપ પકડવા માંડે તે જોવાની આંખ આપણે હજી સુધી ખીજવી નથી. અટકાયત કે વિકૃતિ નથી જોઈ શકતા એટલે વૃત્તિઓ ગમે તેવું સ્વરૂપ પકડે છે અને ઇચ્છામાં આવે તે માર્ગે વહે છે. મૂંઝવતા બાળકનાં તમામ પ્રકારનાં વર્તનો એ આ વૃત્તિઓના હલનચલનનાં પરિણામો હોય છે. મૂંઝવતા બાળકનો કાયડો ઉકેલવો હોય તો વૃત્તિઓના

હજનચક્ષુરનો સાચો પરિચય સાધી લેવો જોઈએ અને તેને યોગ્ય માર્ગે વાળવાના સાચા માર્ગો નિર્માણ કરવા જોઈએ. આ પ્રકારનો અભ્યાસ જે શાસ્ત્ર કરે છે તેને માનસવિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. માનસવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શા માટે આટલો બધો આવશ્યક મનાયો છે તે આ ઉપરથી સમજી શકાશે.

બાળક શારીરિક અને માનસિક વિકાસ કરતું જાય છે તેમ તેમ તેના શરીર અને મનનાં વલણો વિવિધ રીતે બદલાતા રહેતાં હોય છે. માથાપ અને શિક્ષકનો ધર્મ એ વલણનો બારીકાથી અભ્યાસ કરવાનો છે. કોઈએ એમ માનવાનું કારણ નથી કે તમામ બાળકો એક જ પ્રકારના માનસિક દર્શનો દર્શાવે છે. દરેક બાળકનો વ્યવહાર બિન્ન બિન્ન હોવાથી માથાપ અને શિક્ષકનું કામ સતત વહેતું રહે છે. બાળકનો જે કોઈ વ્યવહાર આપણને મૂંઝવનારો લાગે ત્યારે સમજવું કે એની કોઈ પણ એક વૃત્તિનો પ્રવાહ કયાંક રૂંધાયો છે. એ કાંઈકાને ઉકેલ લાવવા માટે તાત્કાલિક કે ઉપરછડા ઉપાયો હાથ ન ધરવા. એની વૃત્તિઓના વલણનો અભ્યાસ જ આપણને સાચી દિશા બતાવી શકશે. ધરંગાં કે શાળામાં બાળક તોફાન કરે, આડું ચાલે, જૂકું ખેલે કે એવો જે કોઈ પ્રકારનો વર્તીવ કરે તે વર્તીવ પાછળ ચોક્કસ પ્રકારની વૃત્તિઓનો ધક્કો રહેલો હોય છે. એનાથી મૂંઝાઈ જવાને બદલે બાળકનો માર્ગ વધારે સરલ બને તેવા રસ્તાઓ આપણે યોગ્યતા જોઈએ.

બીજો મહત્ત્વનો વિચાર આપણી પોતાની માનસિક વૃત્તિઓના વલણનો કરવાનો રહે છે. આપણે એ ન ભૂલવું કે જોઈએ કે આપણે પણ સમાજ નક્કી કરેલા સાચા ખોટા અનેક પ્રવાહોમાંથી પસાર થઈને જેવા છઈએ તેવા બનેલા છીએ. બાળક તો અનભિન્ન અને સમાજના રંગોથી નહિ રંગાએલું હોય છે. એની વૃત્તિઓની સાચી પિછાન કર્યા પછી પણ એની સાથેનો આપણો વર્તીવ કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહથી રંગાયેલો હશે તોયે આપણો કાંઈકા ઉકેલવાનો નથી. આપણી વૃત્તિઓએ તો નાની મોટી અનેક પ્રકારની મંથિઓ સ્વીકારી લીધી હોય છે. એ મંથિઓ બાળકની પ્રાથમિક વૃત્તિઓ સાથે અથવા તો નવી બંધાતી મુલાકાત મંથિઓ સાથે સંઘર્ષોમાં આવ્યા જ કરે તો આજે મૂંઝવણું બાળક આવતી કાલે સમઘારણ મૂકીને વિપમઘારણ સ્વરૂપ પકડે. આ કાર્ય કુશળ વૈદ્યનું છે તેટલું જ હુશિયાર સર્જનનું પણ કહેવાય. જરા જટલી બૂલથી આખો માગલો વિકરી જાય અને આપણું કામ વધારે વિકટ બને.

આટલો વિચાર કર્યા પછી માથાપ કે શિક્ષક જે વ્યવહાર અખત્યાર કરવાનો રહે તે પણ વિચારીએ.

પહેલી વાત બાળકના સારા માઠા કોઈ પણ વ્યવહાર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું આરોપણ નહિ કરવાની છે. મનનું વૈજ્ઞાનિક વલણ ધરાવનારા માથાપ કે શિક્ષક પણ ઘણીયે વખત બાળકના વર્તન ઉપર એક યા બીજી વસ્તુનું આરોપણ કરતા અચકાતા નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે બાળકના મન ઉપર એક જાનની વિપરીત અસર થાય છે અને પોતા માટે સરલ બનના માર્ગને મોટી નજરે જોઈને પોતાના સ્વભાવમાં દુરગ્રહને પ્રવેશવા દે છે. આપણો સૌ કોઈનો અનુભવ છે કે નાની ઉંમરનાં બાળકોનો આપણને સાને મૂંઝવતો પ્રશ્ન વધારે મોટા પ્રમાણમાં હકીકાઈનો હોય છે. આ હકીકાઈનું કારણ આપણે ઉપર મણાવ્યું તે મિથ્યા આરોપણ છે. આપણે જહુ જ સાવધાનીપૂર્વક એ દોષમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈશે.

બીજો મહત્ત્વનો વિચાર બાળકના મનનો બંધાતો જતો ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસની બાંધણી ધરના અને કુટુંબના વાતાવરણ ઉપર તથા બાળકના સંયોગો અને મિત્રો ઉપર થતી હોય છે. આપણે જવાબદાર માથાપ અને શિક્ષક તરીકે એના આ માનસિક ઇતિહાસને બારીકાઈથી

નિદાનનો પડે. ધરમાં કે શેરીમાં બાળક કઈ કઈ રમતો રમે છે, શાળામાં કે શાળા બહાર કેવા પ્રકારના તેના મિત્રો છે અને રોજ રોજ કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓમાં એ વધારે ને વધારે રસ લઈ રહ્યું છે તે આપણા ધ્યાન બહાર ન રહેવું જોઈએ. ધણી વખત એવું બને છે કે બાળકના એવા માનસિક ક્ષતિદાસના જ્ઞાનના અભાવે આપણે મૂંઝવતા કાયડાનો ઉકેલ કરવાનું કામ વધારે તકલીફ આપે છે જ્યારે ક્ષતિદાસનો સાચો પરિચય આપણા કાર્યને સરલ બનાવે છે. બાળકના જીવનમાં દેખાતા ધણા ય મૂંઝવતા પ્રશ્નોને મોટું સ્વરૂપ ન આપવા દેવું હોય તો આ વસ્તુ આપણા માટે અત્યંત જરૂરી છે.

એની જ બીજી મહત્ત્વની દૃષ્ટિકૃત બાળકના બુદ્ધિના શિક્ષણને આજે આપણે જે અગત્યનું સ્થાન આપી રહ્યા છીએ તેમાંથી જલદી પાછા વળવાની છે. બુદ્ધિ તો મનુષ્યના મનની અને અનેક મહત્ત્વની વસ્તુઓમાંની એક અને તે ય પ્રમાણમાં નજીવી છે. બાળકની નાની મોટી વૃત્તિઓનો યોગ્ય વિકાસ થતો રહે તો તો બુદ્ધિની તેજસ્વીતા આપણે હરકોઈ બાળકમાં દેખી શકશું. બુદ્ધિ ઉપર નાના મોટા બનતા બનાવોની બારે સખળ અસર થતી હોય છે. એવા બનાવો બુદ્ધિના રોષક હોય છે અને પોષક પણ હોય છે. બાળકના જીવનમાં જેટલા વધારે પ્રમાણમાં પોષક બનાવો અનુભવવાના મળે તેટલા પ્રમાણમાં એની બુદ્ધિ વધારે તેજસ્વી બને. આ દૃષ્ટિકૃત આપણને સમજાઈ જાય તો તો અનેક મહત્ત્વની વસ્તુઓના ભોગે બુદ્ધિના શિક્ષણ ઉપર આજે જે બાર મૂકવામાં આવે છે તે આયોઆપ જ યોછો યઈ જશે. કહેવાની વાત એ છે કે મૂંઝવતા બાળકનો પ્રશ્ન હાથ ધરનાર માઆપ કે શિક્ષકે બુદ્ધિના શિક્ષણના પ્રશ્નને ગૈભ્ય ગણીને એની વૃત્તિઓના વિકાસના પ્રશ્નને આગળ કરવાનો રહેશે. એવો કાયડો હાથ ધર્યો હોય ત્યારે બાળક બુદ્ધિના નિષેધો ન બણે તો તેની જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ. એક વખત એના મનની સપાટી વિશુદ્ધ અને સરલ બની જશે તો પછી બુદ્ધિને વિકસાવવા માટેના ઉપાયો હાથ ધરતાં વાર નહિ લાગે.

મૂંઝવતા બાળકને હાથ ધરવા માટે શિક્ષક ને માઆપ માટેની પહેલી યુક્તિ તે એની સાથેનો અંગત પરિચય હોવો જોઈએ. દુનિયાભરના શ્રેષ્ઠ ગણાતા શિક્ષકોએ આ અંગત ગણાતા પરિચયના સાધનનો ઉપયોગ કરી જોયો છે અને તેમાં તેમને સફળતા સાંપડી છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ ધરાવનાર શિક્ષક કે માઆપે એ કાળજી અવશ્ય રાખવી પડશે કે આ અંગત પરિચય માત્ર કુતુહલનું સ્વરૂપ ન પકડે અથવા તો નિષ્ક્રિય હકીકતોનો ટમ્બો એકઠો કરવાનું સાધન ન બની રહે, અંગત પરિચય દુણાવવાનો બહુ ભય રહે છે કુશળ શિક્ષકના હાથમાં એ અમોઘ સાધન બની શકે છે જ્યારે બેદરકાર શિક્ષકના હાથમાં પોતાની જ નીતને દહીયારું રાત્ર બની જાય છે. આવા અંગત પરિચયવાળી વાતચીતોમાં બાળક પોતાના મનની બધી હકીકતો નિર્ભયતાથી પ્રગટ કરી શકે તેવું વાતાવરણ જીભું કરવાની જરૂર રહે. નિર્ભયતા અને વિશ્વાસ અંગત પરિચયના મોટા યાંભલા ગણાવા જોઈએ. તે દ્વારા બાળક પોતાના મનને તદ્દન મોકળું મૂકી શકશે અને શિક્ષક માટે કાયડાનો ઉકેલ સહેલો બનશે.

મૂંઝવતા બાળકનો પ્રશ્ન ઉકેલવાની હીલચાલ એક સ્વતંત્ર અને વૈજ્ઞાનિક વ્યવહારનું સ્વરૂપ પકડતી જાય છે. વ્યક્તિગત તેમજ સમાજના કોઈ પણ પૂર્વગ્રહથી અલિપ્ત એવા વૈજ્ઞાનિકના હાથમાં એ હીલચાલ વધારે ને વધારે વ્યાપક અને ઉપકારક સ્વરૂપ પકડતી જાય છે. જે માઆપ કે શિક્ષકે એ પ્રશ્નને હાથ ધરવો હોય તેણે આ પ્રકારની નિષ્ણુતાની હરોલમાં બેસવા કુટિબદ્ધ બનવું પડશે. સામાન્ય પ્રસંગોમાંથી બહાર આવવા માટેના સર્વ કોઈ માઆપો અને શિક્ષકોનો અધિકાર રહેશે, પરંતુ એ રીતે બહાર આવવા માટેના માર્ગોનું નિર્માણ નિષ્ણુતોને હાથે કરવું પડશે તેમજ ઉમ બનતા જતા કાયડાઓ માટે નિષ્ણુતોની પ્રયોગશાળાઓ શોધવાની રહેશે.

વાર્ષિક સમારંભ

[શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન - ભાવનગર]

[૧]

નિયામકના નિવેદનમાંથી

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીશ્રુદ્ધ એ અમારું છેક જ નૂતન અંગ છે. સમસ્ત ગુજરાત છાત્રાલય સંમેલનની પ્રેરણા એ અંગની કાર્યવાહીમાંથી અમને મળેલી હતી. વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા ગૃહના સંસ્થાનમાં ખૂબ ઉપકારક માલુમ પડી છે અને જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં જાય છે તેમ તેમ અમારો આનુભવ અમને કહે છે કે છાત્રાલયનું તંત્ર એવી પ્રથા ઉપર ચલાવવાથી જ એના અનેકવિધ પ્રશ્નોનો નિરાકર આવી શકવાનો છે. ગૃહની નાની મોટી વિગતોમાં ઊતર્યા વિના એક બે ખાસ મુદ્દાઓ ઉપર સૌનું લક્ષ્ય ખેંચીશ.

પહેલી વાત વાતાવરણની છે. છાત્રાલયમાં જે પ્રકારનું કામ કરવાની મુશ્કેલી હોય તેને પોષક એવું વાતાવરણ ઊભું થઈ જવું જોઈએ. જેવા આવનારને તુરત જ હાથમાં પકડી લેવાય તેવું કશુંયે સીધું મળતું ન હોય તેવે દેશોએ યશુ સંસ્થાની કાર્યવાહીમાં એક પ્રકારનું ચોક્કસ વાતાવરણ ઘૂંમી રહ્યું હોય છે. આ વાતાવરણ જ સંસ્થાનું સાચું હીર છે. એને સર્જવામાં મોટા ફાળો વિદ્યાર્થીઓનો હોય, ગૃહપતિઓ તો તેને માર્ગદર્શક થયા કરે. વાતાવરણનું ભેર ફેરવું ઉઘ હોય છે તેનું એક દર્શાવ આપું. અમારા ગૃહમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓએ ખાદી પહેરવાના નિયમને ધણું વર્ષો પહેલાં પોતાના મંડળ દ્વારા સ્વીકાર્યો છે. એ નિયમ સંસ્થાના કાર્યવાહકોએ ઉપરથી લાદેલો નથી. ખાદી સંબંધે સમાજમાં શિથિલતા દેખાતાં ગયા વર્ષે દરમિયાન થોડા નવા આવેલા વિદ્યાર્થીઓએ ફરજિયાત ખાદી પહેરવાના નિયમને બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સંસ્થાના લોકોમાં વાતાવરણ તો ખાદી પહેરવાની વાત દઢ કરી નાખેલી છે તેથી એ વાત વિદ્યાર્થીમંડળમાં ઊડી ગઈ અને એટલું ખાદી બક્ત વિદ્યાર્થીઓએ ખાદીની તરફેણમાં જે ઉઘ વ્યાખ્યાનો કર્યા તેની અસર વધારે ઊડી ઊતરી. આને હું વાતાવરણ કહીશ. છાત્રાલયનાં તમામ નિયમો અને નિયમનો વાતાવરણ દ્વારા અંતરમાંથી પેદા થવાં જોઈએ. છાત્રાલયની ફોલોનો આધાર વાતાવરણની શુદ્ધિ અને ઉચ્ચતા ઉપર છે.

બીજી વાત અમારે ત્યાં નવા પ્રવેશ પામતા વિદ્યાર્થીઓના જીવનની નાની મોટી નિર્ગળતાઓ વિષે છે. એની નિર્ગળતાઓ બદલ નવા આગમંતુકોને સતાવવાને બદલે તેમને જૂના અને મોટા વિદ્યાર્થીઓ તરફથી માર્ગદર્શન કરાવવામાં આવે છે. આ તત્ત્વને હું સહકારનું તત્ત્વ કહીશ. સમાજમાંથી નાની મોટી કુટુંબો લઈને આવેલા કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ આ જાતના સહકારના તત્ત્વથી વહેલામાં વહેલી તકે ક્ષયદો મેળવી શકે છે. સામાન્ય છાત્રાલયોમાં એવા વિદ્યાર્થીઓનો બચાવ ગૃહપતિઓ તરફથી કરવામાં આવે છે. બચાવ કરવા જતાં બીજા વિદ્યાર્થીઓનો સાગનો કરવો અનિવાર્ય થઈ પડે છે. પરિણામે ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનું ધર્મણુ ઘટવાને બદલે વધ્યા કરે છે. આ સ્થિતિ ટાળવા માટે સહકારના તત્ત્વને ધીરજ અને અંતથી પ્રયોગ ઉપર ચડાવવું જોઈએ. આને હું અમારા વિદ્યાર્થી ગૃહની બીજી વિશિષ્ટતા ગણાવું છું.

અમારા વિનયમંદિર તરફ આપ સૌનું લક્ષ્ય ખેંચતી વખતે ત્યાં પણ જે વસ્તુથી વિશેષ વાત આપની સમક્ષ નહિ મૂકું. આગાંની એક તે અગારી સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ છે. વર્ષો થયાં શિક્ષણનું કામ આ પદ્ધતિ ઉપર ચાલે છે. એના ઉપરનો અગારો વિશ્વાસ દૃઢ બનતો જાય છે. સ્વાતંત્ર્ય સ્વચ્છંદમાં પરિણામ પામે એવી આજની શાળાઓની ફરિયાદોને નાપૂર કરવી હોય તો આ પદ્ધતિ ઉપર કામ ચલાવવું જોઈએ. આદિ જવાબદારીના સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની ઝડપે પોતાના વિકાસમાં આગળ વધી શકે છે. એને પરીક્ષા કે એનું કશું બંધન નથી. ઠીક પડે તેમ ચાલવા માટે સ્વતંત્ર હોવાથી એના વિકાસનો ઝડપ અવિરત વધ્યા કરે છે. એનું સાપ્તાહિક કામ પૂરું કરવાની જવાબદારી એને માથે હોવાથી સ્વાતંત્ર્યનો દુરપયોગ અશક્ય બને છે. આગ સ્વયંશિક્ષણનું માધ્યમ રહેલું કામ વિનયમંદિરની મુખ્ય વિશિષ્ટતા છે.

ખીજી વસ્તુ તે અગારે ત્યાં અભ્યાસ માટે આવતા કહેવાતા વિષયધારણ વિદ્યાર્થીઓની છે. મારે કહેવું જોઈએ કે આપણા આજના માળાપોને તેમ જ શાળાના શિક્ષકોને બંજરમાનસ અને તરુણમાનસનો ખ્યાલ નહિ હોવાથી સમધારણ હોય તેવા બાળકના મનને પણ વિષયધારણ પરિસ્થિતિમાં બદલી નાખવા જેવું સામાન્ય રીતે જાન્યુ જ કરે છે. આ અગારી ભારે મુશ્કેલી છે. કોઈ વિદ્યાર્થી એવો આવે છે કે જોને એક બે વિષય બાણવા ગગતા જ ન હોય. કોઈ વિદ્યાર્થી એવો આવે કે જોને શાળામાંથી નાસી જવાની ટેવ હોય; કોઈ વળી એવા હોય કે જે પોતાના સાથીઓને સતાવ્યા કરે; જ્યારે કોઈ વળી એવો પણ હોય છે કે જે નાની મોટી ચીજો ચોર્યો કરે. આ બધા અગારા મૂંઝતા કાષ્ટકો છે. એ કાષ્ટકો ઉકેલવાનું કામ પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પર કરવાના અમે પ્રયત્નો કરીએ છીએ. અમારો અનુભવ અગતે કહે છે કે રખડુ વિદ્યાર્થી રખડુ નથી. ચોર વિદ્યાર્થી ચોર નથી અને ઠોઠ વિદ્યાર્થી ઠોઠ નથી. માળાપોએ અને શિક્ષકોએ ખોટી સમજણને લીધે આ જાતની છાપ એમના ઉપર મારી દીધી હોય છે. અમારા પ્રયોગોના પરિણામે છ બાર મહિને પરિસ્થિતિ સુધરી જાય છે અને સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી સમધારણતાની સપાટી ઉપર ચડી જાય છે.

x

અમારું બાલમંદિર અનુક્રમમાં પાછળથી આવતું જતાં શુભમાં અને કામમાં પહેલું રહેલું અંગ છે. મોન્ટેસોરી સિદ્ધાંતોને નજર સમક્ષ રાખીને શિક્ષણના કામને જતરી રાખવાના અમારા પ્રયોગો ચાલુ જ છે. મને એમ કહેતાં આનંદ થાય છે કે ભાવનગરનાં સુશિક્ષિત માળાપો બાલમંદિરના શિક્ષણની કિંમત સમજતાં થયાં છે. હમણાં જ એક પ્રસંગ એવો ગળા કે સંસ્થાની આર્થિક મુશ્કેલીઓના કારણે બાળકો માટેની એક ગાડી અમારે બંધ કરવી પડી. કોઈ રસ્તો ન રહ્યો ત્યારે એક બે માતપિતાઓએ નવું વર્ષ સાર થાય ત્યાંસુધી પોતાને ખર્ચે એ ગાડી દોડાવવાની પોતાની મરજી અમને બતાવી છે. પંદર સત્તર બાળકોની ફેળવણીના પ્રશ્ને એમના હૃદય ઉપર આવી અસર કરી એને હું શુભ ચિન્હ ગણું છું અને તે બદલ તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું.

બાલમંદિરના શિક્ષણકાર્યની અસર બાળકના ઘરમાંની રહેણીકરણ ઉપર થાય છે. અને ઘરની અસર બાળકના બાલમંદિરના કામ ઉપર થાય છે. બાલમંદિરના અમારા કામને વધારે વેગ મળે અને ઝાઝી અડચણ વિના એકધારું ચાલ્યા કરે માટે ઘરમાંના પોતાનો વ્યવહાર વધારે શાસ્ત્રીય બનાવવા માટે માતપિતાઓ તત્પર બનવા લાગ્યા છે એ પણ અમારા કામની ફતેહનું ચિન્હ ગણાય.

x

અમારા પ્રકાશન મંદિર સંબંધે ગતવર્ષ પૂરતો કશો જ સંતોષકારક અહેવાલ મારે મૂકવાનો નથી. વાર્ષિક વિદ્યાર્થીઓએ અમારા કામને રોજી રાખ્યું છે. શિક્ષણના સામયિકને કે કિશોર કુમારોના માસિકને શરૂ કરવાના અમારા મનોરથો હજી સુધી મૂર્ત સ્વરૂપ પકડી શક્યા નથી. બાલ સાહિત્યવાદિકા બંધ કરવી પડી છે. વાર્ષિક મુસ્કેલીઓનો અંત આવે આ બધાં કામો અડપબંધ આગળ વધવાની રાહ ભોંઈ રહ્યા છે. આને તો પ્રકાશન મંદિરના ખુદ સંચાલક અને એક આશ્ચર્યન સભ્ય શ્રી. ગોપાળરાય વિદ્યાસને સંસ્થાના ફંડ માટે આદિકા મોકલવા પડ્યા છે !

x

અમારું નવું શરૂ કરેલું અને છતાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું અંગ તે અમારો શાગદક્ષિણમૂર્તિ વિભાગ છે આખલા નામના ગામડામાં વર્ષો યોજનાની અમારી સમજણ પ્રમાણે અને આ શિક્ષણ વિભાગ શરૂ કર્યો છે. એની વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્યાંના શિક્ષણના કેન્દ્રમાં ઉદ્યોગ તરીકે અમે ખેતીગાડીને સ્થાન આપેલું છે. ગામડાંની આમ જગતા સાથે વધારે નિકટના સંપર્કમાં આવીને તેમના જીવનમાં શિક્ષણની જૂખ જગાડવી અને તે દ્વારા નિરક્ષરતા ટાળી ગામડાંની આપની કાલની પ્રજાને સંસ્કારી બનાવવી એવા અમારા મનોરથો છે. એ પ્રયોગ શરૂ થયાને હજી તો માત્ર છ જ મહિના થયા છે તેથી તે સંબંધમાં વિશેષ કશું કહી શકાય તેમ નથી. કેળવણીના ઊભા થતા નૂતન આદર્શોમાંથી ગામડાંએ તેમજ શહેરોમાં શિક્ષણનું એક નવું જ દૃષ્ટિગિહું રજૂ થશે અને તે દ્વારા શિક્ષણની પૂનર્ધટના શક્ય બનશે એવો અમારો વિશ્વાસ છે. અમારો ગ્રામવિભાગ એ દિશામાં પ્રયત્નશીલ રહેશે.

[૨]

કાર્યવાહકોને*

આપણી સંસ્થા અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે. વ્યવસ્થાના વિભાગોને બાદ કરીએ તો શિક્ષણના વિભાગો પરત્વેની ચોડીએક વિચારણા આપણે કરી લેવી ઘટે છે. આપણું બાલશિક્ષણ આપણું તરુણશિક્ષણ અને આપણું શિક્ષકોનું શિક્ષણ જેટલા પ્રમાણમાં એકીકરણ, માગી લે તેટલા પ્રમાણમાં તે સાધવા માટેના પ્રયત્નો આપણે ગયા વર્ષમાં કીકીક કર્યા છે. આપણું બાલમંદિર બાલશિક્ષણના ડો. મોન્ડીસોરીએ પ્રસ્થાપિત કરેલા તેમ જ બાલમાનસ વિજ્ઞાનના અધ્યતન ગણ્યાના સિદ્ધાંતો ઉપર ચાલે છે. બાલસન્માન અને જાળકના માનસનો પરિચય આપણા ક્રુષ તારા સમાન છે. આપણું તરુણશિક્ષણ વ્યક્તિ અને સમૂહના સમન્વય ઉપર ચલાયેલ ઝોડન યોજના તેમ જ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે અખતરાઓથી નક્કી થયેલા સિદ્ધાંતો ઉપર ચાલે છે. સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારી એ આપણાં પ્રેરક તત્ત્વો છે. શિક્ષણના અંગોના એકીકરણ માટે ગયા વર્ષે દરમિયાન આપણા ત્રણે વિભાગોને એક જ નિયંત્રણ નીચે મૂકીને મેં એનું આચાર્યપદ સ્વીકાર્યું છે. તેવા સ્વીકારની પાછળના ગારા ઉદ્દેશો મેં સૌની સમક્ષ રજૂ કર્યા જ હતા. મને લાગે છે કે એની વધાર્થતા આજે હવે આપણને સૌ કોઈને બરાબર સમજાઈ ગઈ જ હશે. કેળવણીના સિદ્ધાંતોને અને વ્યવહારને વધારે સ્પષ્ટતા ખાતર અને વધારે સુમેળ ખાતર કેન્દ્રિત કરીને ચોડા સમય સુધીના આપણે પ્રયોગ કર્યો. એ પ્રયોગનાં મીઠાં ફળો આપણે આખી શાકીએ છીએ. શિક્ષણના આપણા

* દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીસામનના વાર્ષિકાત્સવ વખતે સંસ્થાના શિક્ષકસમુદાય પાસે કરેલા આખ્યાનમાંથી.

અથવા જ વિભાગો આજે હવે એક એક સ્વતંત્ર અને જવાબદાર ઉપાયો નીચે ચાલી રહ્યા છે. સિદ્ધાંતોના સ્પષ્ટતા હતી તેથી વધારે ચર્ચ છે અને આપણો વ્યવહાર વધારે ચોક્કસ અને શાસ્ત્રીય દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો છે. હું આશા રાખું છું કે આપણો આ પ્રયોગ કેળવણીની દિશામાં આપણને નવો પ્રકાશ અને નવું જોશ આપશે.

x

ગત વર્ષ ઉપર નજર નાખું છું ત્યારે ખીજો મહત્ત્વનો મુદ્દો તે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સાથે આપણા વિનયમંદિરને જોડવાના વિચારનો છે. તેવા જોડાણ માટે આપણે અરજી તો કરી દીધેલી છે. મુંબઈ વિદ્યાપીઠના પ્રમુખ નિયામકોને રૂઝૂમ મળી લેવાની તક પણ લીધી છે. પરંતુ આજે હજી એક ખૂણામાંથી આપણા જૂના વિદ્યાર્થીઓનો ધીમે છતાં મજબૂત અવાજ ઊઠી રહ્યો છે કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સાથે આપણા વિનયમંદિરને જોડવાથી રખેને આપણે આપણા આદર્શોમાંથી નીચે ઊતરીએ ! જોડાણના વિચારને જોઈને મહત્ત્વ હું આપું છું તેથી તો ધણું વધારે મહત્ત્વ આ નાનકડા અવાજને હું આપું છું. સંભવ છે કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠની આજની ધરેડ આપણા આદર્શને નીચે ખેંચવાના પ્રયત્નો કરે. સંભવ છે કે મામાપોનું આજનું માનસ આપણા કેળવણીના કાર્યને ગૌણ ગણીને કેવળ ભુદ્ધિના ગોખણીઆ શિક્ષણ તરફ ઉપાડી જવાની આપણને ફરજ પડાવે. સંભવ છે કે આપણે ખુદ શિક્ષકો પરિણામના મોઢામાં પડી જઈને આજે છીએ-ત્યાંથી એક ડગલું પાછળ હટીએ. આ વિચારો ફેકી દેવા જેવા નથી, મારા મનમાં ચાલી રહેલા મંથનને એ વધારે ઉગ્ર બનાવે છે પરંતુ એ વાત મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સાથેના જોડાણના વિચારને ટકાવી રાખવા માટે મને અંતરમાંથી બળવાન હાલસ કરી રહી છે. એક છે છેલ્લાં અઢીવીસ વર્ષોથી આપણે સેવેલા અને જીવેલા આદર્શોએ દક્ષિણમુર્તિ સંસ્થાના લોહીમાં જોતપ્રોત કરી દીધેલા પ્રાણ. આપણા આદર્શો જે સાચા છે, આપણો વ્યવહાર જે સત્યને માર્ગે છે તો કોઈ પણ નિર્જળ વસ્તુ આપણને ડગાવી શકશે નહિ. મારી શ્રદ્ધા તો એવી છે કે આપણા આદર્શોનું બળ અને આપણા વ્યવહારની સમ્યક્ શિક્ષણની ખોટી અને ભ્રામક પદ્ધતિઓ ઉપર પ્રદાર કરશે અને માધ્યમિક શિક્ષણનું જે કામ આપણે છેલ્લાં વીસ વર્ષોથી કરી રહ્યા છીએ તેજ કામ સાચું અને અને કરવા જેવું છે તેની ખાતરી માધ્યમિક શિક્ષણ-સંસ્થાઓને કરાવશે. અંતરબળ કહે છે કે ખીજા ઉપર આપણા આદર્શોની અક્ષર યશે ડારણકે તે જીવંત છે અને સાચા છે.

x

ખીજી વસ્તુ તે આપણને જે કંઈ સત્ય લાગે છે તેને વળગી રહેવાની આજદિન સુધીની આપણી ઉગ્ર ટેવ છે. તમને સૌ કોઈને યાદ આપવાની જરૂર નથી કે ખુદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે પણ થયેલા આપણા જોડાણને છોડી નાખતાં આપણને આચકો લાગ્યો ન હતો. મુંબઈ વિદ્યાપીઠ પાસેથી ગાન્યતા મેળવ્યા પછી આપણો અનુભવ જે આપણને એમ કહેશે કે તેવું જોડાણ આપણા કાર્યને વિઘ્નકર્તા ચર્ચ શકે છે તો ગૂજરાતની શિક્ષણપ્રેમી જનતા પાસે નીડરતાથી એની જાહેરાત કરીને એ જોડાણને કાપી નાખતાં આપણને જરા પણ વાર લાગવાની નથી. આવી આશાઓ સાથે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સાથેનું જોડાણ સ્વીકારવાનો આપણે નિર્ણય કર્યો છે.

ત્રીજી મહત્ત્વની ઘટના તરફ તમારું સૌ કોઈનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહી શકું નહિ. આ ઘટના તે આપણા આગદક્ષિણમુર્તિવિભાગની શરૂઆત કહી શકાય. આ વિભાગને શરૂ થવાને હજી

તો માત્ર છ મહિના જ થયા છે. આપણી પોતાની શિક્ષણની સમગ્ર પ્રમાણે વર્ષાચોજનાનો પ્રયોગ કરવાનું આપણે બીકું ઝડપ્યું છે. આપણા એ ગામડામાં આપણને વિદ્ય કરનારી બીજી બધી વસ્તુઓને કારે મૂકીએ તો પણ આપણી શિક્ષણની બાબતો ભારે મોટી વિચારણા માગી લે છે. પ્રભુએ વર્ષા ચોજનાને આવકારી છે; પરંતુ એના વ્યવહાર તરફ આશંકાની નજરથી જુએ છે. આંબલામાં ચાલી રહેલો આપણો એ પ્રયોગ આપણને અને શિક્ષણની જગતને બે રીતે ઉપકારક બની શકે એવા આપણા મનોરથો છે. આપણા દેશના ગામડાનું શિક્ષણ પરિસ્થિતિ અને સંયોગ પ્રમાણે ઉદ્યોગકેન્દ્રિત બની રહે અને આપણાં ગામડાંઓની નિરક્ષર જનતા સંસ્કાર અને છવનનું શિક્ષણ મેળવે તે આપણા પ્રયોગોનું મુખ્ય પરિણામ હશે વર્ષા ચોજનાના કેન્દ્રમાં વણાટનો જ ઉદ્યોગ હોઈ શકે તેવી ધણી શિક્ષણકારોની બ્રામક માન્યતાને ખેતીવાડીને કેન્દ્રમાં રાખીને ટાળવાનો પ્રયોગ આપણે કરવાના છીએ. વર્ષા ચોજના આગળજતાના શિક્ષણને માટે પ્રધાનતઃ રચાઈ છે; અને તેમ છતાંયે કિયાવાન બાળકને કેન્દ્રમાં રાખીને શિક્ષણના જે પ્રયોગો આપણે હાથે કરવામાં આવશે તે પ્રયોગોમાંથી શહેરની શિક્ષણસંસ્થાઓને પણ ધણું મદદરવાનું અને આચરવાનું મળી રહેશે. આપણા બાવનગરના વિભાગો આ દૃષ્ટિએ આપણા આગવિભાગ તરફ આજે નોંધ રહ્યા છે.

નિશાળોમાં હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ ફરજિયાત થવાનું છે.
મહાસભાએ હિંદુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષાનું બિરૂદ મળ્યું છે.
તમારે રાષ્ટ્રભાષા શીખવી છે ?

હિન્દુસ્તાની પ્રવેશિકા

પ્રગટ થઈ ચકી છે

કિંમત ૦-૮-૦

• લેખક •

પણિત પરમેષ્ઠીદાસ જૈન, ન્યાયતીર્થ

વલ્લભદાસ અક્કડ, રાષ્ટ્રભાષા વિચારક

સૂરત

• પ્રકાશક •

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ

નાણાવટ - સૂરત

હિન્દુસ્તાની સહજમાં શીખવા આટલી સાદી, સરળ
અને સંક્ષિપ્ત પુસ્તિકા ગૂજરાતીમાં બીજી નથી.

વ્યાખ્યાનોમાંથી કંઈક

[૧]

શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓનું સ્થાન

વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ અને હાડમારી ઘણી છે. તેમની પ્રગતિ કુંઠિત થાય છે. આ વિદ્યાળ દુનિયામાં તેઓ લઘુમતિમાં પડ્યા છે અને જેમ આજો દેશ ગરીબી અને ગુલામીમાં સળકી રહ્યો છે, તેમ તેઓ પણ તેનાં સ્વાભાવિક પરિણામો ભોગવી રહ્યાં છે. દેશની પરતંત્રતા ને અવસ્થાના પ્રતિષેધ તમારા જીવનમાં પડે છે આજે જો તમારું દમન થતું હોય ને શિસ્ત કે નિયમને નામે તમારી હેરાનગતિ થતી હોય તો તેનાં મૂળ દેશની રાજકીય પરાધીનતામાં પડેલાં છે એ ચોક્કસ માનજો એ પરાધીનતા આપણને સાલી રહી છે. આપણે આપણી દષ્ટિ બદલી છે, એમ છતાં મુક્ત હિંદુનું બધું મંદિર રચવા માટે જે શક્તિ જોઈએ, જે તાલીમ જોઈએ, વિચારવંત નાગરિક બનવા માટે જે ગુણો જોઈએ તે આપણે મેળવ્યા નથી. આપણે બધા હજી ગુલામોનાં મહા ટોળાં જેવાં જ છીએ. જ્યારે દેશની આ દશા હોય ત્યારે શાળા કોલેજો એ શાપમાંથી મુક્ત થી રીતે રહી શકે? જે સંસ્થાઓમાં માનની પાત્રક દીપિકાઓ અગ્રગ્રામી રહેવી જોઈએ, ત્યાંથી નવી રેશની ચોમેર પથરાઈ રહેવી જોઈએ, ત્યાંથી જે ગુલામોની ઉત્પત્તિ થઈ રહી છે એ કમનસીબ પરિસ્થિતિ છે શરીરના નહિ તો મનના ગુલામો તો ખરા જ. અને મનની ગુલામી તો શારીરિક ગુલામી કરતાં વે બહુતર છે, કારણ કે એ તો વ્યક્તિત્વની ધાતક છે.

કેળવણીનો આજનો હીન આદર્શ મટી જવાને હવે ઝાઝી ચાર નથી; આ નવા આદર્શોની રચના થઈ રહી છે અને તેનાં સંસ્થાપન થતાં વિદ્યાર્થી એ ચેતનહીન કોઈ પદાર્થ છે અને શિક્ષક એ પદાર્થમાંથી કોઈ મૂર્તિ કે આકાર ઘડનારો શિલ્પી છે એવી વાત નહિ રહે. ત્યારે ચોક્કસ પ્રમાણની પરીક્ષા ને પરિણામો નહીં રહે. કેળવણીનો કુદરતી આદર્શ રાષ્ટ્રના ધ્યતરનો છે. પ્રગ્નના ઉત્થાનનો છે. એ કાળે અને જગતને કંઈ વિશ્વ અર્પણ કરવા કાળે જ્યારે કેળવણીની લઘાણી થશે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ દૂર થશે, ત્યારે કોઈ નવલા પ્રભાતના રંગો આ ભૂમિ પર ચમકતા હશે.

x

આજની કેળવણીની સંસ્થાઓમાં ભણાવવાની પદ્ધતિઓ અદ્ભુત છે. મેળ મેળવવા વારંવાર ફેરફાર થાય છે. પણ મૂળગત ફેર થતો નથી. જરૂર પડે તેનો પલટો પણ થઈ શકે; તેવું જ આદર્શો માટે છે; સામાન્ય આદર્શો બદલાતા નથી પણ સંજોગો કોઈ પણ આદર્શોનો પલટો કરી શકે. જો જડ આદર્શોની પાછળ આપણે પડીએ અને સમયના પ્રવાહને અવગણી ધટતા ફેરફારો ન કરીએ તો આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો અંત જ આવે.

આજની કેળવણીમાં વિદ્યાર્થીઓનો અવાજ નથી એ ખીજી મુશ્કેલી છે અને તેના નિવારણ માટે આ વખતના ઇરાવોમાં એક ઇરાવ એવો છે કે જેમાં સંસ્થાના સંચાલનમાં વિદ્યાર્થીઓનો અમુક ક્ષેત્રમાં કાબૂ રહે ને પ્રતિનિધિત્વ રહે. આમાં હું કશું જોઈું જોતો નથી. દરેક શાળા, કોલેજ સ્વાયત્ત શાસન ભોગવતા એક જ જેવી હોવી જોઈએ. સંસ્થાઓની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓની વ્યવસ્થા અંગે-જમખાના, હોસ્ટેલ, લાયબ્રેરી, ડિમેન્ટરીંગ સોસાયટી, ડ્રમેટીક સોસાયટી, વગેરે અંગે આજે જોઈએ છે તો તેના પર કાબૂ સંસ્થાના સંચાલકોનો હોય છે. એ આખતમાં તો વિદ્યાર્થીઓએ

“એન-એન” જ કહેવાનું રહે છે. મારી જાણના દાખલા છે કે ઘણી સંસ્થામાં છોકરા છોકરી સાથે નાટકમાં ભિતરે તે સામે વાંધે લેવાય છે. અમુક વિષયો પર બોલી શકાતું નથી, અમુક માણસોને બોલાવી પણ શકાતા નથી. આથી એકતાનો ભંગ થાય છે, અને નાટકનો કચ્છાટ અને ચળવળ જાગે છે, જે વસ્તુનો પ્રતિગંધ હોય તેની પ્રાપ્તિ માટે ગંધન કરવું એ માણસનો સ્વભાવ છે. જેની ના તે કરવાનું વિદ્યાર્થીઓને તો તેમાં ખાસ ગમે છે. કારણકે વિદ્યાર્થીઓને પોતાના વિચારો છૂપાવતાં આવડતું નથી અને તેથી જ તેઓ પોતાની કૃપનાઓ કે માન્યતાઓ બરછટ રીતે વ્યક્ત કરી દે છે. આવા સંજોગોમાં સંચાલકોને પક્ષે યોગ્ય કારણ હોય અને વિદ્યાર્થીઓનું કથન ન્યાયી ન હોય એમ અને; પણ ખરો મુદ્દો તો એ છે કે આવા નજવા અગાઉ ઉત્પન્ન ન થાય ને થાય તો તે દૂર કરી શકાય, તે માટે જોઈતા યોગ્ય વાદનની-તંત્રની ખેડ છે-અભાવ છે. જો પરસ્પર સમજૂતી ને સહાનુભૂતિથી કામ લેવાય તો ઘણી ચક્રમક ઝરતી અટકે, વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ નાહક ખર્ચાતી પણ અટકે ને તેનો સારો માર્ગે ઉપયોગ પણ થઈ શકે, આવા વિદ્યાર્થી તંત્રનું નામ ગમે તે રખાય, પણ એ તંત્રને વિદ્યાર્થીઓ તરફથી જોડવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ, તકરારી પ્રશ્નોમાં તે વચ્ચે પડી શકે ને વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિઓની દોરવણી પણ કરી શકે. વિદ્યાર્થીનું હિત ને કેળવણીનું હિત એક હોવું જોઈએ, ને તેથી જ વિદ્યાર્થી સંસ્થાની જરૂર છે.

x

સંસ્થાઓના સંચાલકોએ જેમ અને તેમ જલદી વિદ્યાર્થીઓને શાળાસ્વરાજ આપવું જોઈએ. એથી સ્વાયત્ત શાસનની સાચી બાવના વિદ્યાર્થીમાં જાગત થશે. આપણે વિદ્યાર્થીઓ એવા જોઈએ છે કે જે કાર્યકરો થાય, લડવૈયા થાય, કમાન્ડર થાય ને લડતના બુદ્ધ રચનારા પણ થાય. દુશ્માન અને દેખાવ સૌને ગમે છે તેમાં વિદ્યાર્થીઓને તો ખાસ. જે શાળાઓમાં ને સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓનાં આવાં સ્વરાજતનો થાય તો વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યવસ્થાની બાવના જાગત થશે, તેમને જવાબદારીનું જ્ઞાન થશે ને તેમનામાં શિસ્ત પણ આવશે. શિક્ષકોના ટનના ટન ઉપદેશોથી જે શક્ય નથી થતું એ આવી સંસ્થાથી તત્કાળ થશે. એટલે હું શિક્ષકસભાએ શિક્ષણ સંસ્થાઓના સંચાલકોને વિનંતિ કરું છું કે તેઓ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર અને અવિશ્વાસની લાગણીથી ન જુઓ. વિદ્યાર્થી બૂલો કરે તો તે માટે તેમનો જરૂર જવાબ લો, પણ તે તેમનું બહુ પ્રશ્નનારા તરીકે. શિક્ષક તરીકે, નેતા તરીકે, તેમના તરફ નન્નાશાહી ન ચલાવો, તેમનો અસહકાર ન કરો, તેમના માત્ર દોષો જતાવી તેમની ટાંકણી ન કરી કરો. એથી ઊલટું એમને સાચું માર્ગદર્શન કરાવી યોગ્ય સલાહસૂચના આપી એમને મદદ કરો, એમની બૂલો સુધારો ને એમને પ્રગતિને પંથે લઈ જાવ. આગ કરશો તો તેઓ બૂલો બોલી કરશે, તમારી ને તેની વચ્ચે એકતા થશે ને તમારા કાર્યના તેઓ સહભાગી થશે. જીવન ને ચેતનહીન વસ્તુઓ સાથે તમારે કામ લેવાનું નથી પણ જીવનથી તરવરતા માનવ આત્મા સાથે તમારે કામ લેવાનું છે. તેઓ તમારે અધિકે માર્ગે ચાલવા, તમારાં વચનોને શિરસાવંધ કરવા ઘણા ઘણા ઉત્સુક છે. પણ એમ કરવામાં તમે માત્ર સરમુખત્યારી ચલાવો, માત્ર તમારું જ હકાપણ હાંકો તે ન ચાલે. જરૂરી અને યોગ્ય માર્ગે, યોગ્ય દોરવણી આપવાની જ જરૂર છે.

x

અને હવે વિદ્યાર્થીઓનું શું કામ છે તે વિશે કહું. તમારે દેશની મુક્તિની લડતમાં મદદ કરવાની છે. જાતની સેવા, નિયમન અને જાતની ફરજોનું તમારે જ્ઞાન રાખવું જોઈએ. એ બધું

તમે કોઈ કંઈ ને કંઈ એમ નહીં પણ તમારો ધર્મ સમજીને કરો તો તમે જરૂર તમારા ધ્યેયને પામશો અને સારા નાગરિક થશો. જ્ઞાનધારીના જ્ઞાન વિના કામ ચાલે નહિ. બીજા કંઈ તેથી કરવું એમ નહીં, પણ આ બધી વસ્તુઓ તમારી પ્રગતિ માટે અનિવાર્ય છે એ સમજીને કરવું ઘટે. જ્ઞાનધારીનું જ્ઞાન, સંઘવળ, સમુદયમાં એકતાથી કામ કરવાની ટેવ અને શિસ્ત વિના તમે તોખા પડી જશો, નિર્ગળ થશો ને દુઃખી જશો, ગુલામ રહેશો ને બીજાઓ તમારા પર સત્તાના દોર ચલાવશે.

આપણી પાસે કામના ઢગણ પડેલા છે. કોમી એકતા, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, આર્થિક પુનર્ચના એ બધું છે. આપણે દેશ ગરીબમાં ગરીબ છે. દુષ્ટતા ને બીજી કુદરતી આફતોથી પણ તે પછડાતો જાય છે. એટલે જ્ઞાન વિચારતરંગોથી કામ નહિ ચાલે. આપણી આશાઓ અને કલ્પનાઓને મૂર્તિમંત કરવા આર્થિક નવધરતરનું કામ સૌથી મોખરે રાખવું પડશે. સ્વરાજ એ તો અતિથિ ધ્યેય માટેનું સાધન માત્ર છે. આપણે તો આ દેશની કાયા પકડી નાખવી છે, અહીં નવી દવા ફેલાવવી છે, આપણે નૂતન સમાજ ને નૂતન યુગનું સર્જન કરવું છે, નવી સૃષ્ટિ લાવવી છે; દૂરમાં આપણે આ દેશમાં ભચ્યાના અને મદત્તા લાવવી છે. આ બધું ગુલામીમાં પડ્યા હોઈએ તો આપણે ન કરી શકીએ એટલે ગુલામી દુગાવીને આપણે એ નવા સર્જનને પંથે જવાનું છે.

તમારામાં દેશભુક્તિ માટે કામ કરવાની ઇચ્છા છે ને હિંસાદ છે અને તમારી પાસે દેશ ભોટી આશા રાખે છે. ભોટાઓ તો પડ્યા હોય ને યાકચા હોય, તેમની કાર્યશક્તિ મંદ હોય, બપોનો સામનો કરવાની તેમની શક્તિ દુર્લભ ગઈ હોય. એવાઓ તો દૂર બેઠા બેઠા માર્ગદર્શન કરાવે, યોજનાઓ કરે પણ પકડવાનું ને લડવાનું તો તમારે છે. આઝાદીની લડતના તમે સેનાનીઓ છો. એ સ્થાન તમે શોભાવો તે માટે જ્ઞાનધારીનું જ્ઞાન ને શિસ્ત ખાસ જરૂરી છે. તમારી સલામતી માટે ને તમારા આદર્શોની સિદ્ધિ માટે પણ એ જરૂરી છે.

x

દેશભુક્તિની અને પ્રગતિમાન પ્રત્યેક ચળવળમાં ભાગ લેવાનો વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. એમાંથી વિદ્યાર્થીઓને જાણત રાખતા કે તેમના પર કોઈ અંકુશ કે મર્યાદા લાદવાં એ વાત હું ધકી ભરને માટે પણ સ્વીકારતો નથી. આ માટે તમને રાજકારણમાં ભાગ લેવા અકારવા નેઈએ કે શિસ્ત ને અભ્યાસને નામે તમને અટકાવતા એ અયોગ્ય છે એમ હું માનું છું. વિચાર, વાણી ને સંઘના સ્વાતંત્ર્યનો તમારો જન્મસિદ્ધ હક છે અને દેશદિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાનો તમને અધિકાર છે.

આમ તમને બધા હક ને છૂટાપણું હોય એ ખરું, પણ તમારા જ સામને ખાતર તમારે તમારી જાન પર શિસ્તનું બંધન રાખવું ઘટે છે; તમારી દૃષ્ટિ ધક્કારની હોવી નેઈએ. એમ હશે તો કોઈ કાલે તમે પાછા પડવાના નથી. દરેક દેશમાં વિદ્યાર્થીઓએ લડતને મોખરે રહેવું નેઈએ ને રહ્યા છે અને ખાસ કરીને દિંદ જોવા ગુલામ દેશમાં નાનપણથી જ વિદ્યાર્થીઓએ રાજકારણમાં ભાગ લેવો નેઈએ. આપણા ભવિષ્ય સુધ્યા તમે છો, દેશના ભુક્તિ મંદિરના રચનારા તમે છો, એટલે તમે રચના કરવાની દૃષ્ટિ રાખીને જ્ઞાનધારી સમજીને પ્રત્યેક પ્રગતિમાન લડતમાં ભાગ લેજો.

[અધ્યાપક શ્રી. ખુશાલ તલકશી શાહે સૂરતમાં મળેલી ગુંબઈ ઇલાકા]
[વિદ્યાર્થી પરિષદમાં પ્રમુખ તરીકે આવેલા બ્યાખ્યાનમાંથી]

[૨]

કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીયતા

આત્મારે હિન્દુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીયતાનું મોજું એટલું બધું પ્રગળ છે કે તે સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કરી દેશની દરેક દિલચાલ કે ક્રિયામાં પ્રવેશ કરે તો આશ્ચર્ય ન ઊપજે. વળી એક બીજી પણ દકીકત છે કે જેમ વ્યક્તિને તેમ સમષ્ટિનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો સ્વભાવ અથવા તો આત્મા હોય છે, અને રાષ્ટ્ર એ સમષ્ટિનો એક પ્રકાર છે. ત્યારે હિન્દુસ્તાનની ખાસિયત, વિશિષ્ટતા, તેમનું આત્મસ્વરૂપ શું છે? બધાં સુધી દેશનો આત્મા તેની કેળવણી મારફતે પણ આવિર્ભાવ ન પામે, ત્યાં સુધી તે કેળવણી નિષ્પ્રાણ ખોખું માત્ર જ રહે છે. જગતનાં સર્વ રાષ્ટ્રોની પરિપદ ભરાય તો હિન્દુસ્તાન તેમાં કયી વિશિષ્ટતા લઈને-યોતાનો કયો વ્યક્તિગત કાળો આપવા ગૌરવસહિત પ્રતિનિધિ તરીકે જશે? હું એમ માતું છું કે હિન્દુસ્તાનનો આત્મા તેની માત્રી આધ્યાત્મિકતા છે, અનેક ધર્મો અને પંથોના આલ્ય સ્વરૂપો તો ગૌણ છે, પણ સાચું આધ્યાત્મગદર્શન એ હિન્દુસ્તાનની વિશિષ્ટતા છે-જગતના સર્વ સામાન્ય વારસામાં તેનો મૂળભૂત કીમતી કાળો છે.

આપણા મહાત્મા ગાંધી આત્મારે દુનિયાના રાજકારણમાં સર્વનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે, કારણ કે તેમણે અસરે પણ રાજકારણમાં આધ્યાત્મિકતા દાખલ કરી છે. હિંદના કવિસમ્રાટ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર સાહિત્યસર્જક તરીકે અને શાન્તિનિકેતનના સંસ્થાપક તરીકે તેણે પ્રમાણમાં જ પુખ્તય છે, જેટલા પ્રમણમાં તેમણે તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં અને કેળવણીની પ્રવૃત્તિમાં આધ્યાત્મિકતા પસંદી છે, તેમની કવિતામાં પરત્વરના ગયથી મોહક સ્વર છે, માટે જ તે ક્રાન્તદર્શી ઋષિકવિ છે. શ્રી. રાગકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થ, શ્રી. આરબિન્દ ધોષ, ઇલાહિ હિંદની આધુનિક મહાન વિજ્ઞાતિએ જગતને શિરસાવંધ છે, કારણ તેમનાં જીવનમાં આધ્યાત્મિકતા એતપ્રેત હતી.

હવે હું આપને પૂછું છું કે આપણી કેળવણીમાં આપણે આધ્યાત્મિક તત્ત્વને જરાએ સ્થાન આપ્યું છે કે તેનો સદંતર બહિષ્કાર કર્યો છે? સર્વ ધર્મોનાં મૂળ તત્ત્વો તો એક જ છે, તેમના સર્વના નીતિનિયમોમાં અને સાધનપ્રણાલિમાં તો એકવાક્યતા છે, તો પછી આપણને આધ્યાત્મિકતાના મૂળ પાયા કેળવણીમાં દાખલ કરતાં શી દરકત નહે છે? હિંદની વિશિષ્ટ વિજ્ઞાતિરૂપ આધ્યાત્મિકતાનાં મુખ્ય લક્ષણો ચાર-૧ આત્મભાવ, ૨ તપસ્યા, ૩ સાદાઈ, ૪ પરોપકાર. આ ચાર લક્ષણોને આપણે આજની કેળવણીમાં દાખલ ન કરી શકીએ? તેને માટે કંઈ જુદા નીતિયોગો લેવાની જરૂર નથી. પણ આપણે શાળાના વાતાવરણમાં આ ચાર તત્ત્વોનાં પરમાણુઓને મોટા પ્રમાણમાં દાખલ ન કરી શકીએ? શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પરસ્પર પ્રેમ સંબંધથી સંકળાય, તેઓ વિદ્યાની ઉપાસના માટે અભ્યાસી અને તપોનિષ્ઠ બને. જીવનની જરૂરિયાતોમાં સાદાઈ રાખે અને જીવનના દૃષ્ટિગિન્દુ તરીકે વ્યક્તિ કરતાં સમાજને પ્રથમ મૂકે-એ કાંઈ અશક્ય છે?

ઉપર તો આપણે હિંદની રાષ્ટ્રીયતાના મુખ્ય રૂપ આધ્યાત્મિકતાની વાત કરી પણ આપણે ઇતિહાસ શીખતાં અને શીખવતાં રાષ્ટ્રીય-દૃષ્ટિગિન્દુ જરૂર રાખી શકીએ. દાખલા તરીકે ૧૮૫૭નો બળવો શીખવતી વખતે આપણે તેને 'રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય માટેનો સમર્થ પ્રયત્ન' એ રીતે શીખવી શકીએ જોગણ શીખવતાં પણ આપણે હિંદની ધરતીમાતાનું ગૌરવ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરી શકીએ. દાખલા તરીકે-હિંદની અતિ ઉદ્દૃષ્ટ અને દુશ્કુળ જમીન, ઉત્તરમાં પરમાત્માએ

મુકેલા બળવાન રક્ષક સમાન બહીર દિગ્દર્શક, તેના ખનિજ પદાર્થો વગેરે. સાદિસમાં, કવિતામાં, જીવનચરિત્રોમાં, પરાક્રમગમ્યઓમાં, વગેરેમાં તે આપણે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિન્દુ જરૂર આગળ પડતું કરી શકીએ. જો કે એનો અર્થ એવો નથી કે પરદેશી સુંદર અને જોષપ્રદ સાદિસ વાનગીઓ આપણે અસ્પૃશ્ય ગણવી વળી, દિંદ બેતીપ્રધાન દેશ છે, અને દિંદ ગામડાંમાં વસેલું છે, એટલે આપણે જેતીના ધંધાની મદત્તા વિદ્યાર્થીઓમાં ક્ષાવની બેઠીએ. આમગીતો અને રાસો, આમ-વાર્તા અને લોકકથા, ગામના પાણિયા પાછળ અદૃશ્ય રહેલી અને કોઈક વાર ટૂંકમાં અંકાયલી વીર-કથાઓ, દિંદની જંગમ વિદ્યાપીઠ સમાન માત્ર મિશ્નરૂપિ સંન્યાસી અને મુનિ, દિંદના અખર સ્વર્ગના મધ્યાકાશમાંથી વરસતા ત્યાગના અને તપના અંગારા, ગામડાંની જિનખર્ચાળ અને શરીરને સચકત બનાવતી સાદી રમતગમનો, છ રૂપોની જિનજિન ને ચિત્રવિચિત્ર વિહારલીલાઓ અને તેમાં તદ્દય થતી કવિતા, આપણા દેશની આબોધવાને અનુકૂળ અને યોગ્ય એવા ધંધા રોજગારો-આ બધાં તત્ત્વોને આપણે આપણી કેળવણીમાં સ્વીકારવાં બેઠીએ અને પ્રતિબિંબિત કરવાં બેઠીએ, તે સિવાય આપણી કેળવણી માત્ર નકલિયા રહેશે, અને જ્યાં જ્યાં અનુકરણ માત્ર છે ત્યાં ત્યાં સાચી પ્રાણશક્તિ નથી. આ રીતે જોતા, દિંદની પ્રાચીન કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વો વધારે હતાં-જો કે તે અત્યારના જીવંતી વિવિધતાભરી અને વિપુલ ન હતી. તે સમયના શુરુઓનું સાદું, નિર્ધન, આદ્ય જીવન, તેમની અને વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચેના પિતાપુત્રની વચ્ચે હોય તેવો પ્રેમ, તપોનિષ્ઠતા, બ્રહ્મચર્ય, દરરોજ મિશ્ન માર્ગમાં બ્રહ્મચર્યને સમાજ સાથે થતો સંબંધ, મિશ્ન આપતી માતાને મનમાં આવતો ખ્યાલ કે- 'મારા પુત્રને પણ બીજે કોઈ ગામ મારા જ જેવી શૃદ્ધિથી માતા અત્યારે મિશ્ન આપી રહી હશે' આવી ભાવનાથી વધતું જતું સમાજના દિકતું ઐક્ય, શુરુ-પેર સેવાશુશ્રુષ્ઠ કરવા જતાં સદગ્જ રીતે યર્ષ શકતો શારીરિક શ્રમ અને તંદુરસ્તી, કુદરતના ખેળામાં કોઈક ગામને પાંચરે કરવામાં આવતો વિદ્યાભ્યાસ અને આસપાસનું મનોહારી માગવાતાવરણ-આ બધાં તત્ત્વો પ્રાચીન કેળવણીને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ અર્પતાં અત્યારે આપણે પરદેશી રાધેના સંસર્ગને પરિણામે ધણા નવા વિષયો શીખવા છે એ સાચું. વિજ્ઞાનની શોધ-ખેળો દ્વારા કુદરતી બળો ઉપર કાબૂ મેળવવાનો છે અને તેમની મારફતે સેવા લેવાની છે એ પણ સાચું. છતાંય આપણે ઉપરનાં ચાર મુખ્ય રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોને આ રીતે કેળવણીમાં વણી લઈ શકીએ તેમ છીએ. આપણે માતૃપિતા અને મોટરોં તરફ વધતી જતી બેદરકારી અને અપમાન રીતિને બદલે પૂજ્યમાત્ર અથવા આદરભાવ તો જરૂર રચાવિન કરી શકીએ અને સમાજને વધારે સુખી બનાવવામાં કંઈક ફાળો આપી શકીએ. વ્યક્તિગત અહંતાને પોતા કરતાં સમક્ષિની માગણી પ્રથમ રચાવે છે એવી ભાવના આપણે વિદ્યાર્થીઓમાં જરૂર રાખી શકીએ.

ટૂંકમાં, આપણે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવા માટે રાષ્ટ્રીય માનસવાળો શિક્ષક બેઠીએ, રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોથી બરેલું વાતાવરણ બેઠીએ, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિન્દુથી યોગ્યેષ અભ્યાસક્રમ બેઠીએ, રાષ્ટ્રીય રમતગમનોમાં અને રાષ્ટ્રપ્રેમક કુદરતીઓમાં તથા ધંધારોજગારોમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો પડશે, અને આ બધામાં જોમ ગાળના મજુદામાં દોરો રહે-તેમ આધ્યાત્મિકતાનું સૂક્ષ્મ પણ સમર્થ તત્ત્વ જોતપ્રોત ગણવું પડશે.

[સુગઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ વખતે સૂરતમાં તા.]
[૧૬-૧૦-'૩૮ના રોજ શ્રી. શાન્તિલાલ ઠાકરે આપેલા ભાષણને ચાર]

નૂતનશિક્ષણ સંઘ તરફથી આપ સમક્ષ મોકલવાની મને તક મળી તે માટે સંઘનો તેમજ આપનો હું ઉપકાર માનું છું. હું અત્રે શિક્ષકસમાજ કે વ્યક્તિગત શિક્ષકને ઉતારી પાડવા માટે ઊભો નથી થયો એ મારે પહેલેથી કહી દેવું જોઈએ. બહારના માણસો આપણી સ્થિતિનો પૂરો ખ્યાલ કર્યા વગર ગમે તેમ શિક્ષકસમાજની અથોચ દીકા કરે છે તે તરફ મારો એક શિક્ષક તરીકે જનજનસ્ત વિરોધ છે. આ નિબંધ તો માત્ર કેળવણીની દૃષ્ટિએ લખાએકો છે અને એથી મારી દીકાઓ કોઈને બંધબેસતી લાગે તો તેમાં મારો જરાયે દોષ કાઢશો નહિ. આ નિબંધ આપ સર્વ સમક્ષ સૌના મનન તથા સંચલના માટે રજૂ કરું છું; અને આ સમા તરફથી “ખાનગી ટ્યૂશન”ની પદ્ધતિ ખાખત અનુભવી અને રચનાત્મક સંચલનાઓ મળશે તો એ હું હર્ષથી વધાવી લઉંશિ.

મારા એક સહશિક્ષક મહુમ શ્રી. જ્ઞેહલાલ ચૌધરી ખાનગી ટ્યૂશનની પદ્ધતિ પર સખત પ્રહાર કરતા એ મને યોદ આવે છે; એ હું ક્યન જરા વધારે પડતું હતું છતાં તેમાં સત્ય હતું એ નિર્વિવાદ છે. એઓ કહેતા હતા કે ખાનગી ટ્યૂશન એ કેળવણીની વેચાણત્તિ છે. આ કડવો ઘૂંટકો ગળવો કઠણ છે પણ એમનું ક્યન સત્યથી વેગળું નથી. હું એટલી હદ સુધી દીકા નથી કરવા માંગતો.

હવે મારા વિષય તરફ લક્ષ આપું.

સૌ શિક્ષકોને “ટ્યૂશન” શબ્દ સુવિદિત છે. આપણે ગાણીએ છીએ કે શાળાનો માણ શિક્ષકે અમુક પગાર શાળામાંથી નિયમિત મેળવે છે. પરંતુ પેતાની આવક એટલી પડવાથી એ ધૃતિર બ્યવસાય મેળવવા કાંઈ મારે છે અને એ રીતે કાંઈકે એટલી પડતી આવક વધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ વધારાની આવક મોટે ભાગે એને ટ્યૂશન દ્વારા મળે છે પરંતુ એ વધારાની આવક અનિયમિત છે. શાળામાં શિક્ષકોને એટલો પગાર મળે છે એ વાત જાણીતી છે.

હવે જોને ખાનગી ટ્યૂશન કરવું હોય તેની ગરજના જેવી આંખ હોવી જોઈએ. તેણે ટ્યૂશનો પ્રાપ્ત કરવાની કઈ સારી તકો છે તે જાણવી જોઈએ. બધા શિક્ષકો જાણે છે કે શાળાઓમાં અમુક વિષયોને (જેવાં કે અંગ્રેજી, ગણિત, વિગેરે) મોટા વિષયો તરીકે વધુ અગત્ય અપાય છે તેથી એ વિષયો શીખવનાર શિક્ષકને કુદરતી રીતે ટ્યૂશન અંગે વધુ તક મળે છે. આજ કારણસર કદાચ ઘણી શાળાઓમાં એ કહેવાતા મોટા વિષયો હસ્તગત કરવા શિક્ષકો મુખ્ય પ્રયત્ન કરે છે. શિક્ષકો તે માટે પેતાના વડા શિક્ષક કે સત્તાધીશોની મહેરબાની શોધે છે અથવા કેટલીક શાળાઓમાં ઉપરીઓ જાતે અમુક શિક્ષકો ઉપર રહેમ નજર રાખે છે. શાળામાં તેમનો પગાર ટૂંકો હોય પણ જો આવી મહેરબાની એમના પર ઊતરે તો તેઓ સંતોષ માને છે. ઘણી કેટલાક શિક્ષકોનું નીતિનું ધોરણ ઘણું ટીકું હોય છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓનો એક ખાસ વર્ગ બેસાડે છે; વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ બેગો કરી એટલી વખતે તેમને બહુાવે છે અથવા દુકાનદાર પેતાનો અમુક માત્ર વેચવા દુકાન ખોલે છે તેમ શિક્ષકો દુકાનદારી જ કરી રહ્યો હોય છે. આ બધી રીતો જડમૂળથી વાંધામરેલી છે. ઘણી

• સૂરતના નૂતનશિક્ષણ સંઘના આશ્રય નીચે મલેલી સમામાં વંચાએલા મૂળ અંગ્રેજી લેખનો અનુવાદ

ખાતો એ અંગે મૂકી શકાય છતાં હું સાંભળેલી વાતો અને મૂકી આપેલો સમય લેવા નથી ઇચ્છતો સાથે સાથે મારે કહી દેવું જોઈએ કે મેં એવા કેટલાક શિક્ષકમાર્ધિઓ જાણ્યા છે કે તેમનું નીતિનું ધોરણ ધણું ઉચ્ચતર હોય છે અને ટ્યૂશનો કરવાની એમને જરૂર જણાય છે છતાં વાંધામરેલી ચાલ્યાજીને વળગ્યા વિના તેઓ જરૂર ટ્યૂશનો ન છૂટકે કરે છે.

ખાનગી ટ્યૂશનો કરતો શિક્ષક વધારાની આવકથી કાંઈ સુખદ નિઃશ્ચી અનુભવતો નથી. ખુલ્લા દિલથી વાન કરનારો શિક્ષક ક્યૂંકરશે કે તેનું વધારાનું કાર્ય-ખાનગી ટ્યૂશન-લોહી ચૂસનારું છે; ત્રાસદાયક છે તો પણ તે આવકારદાયક લેખાય છે; બન્ને આની નિઃશ્ચી ગદ્યતરની હોય, લોહી પીનારી હોય છતાં તે મીઠી લાગે છે કેમકે સારા સમાજને એ જરૂરી લાગે છે. ધણા શિક્ષકો તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે વડોદરા, ઝોઝરો અને ખીમ ધંધાદારીઓની સમાજના જગતમાં સારી કિંમત હોય છે ત્યારે એકલા ગરીબ શિક્ષકને શા માટે પૈસા કમાતાં અટકાવવા જોઈએ? શિક્ષકો પણ મનુષ્ય છે; તેઓને સંતોષી રહેવા માટે ખોટી શિખામણ આપવામાં આવે છે; તેઓને પોતાના સમાજમાં મોબો જાળવવાનો હોય છે; ખીમ ધંધાદારી લોકોની સાથે તેમનું આર્થિક સ્થાન સમાન હોવું જોઈએ; તેઓને પણ ખીમની માફક કુદું-બ-કપોટો હોય છે; તેઓને પણ સમાજનો વ્યવહાર પાળવાનો હોય છે. ખરી વાત છે; હાલની સમાજની રીતિ ફરી વ્યવસ્થિત થતાં વખત જશે. છતાં ય એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શિક્ષકો ખાનગી ટ્યૂશનો સ્વીકારે છે તે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ વાનગી છે?

જરા ઊંડાણથી આપણે વિચારી જોઈએ. કેળવણીની દૃષ્ટિએ કોઈપણ વિચારવંત ખાનગી ટ્યૂશનોને બચાવ નહિ કરી શકે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો નિયમિત શાળા-શિક્ષક ખાનગી ટ્યૂશનથી મળતી આવક જતી કરવા તૈયાર હોય છે; બહાવી નાખવાની માયાકૂટ એ પરદાં નહિ કરે; વળી એ જાણે છે કે ખાનગી ટ્યૂશન કરવાથી એનું ધ્યાન વ્યક્તિગત અને અંગત હિતો તરફ જ વળે છે; તે સમજે છે કે શાળામાં ક્યાં કરવાની એને તક ગળા છે તેનો દુરપયોગ થાય છે. જે શાળાદ્વારા ભાવિ નાગરિકો તૈયાર કરવાની એને તક સાંપડી છે તેનો પૂરેપૂરો લાભ એ ટ્યૂશન તરફ લક્ષ આપવાથી સંરચાને નથી આપી શકતો. પોતાની સંરચાને વધારા રહેવામાં ટ્યૂશનથી એને અંતરાય નડે છે. જગતના આદના શિક્ષક ધવાની તક એ વેંડી નાખે છે ને સાથે સાથે સંરચાનું દિત પણ સાચવી શકતો નથી.

જે શિક્ષક ખાનગી ટ્યૂશનની તરફેણ કરે છે તે એક મુદ્દો રજૂ કરે છે. એ કહે છે કે ૪૦ કે તેથી વધારે સંખ્યાના વર્ગોમાં શીખના ઊંકરાઓ સરખી કરાના હોતા નથી. હાલની વર્ગપદ્ધતિને લીધે ધણા વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત ધ્યાનના અભાવે પાછળ રહેતા હોય છે તેઓએ ખાસ વ્યક્તિગત રીતે તૈયાર કરવા જોઈએ. એ વાત સાચી છે. હું તો એટલે સુધી કહેવા માગું છું કે દરેક બાળક માનસિક તથા શારીરિક બંધારણમાં ખીમથી ભર્યું પડે છે અને આદ્ય દૃષ્ટિએ કદું તો દરેક બાળક પર વ્યક્તિગત ધ્યાન જરૂર છે; પણ એ તો હવામાં ઊડવાની વાન છે. એક જ શિક્ષક એક જ બાળક માટે હોય એ તો ફક્ત સ્વમય જગતમાં જ હાલ તો નેવાનું.

આનના સંનેશો તરફ નજર કરવી વધુ વાનગી છે. આન ૩૦-૪૦ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગોમાં ધણા વિદ્યાર્થીઓ મંદમનિએ ચાલતા આવડમ પડે છે; વર્ગના આન કામથી મળ્યા જ પાછળ રહેલા જાણાય છે.

પણ એથી એમ 'ફક્ત યાજ છે ખરું' કે એવા પાછળ પડેલા વિદ્યાર્થીઓ ટ્યૂશન શી આપવા શક્તિમાન હોય છે? પોતાના કામને સંતોષવા ખાતર યોગ્ય પૈસાદાર વર્ગના લોકો જ તે હક ધરાવે છે. મધ્યમ વર્ગના મોટા ભાગના લોકો પોતાના બાળકના શિક્ષણ માટે ફળવણીસંસ્થા પર જ આધાર રાખી શકે. એમના તરફ શિક્ષક તેમજ સંસ્થાએ ધ્યાન આપવું જ જોઈએ. નિયમિત વર્ગ શિક્ષક કે વિષય-શિક્ષકની એ ખાસ ફરજ છે કે તેણે પાછળ રહેતા મંદબુદ્ધિના વિદ્યાર્થીઓને શોધી કાઢવા જોઈએ અને તેમને વર્ગના અભ્યાસકાર્ય માટે તૈયાર કરવા જોઈએ; અથવા તો શાળાના વડાને એવા વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરવા ખાસ વર્ગો ખોલવાની વિનંતિ કરવી જોઈએ. આવા ખાસ વર્ગોમાં જુદા શિક્ષકો મૂકવા જોઈએ; તેમાં શાળામાં દરરોજ પાંચ છ કલાક કામ આપતા ચાલુ શિક્ષકોની નિમણૂક નથી કરવાની. એ દરરોજના કામથી થાકેલો શિક્ષક ખાસ વર્ગો માટે નકામો ગણવો જોઈએ. જુદા તાલ શક્તિવાળા શિક્ષકો જ પાછળ પડતા વિદ્યાર્થી માટે વધુ લાયક ગણવા જોઈએ. વળી ચાલુ શિક્ષકો ખાસ વર્ગો માટે મુકાય તો એ શિક્ષકો પર જ સંસ્થા તરફથી છે તેના કસ્ટાં વધુ દબાણ આવી પડે ને તેથી શિક્ષક ગદ્યપૈતરું જ કરે અને કામનો બોલને વધુ આવી પડે તો સારું પરિણામ મેળવી શકાય નહિ. ટૂંકમાં જો વ્યક્તિગત તૈયારી કે માર્ગસૂચનની આવશ્યકતા છે તો તે પૈસાદાર કે શક્તિશાળી માણસોનો એકલાનો હક્ક હોવો જોઈએ નહિ. ગરીબોને તેની વધારે જરૂર છે. આજના રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના જમાનામાં ફળવણીનો પ્રચાર કરતી ઊંચી પ્રતિષ્ઠાવાળી સંસ્થાના વડા અથવા વ્યવસ્થાપકોએ જોવું જોઈએ કે મંદબુદ્ધિવાળા કે પાછળ પડતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ખાસ લક્ષ્ય દેવું જોઈએ; તેઓ તો દેશનું ભવિષ્ય છે ને તેથી તેઓને સ્વાર્થ સાધુઓના તરફો ઉપર છોડવા ન જોઈએ...

હવે આપણે ખાનગી ટ્યૂટરો રાખતાં છતાં નિશાળે જતા છોકરાઓનો વિચાર કરીએ.

ખાનગી ટ્યૂશન મેળવતા વિદ્યાર્થીઓ નિયમિત વર્ગના કામમાં એક દખલદાર છે. તેઓ નિયમિત વર્ગશિક્ષકને છેતરતા માલુમ પડે છે. ઘેર શિક્ષકે કંઈ લખવા વાંચવાનું કે તૈયાર કરવાનું સોંપ્યું હોય તે એના ખાનગી શિક્ષકની પૂરેપૂરી સહાયથી તૈયાર કરેલું-રંધેલું હોય તે બતાવે છે. જાતે વિચાર કરીને કે મહેનત કરીને પોતાનું કાર્ય તૈયાર કરતો નથી. વળી ઘેર શિક્ષક આવે છે એ વાત લક્ષમાં હોવાથી ચાલુ વર્ગમાં પ્રવૃત્ત ધ્યાન આપતો નથી ને મસ્તીએ વળગે છે; આમ ચાલુ વર્ગમાં એ દખલ કરે છે. ને પોતાનું બજાવતું કામ ખાનગી શિક્ષક માટે રાખે છે. વળી પોતાના કલાક કે બે કલાકના ખાનગી શિક્ષકને બધી રીતે પારંગત માનવામાં આવે છે ને એ શિક્ષકની શક્તિની તેમ જ શ્રેષ્ઠતાની એ વિદ્યાર્થી બહાઈ હાંકતો હોય છે; કદાચ વર્ગ-શિક્ષક તેમજ ખાનગી શિક્ષક વચ્ચે અજુગતી સરખામણી કરતો પણ માલુમ પડે છે. આમ તે રીકખોર બને છે. તે શીખતો નથી પરંતુ જૂઠા વર્તાવ કરે છે જો એ બાળક ખરું આત્માધીન હોય તો તેને પોતાના નિશાળના કામની ચિંતા હોય છે અને જો ખાનગી ટ્યૂટર સારો કામ લેનારો હોય તો એને ખાસ એવું પણ અભ્યાસ અંગેનું કામ કરવાનું હોય છે. આમ બાળકને નાહકનો માનસિક બોલો જાણવાનો હોય છે તેનો વાલીઓ કે મામાપો વિચાર કરતા નથી. આમ બાળકની કૃતિ કુશિલ છે; એ ધ્વંસ તરફ વળે છે. ને ટ્યૂશનની ટેવ પડી જવાથી છેક મોટી ઉંમર થી એને ખાનગી ટ્યૂટર રૂપી હાથલાકડીની જરૂર લાગ્યા જ કરે છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં ભોમિયાની તણાસમાં રહેતા જણાયા છે. આ સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે.

આમ આપણે જોઈ શક્યા કે ખાનગી ટ્યૂશન હેતુ ખાળક સાચી પ્રગતિ કરતું નથી તે તો ફક્ત બગડે છે. એનું કામ—દાખલા ગણવાનું અર્થો શોધી કાઢવાનું, પાઠોનો અભ્યાસ કરવાનું, વગેરે પેલો માહૂતી શિક્ષક તૈયાર કરે છે. તૈયાર ગણેલા દાખલા મળે, અંગ્રેજી કે ગૂજરાતી અથવા વાક્યોની કે શબ્દોની તૈયાર-એડી સમજૂતી મળે ને પછી વિદ્યાર્થી ગોખી કાઢે. એ તે માનસિક વ્યક્તિગત પ્રગતિ છે ? કલાક-બે કલાકનો ખાનગી ટ્યૂટર ખાળકની સ્વતંત્ર કુદરતી માનસિક પ્રગતિ માટે નાલાયક હોઈ શકે નહિ. પરંતુ માયાપોને બહારનું દેખીતું પરિણામ જોઈએ છે. એમના ખાળકો ઉપલા વર્ગમાં ચડે એટલે એમને સંતોષ થાય છે. ખાનગી ટ્યૂટરો રોકવામાં આ એક ખાસ ગણતરી છે; અને એથી સારા પ્રમાણિક શિક્ષકો પણ સંજોગોને વશ બની ફક્ત ધધોળ કરે છે. શિક્ષણની કેળવણીવિષયક પદ્ધતિઓ અભારાઈ પર મુકાય છે ને તેને બદલે અર્થની ચોપડીઓ સમજૂતીઓ-કુચીઓ-ભોમિયાની ચોપડીઓ, વગેરે પરીક્ષા માટેનાં સહેલા ટૂંકા સરળ માર્ગો રજૂ કરવામાં આવે છે. હાલની પરીક્ષાપદ્ધતિ એ દુર્ગુણનું મળ છે એ સાચી વાત. બ્યારે ધ્યેય જ પરીક્ષા ને પરિણામે ઉપસા વર્ગો રહે છે ત્યારે સાચી કેળવણીનો પેકાર કરવો એ અરણ્યમાં ખૂસ પાડવા જેવું છે.

ત્યારે આનો ઉપાય શા ? માયાપોને, વાલીઓને ખાનગી ટ્યૂશનની બાબતમાં આપણે કેળવવા પડશે અથવા માર્ગદર્શન કરાવવું પડશે. કેટલાક લોકોને કૌટુંબિક પ્રતિષ્ઠાનો વિચિત્ર ખ્યાલ હોય છે. પોતાના ખાળકો માટે ખાનગી શિક્ષક રાખવામાં એમનું સ્વાભિમાન પોષાય છે ને એમની મોટાઈ વધતી હોય એમ લાગે છે. વળી માયાપો મોટે ભાગે જે શાળામાં એમનાં ખાળકો બહુતાં હોય તેજ શાળાના ને કલ્પ્ય વર્ગના શિક્ષકો રોકવાનું પસંદ કરે છે. એમાં દેખીતું કારણ સૌને સુવિદિત છે. હું ઉપલા વર્ગના પ્રમોશનની કે પરીક્ષાની વાત રજૂ કરું તો તે પુનરક્તિ ગણાય. આપણે થોડા સમય માટે માની લઈએ કે સમજૂ માયાપો ખાનગી ટ્યૂટરોને રોકે છે તે પોતાના ખાળકની સાચી કેળવણી અંગે જ રોકે છે. હાલના જમાનામાં દરેક વિષયના નિષ્ણાતોની જરૂર જણાય છે. જેમ ડૉક્ટરો-વૈદો કે વકાલો તેમના ખાસ કાર્ય માટે રોકવામાં આવે છે તેમ ઘણાં માયાપો પોતાનાં ખાળકો માટે સાચું માર્ગદર્શન-ધ્યેય છે. સાચી વાત છે. શિક્ષકો કેળવણીની બાબતમાં નિષ્ણાત ગણાવા જ જોઈએ અને ખાળકની માનસિક પ્રગતિ માટે લાયક શિક્ષક જરૂરી છે; એજ કારણે ખાળકોને સારી શાળામાં મૂકવામાં આવે છે. શાળામાં જતાં છતાં ખાળક માટે ખાનગી ટ્યૂટરની જરૂર જણાય તો તે ચાલુ શાળામાં કાર્ય કરતા શિક્ષકો ન હોવા જોઈએ. એ શિક્ષકો તેમની સંસ્થા માટે છે ને સંસ્થાનું હિત એમને જળવવાનું હોય છે એટલે એમનું ધ્યાન ચારે બાજુએ રહે તો ન સંસ્થાનું ભલું થાય, ન ખાનગી ટ્યૂશનવાળાનું ભલું થાય, ને ન વર્ગના સામાન્ય કક્ષાના વિદ્યાર્થીનું હિત જળવાય.

મારી નમ્ર માન્યતા પ્રમાણે ખાનગી ટ્યૂટરોનો એક ખાસ વર્ગ હોવો જોઈએ. એ ખાનગી ટ્યૂટરો ઉદ્વેગ નેવા નહિ હોવા જોઈએ. કેળવણીની સંસ્થા કે સહકાર તરફથી એ ખાનગી શિક્ષણનું કાર્ય કરનારા પ્રમાણિક હોવા જોઈએ. એમના કાર્યમાં માયાપોએ રસ લેવો જોઈએ. વળી આવો ખાનગી ટ્યૂટરોનો નવો વર્ગ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. એ શ્રેષ્ઠ ભણેલાની બેકારીનો પ્રશ્ન પણ ઉકેલી શકારો. આ બાબતમાં કેળવણીની સંસ્થાઓ, ચાલુ શિક્ષકો, માયાપો, તેમજ સરકાર સહકાર કરે તો જ સુપરિણામ આવે. ખાસ ખાનગી ટ્યૂટર વર્ગની ઘણા શિક્ષકો તરફથી ન કરે એ દેખીતું છે. પણ આમ બે જુદા અલગ વર્ગો પડે તો કૃતિ, ધર્મ, આદિચુગલી, વૈભવ, હલકી હરીફાઈ

વગેરે દેખા દે છે તે આપોઆપ શમી જાય. એ વર્ગ તૈયાર કરવાને રાષ્ટ્રીય સરકાર તરફથી એક યોજના ધડાવાની જરૂર મને જણાય છે. આથી જેને ચાહુ શાળામાં કામ કરવું હોય તે તેમ કરે અથવા ખાનગી ટ્યૂટર તરીકે પોતાનો બ્યવસાય આદરે.

આપણે જ્યાં જાણીએ છીએ કે આપણે ધર્માંધારી શિક્ષકો છીએ એટલે જ આપણને ખાનગી ટ્યૂશન સહેલાઈથી મળી શકે છે અને આપણે જ્યાં કબૂલ કરીશું કે આપણે ફક્ત આપણા પોતાના સ્થાનને ખોટો લાભ ઉઠાવીએ છીએ. આપણી સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ તરફ આપણું ખાનગી ટ્યૂશન અંગે લક્ષ જાય છે. શાળાના શિક્ષકની છાપ ન પડી હોય તો કેટલા વિદ્યાર્થી આપણને ખાનગી ટ્યૂટર તરીકે શેકશે ?

હું કબૂલ કરું છું કે બાળકની ખાસ વૃત્તિઓને ઉચ્ચ વલણ આપવા સારા માર્ગદર્શનની જરૂર છે. કોઈક સંગીત માટે, કોઈક ગણિત માટે, કે પત્રકારિત્વ માટે કે નૃત્યકળા માટે કે ખાસ શોખના વિષય માટે ભોમિયો શોધે તો નિષ્ણાત શિક્ષક તેને મદદરૂપ થઈ પડે. પણ એ કાર્ય શોખનું હશે, એમાં આનંદ હશે; એ ગદ્યાવેતરું કે પરીક્ષા કે પ્રમેશન અંગેનું કાર્ય નહિ રહેશે. એવી ખાસ વિશિષ્ટ વૃત્તિઓને ઉચ્ચતર બનાવવાનું ધ્યેય એવા ખાનગી શિક્ષણમાં હશે. એમાં બાળકની શક્તિ ખીસતુવાનો પ્રયાસ રહેશે. એની પ્રગતિ કુદિત ન થતાં ફૂલીફાળી જગતઉદ્ધારક બનશે.

છેવટે સારાંશરૂપે મારે કહેવું જોઈએ કે ખાનગી ટ્યૂશનની પદ્ધતિમાં શુભ અને દુર્ગંધ બન્ને સમાયલાં છે. એ પદ્ધતિના હાનિકારક તત્ત્વોનો ટૂંકમાં આવો સરવાળો કરી શકાય: ખાનગી ટ્યૂશન કરતા શિક્ષકની તંદુરસ્તીને હાનિ પહોંચે છે; એને ટ્યૂશન જે ધણું મળે તો એને પરિણામે એનામાં શ્રેષ્ઠતા-અનુભવી ગ્રંથિ (Superiority Complex) પણ બધાવા માડે છે; અનિચ્છનીય અનીતિમરી રીતો અપભ્રંશ કરવા તે સામાન્યપણે લક્ષ્યાય છે, જેમકે ખાનગી વર્ગ ચલાવવો, અથવા તો પરીક્ષાને સમયે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવી; જે સંસ્થા હેઠળ એ કામ કરતો હોય છે તે સંસ્થા માત્ર પગાર દેનારી સંસ્થા એને માટે બને છે, અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓને પણ ભોગવવું જ પડે છે, કેમકે ખાનગી ટ્યૂશનોમાં જ ઘણો સમય બ્યતીત કરનાર શિક્ષક શાળાના કામકાજ માટે બરાબર કે પૂરતી તૈયારી ન જ કરી શકે; એ તો પછી માત્ર ભાડૂતી નોકર બને છે; જનસમાજની દૃષ્ટિમાં એની ગણતરી કેળવણીકરની નહિ પણ માત્ર નેહરિયાતની જ થાય છે. ઈર્ષ્યા અને અન્ય દુર્ગંધો એમાંથી જ ફૂટે છે. સ્વદેશના બાળકોની કેળવણીનો એ શિક્ષક ઘણો યોડો જ વિચાર કરે છે, પરંતુ અંગત સ્વાર્થી મતજબનો વધુ વિચાર કરે છે; પરિણામે વિદ્યાર્થીની કેળવણીનો વિકાસ અટકે છે. શિક્ષકસમાજ તરફ વિદ્યાર્થી અને લોક કંઈક ધૂણાની દૃષ્ટિએ પણ જોવા માડે છે.

ફાયદાકારક તત્ત્વો : સાધારણ આવકના શિક્ષકને ટ્યૂશનોદ્વારા જે ઠીક ઠીક આવક મળી રહે તો એથી એની તેમજ એના કુટુંબની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઠીક પ્રમાણમાં પોપાય છે. ખરેખર ભણના માગતા મંદ વિદ્યાર્થીઓ કે પાછળ પડી જતા બાળકોને વ્યક્તિગત રીતે એ કંઈક અંશે મદદ પણ આપી શકે છે. શક્તિશાળી ખાનગી શિક્ષકો બાળકોની વિશિષ્ટ વૃત્તિઓ-બૂખોનું ઉર્ધ્વાગમન (Sublimation) પણ સાધી શકે.

અનિષ્ટ તત્ત્વોના નિવારણના ઉપચારો:

૧) આધુનિક પરીક્ષારૂતિ અને વર્ગ ધોરણની રૂઢિ નાખૂદ કરવી જોઈએ.

(૨) શિક્ષકોના પગારનું ધોરણ ઠીક ઠીક હોવું જોઈએ.

(૩) અધિકારી વડાઓએ શિક્ષકની આર્થિક પરિસ્થિતિ જોવી જોઈએ, અને પછી અનિચ્છનીય રીતે કે પદ્ધતિઓ પર કડક નજર રાખવી જોઈએ.

(૪) ખાસ શિક્ષકોદ્ધાર પાછળ પડી ગએલા વિદ્યાર્થીઓ પર લક્ષ અપાય એ દરેક સંસ્થાએ જોવું જોઈએ.

(૫) વાલીઓમાં કેળવણીની દૃષ્ટિ ખૂબે એવો પ્રચાર આદરવો જોઈએ.

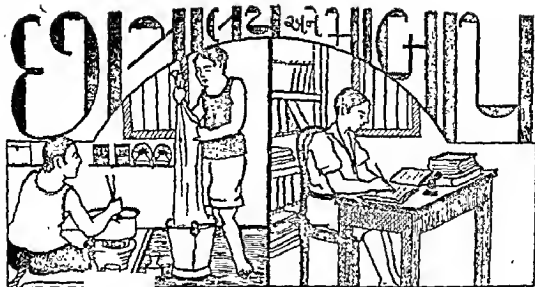
મેં આપણા ધંધાની કેટલીક સામી બાબતો પર સ્પષ્ટ ખોલી નાખવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે. આપણને હજી ભાડૂતી નોકરો જ ગણવામાં આવે છે. આપણો ધંધો નોકરી બની ગયો છે; આપણો બ્યવસાય ડોક્ટરો કે વકીલોના જેવો હવે કક્ષાએ પહોંચેલો Profession નથી ગણતો. કેળવણીને યત્નકર્મ તરીકે આપણે નથી ગણતા. હજી કેળવણીકારો, શિક્ષકો, વડા શિક્ષકો, અધિકારીઓ કે સંચાલકો આ બાબતમાં ઊંડા જીતયા નથી. હાલની કેળવણી પદ્ધતિના મોટા સંચામાં એ સૌ કોઈ નાના મોટા મદદરૂપ ચક્રો છે; એમની વિચારગતિ મંદ પડી ગઈ છે. આ ગૂઢ પ્રશ્નની ગાંઠ છોડવાને જાણે કોઈને સમય જ મળતો નથી. આપણે આગળ ને આગળ ધસડયાં જઈએ છીએ. આપણે સાચો માર્ગ ખોલ્યો છે અને બાજુ પર હડસેલાયા છીએ. આપણો પ્રશ્ન હજી ફક્ત ઉદર નિર્વાહનો જ પ્રશ્ન રહ્યો છે. સમાજમાં આપણું સ્થાન ધણું નીચું છે; આપણે રાષ્ટ્ર ધનનારા નથી રહ્યા પરંતુ આપણે ફક્ત આપણી ધોર તૈયાર કરી રહ્યા છીએ.

આપણે જરા વધુ જાગૃત થઈએ અને આજુબાજુ નિહાળીએ. આપણે ગમે તે કારણસર (અનાયાસે, કર્મ સંભોગેએ, મનપસંદગીથી કે જરૂરિયાતને લઈને) શિક્ષકો બન્યા હોઈએ છતાં આપણે હવે કક્ષાએ પહોંચવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે માત્ર નોકર તરીકે ધંધો ન કરવો જોઈએ; આપણે કેળવણીને યત્નકર્મ માનવો જોઈએ. આપણું રાષ્ટ્ર સાચા માનસવાળા શિક્ષકોથી વધારે ઉજ્જવલ બને એવી આશા આપણે રાખવી જોઈએ. જો આપણે આપણી ફરજને અંતઃકરણપૂર્વક બળવીશું તો આપણને આપણા હકો અને સમાજમાં માનમર્યું સ્થાન મળશે જ.

વિનિતિ

આ લેખદ્વારા એક અતિ ઉપયોગી ચર્ચાનાં દ્વાર શ્રી. રણછોડદાસ મહેતાએ ખોલ્યાં છે. પ્રત્યેક શિક્ષકને આ વિષય પરત્વે સ્વાનુભવ થયો હશે અથવા ચેતાના સાથીઓ પાસેથી સાંભળેલી હકીકત જાણી શરમ અનુભવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હશે. આવા સ્વાનુભવો જ શિક્ષક લાઈઓને ફેંકમાં લખી મોકલશે તો કોઈનાં પણ નામઠામ વિના તે પ્રગટ કરવામાં આવશે. શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડનારી જો કોઈ બ્રામાં બૂરી વસ્તુ હોય તો તે અત્યારની હલકી કક્ષાએ જીતેલી જાનથી ધ્યસનની પ્રયા છે. આ પદ્ધતિ ખોટી નથી, પણ ધ્યસનો માટે વલખાં મારીને, તેમજ અજાણતાં પ્રયત્નોદ્વારા સફળતાની છાપ મેળવવાના પ્રયાસો આદરીને આપણે જ તેને આખા શિક્ષકસમાજને હીણપત આપનારી બનાવી દીધી છે. આથી સ્વાનુભવો તેમ જ અનિષ્ટ રીતિનીતિની પ્રસિદ્ધિદ્વારા એવા માર્ગે વળવાની લાલચમાં ફસાતા આપણા બૂલા પડેલા બાંધવોને રોકવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ચર્ચાવિભાગ માટે આ વિષય પર ચેતાના અનુભવ-અભિપ્રાયો મોકલવા અમે શ્રી. આરંભપૂર્વક વિનિતિ કરીએ છીએ. આ ચર્ચામાં લેખકોનાં નામઠામ, તેમની ઇચ્છા હશે તો, તદન શુભ રાખવામાં આવશે.—ત્રી

કેટલાંક રેખાચિત્રો

[૧]

કંચનલાલ

કંચનલાલ ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગના પિતાનો દીકરો છે. બુદ્ધિએ ચતુર છે. સામાન્ય બાળકમાં જે ચાલાકી દેખાય નહિ તે જાતની ચાલાકી તેનામાં દેખાય છે. એના પિતા પકીલાત કરે છે. એનાં માતૃથી પણ મેટ્રિક સુધી ભણેલાં છે. એને અમારે ત્યાં મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે એની ઉંમર તેર વર્ષની હતી. એ ત્રીજા ધોરણમાં ભણતો હતો. આજે તો તેને સત્તર વર્ષ થયાં છે અને છ શ્રેણીઓ એણે પૂરી કરી છે. કંચનલાલના પિતા માધવલાલ એને મૂકવા માટે આવ્યા ત્યારે ખાસ કારણમાં એ જણાવેલું કે ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં કંચન નિરાળમાં ભણતો જ ન હતો. કંચન ધારે તો વર્ગમાં પહેલે નંબરે ઊભો રહી શકે તેટલો બુદ્ધિશાળી હતો. એ કોઈ ધોરણમાં નપાસ નહોતો થયો; પરંતુ પરીક્ષા પાસ કરવા માટે છેલ્લા દોઢ બે મહિનામાં એ પોતાનાં લેસનો તૈયાર કરતો અને પાસ થઈ જતો. માધવલાલમાઈનું કહેવું એમ હતું કે જે એનું શાળાનું તોફાન બંધ થઈ જાય અને બધારે એક ધ્યાન થઈને ભણવા માટે તો એની ભવિષ્યની કારકિર્દી ઊજળી બને. અમારે ત્યાં ચાલતા કેળવણીના પ્રયોગોદ્વારા આ જાતનું પરિણામ લાવી શકાશે તેવી એમને ખાતરી હતી અને એટલા માટે જ તેમણે કંચનલાલને અમારે ત્યાં મૂકેલો.

કંચનલાલ શાળામાં દાખલ થયા પછી ચાર પાંચ દિવસ તો ભણવા તરફ આગ્રિમુખ દેખાયો. અમારી શાળામાં દેવળ સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ હોવાથી બહારના સમાજમાંથી આવેલા ધણા વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્રતાનીએ જલદ સ્થિતિ જલંદરીથી પચાવી શકતા નથી એવો અમારો અનુભવ છે. કંચનલાલના સંબંધમાં પણ એવું જ બન્યું એમ મેં માન્યું હતું એકાએક સ્વાતંત્ર્ય મળી જતાં વિદ્યાર્થીઓની કમાન છટકી જાય છે અને પછી ચાર છ મહિના બાદ જવાબદારીની ધૂંસરી ગળા ઉપર પડવાથી ધીમેધીમે પોતાની જાતને નિયમનમાં લાવી દે છે એવો અમારો રેજીનો અનુભવ છે. કંચનલાલ પણ એ જ પ્રવાહમાંથી પસાર થઈને બીજાની માફક આત્મનિયંત્રિત બની જશે તેવી

આશામાં એના ઉપર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવાની જરૂર મને લાગી નહિ. શિક્ષકોએ એના નહિ ભણવાની દુરિયાદ કરી ત્યારે શાળાના શિક્ષતા પ્રમાણે ધીરજથી કામ લેવાનું સૂચવ્યું. કંચનલાલ ભાગ્યે જ કોઈ પણ વિષયમાં રસપૂર્વક કામ કરતો હતો. અમારે ત્યાં વિશાળ વાચનાલય છે અને ઘણું મોટું પુસ્તકાલય છે તેથી કંચનલાલનો ઘણો ખર્ચ વખત-ઠાપા ઉચલાવવામાં કે માસિકોમાંની રસિક વાર્તાઓ વાંચવામાં કે નવલકથાના વાચનમાં મરગુલ બનવામાં વ્યતિત થઈ જતો. મારી એના ઉપર નજર તો હતી જ.

ત્રણેક મહિના આમને આમ ચસાર થઈ ગયા. અનભ્યાસની દુરિયાદ સાથે સાથે હવે તોફાનની દુરિયાદો આવવા લાગી. વર્ગમાં એસતું હોય ત્યારે એસવાની જગ્યા માટે બીજા વિદ્યાર્થી સાથે તોફાન કરે. શિક્ષક આવે એટલે ડાહ્યોડમરો થઈને બેસી જાય. વાચનાલયમાં ગાળાગાળી અને મારામારી કરવા સુધી જાય અને છતાં તે સંબંધે કહેવામાં આવે ત્યારે પોતાની બૂલ કબૂલ કરીને ફરીથી તેમ નહિ કરવાનું વચન આપે. પોતાના જેવા જ મિત્રોની એક નાનકડી ટોળી, બાંધીને શિક્ષકોની નિંદા અને મશ્કરી કરે. રવિવારે કે સોમવારે શહેરમાં જવાનું બન્યું હોય ત્યારે કંઈને કંઈ તોફાન કરતો જ આવે. અમારી શાળાની આસપાસ તો ખાવાપીવાની ચીજો વેચનારી કોઈ ખાસ દુકાન નથી પરંતુ દશપંદર મિનિટના રસ્તા ઉપર દૂર જઈને નાની હાટડીઓમાંથી તેમ જ રેંકડીઓમાંથી ગમે તેવી વસ્તુ ખરીદીને ખાઈ આવે. જેવું તેવું ખાવાની અંસર તેના શરીર ઉપર થઈ. બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ખાઈપાઈ કરવાની અને એક બીજાને ચીડવવાની અંસર તેના મન ઉપર થઈ. કંચનલાલ વારંવાર માંદો પડવા લાગ્યો. એનો સ્વભાવ ચીડિયો, અકોણો અને તોફાની ચવા માંડ્યો. એનો પ્રશ્ન સાધારણ મટી અસાધારણ બન્યો.

હવે કંચનલાલ તરફ બેદરકાર રહે પાલવે તેમ ન હતું. એ ભણે કે ન ભણે એની મને બહુ દરકાર ન હતી પરંતુ એનો રોજનો વર્તીવ બદલાઈ ન જાય તો એના જીવન ઉપરના રંગો વધારે વિકૃત અને એવો મને ભય લાગવા માંડ્યો હતો. મારા હંમેશના નિયમ પ્રમાણે મેં એના પિતાને એક પત્ર લખ્યો. અને બીજી તરફથી કંચનલાલની સાથે અંગત વાર્તાલાપ શરૂ કરી દીધો. એના પિતાના પત્રમાં પુછાયું હતું કે કંચનલાલનો વર્તીવ ઘરમાં કેવો હતો તથા જનમર ચીજો ખાવાની એની ટેવ હતી કે નહિ. કંચનલાલ સાથેના અંગત વાર્તાલાપમાં એકાદ સિનેમાની સમાલોચનાથી તેમ જ એની સાથે દેખીતી રીતે લડતા વિદ્યાર્થીની વાતચીતથી શરૂઆત કરી. ત્રણ ચાર દિવસમાં જ મને માલૂમ પડ્યું કે કંચનલાલના મનમાં તો અનેક વાતો ભરી હતી. એ વાતો પ્રગટ કરવા એનું મન તલસી રહ્યું હતું. એના હૃદયની લાગણીઓ ઉપર એક પ્રકારનો ચોક્કસ ભાર ભર્યો હતો. એ ભારમાંથી મુક્ત થવાના પ્રયત્નો કરતી વખતે કંચનલાલ મુલાયમ દિલનો અને લાગણીપ્રધાન દેખાતો. સામાન્ય વાતચીત કોઈ વિદ્યાર્થી આસપાસ ફરતી હોય, કોઈ શિક્ષક આસપાસ થતી હોય કે શાળાના સર્વસામાન્ય નિયમ આસપાસ થતી હોય તો પણ તેમાંથી તે એકદમ સરી પડતો અને પોતાને જે કંઈ કહેવું હોય તેની આસપાસ જ વાર્તાલાપ દેખાતો. બાળક હૃદય કેટલું જીર્ણિપ્રધાન હોય છે અને વગર માગ્યે પોતાના મનની કેટલીયે સૂક્ષ્મ અને ખાનગી વાતો આપણી પાસે રજૂ કરી દે છે તેનો અતિ ઉચ્ચ દાખલો. કંચનલાલનું જીવન પૂરું પાડતો હતો ઘરમાં પિતાના ડરથી એને કૃત્રિમ રીતે જીવવું પડતું હતું તેનાં જીવન વર્ણનો એણે આપ્યાં. પોતાના બીજા ભાંડરડાઓની અપેક્ષાએ માતા ઘણી વખત એને કંવો

અન્યાય કરતી તેની વાતો આંસુસારતી આંખોએ એણે કહી. ઘેર જે ખાતગી શિક્ષક ભણાવવા આવતો હતો તે શિક્ષક પણ પિતાની ખોટી સમ્મતાના મોહનો લાભ લઈને આ બાળક કંચનલાલને કેવી રીતે સતાવતો હતો એની પણ કદાચ કથાઓ એણે અને સંભળાવી. અમારા અંગત પરિચયને આડ દશ દિવસ નહિ થયા હોય ત્યાં તો કંચનલાલ મારી સાથે એટલે બધો દુઃખી ગયો કે બધી જ પ્રવૃત્તિઓ છોડીને મારી સાથે વાતો કરવા એ તકસ્સો. એ વાતોની સરખામણીમાં કોઈ પણ તોફાન એને મન તુચ્છ હતું. વાતોની તક મળે તો રમિકમાં રસિક કાર્યક્રમ પણ એ છોડે. હું સમજી ગયો હતો કે પ્રગટ થવા મથતી એની મનોગત વાસનાઓ આજે એનો રસિકમાં રસિક વિષય થઈ પડ્યો હતો.

દશેક દિવસ થયા હશે ત્યારે માધવલાલનો પત્ર મળ્યો તેમાં એમણે લખ્યું હતું કે કંચનલાલની ઘરની વર્તણૂક બહુ જ શાંત અને સમ્મતાભરી હતી. પોતાના શહેરની નિશાળો સાચા અર્થમાં શિક્ષણસંસ્થાઓ નથી અને શિક્ષકોને શિક્ષણનું કશું જ્ઞાન હોતું નથી એટલે શાળામાં એની વર્તણૂક બહુ જ તોફાની રહેતી તથા કોઈ પણ શિક્ષક કોઈ પણ વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકતો ન હતો એને બમ્બર સ્પર્શ ખાવાની તો મનાઈ હતી પરંતુ શાળાના કેટલાક રેડિયાળ છોકરાઓની સોખતને લીધે કોઈ કોઈ અપમાત એ સારે ચડી જતો પરંતુ એના ઉપર સખત દેખરેખ રાખવામાં આવતી અને તેથી સોખતમાંથી એને દૂર રાખવામાં આવતો. માધવલાલના પત્રનો સાર એ હતો કે કંચનલાલ ઘરમાં સમ્મતાથી વર્તતો અને ખાવા પીવામાં સંયમી હતો. પરંતુ શિક્ષકોની અનાવડતને લીધે અને રેડિયાળ સોખતને લીધે એ ગમડો હતો. આ પત્ર મળ્યો કે તરત જ બધી દહીકત મારી નજર સમક્ષ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ. પોતાની જાનને સમજી અને શિક્ષિત ગણાવનાં માળાપો પણ બાળકની સાથે આવી જ રીતે વર્તતાં હોય છે અને બાળકની દોષ વર્તણૂકના સંબંધમાં આ રીતે જ પોતાનું મન મનાવનાં હોય છે. માધવલાલ સર્વ સાધારણ પિતાઓમાં અપવાદરૂપે ન હતો.

કંચનલાલ સાચે જ મારા પાત્રોમાંથી એ છે. જુદી જ દિશામાં વાળ્યો. પોતાના મનમાં ભરાયેલી ઘણીખરી વાતો એણે અને કહી દીધી હતી એટલે એનું મન કીક કીક શાંત રહ્યું હતું. પોતાના પિતાની સામે દરિવાદ કરવાની એની શક્તિ ન હતી. શિક્ષકો એટલે કે નહિ એ સમજ્યા બેઠેલી એનામાં તાકાત ન હતી. બીજા સારા વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષાએ રેડિયાળ અને રખડુ વિદ્યાર્થીઓની સોખત શા માટે એને પસંદ પડતી હતી તેનો ખુલાસો પણ એની પાસે ન હતો. પરંતુ ઝાંખું ઝાંખું એને એમ સમજાયું હતું કે પોતામાં જે જાણપો છે તે ટાળવા માટે પોતાના પિતાના અને શિક્ષકોના માર્ગો એને પસંદ ન હતા. પિતા, માતા કે શિક્ષકની સામે જે પ્રકારની ગોડો એના મનમાં પડી હતી તે ગોડો કદયા નિવાય છૂટકો ન હતો. મારો કે શિક્ષકોનો ગમે તેટલો સહાનુભૂતિમયો વર્તવ હોય તો પણ તેવી ગોડો છૂટે નહિ ત્યાં સુધી એના મનને શાંતિ વળે નહિ અને અભ્યાસમાં એનું ચિત્ત ચોટે નહિ. કંચનલાલ ઘરમાં શાંત અને ડાહ્યો ડમરો રહેતો હતો કારણ કે ઘરનું દમ્બાણ બારે હતું. શાળામાં એ દમ્બાણ એને ઓછું લાગતું ત્યારે એ તોફાન મસ્તીએ ચડતો હતો. શિક્ષકો નિયમન ખાતર એના ઉપર દમ્બાણ મૂકતા ત્યારે પણ એ શિક્ષકોમાં પિતાની દડાઈને પ્રતિબિંબિત થયેલી કંચનલાલ જોતો. અને એ જ દડાઈ એના મનને અસ્વસ્થ કરી મૂકતી અને અભ્યાસથી દૂર નસાડતી. આ કોયડો એમનાથી કળાયો નહિ. વાત વણસવા લાગી ત્યારે કંચનલાલ મારી પાસે આવ્યો.

એની સાથેની વાતોમાં હવે એના બીજા સાથીદારોના ધરની વાતો કરવા લાગ્યો સીધી રીતે એના પિતા વિરુદ્ધ કશું જ બોલવાથી લાભ થઈ શકે તેમ ન હતો. શિક્ષકોની વિરુદ્ધ શું કહેવું એની તો મને જ ખબર ન હતી; પણ બાળકોના મનમાં જે અધિઓ પડતી હોય છે તે અધિઓ તે જ જાતની વ્યક્તિઓ ઉપર જુદી જુદી રીતે આરોપિત થઈ જતાં વાર લાગતી નથી. સામાન્ય રીતે પિતાઓ સઘળા એક જ પ્રકૃતિના હોય છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષકોના વર્તવ પણ એક જ પ્રકારનો હોય છે. કંચનલાલ સાથેની મારી વાતોમાં અનેક દૃષ્ટાંતો એની પાસે ધરીને એના મનની અધિઓને દીક્ષી કરવાના પ્રયત્નો મેં કર્યા. આવા પ્રયત્નોનું પરિણામ આવતાં બહુ વાર ન લાગી. દીક્ષી પડતી જતી અધિઓએ છૂટી જવાની આણી વખતે એના ખુદ પિતાને ગાળો દેવાડવી અને શિક્ષકોને પણ દુભાવ્યા વાણીની વ્યગ્રતામાં અને ઉચ્ચેરણમાં એને એવું બહુ ભાન ન હતું. મેં એના પ્રવાહને રોક્યો પણ ન હતો. એના મનને છેલ્લો ઉશ્કેળો આવી ગયો અને દીક્ષી પડેલી બધી અધિઓ છૂટી ગઈ.

એના મન ઉપર એક પ્રકારની શિથિલતા વ્યાપી ગઈ. એના તંમામ રસો જીડી ગયા. હું નોંધી શકતો હતો કે એને હવે વાચનમાં રસ નથી, તોફાનમાં રસ નથી કે ખાવામાં રસ નથી. એવું મન નિષ્ક્રિયતા અનુભવતું હતું. કોઈ સખ્ત આચકામાંથી પસાર થયા પછી જે પ્રકારની મંદતા શરીર અને મનમાં વ્યાપી જાય છે એ પ્રકારની એની સ્થિતિ થઈ ગઈ. ઘોડાએક દિવસ એ ભૂલ જેવો દેખાયો. પછીથી એનામાં ખેંચેની આવી અને છેવટે છેવટે તો ક્યારેય ગમતું નહિ હોવાથી રડવાની હદ સુધી અને ઘેર આજ્ઞા જવાની હદ સુધી પહોંચ્યો. ઘેર જવાની હું હા કહું તો પણ અંતરથી તો તેની એવી ધમ્મજા હતી નહિ. હું સમજતો હતો કે મનને લાગેલા પછડાટનું આ એક અનિવાર્ય પરિણામ હતું. હવે મારે એને ક્રિયા તરફ વાળવાનો હતો.

અમારા છાત્રાલયમાં તેને લાયક નાના મોટા જવાબદાર કામો ધીમે ધીમે સોંપવાની ગોઠવણ કરી. શાળાના દરેક વિષય શિક્ષકને એની સુચિ - સંહિતુભૂતિથી વર્તેવાનું સૂચવી પછાત રહી ગયેલા કામોમાં મદદ કરવાનું કહ્યું. શરીર અને મનને કામ ઉપર ચડતાં થોડી વાર લાગી પરંતુ ધીમે ધીમે ટેવ પડવા લાગી અને કંચનલાલ સમધારણ પંથે પડ્યો. એકદલ વેકેશનમાં ધરે જઈને પાછા આવ્યા પછી ધીમે ધીમે પડતો એના વ્યવહારમાં દેખાયો હતો પરંતુ પછી તો એના પિતાને પણ સાથમાં લીધા અને કંચનલાલની પ્રગતિને સુનિયંત્રિત બનાવી.

• હરભાઈ •

[૨]

અમારો વનવિહાર

દિવસો જતાં શાળામંડળ એ અમારી શાળાનું અગત્યનું અંગ થઈ ગયું છે. મંડળની ગઈ બેઠકમાં અમારા માનનીય પ્રમુખે વનવિહાર ગોઠવવાનો દરવ મૂક્યો. શાળામંડળના વહીવટ દરમિયાન આ પહેલો અને હસ્તાહ પ્રસંગ હતો. અને એની વ્યવસ્થા માટે એક કામચલાઉ મંડળ નિમાયું. તે મંડળે વનવિહાર માટેના દિવસ નક્કી કર્યો, અને સર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ તે વધાવી લીધો. શનિવારે શાળાનાં યોગાનમાં સર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ભેગા મળ્યા. પ્રમુખ સાહેબે ધોરણવાર દળો પાડ્યાં અને તેના નાયકો નીમ્યા અને કાર્યક્રમ નીહર કર્યો.

વર્ષોથી જેની પ્રશંસાનાં ગીત ગવાયે જ ગય છે, વળી કવિવર નર્મદ પણ જેનાં ગુણગાન ગાવામાં મુગ્ધ થયા, એવા કુદરતના ખોળામાં લાડ કરતા કૃષ્ણસ્વરૂપમાં આ વનવિહાર ચોળ્યો.

હરાયા મુગ્ધ રવિવારના સવારમાં દોઢા ધીમે ધીમે ઊપડવા માંડ્યાં. 'નાયકો પોતાનાં દુહોને ગતિમાન કરવા લાગ્યા. સૈનિકોની કુચ કદમ માફક દોઢા 'ઝપાટામાં' આગળ ધસવા લાગ્યાં. ગામના મધ્યમાંથી પસાર થઈ દોઢા નદીના સુરમ્ય ભાગ ઉપર આધ્યાં.

ઉપાએ રાત્રી સુંદરી ઓઢી વિશ્વતું તિમિર ફેડ્યું. પક્ષીઓને કિલકિલાટ ને સમીરની આછી ધીરી લહેર આ પર્યાટનને ધણી જ આનંદપ્રદ બનાવતાં હતાં વળી, નદી સામેથી દેખાતાં ભંજુડિયા ગિરિરાજોની હારમાળાતું કુદરતી અનુપમ સૌંદર્ય અમને આનંદથી ભરી દેતું હતું. રસ્તાનાં કીકાંછમ ખેતરો નયનને અસીમ અમી આપતાં હતાં.

ધીમે ધીમે માર્ગ કાપતાં દોઢા મંગલેશ્વરના ભાણમાં આવ્યાં અને ફરીથી મુગ્ધવસ્થિત થઈ, કૃષ્ણસ્વરૂપ તરફ ઊપડ્યાં.

મુગ્ધવસ્થિત કુચ કરતાં સર્વ દોઢા નદી કિનારે આવી પહોંચ્યાં, પાણીનું વહેણુ જોરથી વહી રહ્યું હતું. નાવડી આણી એક નાતું દળ નદી પાર ઉતાર્યું અને પછી સર્વ દોઢા ધીમે ધીમે પાર ઊતર્યાં. અને કૃષ્ણસ્વરૂપી કુદરતી લીલા અનુભવવા સર્વે અંદર ગયા. પ્રત્યેક દોઢા પોતાની પસંદગીનું સ્થાન નક્કી કર્યું અને તે સ્થાનમાં સર્વ દોઢાએ ત્યાંની જ રાખથી અવનવી ડિઝાઇનો દોરી પોતાના કશિકુ નિવાસસ્થાનને શોભાવવા લાગ્યા.

દોઢાના પ્રવેશ બાદ કૃષ્ણસ્વરૂપ વાતાવરણુ હવન્ત થઈ ગયું, અને આરે તરફ આનંદ, મસ્તી અને મજાના પોકાર થઈ રહ્યા. વિદ્યાર્થીઓના નિર્દોષ આનંદે અને વાર્તાલાપે કૃષ્ણસ્વરૂપ વાતાવરણુ મસ્ત અને સ્ફૂર્તિમાન બનાવ્યું.

કાર્યક્રમાનુસાર સર્વેએ પોતાનાં ભાથાં લઈ વડ નીચેની એક મોટી જગ્યાએ ભેગા થયા. ગોળાકારમાં વ્યવસ્થિત રીતથી સર્વે ગોઠવાયા બાદ અમારા વનભોજનની શરૂઆત થઈ. જે કે ભોજન પ્રધાનપણે પૂરી અને બટાકાતું હતું; પણ કોઈકે દેખરાં તથા જુદી જુદી જાતની ચટણી અને અથાણાં લાગ્યા હતા. આથી ભોજનની વિવિધતા અને મિઠાશ અપૂર્વ આતી. પીરસણુમાં મજા પણ હતા. પીરસણુ બાદ ભોજન શરૂ થયું, વચ્ચે વચ્ચે વિદ્યાર્થીઓએ શ્લોકો લલકાર્યાં.

વનભોજન લીધા બાદ અમારા આચાર્ય તેમજ શાળામંડળના પ્રમુખ સાહેબે ફરીફરીને સર્વ દોઢાની વિશિષ્ટતા જોઈ. ત્યાર બાદ સંવાદો કાર્યક્રમ હોવાથી મુખ્ય નાયકની સીટી વાગતાં સર્વ દોઢા જુદી જુદી ટોળીમાં ગોઠવાઈ ગયાં.

પ્રાર્થના પછી શીઘ્ર સંવાદો ગોઠવવાના હતા, છતાં સંવાદો ધણા સારા ભળવાયા. પ્રત્યેક સંવાદમાં હાસ્યરસની છાયા તો હતી જ. સંગીત શિક્ષકે થોડાક જ પણ સુંદર અને આકર્ષક શબ્દોમાં રામાયણનો સાર ગાઈ પ્રવચનદ્વારા સમજાવ્યો હતો. તેમના કેંદ્રી-શીલો સર્વનાં હૃદય હલમગાવ્યાં.

ત્યાર બાદ સૌએ અધ્યાહાર લીધો અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રમતગમતમાં ગુંથાયા, કેટલાક કમ્પીરવડની કુદરતી વાનગીઓ જોવા ગયા.

છેવટે લગભગ પાંચ વાગે સર્વ પોતાને સ્થળે જવા બિપડ્યા. નદી પાર ઊતરવાની સારી વ્યવસ્થાથી સર્વ દળો આ વખતે વહેલાં નદી પાર ઊતર્યા અને ધીમે ધીમે ચાલતાં શુકલતીર્થના ભાષામાં આવ્યા.

ભાષામાં સર્વ એક જગ્યાએ ગોળાકારમાં એકત્ર થયાં. શાળામંડળના પ્રમુખશ્રીએ 'ચોડુંક પ્રવચન કર્યા બાદ એક પ્રેરક સ્વદેશ ગીત ગવાયું અને સર્વે ત્યાંથી વિખેરાયાં.

નિશાળોની દિવાલો વચ્ચે જે ગાન, અનુભવ યા પ્રેરણા નથી મળતી તે નૈસર્ગિક સૌંદર્યમય સ્થળોમાં પર્યટનથી મળે છે. બહુલ ભાવના ખીલવવાની વનવિહાર પણ સુંદર તક છે. અને આ તકથી પણ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચેનું અડતાપણું ઓછું થાય છે, અને આથી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સ્નેહ અને સહકાર વધે છે. આવા વનવિહારો વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રગતિક્રમ છે.

હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

ધોરણ-૭

શ્રી. નર્મદા હાઈસ્કૂલ, શુકલતીર્થ

— ગ્રાહકોને વિનતિ —

કેટલાક ગ્રાહકોનાં લવાજમ ડિસેમ્બરમાં પૂરાં થયાં છે ને કેટલાકનાં આ માસની આખરે પૂરાં થશે. બીજું ફેબ્રુઆરી માસથી 'છાત્રાલય વિભાગ' શરૂ થતાં જે ભાઈએનો ગ્રાહક થયાં હોય તેમનાં લવાજમ પણ આ અંક સાથે પૂરાં થાય છે.

માટે આ સૌ ભાઈએને વિનતિ કરવાની કે (૧) તેમણે પોતાનું લવાજમ તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરી સુધીમાં મોકલી આપવું; અથવા (૨) જે ગ્રાહક તરીકે ચાલુ ન રહેવું હોય તે તે સુજળની ખબર આપવી.

જેમના તરફથી લવાજમ કે પત્ર નહીં આવે તેમને તા. ૧૫ મી પછી વી. પી. કરવામાં આવશે. આશા છે કે તે સ્વીકારી લેવામાં આવશે.

• વ્યવસ્થાપક •

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ સૂરત

સામયિકોમાંથી

વર્ધા યોજના

[૧]

આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં વર્ધા કેળવણીની યોજના વિશે ઘણુંઘણું લખાયું છે છતાં તેને વિષે અને આપણી શાળાઓમાં તે કેવી રીતે દાખલ કરી શકાય તે વિષે સ્પષ્ટ ખ્યાલ ઘણા યોગ્ય માણસો ધરાવે છે.

કેટલાક એમ કહે છે કે આ યોજનામાં કંઈ નવીન નથી, એ માત્ર પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનું બીજું સ્વરૂપ છે. એ ખરું છે કે આ યોજના પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં યોગ્ય ફેરફારો કરીને તૈયાર કરવામાં આવી છે; પરંતુ એ ફેરફારો એટલા બધા મહત્ત્વના છે કે આખી યોજના કેળવણીનો એક નવીન અખતરો જ બની જાય છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિના મૂળમાં પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા [Activity] નો સિદ્ધાંત સમાવેલો છે, જે દ્વારા શાળામાં બાળક જે જે શીખવાની આશા રાખે છે તે બધું શીખી શકે છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ પ્રમાણે આશતી ધણી ખરી શાળાઓમાં આ ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ શિક્ષણનું ધ્યેય બની જાય છે અને વિદ્યાર્થીને એમાં કાયમનો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી. વળી આને માટે પસંદ થએલી પ્રવૃત્તિઓ એકબીજા સાથે જાડો સંબંધ હોતો નથી. આમ પુરતકીયા શિક્ષણ કરતાં જો કે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ ધણી સારી છે છતાં એ વિદ્યાર્થીને ઝાઝી મદદ કરી શકતી નથી. આ પદ્ધતિ મુજબ હાથ ધરાએલી પ્રવૃત્તિઓનાં પરિણામમાં વિદ્યાર્થીને જાડો રસ હોતો નથી.

આથી જોઈકું વર્ધા યોજનાની પ્રવૃત્તિ સળંગ હોય છે; આખી શાળાના કાર્યમાં તે સરસ રીતે સંકળાએલી હોય છે અને બાળકોના વર્તમાન કે ભવિષ્ય જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય છે. આમ બાળકની મુખ્ય જરૂરિયાત પર આ પ્રવૃત્તિ રચાયેલી હોવાથી તે એના જીવનનો માર્ગ જ છે. માનવજીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો એટલેક, રહેઠાણ અને કપડાં વિશેની છે; અને તેથી જ વર્ધાની યોજનામાં ખેતીકામ, કડીપાકામ, સુથારીકામ, અને કાંતણવણાટને પસંદગી આપવામાં આવી છે.

વર્ધા યોજના મુજબની પ્રવૃત્તિની એક બીજી અગત્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે બાળક પોતાની મહેનતનું ફળ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે; તે એમ સમજે છે કે તેની પ્રવૃત્તિને પરિણામે બગીચામાં વેચી શકાય અથવા તો વાપરી શકાય તેવી ચીજો તે પેદા કરી શકે છે. આથી એને આ પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ રસ પડે છે; અને જમ જમ તે વધારે તાલીમ મેળવતો જાય તેમ તેમ એ રસ વધારે ને વધારે સ્થાયી બનતો જાય છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાંની પ્રવૃત્તિને જીવન સાથે કશો સંબંધ ન હોવાથી વિદ્યાર્થી તેની ઉપયોગિતા સમજી શકતો નથી; બ્યારે વર્ધા યોજનાની પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થીનામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે ને પોતે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકશે એવો સંતોષ આપે છે.

x

વર્ધા યોજનાનો વિચાર કરતાં આપણને તરત સમજાશે કે આખી યોજનાની પાછળ બાળકની મહત્ત્વની જરૂરિયાત લક્ષમાં રાખીને પસંદ થએલા એક મૂળભૂત ઉદ્યોગ [Basic Craft] ને

અંગેની પ્રવૃત્તિ શાળામાં શરૂ કરવાનો મહત્વનો વિચાર છે. બાળક આ પ્રવૃત્તિમાં કુદરતી રીતે રસ લેતું હોય છે; કદાચ ગિરજાસાહિતિમાંથી કે નવીનતાને લીધે કાંતવા વણવાની પ્રવૃત્તિમાં બાળક રસ લેતું બને; અથવા તાત્કાલિક જરૂરિયાત સંતોષાતી જોઈને અથવા શરીરનાં અંગોની કંઈ કામ કરવાની વૃત્તિ સંતોષાતી હોવાને લીધે આમ બનતું હોય. બીજું કંઈ નહીં તો આ પ્રવૃત્તિથી બાળક પોતાની આસપાસના નિષ્ક્રિયતાના કે પુસ્તકીયા વાતાવરણમાંથી ઊગરી જશે. શરૂઆતમાં આ પ્રવૃત્તિ રમતગમતનું સ્વરૂપ લે તો પણ વાંધો નથી.

પરંતુ જે પ્રશ્ન સામાન્ય શિક્ષકને મૂઝતી રહ્યો છે તે એ છે કે શિક્ષણના બંધા વિષયોનો સંમન્વય આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે શી રીતે કરવો? હાખલા તરીકે શાળાના વિષયો કાંતણુ ને વણાટની પ્રવૃત્તિ મારફત શી રીતે શીખવવા તે શિક્ષકની સમજમાં આવતું નથી. અહીં બે મુદ્દા પર ગેરસમજૂત થાય છે. પ્રથમ તો આ યોજનાના ધડનારાઓએ બંધા વિષયોનું આયોજન આ પ્રવૃત્તિદ્વારા કરવાની આશા કદી સેવી નથી પણ જોતાં તેઓ કાંતણુવણાટ અને ખેતીવાડી સાથે સંબંધી શિક્ષણને ગૂંથી લેવાની બલાગણુ કરે છે. વળી આસપાસની પરિસ્થિતિ સાથે અમુક વિષયોને સાંકળી લેવામાં કશો વાંધો નથી. આમ જો શિક્ષણને સમન્વય ચાર ચીજો સાથે કરવાનો હોય તો તે અતિ મુશ્કેલ તો નથી જ.

બીજું, આખો અભ્યાસક્રમ પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ નહીં પણ જીવનની જરૂરિયાતને અનુકૂળ થવાની દૃષ્ટિએ ઘડવામાં આવ્યો છે. એના પર નજર નાખતાં જ સમજાશે કે તેમાં જે વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે તે કેવળ વ્યવહારુ છે. એ ખરું છે કે ઇતિહાસશિક્ષક અકબરના દિગ્વિજયનો ખ્યાલ તકલી કે હળને અંગેની પ્રવૃત્તિમાંથી આપી નહીં શકે. પરંતુ અરે જોતાં આ અભ્યાસક્રમ મુજબ એને અકબરની જીવ વિશે નહીં પણ તેના સમય વિશે જ શીખવવાનું રહેશે. એક પ્રજા અથવા દેશના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃતિ અને મહત્વની ચળવળો કરતાં વ્યક્તિઓ અને બનાવોને ઓણું ગદસ્ત આપવામાં આવ્યું છે. આ મુદ્દો ઘણાના ધ્યાન બહાર જવાથી ગેરસમજૂત ફેલાવા પામી છે.

વળી એમ માની લેવામાં આવ્યું છે કે આ અભ્યાસક્રમ છેવરનો છે ને તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરવાનો અવકાશ નથી, અને એમાંના દરેક વિષયને પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ શીખવવાનો છે. પ્રથમ તો આ અભ્યાસક્રમ માત્ર કામચલાઉ છે; અનુભવને આધારે જરૂરી હાગતા ફેરફારો એમાં જરૂર કરી શકાશે. બીજું દરેક વિષય પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ સરખા મદસ્તના નથી. કેટલાક વિષયો મદસ્તના છે; બ્યારે બીજા માત્ર માહિતી મેળવવાની દૃષ્ટિએ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. મદસ્તના વિષયોને મૂળભૂત ઉદ્યોગ સાથે સમન્વય થઈ શકે એમ છે જો કદાચને કોઈ વિષયના સંબંધમાં આ શક્ય ન હોય તો પણ તેને સામાન્ય શિક્ષણપદ્ધતિ દ્વારા શીખવતાં કોઈ રોકતું નથી. દરેક નિયમને અપવાદ હોય છે તેમ જરૂર પડે ત્યારે મૂળ સિદ્ધાંતને અપવાદરૂપ શિક્ષણપદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં વાંધો નહીં આવે.

સામાન્ય શિક્ષકોની બીજી એક મૂંઝવણ એ છે કે એક જ સ્થળે સગમગ ત્રણ કલાક સુધી બાળકોને એકજ પ્રવૃત્તિમાં રોકાએલા શી રીતે રાખવા. શરૂઆતમાં એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે ત્રણ કલાકમાં સર્વ પ્રકારના કામનો સમાવેશ થાય છે. શાળાની બહાર નીકળીને કે આસપાસના પ્રદેશનું અવલોકન કરીને વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળ શીખવવામાં આવતી હોય તો તેનો આ ત્રણ

કલાકના કામમાં સમાવેશ કરવામાં આવશે. વળી આ પ્રવૃત્તિ એકધારી-સતતપણે-અવિરતપણે ચાલુ રાખવાની નથી, પણ થોડા થોડા સમયને અંતરે હાથ ધરવાની છે. વળી અભ્યાસક્રમની કેટલીક બાબતો બીજું કામ કરતાં કરતાં પણ શીખી શકાય, છ. ત. કાંતણક્રિયા થોડા મહાવરા પછી એટલી યત્નવત બને છે કે તકલી કાંતવું બાળક બીજા વિષયમાં લક્ષ આપી શકે. ધણી વાર આપણને કંટાળો આપતી સ્ત્રીઓમાં બાળકને રસ પડે છે. અને કુશળ, ઉત્સાહી ને કુનેદબાજ શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કંટાળતાં અટકાવવાના હજારો ઉપાયો યોજી શકે છે. દરેક શિક્ષણપદ્ધતિના અખતરાના સમય દરમિયાન આવા શિક્ષકોની જરૂર પડે છે; પછી અનુભવથી-પ્રયોગોથી તેઓ એ પદ્ધતિને સફળ બનાવવાની આવી શોધી કાઢે છે—ને પોતાના સ્થળોએ કામ સરળ બનાવે છે.

આ યોજનાને અમલમાં મૂકવા માટે જરૂરી પ્રારંભિક ખર્ચનો પ્રશ્ન શાળાના સંચાલકોને મંજૂરી રહ્યો છે. જે મૂળભૂત ઉદ્યોગોદ્ધાર શિક્ષણ આપવાનો પ્રયોગ જે બધી જ શાળાઓમાં કરવાનો હોય તેા નાણાંની જરૂર તેા પડશે જ. ધણી શાળાઓમાં હાલની જગ્યા પૂરતી નહીં યાય; કદાચ શાળાઓ પાસે ખેતીવાડી માટે પૂરતી જમીન પણ નહીં હોય; કદાચ બધા મૂળભૂત ઉદ્યોગોનાં સાધનો અત્યંત મોંઘાં પડે; પરંતુ આ બધી મુશ્કેલીઓને તોડ જરૂર કાઢી શકાય. સરકાર અને રચાનિક સંસ્થાઓ કીમતી મકાનો પાછળ જે ખર્ચ કરવા આવડતી હોય તેા ઉપયોગ સસ્તાં મકાનો (Sheds) બનાવી કરવામાં કરી શકે છે. શાળામાં જરૂરી જમીન સરકાર પાસેથી અથવા તેા ગામના એક બે ઉદાર ગૃહસ્થો પાસેથી મેળવી શકાય વળી જરૂરી સાધનો કમગરાં પૂરાં પાડી શકાય, કારણ કે આ યોજના શરૂઆતનાં વર્ગોમાંથી ધીમે ધીમે ઉપર ચડતી આવવાની હોવાથી પ્રથમ તેા બહુ જૂજ સાધનોની જરૂર પડશે. થોડી ધણી કરકસરને પરિણામે પાંચેક વર્ષમાં બધી શાળાઓ પૂરતાં સાધનો મેળવી શકશે આગ આ પ્રથમ પ્રથમ નજરે જેટલો વિગતસાચુમાં નાખનારો દેખાય છે એટલો ખડું બેતાં એ નથી.

યોજનાનો મૂળ સિદ્ધાંત સદ્દર ને વારતવિક છે; બાકીના બધા પર તેા પ્રયોગ કરવાનો છે. આપણા શિક્ષકોને એ ધર્મ છે કે આ પ્રયોગો હાથ ધરીને જરૂર પડે તેા એમાં ફેરફારો સચવા ને સફળ આપણે નિર્ણય આપશે જ્યાં સુધી આ અખતરામાં આપણે લાંબા, સહાય પ્રયાસને અંતે સફળ કે નિષ્ફળ નીવડીએ નહીં ત્યાં સુધી આ યોજના પર નિર્ણય આપવાનું આપણે સુલતવી રાખીએ એજ વાજબી લેખારો.

[સુબઈ સરકારના મૂળભૂત કેળવણી અંગેના ખાસ અમલદાર શ્રી. લાલભાઈ રતનજી દેસાઈના ટાઇપ્સ ઓફ ઇન્ડિયાની શિક્ષણપ્રતિમાં પ્રગટ થયેલા લેખનું ભાષાંતર]

[૨]

હિન્દી સરકારના કેળવણીવિષયક મધ્યસ્થ સલાહકારક મંડળે નીચેલી મહાસમિતિ પોતાના હેવાલમાં ગેરસમજૂત દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

(૧) જાકાર હુસેન સમિતિના હેવાલમાં રજૂ થયેલી યોજના ઉત્પાદનની નહીં પરંતુ પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની યોજના છે, અને ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ મેળવવાના સિદ્ધાંત પૂરતી મેસર્સ એમટ અને વુડની ભલામણોને મળતી આવે છે.

(૨) ધાર્મિક શિક્ષણ સંબંધી આ યોજના આજની પરિસ્થિતિમાં કશો ફેરફાર કરતી નથી. આજે જેમ કોઈ પણ કોમને સરકારી કે સ્થાનિક સંસ્થાની શાળાઓમાં બાળતાં પોતાના બાળકોને પોતાને ખર્ચે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની સત્ત્ર આપવામાં આવી છે તેમ હવે પછી પણ જેને જોઈએ તેને આપવી.

(૩) મૂળભૂત ઉદ્યોગદ્વારા બધા વિષયો સર્વોચ્ચ શીખવી શકાય કે કેમ તેની ચર્ચા કરી સમિતિ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે શરૂઆતનાં વર્ગોનું શિક્ષણ પ્રવૃત્તિદ્વારા સંતોષકારક રીતે આપી શકાય; પરંતુ જે સાંસ્કારિક વિષયો [Cultural Subjects] નો મૂળભૂત ઉદ્યોગ સાથે સમન્વય ન થઈ શકે તે સ્વતંત્રપણે શીખવવા જોઈએ.

(૪) કાંતણુ ને વણાટ જ માત્ર મૂળભૂત ઉદ્યોગ તરીકે દાખલ કરી શકાય એવું કંઈ નથી. કેળવણીની દૃષ્ટિએ એના જેટલી જ કે એથી વધારે શક્યતાવાળા ઉદ્યોગોને પણ સ્થાન આપી શકાશે.

[ઇન્ડિયન ઇન્ફર્મેશન સિરીઝના તા. ૧૫ મી ડિસેમ્બરના અંકમાંથી]

MATRIC MATHEMATICS & SCIENCE

Most useful Books

For

Practice and Revision

M. P. SHAH'S

Matriculation Papers in Algebra—As. 6

Matriculation Papers in Geometry—(1908 to 1936) As. 6

Matriculation Papers in Science—(1919 to 1936) As. 3

Classified & arranged

Books available at:

THE POPULAR BOOK DEPOT, BOMBAY, 7

— ડિસેમ્બર માસની રોજનીશી —

તા. ૩—હિન્દી સરકારની કેળવણીવિષયક મધ્યસ્થ સલાહકારક મંડળની દિલ્હીમાં મળેલી બેઠકમાં વર્ષો યોજનાની સમીક્ષા કરી શકાય તે રીતે કરવા નિર્માણ પેટાસમિતિના હેવાલ ચર્ચાયા હતા. મધ્યસ્થ મંડળે ખેર સમિતિની લલામણોગે સુખ્યત્વે સ્વીકાર કર્યો છે. આ સમિતિના કાર્યક્ષેત્રમાં વર્ષો યોજના માટે જરૂરી નાણાં મેળવવાના પ્રશ્નનો સમાવેશ નહીં થતો હોવાથી એક નવી પેટાસમિતિ નીમવામાં આવી છે. એન પ્રમુખ તરીકે પણ મુંબઈ ઇલાકાના વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરની વરણી થઈ છે.

પુખ્ત ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરુષોની નિરક્ષરતાના નિવારણ માટે વિવિધ પ્રાંતોએ પ્રયત્નો કરવા મંડળ હોવા છતાં આખા પ્રશ્નને અખિલ હિન્દની દૃષ્ટિએ સર્વોગ્રસંપૂર્ણ તપાસ કરવાના ધરાવાથી બિહાર પ્રાંતના કેળવણીપ્રધાન ડૉ. સૈયદ મહમુદને પ્રમુખપદે એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે.

મધ્યસ્થ મંડળની આજ બેઠકમાં મિ. એ. એસ. મુખારીએ કેળવણીવિષયક ઓડકાર્ટીંગ કાર્યક્રમની રૂપરેખા સમજાવી દિલ્હી, મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તામાં જે કાર્યક્રમો હાલ ચાલુ છે તે માત્ર પ્રયોગાત્મક છે એમ જણાવ્યું હતું. રેડિયો સ્ટેશનના સંચાલકો અને કેળવણીકારો વચ્ચે વધારે ગાઢ સહકાર સધાય એવી તેમણે આગળી કરી હતી. એક વગવાળી સમિતિ નીમીને દિલ્હી સ્ટેશનથી કેળવણીવિષયક ઓડકાર્ટના વિવિધ પ્રયોગો કરવાનું મંડળે ઠરાવ્યું હતું.

તા. ૧૦—મધ્યપ્રાંતમાં નવ સભ્યોની બનેલી એક મધ્યસ્થ સમિતિ નીમવામાં આવી છે. આ સમિતિનું કામ ત્યાંની પ્રાંતિક સરકારને સાળાઓમાં શારીરિક શિક્ષણ દાખલ કરવાની યોજનામાં સલાહ આપવાનું છે. આ સમિતિના પ્રમુખ મધ્યપ્રાંતના કેળવણીખાતાના પ્રધાન છે.

તા. ૧૨—મુંબઈ પ્રાંતના ગવર્નર સર રોજર લમલીએ સાર્વજનિક એડ્યુકેશન સોસાયટીએ બાંધેલી લેડી કીકામાર્ફ પ્રેમચંદ લાયબ્રેરીની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી હતી. સર કીકામાર્ફ પ્રેમચંદે આ લાયબ્રેરી બાંધવા માટે રૂ. ૬૧૦૦૦ની રકમ સોસાયટીને આપી હતી. આ લાયબ્રેરીમાં હાલ ૧૭૦૦૦ ગ્રંથો છે. આ ગ્રંથોની કુલ કિંમત રૂ. ૭૦,૦૦૦ છે.

ગુજરાત કોલેજના હીરક મહોલસવ પ્રસંગે જાણવું કરતાં સર એસ. રાધાકૃષ્ણે જણાવ્યું હતું કે હિંદીઓને વેપાર અને રાજકારણની બાબતમાં અંગ્રેજો સાથે મતભેદ બસે હોય પણ હિંદીઓને તેમના અંગ્રેજ શિક્ષકો માટે સદ્માન છે. આગળ બોક્ષતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે હિંદમાં જે રાજકીય જાગૃતિ અને નવા સુધારા કરવાની ધમશ આવ્યાં છે તે વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણીને જ આભારી છે. વિદ્યાર્થીના શિક્ષણની આવશ્યકતા ઉપર જ્યાર મૂકી તેમણે તેની ખાસ દિશાવત કરી હતી.

તા. ૧૪—મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની સ્કૂલ કમિટિના વહીવટ પર કેટલીક ટીકા કરતાં ડૉ. જી. એન. ચોક્સીએ જણાવ્યું હતું કે સ્કૂલ કમિટિનું કામ ફક્ત શિક્ષકોની એક નિશાનમાંથી બીજી નિશાનમાં બદલી જ કરવાનું નથી પણ તેમણે શિક્ષકોની અને વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાત પર પણ પૂરતું લક્ષ આપવું જોઈએ.

તા. ૧૬—ઈંડીયન હિસ્ટોરીકલ રેકર્ડર્સ કમિશનની પૂનાની બેઠક ખૂલ્લી મૂકતાં મુંબઈના ગવર્નરે પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસ પર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે દુનિયામાં ભણ્યે જ કોઈ ચળવળ એવી હોય કે જે ચળવળને માટે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાંથી પ્રેરણા ન લેવાઈ હોય. આ પ્રેરણા હિંદને માટે પણ ખાસ અગત્યની છે. ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ આદર્શોની સાથે પ્રાચીનકાળનાં ઇતિહાસમાંથી પ્રેરણા લઈ કામ કરવાની જરૂર છે.

તા. ૧૭—વિક્ટોરિયા ટ્રેનીંગલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે બોલતાં મુંબઈના ગવર્નરે જણાવ્યું હતું કે જો મુંબઈ શહેરને તેનું હાલનું આગળ પડતું ઔદ્યોગિક રચાન જાળવી રાખવું હોય તો પ્રગતિને માટેની દરેક તકનો તેણે લાભ લેવો જોઈએ. આ મહોત્સવ પ્રસંગે હિંદના અગ્રેસર ઉદ્યોગપતિઓ અને કેળવણીકારો પણ હાજર હતા.

તા. ૨૫-૨૭—એડા જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘના આશ્રય હેઠળ જિલ્લાના શિક્ષકોની પ્રથમ પરિષદ શ્રી પોપટલાલ યાત્રિકને પ્રમુખપદે મળી હતી. આશરે ૨૦૦ શિક્ષકોએ હાજરી આપી હતી. શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી, શ્રી. બાપાલાલ દલાલ, શ્રી. ભીખાભાઈ પટેલ શ્રી. શાંતિલાલ ફાકર વગેરેએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. એક નાનકડું શિક્ષણવિષયક પ્રદર્શન પણ યોજવામાં આવ્યું હતું. વ્યાખ્યાનો, ચર્ચા, ને દર્શવેનો વિગતવાર હેવાલ આવતા અંકમાં આવશે.

તા. ૨૬—અખિલ હિન્દ કેળવણી પરિષદને અંગે યોગએલા સુંદર ને ઉપયોગી પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા મુંબઈના મેયર મિ. સુલતાન ચિનાઈએ સેન્ટ ઝેવિયર્સ હાઈસ્કૂલમાં કરી હતી. પ્રદર્શનમાં આશરે ૫૦ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓના હસ્તકળાનાં નમૂના છે. શિક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવાં સાધનો પણ જાહેળા પ્રમાણમાં રજૂ થયા છે. ઔદ્યોગિક કેળવણીની સંસ્થાઓએ ઉત્પન્ન કરેલો માલ પણ મોટા ને વિવિધ જથ્થામાં રજૂ થયો હતો.

તા. ૨૭—મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજના બચ્ચ હોલમાં મુંબઈ ઇલાકાના ત્રણ અમાત્ય ને કેળવણી પ્રધાન શ્રી. જાળગંગાધર ખેરે અખિલ હિન્દ શિક્ષણ પરિષદનું ચૌદમું અધિવેશન ખુલ્લું મૂક્યું. દિવાન જહાદુર સર ટી. વિજયરાઘવાચાર્યે પ્રમુખપદેથી બદલાયલા સમયને અનુકૂળ ફેરફારો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કરવાની તેમજ લોકશાસન ટકાવી રખાય એવી કેળવણી દેશના ભાવિ નાગરિકોને આપવાની હિમાયત કરી હતી. પરિષદ માટે વિષય વિચારણી સમિતિએ લગભગ સીતેર દરોલો તૈયાર કર્યા છે. પરિષદના જુદા જુદા વિભાગોમાં કેળવણીના વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચા રસપૂર્વક કરવામાં આવી હતી. આખા હિન્દમાંથી આશરે ૧૨૦૦ શિક્ષકો પરિષદ માટે મુંબઈ આવ્યા છે. તેમને મુંબઈનાં જોવા લાયક સ્થળો અને સંસ્થાઓ બતાવવાની પણ સુંદર જોગવાઈ સ્વાગતસમિતિએ કરી છે. પરિષદનો વિગતવાર હેવાલ આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.

— નૂતનશિક્ષણ સંઘ • સૂરત —

તા. ૨૦-૧૨-૩૮ ને દિને સાંજે છ વાગે જૈન હાઈસ્કૂલમાં 'નૂતનશિક્ષણ સંઘ' ના આશ્રય, કુંજા શ્રી. કૃષ્ણજ્ઞાલ ત્રિભુવનદાસ શેઠે પ્રમુખપદે સ રણછોડદાસ છેડાલાલ મહેતાએ ખાનગી ટ્યુશન [Private Tuition] પર એક નિર્ણય વાંચ્યો હતો. [એ નિર્ણય આ અંકમાં અપવામાં આવ્યો છે.] લગભગ ત્રીસેક શિક્ષકો હાજર રહ્યા હતા. નિર્ણયવાંચન પછીએ વિષય પર અનેક ભાઈઓએ રસપૂર્વક વિવેચન કર્યું હતું. તેનો દૂકો હેવાસ આ રહ્યો.

નિર્ણયવાચન બાદ શ્રીયુત નગીનદાસ ભગતે શિક્ષકોનો જરૂરી ખર્ચ તેમના પગાર કરતાં વધુ હોઈ, 'ટ્યુશન' કરવાની આવશ્યકતા બતાવી હતી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે કેટલીક શાળાઓમાં મુખ્ય શિક્ષક પોતાની શાળાના મદદનીશ શિક્ષકોને ખાસ ટ્યુશન કરવા દેવામાં વાંધો લેતા નથી. ત્યાર પછી શ્રીયુત મગનલાલ ઝીણાભાઈ નાયકે પ્રમાણિકતાથી, ઉદારતાથી, ખતથી અને અનસ્વાર્થી રહીને શિક્ષક "ટ્યુશન" કરે તો વાંધો નથી એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. શ્રીયુત જ્યોતીન્દ્ર દેસાઈએ શિક્ષકોના ચિરંતપાલનની વાત કરી હતી એમણે ખાસ ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે કોઈકે અને વડોદરા ભાઈકે હરેક શિક્ષકે ખાનગી ટ્યુશનો માટે મુકરર વેતન રાખવું જોઈએ, આ માટે હરેક શિક્ષકને એકત્ર બનવા તેમણે વિનંતિ કરી હતી.

શ્રીયુત અંબ્રવદન શાહે એ વિષયને ત્રણ દૃષ્ટિબિંદુથી જણાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીના દૃષ્ટિબિંદુથી પૃથક્કરણ કરતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે એક ક્લાસની અંદર કોઈ પણ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને બધા જ વિષયોમાં સાચી દોરવણી કરી શકે નહિ; વિદ્યાર્થી માટે શિક્ષક તેથી મધુ જ તૈયાર કરવું પડે; આથી વિદ્યાર્થીને લાભ થવાને બદલે ઘણે અંશે ગેરલાભ થાય છે એમ તેમણે બતાવ્યું હતું. શિક્ષકની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમણે જણાવ્યું કે એને યોગ્ય પગાર મળતો ન હોવાથી પોતાની આવકમાં વધારો કરવા ટ્યુશનની એને જરૂર પડે છે. શિક્ષક ટ્યુશન કરે તેમાં કશું ખોટું નથી પણ એણે એમાં રહેલા જોખમો તથા પ્રસાભનો બરાબર સમજાવ્યો પોતાના ધંધાનું ગૌરવ જળવાય એવી પ્રમાણિકતાથી કામ કરવું જોઈએ. શિક્ષણ-સંસ્થાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમણે કોઈ પણ શિક્ષણ-સંસ્થાની કાર્યો જળવવા સંસ્થાના સંચાલકોને કેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને કમને પણ ઉપલા વર્ગમાં લેવા પડે છે એનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. આ ઉપરાંત તેમણે હરેક શાળામાં પછાત પડતા વિદ્યાર્થીઓને માટે શાળાના સમય પહેલાં કે પછી અલાયદા વર્ગો ચલાવવાને માટે એક ઉપાય સૂચવ્યો હતો. હમાસિક પરીક્ષાનાં પરિણામોના જરૂરી અભ્યાસ કરી કયા વિદ્યાર્થીઓ કયા વિષયમાં નબળા છે તેની મુખ્ય શિક્ષકને નોંધ કરવી જોઈએ; તેવા વિદ્યાર્થીઓની નાની નાની ટૂંકી પાડી પોતાની શાળાના શિક્ષકોને એ પછાત પડેલા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાનું કામ સરખા પ્રમાણમાં વહેંચી આપવું જોઈએ. આથી વિદ્યાર્થી વાર્ષિક પરીક્ષા સુધીમાં આ વિષયમાં તૈયાર થઈ જાય; ને ઉપલા વર્ગમાં પોતાની લાયકાતની રચે જતાં તેને મુશ્કેલી નડે નહિ ગરીબ માળાપને પણ એણે ખર્ચે આ લાભ મળે. શિક્ષકોને જરૂરી આવક મળતી હોવાથી તેમને ઈર્ષા કે હરીદાઈદારા પોતાના ધંધાનું ગૌરવ હાણવાની જરૂર રહે નહીં. અને શાળાઓમાં એક જ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ હરેક વર્ગમાં હોવાથી સારી પ્રગતિ શાધી શકાય.

અર્ચા દરમિયાન ઉપસ્થિત થયેલા મુદ્દાને વ્યાખ્યાતાએ જવાબ આપ્યા બાદ તે દિવસના મુખ્ય શ્રી. કૃષ્ણજ્ઞાલ ત્રિ. શેઠે હવે તમ રીતે એ વિષયની પૂર્ણાહુતિ કરી હતી. શ્રી મહેતાએ

પછાત પડતા વિદ્યાર્થીને માટે વર્ગ, ચલાવવા બહારના કેળવણીના ભાઈ કે બહેનને રાખવા સૂચના કરી હતી. આ સૂચનાના જવાબમાં શ્રીયુત શેઠે જરાજર પદ્ધતિસર જણાવ્યું કે આવી નીતિ યોગ્ય અને ધારેલું કામ મેળવવાને બદલે હાનિકારક નીવડશે. આ ઉપરાંત એમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે હોશિયાર અને ચતુર વિદ્યાર્થી તેમ જ પછાત પડતા વિદ્યાર્થી માટે યોગ્ય પ્રકારના ખાનગી શિક્ષકો રોકવાથી કાયદો થાય છે. આને પરિણામે વર્ગનું કામ જરાજર ચાલી શકે અને વર્ગની દરેક વ્યક્તિને પૂરનો ન્યાય આપી શકાય. જ્યાં સુધી શ્રીક્ષાની પ્રથા ચાલુ રહેશે ત્યાંસુધી ખાનગી શિક્ષકો રોકવાની પ્રથા પણ જરૂરની ચાલુ રહેશે. વળી શ્રીયુત ચન્દ્રવદન શાહની જુદા વર્ગોની સૂચના વિશે પણ એમણે જણાવ્યું હતું કે શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષકોને એ વર્ગોના શિક્ષકોની ચૂંટણી કરવામાં વિદબ્ધતા ઊભી થશે. જનમંજીરમાં પણ કોઈ પક્ષ તરફ વળવાની ભીતિ હંમેશાં રહે છે. ખરેખર શ્રી. રમણદાસ મહેતાના નિબંધથી શિક્ષકવર્ગમાં એક જાતની ધગશ ઉત્પન્ન થઈ છે, અને શિક્ષકો એ વિષય પર હવે ગંભીરતાથી વિચાર કરવા પ્રેરાયા છે.

મુખર્જી છલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર, કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘જાત્રાલય અને મામાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રબંધારનું સરનામું •

હિન્દમાં — રૂપિયા ૫

બ્યવસ્થાપક

બહારમાં — રૂપિયા ૩૫

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ રીલિંગ

દેસાઈચોળ • સુરત

પ્રાસંગિક નોંધ

- શાળાસંચાલનમાં શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓનો હિસ્સો -

શુકલતીર્થમાં ગયા માસમાં બરાએલ જનાલય સમેતનામાં વિદ્યાર્થીસ્તરાજની પ્રથા ઉપર ઠીક ઠીક ચર્ચા થઈ હતી. આ મહિનામાં સરતમાં બરાએલી મુન્નઈ ઇલાકા વિદ્યાર્થી પરિષદમાં પણ એ વિષે સારો ઉદ્ઘોષ થયો હતો. આ અંકમાં અન્યત્ર શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીનો લેખ તથા વિદ્યાર્થી પરિષદના પ્રમુખ પ્રો. શાહના આમ્મ્યાનગાંથી પ્રસ્તુત ઉત્તરો જાણ્યા છે. નૂતનશિક્ષણના અભ્યાસીને આ વિચાર નવીન નથી. નૂતનશિક્ષણ દરેક વિદ્યાર્થીને જવાબદારીભર્યું સ્વાતંત્ર્ય આપવાની દિશામાં દ્વેષ છે, બલકે એ એની વિશિષ્ટતા છે. યુરોપ-અમેરિકામાં તો શાળાસંચાલનમાં વિદ્યાર્થીઓ અગત્યનો ફાળો આપે છે.

હિન્દને કમબાગ્યે આપણી શાળાઓ હજી જુનવાણી સંચાલનપદ્ધતિ પર જ નબે છે. મુખ્ય શિક્ષક એ શાળાનો સરમુખત્યાર-સુપર હિસ્સર છે. એનો રાષ્ટ્ર મોટે ભાગે કાયદો મનાય છે. તે માત્ર વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં પરંતુ શિક્ષકોને પણ બંધનકર્તા હોય છે. સારા વિશ્વનાં શાણપણ, બ્યવસ્થાશક્તિ ને કુનેહ એનામાં બધીં હોય એવી ગાન્યતા સાથે તે પોતાનું કામ હાથ ધરે છે. તેને નથી શિક્ષકોની મંત્રણાની જરૂર કે નથી વિદ્યાર્થીઓના સહકારનો ખપ. વર્ગોથી એમ ગાળી લેવાયું છે કે મુખ્ય શિક્ષકની કમેરીમાંથી જે ફતવો નીકળે તે શાળાનાં નાનાંમોટાં પ્રાણીઓને શિરસાવંધ હોયો જ ન્નેઈએ, પછી તેથી વધારે સારો મારો કોઈ પાસે હોય તો પણ આગ દાલના શાળાસંચાલનમાં સામાન્ય શિક્ષકને જ માનમર્યું-જવાબદારી ભર્યું સ્થાન નથી તો પછી વિદ્યાર્થીનું તો પૂછવું જ શું? અજગજ કેટલીક શાળાઓ આપવાદરૂપ દશે ને મુખ્યશિક્ષકો ને શિક્ષકો વચ્ચેનો સંબંધ મિહરામર્યો દશે. છતાં શિક્ષકોને કે વિદ્યાર્થીઓને શાળાસંચાલનમાં યોગ્ય હિસ્સો આપતી શાળાઓ નોવાનું સદ્ભાવ્ય આપણને જવદશે જ સાંપડે છે.

જો શાળામાં સ્વતંત્રતા ને સતોપની સુવસ ફેલાવવી હોય, જો આપણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને જીવનસંગ્રામની તાલીમ આપવી હોય તો અમને એમ લાગે છે શાળાસંચાલનમાં શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓને ચોક્કસ હિસ્સો આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. આપણે રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની માગણી કરીએ અને જો આપણાં બાળકોને તેમનાં કુમળામાં કુમળાં વર્ષો દરમિયાન એ સ્વતંત્રતાનાં દર્શન પણ ન કરાવીએ, એ સ્વતંત્રતાને જવાબદારીની લગામ વડે સંયોગિત કરવાનું ન બતાવીએ તો એ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા તેઓ શી રીતે જેરવી શકશે? અને શાળાની સર્વદેશીય વિકાસની જે અપેક્ષા આજનાં કેળવણીકારો રાખે છે તે પણ શિક્ષકોની મદદ ને સહકાર વિના શી રીતે સાધી શકશે?

અમને એમ ચોક્કસ લાગે છે કે શાળાસંચાલનની બાબતમાં મુખ્ય શિક્ષક જો પોતાના સાથીઓને પોતાના વિશ્વાસમાં લે, જો તેમને શાળાસંચાલનના વિવિધ ને મૂલ્યવસ્તુઓ પ્રકાશને ઉઠેલ કાઢવા નોતરે, નવીન પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં તેમનો સહકાર વાંછે, તો આપણી શાળાઓનો દિમાગ પસારાઈ જાય. આજે તો શિક્ષક મુખ્યશિક્ષકથી બીજો છે; પોતાની પાસે કોઈ સારો વિચાર કે

સરસ્વતીસદન-૬૨૬

[૬૨૬ જેના પ્રદેશમાં નવીન પદ્ધતિઓથી કામ કરતી કેળવણીની એક સંસ્થા છે. આ સંસ્થામાં બાળકો, કિશોરો અને તરુણોને શાસ્ત્રીય ઢંગે શિક્ષણ અપાય છે. એનું નામ 'સરસ્વતીસદન.' એ સંસ્થાના સંચાલનમાં શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીને ધણી મોટા હિસ્સો છે. શ્રી. હરભાઈએ એ સંસ્થાની કાર્યવાહી સારુ એક 'Code' તૈયાર કર્યા છે. નૂતનશિક્ષણના વાચનારાઓને એ ઉપયોગી જણાશે તેમ ધારીને એને અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ.—ત'ત્રી]

Educative Code 1937

સામાન્ય

૧. આ શાળાનો દરેક શિક્ષક એમ માનશે કે રાષ્ટ્રનો સમૂહગત ઉદ્ધાર અને વ્યક્તિની ઉન્નતિ વધારેમાં વધારે સારી રીતે કેળવણીદ્વારા થઈ શકે છે.

૨. આ શાળાના શિક્ષકને મનુષ્યજાતની શક્તિઓમાં વિશ્વાસ હશે. અને તેથી પોતાના વિદ્યાર્થી સાથે અવિશ્વાસથી કામ કરી નહિ કરે.

૩. આ શાળાના શિક્ષકને કેળવણીના વિજ્ઞાનનું અને મનોવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન હશે. એવા જ્ઞાનને લીધે બાળકોની તમામ પ્રવૃત્તિઓ તરફ એ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોશે.

૪. મનુષ્ય પોતાના બાલ્યકાળમાં કોઈ પણ સદોષ પ્રવૃત્તિ કરતું નથી હોતું. તેમ જ એની તમામ પ્રવૃત્તિઓ એની રીતે આગળ વધવા માટેની હોય છે એવો વિશ્વાસ આ શાળાના શિક્ષકને પોતાના વિદ્યાર્થીમાં હશે, આને પરિણામે એ વિદ્યાર્થીના કોઈ પણ વર્તન તરફ દોષારોપણની દૃષ્ટિથી નહિ જુએ.

૫. વિદ્યાર્થી સાથેના વર્તનમાં પ્રેમભળ વ્યવહાર કરવાથી એના જીવનમાં પસંદગી કરી શકાય છે એવી માન્યતા અહીંના શિક્ષક ધરાવતો હશે.

૬. પ્રેમ અને સન્નને કોઈ રીતે બનતું નહિ હોવાથી આ શાળાનો શિક્ષક શારીરિક કે માનસિક કોઈ પણ પ્રકારની સજ્જી દૂર રહેશે.

૭. કડક વ્યવહારના કરતાં સહાનુભૂતિભર્યો વ્યવહાર વિદ્યાર્થીને યોગ્ય પ્રોત્સાહન આપી શકે છે એવું અહીંના શિક્ષક માનશે એટલે શિરતના આજ્ઞના બેદરદાર અને ખોટા ખ્યાલોથી મુક્ત રહેશે.

૮. વ્યક્તિનો સાચો અને સુયોગ્ય વિકાસ જ ઉપકારક સમષ્ટિ રચી શકે છે એવી માન્યતા અહીંના શિક્ષક ધરાવતો હશે.

૯. બાળકેળવણીથી માંડીને ઉચ્ચ કેળવણી સુધીના વ્યવહારમાં દરેક શિક્ષક વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિવિકાસને અવકાશ આપશે અને સમૂહની તેમજ અંગત સામાજિક નીતિ તેમાંથી બની કરશે.

૧૦. આ શાળાના શિક્ષકને કેળવણીશાસ્ત્રમાં અને પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હશે.

૧૧. આ શાળાનો શિક્ષક કેળવણીની અદ્યતન વિચારણાથી વાકેફ રહેશે.

૧૨. અહીંનો શિક્ષક પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસી હશે અને પોતાના વિદ્યાર્થી ઉપર તેવા પ્રયોગો કરવામાં અચકાશે નહિ.

૧૩. મનુષ્યની સર્વોચ્ચ કેળવણીમાં શરીર, મન, બુદ્ધિ, આત્મા તમામનો સમાવેશ થતો હોવાથી આજે ચાલી રહેલી એકાંગી કેળવણીને અહીંના શિક્ષક અપૂર્ણ ગણશે અને સર્વાંગી કેળવણી માટે પ્રયત્ન કરશે.

૧૪. મનુષ્ય પોતાની સાથે સારીમાઠી અનેક વૃત્તિઓને લઈને દુનિયામાં જન્મે છે એવું સાચું જ્ઞાન અહીંના શિક્ષકને હશે; એટલે બીજા બાળક કરતાં વૃત્તિઓની કેળવણીને અને વિકસતી વૃત્તિઓના સમન્વયને અહીંના શિક્ષક સર્વથી વધારે મહત્વ આપશે.

૧૫. સર્વને માટે કેળવણીનાં દ્વાર હમેશાં ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ તેવી માન્યતા અહીંના શિક્ષક ધરાવતો હોવાથી નાત, જાત, કે સિંઘના ભેદોમાં એ નહિ માનતો હોય.

૧૬. ગરીબ, દ્રવિંગર, બલેલ, અબણુ, રોફ, નોકર એવા કોઈ પણ પ્રકારના ભેદને અહીંના શિક્ષક ઉત્તેજન નહિ આપે.

૧૭. આપણા દેશમાં અજ્ઞાનનું પ્રમાણ ઘણું મોટું હોવાથી જ્યાં જ્યાં શક્ય હશે ત્યાં જ્યાં અજ્ઞાન ઠાળવા માટે એ હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેશે.

૧૮. કેળવણી દ્વારા સામાજિક સેવા અનેક પ્રકારની થઈ શકે છે એટલે સમાજની શક્ય તેટલી સેવાઓ કરવામાં કેળવણીનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું એ ચૂકશે નહિ.

૧૯. 'કેળવણી બાળક માટે છે, બાળક કેળવણી માટે નથી' એ સૂત્રમાં અહીંના શિક્ષકને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હશે તેથી કેળવણીમાં અનેક અંગઉપાંગોમાં વ્યવહાર તો બાળકેન્દ્રી જ રહેશે.

૨૦. અહીંના શિક્ષકને હાથકામનું ગૌરવ સમજાતું હશે.

૨૧. મરતા જતા આપણા દેશના ઉવોગોને કેળવણીદ્વારા રક્ષી શકાશે તેવી અપૂરત અદા આ શિક્ષકને હશે.

૨૨. બાળકની કેળવણી માટે અહીંના શિક્ષક માત્ર શાળાને જ નહિ વળગી રહે, પરંતુ શાળા બહારની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં એ બાળકને રોકશે.

૨૩. કેળવણી માત્ર પાઠ્યપુસ્તકમાં જ નથી હોતી એમ અહીંના શિક્ષક માનતો હોવાથી ઇતર વાચન અને પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ એ છૂટથી કરશે.

૨૪. વાતાવરણને અહીંના શિક્ષક કેળવણીનું એક મોટું સાધન માનશે. તેથી વિદ્યાર્થીઓ કુસંસ્કાર પડે તેવા વાતાવરણથી દૂર રહે તેવા સ્થળમાં પોતાનું કામ ચલાવશે.

૨૫. કેળવણીના કોઈ પણ અંગઉપાંગનું કામ સંગીન પૂર્વતેમારી વિના શક્ય નથી, એમ અહીંના શિક્ષક માનતો હશે.

વિશિષ્ટ વિભાગો.

ભાષાશિક્ષણ

૧. આ શાળાનો શિક્ષક ભાષા શિક્ષણને સંસ્કાર આપવાનું મુખ્ય સાધન ગણશે.
૨. માતૃભાષા દ્વારા જ સાચી સમજણ વિદ્યાર્થી પામી શકે છે તેમ અહીંનો શિક્ષક માનશે અને તેથી માતૃભાષાના અભ્યાસને સૌથી વધારે મહત્ત્વ આપશે. તથા શિક્ષણના વાહન તરીકે માતૃભાષાને જ સ્થાન આપશે.
૩. માતૃભાષાથી ઊતરતે નંબરે દુનિયા ઉપરની દરેક સમૃદ્ધ ભાષાને સંસ્કારપોષણની દૃષ્ટિએ સરખું મહત્ત્વ આપશે.
૪. આપણા દેશની વિશાળતાની દૃષ્ટિને તથા ભાષાબહુલતાની દૃષ્ટિને નજર સમક્ષ રાખીને રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણને જરૂરી મહત્ત્વ અહીંનો શિક્ષક આપશે. આ રાષ્ટ્રભાષા એટલે હિન્દુસ્તાની ભાષા.
૫. ભાષાશિક્ષણમાં ઉચ્ચારશુદ્ધિનું મહત્ત્વ અહીંનો શિક્ષક સંપૂર્ણ સાચવશે.
૬. ભાષા શિક્ષણસંસ્કાર આપવાનું સાધન હોઈ વિદ્યાર્થીમાં સાચી સમજણ ઊભી થાય તેવી રીતે તેનું શિક્ષણ આપશે.
૭. હસ્તાક્ષરને ભાષાશિક્ષક યોગ્ય મહત્ત્વ આપશે.
૮. જુદી જુદી ભાષાઓના સાહિત્યનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામાં ભણનારની શક્તિઓનો સાચો વિકાસ થાય છે એમ અહીંનો શિક્ષક માનશે.
૯. ભાષાના શિક્ષણને માત્ર અનુકરણમાં નહિ, અટવાતી દેતાં મૌલિક સર્જનના સાધન તરીકે ગણશે.

૧૦. સાહિત્યના અગઉપાગોમાં સાચો રસ ભાષાશિક્ષક પેદા કરશે.

વિજ્ઞાનશિક્ષણ

૧. આધુનિક જમાનામાં માનવજાતની પ્રગતિને સમજવા સારું વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તેમ અહીંનો શિક્ષક સમજશે.
૨. વિજ્ઞાનશિક્ષણની પદ્ધતિમાં અભ્યાસના બીજા બધા વિષયોને યોગ્ય રીતે સાંકળી દેવાની કળા વિજ્ઞાનશિક્ષકને હસ્તગત હશે.
૩. વિજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસ માટે ગણિતશાસ્ત્રને અહીંનો શિક્ષક આવશ્યક પહેલું પગલું ગણશે.
૪. વિજ્ઞાનના વિષયોમાં જીવતા પ્રયોગો સૌથી મોટો ભાગ બનવે છે તેનું અહીંનો શિક્ષક સમજશે.
૫. વિજ્ઞાનશિક્ષણ માટે વિજ્ઞાનનાં સાધનોનો વિદ્યાર્થીના હાથે ચનારો ઉપયોગ શિક્ષક આવશ્યક સમજશે.
૬. વિજ્ઞાનના અભ્યાસનું પરિણામ માનવજીવનના કલ્યાણમાં આવવું જોઈએ તેવી અખૂટ શ્રદ્ધા શિક્ષકને હશે.
૭. વિજ્ઞાનના અભ્યાસને પરિણામે શુદ્ધ જ્ઞાનની પિપાસા વિદ્યાર્થીમાં જન્મશે. તેમજ જગત તરફની દૃષ્ટિ વિશાળ બનશે એવું દરેક શિક્ષક સમજતો હોવાથી વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો ક્રમ એ રીતે યોજવામાં આવશે.

૮. એકલા સંસ્કાર વિગ્નાની ચોક્કસાઈ વિના મનુષ્યજીવનને વિશુદ્ધ બનાવી શકતા નથી. એવી માન્યતા હોવાથી અહીંના શિક્ષક વિગ્નાના વિષયોનું અને સંસ્કારના વિષયોનું એકીકરણ સાધશે.

કલાશિક્ષણ

૧. નાની મોટી કલાઓ જીવાભાઓની પોતાની વૃત્તિઓને સાચો આવિષ્કાર હોય છે એમ અહીંના શિક્ષક માનશે.

૨. પોતાની જાતને કાંઈ ઘેલી રીતે તેમ જ શુદ્ધ સંસ્કારી રીતે પ્રગટ કરવાનું ઉત્તમ સાધન વિદ્યાર્થી પાસે કીણી મોટી કલાઓ હોય છે એટલે બાળકની ગમે તેવી કલાકૃતિને અહીંના શિક્ષક યોગ્ય વજન આપશે.

૩. કલાનું શિક્ષણ જરૂર શૃંગારાઓને સાંખી શકતું નથી. કલાશિક્ષણની શરૂઆત જ મુક્ત ચિત્રામણમાં થશે અને એનો અંત પણ સ્વતંત્ર આયોજનપૂર્વકનાં ચિત્રોમાં આવતરશે.

૪. કલામાં માત્ર ચિત્રકલા જ નહિ પરંતુ સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, વગેરે કલાઓનો સમાવેશ ગણાશે.

૫. બધી કલાઓનાં અભ્યાસક્રમો એક બીજાની સાથે સંકળાયેલાં રહેશે. સંગીતકલામાં આપણા દેશની પ્રાચીન સંગીતવિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરવાની દૃષ્ટિ શિક્ષક સંગ્રીપ રહેશે.

૬. અભિનય અને નૃત્ય કલાઓ આપણા સામાજિક જીવનને કલાત્મક રીતે વ્યક્ત કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો હતાં એવું પુરવાર કરવા માટે તેને કલાઓનો શક્ય તેટલો પ્રવેશ અહીંના શિક્ષણક્રમમાં રહેશે.

૭. કલાના વિષયો આગે વિગ્નાના વિષયોને સ્પૂર્ણ રીતે જુદા જુદા ગણવામાં આવે છે તેને બદલે એક જ મનુષ્યજીવનની દ્રાક્ષનાં બંને આવશ્યક પાસાંઓ છે એવું માની શિક્ષક પોતાનો શિક્ષણક્રમ રચશે.

કારીગરી

૧. હાથકારીગરીનું યોગ્ય મહત્ત્વ અહીંના શિક્ષક સ્વીકારશે.

૨. હસ્તકળાનું ગૌરવ વધારવા માટે શિક્ષક પોતે જ તેનો પ્રયોગ કરશે.

૩. કારીગરીના વિકાસદારા નાના મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ સાધી શકાય છે એવી માન્યતા અહીંના શિક્ષક ધરાવતા હોઈ ઉદ્યોગને શિક્ષણના પ્રાથમિક આવશ્યક અંગ તરીકે સ્વીકારશે.

૪. બાળનાર બાળક ક્રિયાવાન હોય છે એ સત્ય અહીંના શિક્ષક સ્વીકારતા હોઈ કારીગરીદ્વારા ક્રિયાશક્તિને ઉત્તેજન આપશે. જેમ જેમ વિદ્યાર્થી આગળે બાળુતો જશે તેમ તેમ શિક્ષણને ઉદ્યોગ-શીલ્પ-વ્યાવસ્થાની જાણવાના પ્રયત્નો શિક્ષક કરશે.

૫. કારીગરીદ્વારા કેવળ ઉચ્ચાર્જનનો હેતુ કેળવણીની દૃષ્ટિએ બાળવિકાસને વિધ્નકર્તા છે એમ અહીંના શિક્ષક માનશે.

૬. કલાના, વિગ્નાના કે સંસ્કારના વિષયો જેટલું જ મહત્ત્વ કારીગરીના વિષયને શિક્ષક આપતા હોવાથી કારીગરીનું શિક્ષણ એ બધા વિષયોના શિક્ષણથી અલગ નહિ રહે; પરંતુ એક બીજાની સાથે એકત્રિત થયેલું રહેશે.

પ્રકીર્ણ

આ શાળાનો શિક્ષક શિક્ષણના ધર્મને સ્વેચ્છાથી વરેલો હોવાથી નીચે પ્રમાણેના નિયમોને સ્વેચ્છાથી જ વળગી રહેશે:

૧. તે ખાનગી દયુક્તમાં માનશે નહિ.

૨. નક્કી કરેલા અવ્યાસક્રમને પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે સમતા કે મદિનાના વિભાગોમાં વહેંચી નાખીને તે પ્રમાણે કામ પૂરું કરશે.

૩. સમયપત્રકની નિયમિતતાને ધડિયાળની ચોક્કસાઈથી વળગી રહેશે.

૪. રોજ શિક્ષણશાસ્ત્ર કે માનસશાસ્ત્રનો ઓછામાં ઓછો એ કલાક સ્વાધ્યાય કરશે.

૫. દુનિયાભરની નવી શિક્ષણપદ્ધતિઓનો સતત અભ્યાસી રહેશે.

૬. સહકારનાં તત્ત્વોમાં પૂરી થકા રાખશે અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે જરૂરી સહકાર સાધશે.

૭. પોતાનાં શરીર અને મનને હમેશાં સુદૃઢ અને નિર્મલ રાખવાના પ્રયત્નો કરશે.

૮. શાળાના પોતાના કામ ઉપરાંત શિક્ષણના કાર્યને પોષક હોય તેવી જ ધતર પ્રતિષ્ઠા હોય ધરશે.

૯. શાળાના સંચાલનમાં પોતાનો આવશ્યક ફાળો આપતો રહેશે.

૧૦. વ્યવસ્થા ખાતર ઊભા કરેલા નિયમો અને નિયમોને વફાદાર રહેશે.

૧૧. જે કાંઈ કામ સોંપવામાં આવે તે કામને ચોક્કસાઈથી અને દાળછથી પૂરું કરશે.

૧૨. પોતાના કામની પૂર્વતૈયારીઓનું સફળતાનું આવશ્યક અંગ ગણશે.

૧૩. શાળાની મુદ્દાકાતે આવનાર મહેમાનો કે મિત્રો સાથે સદ્ભાવભર્યું વર્તન દાખવશે.

૧૪. જરૂર જણાય તો, કાંઈપણ કહેવા જેવું કે ફરિયાદ કરવા જેવું પોતાના સીધા ઉપરીને વિના સંકોચે વિનયપૂર્વક જણાવશે.

૧૫. પોતાના કામની રાજગીરી રાખશે.

૧૬. શિક્ષણની કે ધનર જે કોઈ નીતિ સંસ્થા અખત્યાર કરશે તે નીતિને વફાદાર રહેશે.

— નૂતનશિક્ષણની જૂની ફાઇલો —

જેની એક પણ નકલ સિલકમાં નથી એવા એક-બે અકો સિવાય છેલ્લાં ચાર વર્ષના નૂતનશિક્ષણના અકોની સાલવાર પાકી બાંધેલી ફાઇલો અમે તૈયાર કરાવી છે. જે કોઈ સંસ્થા અંથવા વ્યક્તિને તે જોઈતી હોય તેમને નીચેની કિંમતે તે પહોંચતી કરવામાં આવશે.

ચાર વર્ષની ફાઇલો

કિંમત રૂ. ૭

કોઈ પણ એક વર્ષની ફાઇલ

કિંમત રૂ. ૫

કોઈ પણ છૂટક અંક [સિલકમાં હશે તો]

કિંમત અનાના પ્રજા

• વ્યવસ્થાપક •

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ - સુરત

વર્ધા શિક્ષણનો

નમૂનાનો પાઠ-૨

—૨. ત્રિભુવનદાસ પાનવાળા

ગયા અંકમાં વર્ધા યોજના પ્રમાણે પહેલી શ્રેણીમાં ઉદ્યોગદ્વારા શીખવવાનો પાઠ આપ્યો હતો. આ અંકમાં ખેતીકામ સમયે ખીજા વિષયો કેવી રીતે શિખવાય તેનો પાઠ આપ્યો છે. પાઠની નોંધ નીચે મુજબ છે.

શ્રેણી ૧ લી

[૨]

સાધન :—ખી, જારી, ખૂરખી, કોદાળી, એશિવાનો નકશો, ફૂટ

સમય :—ત્રણ દિવસ દરરોજ અઢી કલાક

વાતાવરણ	મશિન	સમાજવિદ્યા	ભાષા	સામાન્ય વિજ્ઞાન	ચિત્રકામ	ટીકા
<p>ટીકામ:- (મુખ્યમુદા) વાડિયાં તૈયાર તાં અને ખી વાં.</p>		<p>ખેતી શીખવ- નાર ચીનના શેનુંગ પાદ- શાહની વાન</p>				
<p>તિ: ૧ ડીઆ પાડવી</p>	<p>વર્ગના છોકરો રાની સંખ્યા ગણવાની પાંચ પાંચ છોકરાની ટુકડી પાડવી. ફેટલી ટુકડી- ઓ થઈ તે ગણાવવું.</p>	<p>ટુકડીના આગે- વાન નીમવા; ટુકડીની ફેરજ અને જવાબ- દારી સમજા- વવી.</p>	<p>ટુકડી વિશે વાતચીત કા. પા. પર શબ્દો:- ટુકડી ફેરજ આગેવાન જવાબદારી</p>			
<p>તિ: ૨ ક ટુકડી પાસે વાડિયાંની નક્કી કરાવી જ બાંધાવવી.</p>	<p>ફૂટથી દરેક વા- ડિયાની લંબાઈ અને પહોળાઈ મપાવવી. ધર- વાડિયાંની ગણ- તરી કરાવવી.</p>	<p>એકેક ધર- વાડિયું એકેક ટુકડીને સોંપવું.</p>	<p>કામની વાતચીત શબ્દો:- કોદાળી ખૂરખી ખોદવું ગોડવું પોચી</p>	<p>પોચી જમીન શા માટે જો- ઈએ તે સમ- જાવવું.</p>	<p>ખૂરખીનું ચિત્ર</p>	

વાતાવરણ	ગણિત	સમાજવિદ્યા	ભાષા	સામાન્ય વિજ્ઞાન	ચિત્રકામ	ટીકા
પ્રવૃત્તિ: ૩ નાની કોઠાળા કે ખૂરખી વડે જમીન ખોદાવવી, જમીન સાફ કરાવવી.				કેટલેથી કોઠા- ળાને હાથે પકડવો અને કેવીરીતે ખોદવું તે બતાવવું. ખૂરખીનો ગોડ- વામાં અને ઘાસ ઉખેડવામાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે સમ- જાવવું.		
પ્રવૃત્તિ: ૪ ખાતર જમીનમાં નખાવવું.	નાજયાં અને કાટલાં વાપરતાં શીખવવું. ઘાંડી પરથી સીધી અને વક્ર. રેખાની સમજ. કિંમત મુકાવી રૂ. આ. પા.ની સમજ આપવી.		શબ્દો:- ખકરી હાંડી ગોખર ખાતર કચરો.	ખાતર બનાવ- વાની રીત		
વૃત્તિ: ૫ ધરુવાડિયામાં બી નખાવવાં.	દરેક ટુકડીને બી આપ્યાં હોય તે બીની ગણતરી. બાકી રહ્યાં હોય તેની ગણતરી.		શબ્દો:- ભાંડા ગુવાર વાલ કપાસ વાવવું વાવણી	બીની ગોળખ		
પ્રવૃત્તિ: ૬ બીની વાવણી; પછી ઝારીથી પાણી પાવાવું કહેવું.			શબ્દો:- પાણી વરસાદ ઝારી પાણી પાવું રેડવું		ઝારીનું ચિત્ર	

[અ] હવે પાવટે સમિતિની નિમણૂક ચૌ. લીલાવતી મુનશીના એક દરાવના આધારે થએલી છે. એ દરાવ ૨૦૦ કરતી વખતે એઓશ્રીએ દર્શાવેલાં કારણોનો એક પછી એક વિચાર કરીએ

૧. શાળાંતર કરનાર વિદ્યાર્થીને પાઠ્યપુસ્તકની ખરીદીનો ખર્ચ નિર્ધારક નથી છે. શાળાંતર કરનારી સંખ્યા એકંદર સંખ્યાનો ૫ થી ૧૦ ટકા જેટલો ભાગ ભાગ્યે જ હોય છે. અને તેમાં પણ નાપાસ થવાને લીધે જેને ઉપરના વર્ગમાં ચઢાવવામાં આવ્યો ન હોય તેવો મોટો ભાગ હોય છે. વિદ્યાર્થીએને એકની એક ચોપડી ફરીવાર ભણવી ગમતી નથી. છતાં એ નિર્ણયિત થએલી હોય ત્યારે તેના વિદ્યાર્થીએ તો એમ જ ગાને છે કે 'એમાં શું? એ તો આવડે છે.' આવા માનસના વિદ્યાર્થીએને નથી જ ચોપડીમાંથી કોઈક સ્વચ્છરૂપિત કાપ્યું કરવાની વૃત્તિ થાય છે. તેમ જ જેને શાળાંતર કરવું હોય તે વર્ષની શરૂઆતમાં જ પોતાને ફાવતી શાળા શોધી લે છે. પુસ્તકો વર્ષની શરૂઆતમાં જ ખરીદવામાં હોય છે, તેથી એક જ વર્ષમાં ફરી પુસ્તક ખરીદવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ ઊભો થાય છે. ન્યારે કોઈક આકર્ષિક સંયોગોમાં જ વર્ષની વચ્ચે કોઈ વિદ્યાર્થીને શાળાંતર કરવું પડે છે. શાળાંતર કરનારી સંખ્યાના કોઈ પણ પાંચ સારી, પાંચ મધ્યમ, અને પાંચ એકદમ નળણી શાળાના પાંચ વરસના આંકડાઓની સરાસરી નજીવી લીધી હોત તો આ કારણની પોક્ળતાનો ખ્યાલ સહજ આવત. આથી વધારે વિષમ સ્થિતિ તો સરકાર ને વિદ્યાર્થીની સહિયારી દેખરેખ નીચે આસતી પાઠશાળાઓમાં ચાલી રહેલી છે તે બાદ્યું, જેથું અને વિચાર્યું હોત તો આ પ્રશ્નની નિઃસારતાનો સાચો ખ્યાલ આવી શકત.

૨. 'મિત્રમિત્ર શાળાઓમાં વિવિધ પાઠ્યપુસ્તકોની પદ્ધતિને લીધે જુદીજુદી શાળામાં અભ્યાસ કરનાર બાળકોનાં બુદ્ધિમાયનો ક્યાસ મથાર્ય રીતે કરી શકાતો નથી.' આ વિધાન તદ્દન ખોટા પાયા ઉપર ઊભું કરેલું છે. બુદ્ધિનો વિકાસ કોઈ શાળા કે પુસ્તક દ્વારા જેટલા પ્રમાણમાં થઈ શકે તેનાં કરતાં પોતાને પ્રભુ તરફથી મળેલી પ્રતિભાશક્તિના પ્રમાણમાં અને સ્વપ્રયત્નથી વધારે સારો થઈ શકે છે. બુદ્ધિ તો અંધારે વહેંચાણી છે. એમાં કોઈ પણ રીતે સામાન્યવાદનો કાયદો લાગુ પડી શકે તેમ નથી. કોઈપણ અસામાન્ય વ્યક્તિ શાળાને કે દેશને પ્રકાશમાં લાવે છે, શાળાઓ અસાધારણ વ્યક્તિઓને ધડી શકતી નથી. બુદ્ધિનો વિકાસ જે પુસ્તકદ્વારા અને બાહ્યી માધ્યમ પાસેથી મેળવી શકાતો હોય તો ધનાઢ્ય એ નૈસર્ગિક સાર્વજનિક મિલકત એકદમથી કરી લીધા વિના ભાગ્યે જ રહે. માટે બુદ્ધિની વિષમતાનું કારણ માત્ર શાળા કે પાઠ્યપુસ્તકો જ છે એમ માનવું મથાર્ય નથી.

૩. વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિરનો જે ન્યાયધીશ કોઈને પણ જરાયે મુલાકાત આપતો ન હોય, તેમના ન્યાયની વિશુદ્ધિ માટે કોઈને કોઈ જ ચક્રાંતું કારણ નથી. તેમજ પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી કરનાર પોતાને પ્રાપ્ત કે માનદ ધર્મ મથાર્ય રીતે શક્તિ અને સમયનો પૂરો ઉપયોગ કરીને પાળે તો તેવાને માટે પુસ્તકની લાયકાત કરતાં લાગવગતો ઉપયોગ કરવાનું-કોઈ જ કારણ ગણી શકતું નથી.

૪. પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી અને ફેરફારો કરવા માટે અત્યારે થોડાક નિયમો તો સરકારે કરી મૂકેલા છે; અને તે વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે કરવામાં આવે તો તેમાં કોઈ જ ખોટું નથી.

શિક્ષકોને પોતાના શિષ્યો માટે ઓછામાં ઓછો વિચાર કરવો પડે, પોતાનાં રોજનાં કામ માટે ઓછામાં ઓછી તૈયારી કરવી પડે, એ બહુ જ ગમે છે. પાઠ્યપુસ્તક બદલાય ત્યારે એનો અભ્યાસ કરવો પડે, વિચારવું પડે. વગર તૈયારીએ, પાનું ઉઘાડીને ચલાવ્યે રાખી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે શિક્ષકો સામાન્ય રીતે નવાં પાઠ્ય પુસ્તકોની પસંદગી માટે વિરોધ કરે છે. બહુ જ યોગ્ય શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ માટે નવી પદ્ધતિ, તેમ જ એકની એક જ બિના જુદા જુદા દૃષ્ટિ બિંદુથી રજૂ કરવા તૈયાર હોય છે. એક જ ધોરણમાં બીજો વસ્તુ બાણનાદા વિદ્યાર્થીઓને એકધારી રીતે શીખવનાર શિક્ષકો ત્રાસરૂપ થઈ પડે છે. શિક્ષક પોતાને શીખવવાનો નિયમ, તે શીખવવાનો શિક્ષણપદ્ધતિને માટે નિયત્તવો હોવો જોઈએ. એવી ભાવનાને અભાવે ૩૫-૪૦ વરસ કે તેથી પણ જુનું પાઠ્યપુસ્તક ફેરવવાની ઇચ્છા કરે જ નહિ. એવા પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી કરનારા પણ જોયા છે. કારણ કે કેળવણીના નવા સાહિત્યને એવા વિચારવા કે તુલના કરવાનો સમય, શક્તિ કે શક્તિના અભાવે જન્મ આવે છે તેમ ચલાવ્યે રાખો એવી માન્યતા ધરાવનાર શિક્ષકો પણ આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરવામાં જાણે અગત્યે કારણભૂત છે.

ત્રીજું : શાળાના સંચાલકો પોતે જ પુસ્તક લખે, પોતે જ પ્રસિદ્ધ કરે, અને પોતાની શાળામાં ચલાવે એ હીક નથી એમ ઘણા શિક્ષકો ધારે છે. એનો નિર્ણય વ્યક્તિ કરતાં પુસ્તકની લાયકાતની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એ વિષે કંઈ જ કહેવું યોગ્ય નથી. છતાં જો સરકાર હરકોઈ વ્યક્તિને શાળા ચલાવવાની પરવાનગી આપે છે તે અને તેની અંદરની વ્યવસ્થામાં કંઈ જ માથું મારવાની શક્તિ કરતી નથી, એટલે એવા પુસ્તક સંબંધે પણ સર્વસામાન્ય મંજૂરી મેળવ્યા પછી કંઈ જ કહેવાનું કારણ નથી.

બહુમતવાદી રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવનાર સરકારની સૌથી પહેલી ફરજ મતદર વર્ગને કેળવવાની છે : પ્રજાને પાયાથી ટોચ સુધીની મફત કેળવણી આપવાની છે. સરકાર એ ફરજ બજાવતી નથી. એની વતી બીજી વ્યક્તિને એ ફરજ બજાવવાનો પરવાનો આપે છે. એમ કરવામાં સરકાર પોતાની ફરજ ચૂકે છે એમ સમજતી નથી. તો પછી આ કેળવણીના રોજગારમાં એવા શાળાના સંચાલકો આવો પાઠ્ય પુસ્તકપ્રસિદ્ધિનો નજીવો ધધેર ઉમેરે તો એમાં વધો શો છે ? હા, એ પ્રમાણે પોતાની પાસેના અને પોતાના ઓળખીતા, પોતાના કરતાં કંઈક વધારે પડતું કમાઈ જાય છે, એ મારાથી જોયું જાતું નયાં એવી સાહજિક અને સાંગતિક ઇર્ષ્યાઅસુચાથી પીડાતા માનસમાં અટવાએલી વ્યક્તિઓ પાઠ્ય પુસ્તકોની આ પ્રણાલિ સામે પોદ્ધાર ઉઠાવે છે. પણ જ્યાં મૂળે કેળવણીની યોજના જ દેશહિતના દૃષ્ટિબિંદુથી થઈ નથી, ત્યાં આ પ્રકારે પ્રજાહિતની વાતો કરવાથી શું વળવાનું છે ?

પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર અધિકારી પોતાની કાયદેસર પ્રાપ્ત ફરજ બજાવતી શકતો નથી, જૂનવાણી માનસથી રીઢો થયેલો શિક્ષક નવા પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગીથી અમારે અભ્યાસ કરવો પડે, ન કરીએ તો વિદ્યાર્થીવર્ગમાં નાણેશી થાય, એવા બંધથી પોતાની ફરજ બજાવતી શકતો નથી. શાળાના સંચાલકોને વર્ગ ઉત્પન્ન કરનાર સરકાર પોતાની ઈષ્ટ ફરજ બજાવતી શકતી નથી. આ બધા કોષોનો ટોપલો પાઠ્યપુસ્તકની પ્રસિદ્ધિને અટકાવવા માટે થઈ રહ્યો છે. એ પ્રયત્ન પ્રજાહિતની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે, એમ કહેવા કરતાં પ્રજાને સ્વતંત્ર વિચાર કરતી અટકાવવા માટે છે એમ કહેવું વધારે યથાર્થ છે.

અધિકારીઓનો સમૂહ જ ન્યાં સરકાર હોય, ત્યાં અત્યંત ચોક્કસ અને સખતાઈથી નિયમન કરવાની દ્રઢ સરળતાથી આદા કરી ન શકાય, એ વાસ્તવિક છે. પણ અત્યારની સરકાર વર્તમાન ઘટનામાં સુધારા કેમ કરી શકાય, તેની વિચારણા કરવાને બદલે આવી કમિટીની નિમણૂકથી પાઠ્યપુસ્તકની પ્રસિદ્ધિને સુધવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એથી કેળવણીનાં સાહિત્યનો વિસ્તાર અને વિકાસ સંકુચિત અને એકમાર્ગી થઈ જશે. સરકારે પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધિના પ્રયોગો જોવા, વિચારવા જોઈએ, પ્રગતી ઘટનાની દૃષ્ટિએ હાનિકારક હોય, એવા પ્રયત્નોને અવરોધવા જોઈએ. અમુક વ્યક્તિ કે અમુક સંસ્થાને જ કોઈ પણ પ્રકારનાં પાઠ્યપુસ્તકો લખવાનો કે પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઇનકાર ગણી જાય એવી પ્રવૃત્તિને સરકારે પારખી લેવી જોઈએ, અને શેકી દેવી જોઈએ.

૨

આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવવાનાં ત્રણેક કારણો છે:

અનેક પાઠ્ય પુસ્તકો લખાયા જાય છે. લગભગ કેળવણીખાતાનો અધિકારી હોય, કે સામાન્ય વ્યક્તિ હોય. એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધકર્તા પોતાના જોખમે, કે લેખકની સાથે સહિયારા જોખમે; અથવા લેખકો પોતે પોતાને જોખમે પ્રસિદ્ધ કરીને વેચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ ધંધામાં જેનાં હિતો નેટલા પ્રમાણમાં જોખમતાયાં હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તે વ્યક્તિ પોતાનાં પુસ્તકની વપરાશ વધારવાનું પ્રયાસકાર્ય અને લાગવગતો ઉપયોગ કર્યે જાય છે. આવી સ્વાર્થપરાયણ જાણે પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનારની આસપાસ જામે છે. પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર વ્યક્તિ પોતે એક ન્યાયાધીશને દરજ્જે છે. સાચો ન્યાયાધીશ પોતાની પાસે રજૂ થએલા પુરાવાના આધારે ચુકાદો આપે છે. આસપાસની લાગવગ અને આક્રમણ, કે ખીજના મતોનો ઉપયોગ તે ભાગ્યે જ કરે છે. એ દ્રઢ જાનવવામાં જે થમ પડે છે તેને થગ એવા અધિકારીઓમાંથી કોઈક જ ઉદાહરે છે. એવા અધિકારીને દેશ કે પ્રગતી કેળવણીની દૃષ્ટિએ જેવાની કે વિચારવાની દુરસદ હોતી નથી, અર્થાત્ એ પ્રમાણે પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર અધિકારી પોતાની દ્રઢ ચર્ચા રીતે જાનવી શકતો નથી; ત્યારે પાઠ્યપુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં જેનું થોડું ધણું હિત સમાયેલ હોય એવી વ્યક્તિઓ એ અધિકારીઓને રૂબરૂ મળે છે, કાળજીપત્રથી લાગવગ જીવી કરે છે, અને પોતાના પુસ્તકનાં શુભગાન સંભળાવે છે. આ પ્રમાણે જેઓને જાતે વિચારવું નથી, અને આવી વાતો સાંભળવાની નવરાશ નથી, એવા અધિકારીઓ આવી પરિસ્થિતિથી તાસી જાય છે. એ પ્રમાણે તાસી જનાર પોતે જે આ માનદ કે પ્રામ-દ્રઢ જાનવવાની છે તે જાનવી શકતો નથી; છતાં પેટની ખાતર એ પ્રામ પદવી છોડતા નથી તેમ જ ગોઠને લીધે માનદ દ્રઢ ચૂકતા નથી. એવી વ્યક્તિઓએ પોતાના કાર્યમાં સરળતા મેળવવા માટે આવી સમિતિ નિમાવવાની લાગવગ વાપરેલી છે, એમ નથી લાગતું? ન્યાયાધીશો સમરી દ્વાયવથી કેસ ચલાવે અને ફેસલા આપે તે શોભારૂપ ગણાય?

ખીજુ : જેઓને આ પાઠ્ય પુસ્તકોનો રોજ ઉપયોગ કરવાનો છે, એવા શિક્ષકો પણ બ્યારે બ્યારે નવાં પાઠ્ય પુસ્તકની પસંદગી કરવાની વાત રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેવી દરખાસ્તની સામે થાય છે, વિરોધ ઉઠાવે છે. તે પણ એકે જાનસિક વિવૃત્તિનું ચિહ્ન છે, અને એ અવલોકવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે એ પ્રકારે હાલની સમિતિઓએ કરેલીક હેવાતી ભૂલોના આધારે પાવટે સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. એથી સરકારના ભાષાવાર પ્રાંતોના ઇન્સ્પેક્ટરના પ્રમુખપણા નીચે તેમજ ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શનના પ્રમુખપણા નીચે, પાઠ્યપુસ્તકો મંજૂર કરવાની ભલામણ કરનારી સમિતિઓ ઉપર અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરી હોય એવું સમજાય છે; પણ એવી સમિતિના સભ્યો તો સરકારે નીમેલા છે, ચુંટાએલ નથી; એટલે એમને તો એ સંબંધે નોકરી કરનારની માફક માનાપમાનનો કાંઈ સવાલ હોય જ નહિ છતાં હાલની સરકાર ધારે તો એ સર્વેને ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ફેરવી નાખી પોતાની રાજનીતિ અખત્યાર કરનાર માણસોને નીમી ભૂતકાળમાં જે કાંઈ વાસ્તવિક ન થયું હોય તેને સુધારવા અને નવામાં પોતાની રાજનીતિને અનુકૂળ જણાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો મંજૂર કરનાર સમિતિઓ સરજી શકત; પણ એ તરફ સરકારનું લક્ષ્ય ખેંચવામાં નથી આવ્યું તે નવાઈ જેવી વાત છે.

૨. શાળાના સંચાલકો અને નિયામકો વર્ષની શરૂઆતમાં ઉપરની સમિતિઓ દ્વારા સરકારે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલી ચોપડીઓની યાદીમાંથી કઈ ચોપડીને વર્ષ દરમિયાન પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારવી એનો નિર્ણય કરે છે. એ નિર્ણય કઈ દૃષ્ટિએ થઈ રહ્યો છે, તેમ જ તેમાં ક્યારેક કેવા પ્રકારે દોષિત સ્વરૂપ દેખાય છે એનો વિચાર આપણે પ્રથમ કરવો જોઈએ.

શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તકની પસંદગી કરતી વખતે નળયે કે અનળયે નીચેનાં દૃષ્ટિબિંદુએ વિચાર કરવો પડે છે:

જે પાઠ્યપુસ્તકો અભ્યાસક્રમે અનુરૂપ હોય, પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો અને ધાટીને ધમેસતાં હોય, ખાળમાનસને અનુકૂળ થાય તેમ હોય, વિદ્યાર્થીની અહલુધારણુ શક્તિને એસે તેવી શિક્ષણપદ્ધતિ, અને જ્ઞાનાભ્યાસની જેમાં કૃત્રિક યોજના હોય, તેવાં પુસ્તકો બ્યારે રિપરી જરૂર જણાય ત્યારે જ ધણુંખરું પસંદ કરવામાં આવે છે-દેરવવામાં આવે છે. આવી અશરિયાતનો નિર્ણય સામાન્ય રીતે સમયની મર્યાદાથી નહિ, પણ શિક્ષકને પોતાને રાજના કામમાં સરળતા પ્રાપ્ત કરવાની દૃષ્ટિથી, તેમજ યોડી મહેનતે વધારે પ્રમાણમાં ફળ મળી શકે એવી આગાહીથી કરવામાં આવે છે.

આ પ્રણાલિ વિરુદ્ધ કોઈને કાંઈ જ કહેવાનું ન હોય, પણ એથી વિપરીત સ્થિતિ તો આ છે. પોતાના અમલદારોએ લખેલાં પાઠ્યપુસ્તકો લાયક હોય તેને વિષે વાંધો લેવા જેવું કાંઈ જ નથી; પણ લાયક ન હોય તેમ છતાં પણ દાખલ કરવાના સંયોગોમાં ઉપર કહેલી પ્રણાલિનું પરિપાલન કવચિત નહિ થયું હોય, એ વાત સાચી છે. પણ તેમાં પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર અમલદારની સ્વતંત્ર યુક્તિને પ્રોત્સાહન આપે એવું પીઠમળ, અને આ પ્રમાણે અયોગ્ય લાગવગનો ઉપયોગ કરનાર અમલદારને અંકુશમાં લેનાર શક્તિ, એમ એ પ્રકારે આ વિધિમાં નીરાગી વાતાવરણ સર્જવાની આ ખાતાના શિખરરથાને વિરાજનારા અમલદારોની તેમજ સરકારની સૌથી પ્રાથમિક ફરજ હતી અને છે. એ ફરજ બજાવવાનું કાર્ય થઈ રહ્યું હોય તો આ પાવટે કમિટિના અસ્તિત્વનો સંભવ પણ ન હતો.

૪. જો કે એવું નામ “સૌ. લીલાવતી મુનશી સમિતિ” એમ કહેવું, જોઈએ. કારણ કે એ પ્રવૃત્તિના નિર્માતા તેઓ છે.

પાઠ્ય પુસ્તકની પસંદગી - રા. મોહનલાલ પંચોળી

૧

પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં રોજ વાપરવાનાં પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી હાલ બે તબક્કે થઈ રહી છે. તે બંને નિષ્ફળ છે એમ ખતાવવા માટે એક ત્રીજી પ્રણાલિ ઊભી કરવાનો જ પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે તેને માટે યોગ્ય વિચારણા થવાની જરૂર છે.^૧

૧. બાબાવાર ચાર પાંચ, તેમજ સમસ્ત પ્રાંતને માટે એક એમ સરકારે પસંદ કરીને નીમેક્લી કેટલીક સમિતિઓ પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોમાંથી જે પુસ્તકો એ સમિતિ પાસે રજૂ થાય છે, તેમાંથી કેટલાંકને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે, તે કેટલાંકને શાળાનાં પુસ્તકાલય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવાની સરકારને બલામણ કરે છે. ધણુંખરું સરકાર એજ બલામણો મંજૂર કરે છે. એ સમિતિઓ કઈ પદ્ધતિએ કે કઈ દૃષ્ટિએ કામ કરે છે તેમજ એમની વર્તમાન કાર્યવાહીની વાસ્તવિકતા કે અવાસ્તવિકતાનો વિચાર કરવાનો અભારે પ્રસંગ નથી.

જો કે પાઠ્ય પુસ્તકની રચના અને પસંદગી સંબંધે ઊદાપોદ કરવા જે સમિતિ નીમેક્લી છે, અને જેની પ્રાથમિક ફરજો [Terms of reference] નો સરકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સમિતિની પહેલી ફરજના વિધાનથી એટલું તો નક્કી થઈ શકે છે કે અત્યાર સુધી પાઠ્યપુસ્તકો મંજૂર કરનારી સરકારે નીમેક્લી સમિતિઓ, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કે કોઈ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ લખાએલ ન હોય એવાં પુસ્તકોને પણ પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે મંજૂર કરી નાખતી હોતી જોઈએ. તેમજ એ સમિતિઓએ શાળાને જેટલી સંખ્યામાં પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર છે, તેનાં કરતાં ઘણી વધારે સંખ્યામાં પાઠ્યપુસ્તકો મંજૂર કરીને, અત્યારે પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર અમલદાર, અને એવા અમલદારના સલાહકાર સભ્યોને તક્લીફ આપવાનો જગણે અજગણે શુનો કરી નાંખેલ છે.^૨ એવી ફરિયાદ ધારાસભામાં રજૂ કરનારને ન્યાય આપવા માટે જ આ સમિતિ નીમવાની હાલની સરકારને ફરજ પડી છે.

૧. Selection and Preparation of School Books Committee ની ઉત્પત્તિ, ફરજ અને કાર્યવાહી સંબંધે રજૂ કરેલું એક દૃષ્ટિબિંદુ.

૨. To analyse the text books available in the market with a view to seeing whether they are written on any Scientific basis and whether particular basis is suitable and in case no suitable books are available, to invite prospective suitable writers and give them a rough outline of the requirements to enable them to prepare suitable books.

૩. To consider the question of the number of sets of text books to be sanctioned for use in schools under public management.

વાક્યો: (૧) વાવવા માટે જમીન પોચી બેઈએ.

(૨) કોદાળીથી જમીન ખોદી.

(૩) એટલે જમીન પોચી થઈ.

(૪) તે જમીનમાં ખાતર નાખ્યું.

(૫) પછી તેમાં ખૂરપીથી ખાડો ખાડી ખીની વાવણી કરી.

(૬) ખી વાવી ઝારીથી પાણી પાચું.

(૭) હવે શું થાય છે તે દરરોજ બેજો.

(૮) તમારી નોટબૂકમાં તેની નોંધ કરજો.

આ પ્રમાણે શીખવ્યા પછી ચીના લોકોને પહેલવહેલી ખેતી શીખવનાર પાદશાહની વાત કહેવી. વાત કરતાં પહેલાં ચીન દેશ એશિયાના નકશામાં બતાવવો, અને આપણે આપણા ગામથી કયે રસ્તે ચીનદેશ જઈ શકીએ તે કહેવું; તથા ક્યાં ક્યાં વાહનોનો ઉપયોગ કયો કયો જગ્યાએથી કરીએ તે કહેવું. આમ જ દેશની વાત કરતા હોઈએ તેની સમજણ પાડ્યા પછી વાર્તા શરૂ કરવી.

“એક વખત ચીન દેશમાં શેનુંગ નામે પાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. (ચીની પાદશાહનું ચિત્ર બતાવવું.) એના વખતમાં લોકો પ્રાણીનો શિકાર કરીને અથવા માછલાં મારીને શુભરાત ચક્ષાવતા હતા. કોઈએ કોઈ બતતું અનાજ બેયું નહોતું, તો પછી કેવી રીતે ઉગાડવું તેનું તો બાન કેવી રીતે હોય ? એક દિવસ તે પાદશાહ પોતાના માણસો સાથે જંગલમાં શિકાર કરવા ગયો. તેઓ જંગલમાં બહુ દૂર નીકળી ગયા, પણ એકે પ્રાણી હાથ લાગ્યું નહિ. આરામ લેવાને બધા એક સરોવરને કાંઠે બેઠા. બધાને ભૂખ લાગી હતી. પણ તેમની પાસે કાંઈ ખાવાનું નહોતું એટલે તેઓ આજુબાજુ તપાસ કરવા લાગ્યા. તપાસ કરતાં ગયે ઘાસ જેવું ઊગેલું તેમણે બેયું. તેના પર બરેલાં દાણાનાં ફુંગાં બેયાં. કેટલાકે ફુંગાં તોડી દાણા ખાવા માંડ્યા તો તેમને તે દાણા બહુ મીઠા લાગ્યા. બધાએ તે દાણા પેટ ભરીને ખાધા. પાદશાહને વિચાર થયો કે આવા છોડ આપણા શહેર પાસે હોય તો આપણને વારંવાર દાણા ખાવા મળે. પાદશાહે તે છોડોને ઉમેડી શહેર પાસેની જમીનમાં વાવવા કહ્યું, પણ વાવ્યા પછી થોડા વખતમાં તે છોડો સુકાઈ ગયા. પાદશાહે વિચાર કરી તે છોડના દાણા જમીનમાં નાખવા કહ્યું. તે પ્રમાણે કરવાથી ધીમે ધીમે દાણામાંથી છોડ થયા. છોડ પર ફુંગાં આવ્યાં અને તેમાંથી દાણા નીકળ્યા. ખીજે વર્ષે ફરીથી એમ કર્યું. ત્રીજે વર્ષે પણ એમ કર્યું; એટલે ધીમે ધીમે ડાંગરનો પાક વધતો ગયો. એમ કરતાં કરતાં લોકો ખેતીનું કામ શીખ્યા અને અનાજ ખાતા થયા.”

છો કે ખોટો છો ? ખોટવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં હાથો કેવી રીતે પકડી જમીનમાં ધા કરવો, ધા કરતી વખતે હાથ કેવી રીતે રહે તે સધળી ખીના બાળકોને સમજાવવી. વળી ગોડવામાં ખૂરપીનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે સમજાવવું. ઉંડું ગોડતી વખતે ખૂરપી કેવી રીતે જમીનમાં મારવી અને ધાસને મળતી ઉપેડતી વખતે તેને કેવી રીતે ઊગેલા ધાસની જમ્યાએ મારવી તે શીખવવું.

૪. જમીન પોચી ક્યાં પછી જમીનમાંથી છોડને પૂરતો ખોરાક મળે તે માટે. શું કરવું નોંધીએ ? જમીનમાં ખાતર નાખવું નોંધીએ. ખાતર શાનું અને છે ? બકરીની લાંડી, ગોખર, કચરો વગેરેનું મિશ્રણ-ખાતર તરીકે વપરાય છે. દરેક ધરવાડિયામાં કેટલું ખાતર નાખવું નોંધીએ તે કહી ખાતરના ઢગલામાંથી તોળીને ખાતર સેવા કહેવું. એ ઉપરથી તોળવાની ક્રિયા તેમજ તોલના કાટલાંની સમજ બાળકોને આવશે. ઠાંડી સીધી લીટીમાં હોય એટલે વજન બરાબર થયું કહેવાય એની બાળકને સમજણ પડશે. જો ઠાંડી વાંકી હોય તો ઝોધુવવું કહેવાય એનું જ્ઞાન બાળકને થશે. એ ઉપરથી તેને સીધી અને વાંકી લીટીનો ખ્યાલ આવશે.

ખાતરનો ભાવ કહેવો. એ પરથી દરેક ટુકડીએ લીધેલા ખાતરની કિંમત શી થાય તે શ. આ. પા. માં સુકાવવી; અને બધી ટુકડીનો ખાતરખર્ચ નક્કી કરાવવો. પછી જમીન સાથે ખાતર કેવી રીતે મેળવી દેવાય તે સમજાવવી ખાતરને જમીન સાથે મેળવી દેવાડાવવું. ત્યારબાદ નોંધમાં આપેલા શબ્દો પાઠિયા પર લખી વાચન કરાવવું.

૫. જમીન તૈયાર થયા પછી વાવણી માટે દરેક ટુકડીને બી આપવાં. કઈકઈ જાતનાં બી મળ્યાં છે તે પૂછવું. પછી દરેક જાતનાં કેટલાં બી છે તેની ગણતરી કરાવવી તથા તેનું તોલ કરાવવું. બધી ટુકડી મળી દરેક જાતનાં કેટલાં બી થયાં તે ગણાવવું. કેટલું વજન થયું તે પૂછવું. ખીનો ભાવ કહી ખર્ચ કેટલો થયો તે નક્કી કરવું. ગણતરી પછી બી વાવવાનું કામ શરૂ કરાવવું. ખૂરપીથી નાનો ખાડો એકેક વેંત છેટે કરાવી તેમાં બી નાંખી ઉપર ખેદિલી માટી વાળી દેવા કહેવું. બીની વાવણી થઈ રહ્યા પછી નોંધમાં બતાવેલા શબ્દો પાઠિયા પર લખી વાચન કરાવવું. કેટલાં બી વાવ્યાં અને કેટલાં દરેક ટુકડી પાસે બાકી રહ્યાં, તે ગણાવવું.

૬. ત્યારબાદ ઝારીથી પાણી પાવાની ક્રિયા કરાવવી. ખીને ભેજ મળ્યા વગર ઊંચે નહિ તેની સમજણ પડવી; પણ સાથે સાથે એ બાજત કહેવી કે જો આપણે બી પર બહુ પાણી રેડીએ તો તે બી ડુગાઈ જાય અને ઊંચે નહિ, માટે ઝારીથી ધીમે ધીમે જમીનમાં ભેજ થાય એટલું પાણી રેડવા કહેવું. પછી તેમની પાસે ઝારીનું ચિત્ર પડાવવું. ચિત્ર પડાવ્યા પછી બી વાવવા સંબંધી નેટલી પ્રતિજ્ઞા કરી ગયા હોય તેનાં ટૂંકાં વાક્યો પાઠિયા પર લખી વાચન કરાવવું, અને રસેટમાં કે નોટબુકમાં પાઠિયા પર નોંધ નોંધને સારા અક્ષરે એ વાક્યો લખી જવા કહેવું. લખી રહ્યા બાદ દરેકનાં વાક્યો નોંધ ને જૂલ હોય તે બતાવી તેને તેની પાસે સુધરાવવી. જે બાળકે કાળજી-પૂર્વક સારા અક્ષરે લખ્યું હોય તે બાળકનું લખાણ આખા વર્ગને બતાવવું, અને તેવી રીતે દરેકે લખવા પ્રયત્ન કરવો નોંધીએ એમ કહેવું. લીટીઓ વચ્ચે કેવી રીતે મરોડદાર આખો અક્ષર નીકળે તેની સમજણ બધાને પાડવી.

બાળકો! આપણને શાકભાજીની જરૂર પડે છે. તો તે કેવી રીતે ઉગાડી શકાય એ આપણે જાણવું જોઈએ. ચાલો, ત્યારે આપણે ખેતરમાં જઈ શાકભાજીનાં બી વાવીએ. વળી સૂતર કાંતવા કે જોઈએ, એટલે આપણે થોડો કપાસ પણ વાવીએ. એ કામ આપણે વ્યવસ્થાપૂર્વક કરવું જોઈએ. એને માટે આપણે પહેલેથી આખા વર્ગની દુકડીઓ પાડીએ. એમ કહી આખા વર્ગના હાજર રહેલા છોકરાઓની ગણતરી કરી જવા કહેવું. પછી પાંચપાંચ છોકરાઓની દુકડી પાડવી. દુકડી પાડ્યા પછી દુકડીનું નામ પાડવા તથા દુકડીનો આગેવાન નક્કી કરવા કહેવું. એ યઈ રહ્યા પછી તેમને 'શું કામ કરવાનું છે તેની સમજણ પાડી જવી. બધાને પોતપોતાની ફરજ અને જવાબદારી સમજાવવાં. કામ કરવાની યોજના કરવી જોઈએ' એમ કહી તેમને યોજના કરવામાં અને કામની વહેંચણી કરવામાં મદદ કરવી. ત્યાર પછી સમજણ પાડવી કે વહેંચણી પ્રમાણે બરાબર કામ કરવાની અને આગેવાનની સૂચના અમલમાં મૂકવાની દરેકની ફરજ છે. આગેવાનની ફરજ એ છે કે તેને કામ પર બરાબર દેખરેખ રાખવી; અને દરેકને યોગ્ય સૂચના (દુકમથી નહિ, પણ સમજાવટથી) આપવી. જે કામ માથે લીધું હોય તે સફળ કરવાની જવાબદારી દરેક દુકડીની છે એમ સમજાવવું. આમ વાતચીત કરી નોંધમાં આપેલા શબ્દો પાડીયા પર લખવા, અને છોકરાઓ પાસે તેનું વાચન કરાવવું.

૨. દરેક દુકડીએ કેટલી લંબાઈ અને પહોળાઈનું ધરવાડિયું બનાવવાનું છે તે વાત કરવી. પછી દરેક દુકડી પાસે પોતાના ધરવાડિયાની લંબાઈ અને પહોળાઈ મપાવવી અને કાંડીની દેડીથી કાટખૂણે તેની હદ બાંધી પાળ કરી લેવા કહેવું. પાળ ઉઝી અને સરખી કરાવવી. આંરીતે બાંધકને કૂટનો ઉપયોગ શિખવડાશે; તે ઉપરાંત સંખ્યાગણતરી પણ થશે.

૩. આમ ધરવાડિયાંની હદ બાંધ્યા પછી બી વાવતાં પહેલાં શું કરવું પડશે તે વિષે વાતચીત કરવી અને નીચેના પ્રશ્નો પૂછવા.

પ્ર:-બી વાવવા માટે કેવી જમીન જોઈએ?

ઉ:-પોચી

પ્ર:-કંઈ જમીનમાં બી વાવી શકાય?

ઉ:-ના

પ્ર:-પોચી જમીન શા માટે જોઈએ?

ઉ:-બીમાંથી કૂટણું મળ
સહેલાઈથી ફેલી શકે માટે.

પ્ર:-પોચી જમીન કરવા આપણે શું કરવું?

ઉ:-ખોદવું

પ્ર:-શાનાથી જમીન ખોદી શકાય?

ઉ:-કોદળાથી

પ્ર:-ખોદવા સિવાય જમીન પોચી કરવા બીજું શું કરવું?

ઉ:-ગોડવું

પ્ર:-શાનાથી જમીન ગોડાય?

ઉ:-ખૂરપીથી

પ્ર:-ખૂરપીથી ક્યાં ક્યાં કામ થાય છે?

ઉ:-ગોડવાનું અને નોંદવાનું.

આ પ્રમાણે વાતચીત કર્યા પછી નોંધમાં આપેલા શબ્દો પાડિયા પર લખ્યાં બાળકો પાસે વાચન કરાવવું. ખૂરપીનું ચિત્ર જમીન પર અથવા સ્લેટમાં બસાવવું. ત્યારબાદ તેમની પાસે ખોદવાનું કે ગોડવાનું કામ કરાવવું; અને જે કિયા કરતા હોય તે વિષે પૂછવું કે તમે શું કરો છો? ગોડો

તેટલા ખાતર આવી સમિતિની નિમણૂક કરાવવાનો દરાર લાવી ધારામંજીનો સમય લેવાની કાંઈજ જરૂર ન હતી.

[બ] હવે સરકારે પાવટે સમિતિને સોંપેલી ફરજો વિષે વિચાર કરીએ.

૧. કોઈપણ વ્યક્તિ અમુક અધિકાર ઉપર આવે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે એમ માને છે વા મનાવવા માગે છે કે અમારા પૂર્વાધિકારી પોતાની ફરજ યથાર્થ રીતે બજાવતા નહોતા, તેમના આવડત નહોતી. એવા માનસનું પોતાની આસપાસનાં માણસોમાં પ્રદર્શન થતાં જ એમાંના થોડા ખુશામદખોરો એઓ સાહેબને જણાવે છે કે હા, એ ભૂતપૂર્વ અધિકારીઓ કાંઈજ કામ કરત નહોતા; અને એવા બીજા અનેક જોખા કરતાં આવડે એવા અવશ્યજીવન આરોપણ કરીને પોતાના પર્તમાન અધિકારીને બમાવે છે. એ સામાન્ય સ્થિતિ માનનીય બાત્તાસાહેબ ખેરની પણ એમનાં સાગરીતો કરતા નથી ને ? ભૂતકાળની સરકારે પસંદ કરેલાં પાઠ્ય પુસ્તકની તપાસણી કરવી અનવાં લખાવવાની રૂપ રેખા દોરવી, એ બંને કાર્યો આરંભતાં પહેલાં કેળવણીની રચના સંબંધે સર્વાંગે સર્વદેશી વિચાર તો હજી સુધી કર્યો નથી એ વાત એઓ બૂઝી જાય છે.

૨. કેળવણી જુદી જુદી બુદ્ધિનાં બાળકોને, જુદાં જુદાં વાતાવરણમાં ઉછરેલાં બાળકોને જુદાં જુદાં સ્થાનમાં અમળવાની છે. તેમજ એ બધી પરિસ્થિતિ પણ સનાતન સત્ય અને સ્થિતિ હોતી નથી, નિરંતર બદલાતી છે. તો તેમને કેળવવાનાં પાઠ્ય પુસ્તકો એકધારાં અને અમુક સંખ્યામાં જ નક્કી કરવાં એ અશ્વ દૃષ્ટિ નથી થું ? જુદે જુદે સમયે પેરેટોઝી, કુબલ, મોન્ટેસોરી વગેરે વિદ્વાનો અને વિદુષીએ જુદી જુદી રીતે કેળવણીનાં સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે. તેવી સ્થિતિ એકધારાં અને નક્કી કરેલાં પાઠ્ય પુસ્તકો ભણનારા વર્ગમાંથી ઉદ્ભવે ખરી કે ? આપણે ત્યાં તો હજી કેળવણીનો વિસ્તાર વધારવાનો છે, ત્યાં આટલી સંકુચિત મનોરાસિ આવી શકે ખરી કે ?

૩. સરકાર પોતે જ પાઠ્ય પુસ્તકો લખાવવાની ફરજ માથે લેવા તૈયાર થાય છે. તેના કરતાં વધારે અગત્યની અને બીજી પ્રાથમિક ફરજો બજાવી ચૂક્યા પછી આ ફરજ બજાવે તો તેમાંથી કાંઈક વધારે ફળદાયી અને નિશ્ચિત ફળ મેળવી શકાય તેમ છે. બીજી પ્રાથમિક ફરજો બજાવે તો તેઓ આ ફરજને પહેંચવાનો કદાચ વિચાર પણ કરે નહિ.

૪. બવિષ્યમાં ખાનગી સંસ્થાઓને પાઠ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરતાં રોકવાનો અત્યારની સરકાર મુશ્કેલ સેવે છે. પણ હાલની સરકારને આવી સત્તા આપનારાઓ મુખર્ધ સરકારના સરકારી કેળવણી ખાતાની બૂક ડીપોનો ઇતિહાસ અથ યી ઇતિ કાંઈજ જાણતા ન હોય તેમ લાગે છે. જો એમ હોત તો તેમને આવી ગોઠવણ કરાવવાનું કારણ મળત નહિ. હજીયે એનો આખો ઇતિહાસ અને એ સંસ્થાના સમાપન વિધિ, અને તેથી સરકારને તેમજ પ્રજાને થયેલા હિતાહિતની વિગતો જણાશે ત્યારે આવી સંસ્થાની યુનરવના કરવામાં સરકારે તરત્ત રહેવું એ વધારે યથાર્થ છે એમ સમજશે. ખુદ સરકારને પાઠ્ય પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિનો ધંધો કરવાની ઇચ્છા જ હોય, તો એથી સરકારને લાભ થાય કે નહિ એ બિના બાજુ ઉપર રહેવા ઇચ્છે. પણ પ્રજા સમસ્તની કેળવણી અને તેના સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં ખૂબ જ જડતા આવી જાય એ તો નિઃસંશય સાચું છે.

૫. પાઠ્યપુસ્તકની વારંવારની ઝડપી ફેરબદલીનું કારણ પુસ્તક પોતે છે એવા કરતાં એના લેખકની લાગવગ છે; અને તેને બાળવાનું કામ ખુદ સરકારનું છે. એક સ્ટુડન્ટ પોતાની શાળાઓને અમુક એક જ વ્યક્તિને ત્યાંથી જ એકધારાં પુસ્તકો ખરીદવાનો પરિપત્ર કાઢે, એ વિધિને

સરકારી અમલદારો જોયા જ કરે; ત્યારે એ વિધિ જે શુનાહિત ગણાતી હોય તો તેવું ચલાવવાની સ્થિતિ કાયદાની કલમોમાં છે કે અમુક વ્યક્તિમાં છે, એનો નિર્ણય કોણ કરે ?

૬. સરકાર જે પાઠ્યપુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે તેમાં ઝોજામાં ઝોજાં બેથી ત્રણ પેઢી સુધી કાંઈ જ ફેરફાર થતો જ નથી. એ બિના ગયા એંશી વરસના ગાળામાં બે વાચનમાળાઓનાં સ્વરૂપ જોવાથી જણાઈ આવશે. દુનિયામાં જ્ઞાનના બધા જ પ્રદેશોમાં ઘણી ઝડપે ફેરફાર થઈ રહ્યા છે. તેમને અનુરૂપ થયાય તે પ્રમાણે સરકારની માલિકીની ચોપડીઓમાં ફેરફાર થતો નથી. તેથી પ્રજાનો જ્ઞાનની મર્યાદા બીજી પ્રજાના મુકાબલે ઘણી પાછળ જાય છે.

૪

પાવટે કમિટીએ જાહેર કરેલી પ્રશ્નાવલિના સંબંધમાં હવે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

૧. કોઈ પણ એક જ વિષય શીખવા માટે નીચેની બે બાબતો ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે. [અ] શિક્ષણનું સ્થાન, [બ] બહુનાર વિદ્યાર્થીઓનો નૈસર્ગિક અનુભવ અને તેમનો માનસિક વિકાસ.

આ બે બાબતો પ્રમાણે હરકોઈ વિષય શીખવવાની પદ્ધતિ અને અભ્યાસની યોજના સારી શિક્ષક કરે છે. ગણિત, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન જેવી એકધારી ઘટનાના વિષયો પૂર્ણ દરેક વર્ષે બહુનાર વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ બદલાય છે તેમ શીખવવાની પદ્ધતિ બદલાવવી પડે છે. ત્યારે જ શિક્ષક પોતાના કામમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એટલે જે શિક્ષક એકધારાં પાઠ્ય પુસ્તકો વાપરે છે તે જડ બની જાય છે. એવો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીની ખાતર પોતાનું જીવન છે એમ નહિ આચરતાં પોતાની ખાતર વિદ્યાર્થીનું જીવન છે એમ આચરે છે. કારણ કે આસારે શિક્ષકવર્ગનો મોટો ભાગ પોતે જે પુસ્તકમાંથી ભણ્યો છે, જે રીતે ભણ્યો છે, જે જે વિષયો ભણ્યો છે, તે જ પુસ્તકમાંથી તે જ રીતે, અને તે જ વિષયો શીખવવાનો આશ્રય ધરાવે છે; કારણ કે તેમને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ખાતર જરાયે શ્રમ કરવાની ઈચ્છા કે શક્તિ નથી, અને ઇતર પ્રવૃત્તિને લીધે સમય પણ નથી. ઉપરાંત દેશને શેની જરૂર છે, બાળકને શું ઉપયોગી છે તેનો વિચાર ન કરતાં, મને જે આવડે છે તે, તેને જરૂરી હોય કે નહિ એમ જણાતાં છતાં, વિદ્યાર્થીના માથામાં મારવાનો પ્રયત્ન પ્રાથમિકથી પાઠશાળા સુધીમાં ચાલી રહ્યો છે. એવા શિક્ષકોના સંસર્ગમાં આવેલી વ્યક્તિઓએ સરકારની કાર્યશક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરવા માટે આંવી સમિતિઓ નિમાવવામાં પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કર્યો છે.

શિક્ષણની સફળતા વ્યક્તિગત દેખરેખ ઉપર છે. વ્યક્તિગત વિકાસ સાધવા માટે એકધારાં પુસ્તકોની જરાયે જરૂર નથી. એકધારાં પુસ્તકો સોનીની ચડી (die) જેવાં છે. જેમ સોનીની ચડી ઉપર સોનું મૂકી હવેયાથી ટીપી ધાર્યો ધાટ ધડાય છે, તેમ પ્રજાને ચડીમાં ધડવાની નથી; પણ જડીઆ કે શિલ્પીની માફક કોતરકામ કરીને ધડવાની છે. તેને માટે કોઈ પણ સ્થળે એકધારાં પુસ્તકો ચોજવાની કલ્પના મુસોલિની કે હિટલરના ભેજમાંથી ઉદ્ભવે એ સંભવિત છે. (જુઓ Teaching, March. 39, page 142.)

૨. પહેલાં તો થોડા બુદ્ધિશાળી, સાધનસંપન્ન, અને સ્થાનિક સગવડોને જોને લાભ મળી શકે તેમ હોય એવી વ્યક્તિઓ જ હાલની કેળવણી લઈ શકતી હતી. અત્યારે આપણા દેશમાં પ્રજાસમસ્તને કેળવવાની ભાવના અને પ્રયત્ન થઈ રહ્યાં છે. પ્રજામાં કોઈકે સમજણ આવતી જાય છે કે પેટે પાદા બાંધીને પણ પોતાની સંતતિને થોડી કેળવણી તો આપવી જ જોઈએ. એવી

Mass Educationની રીતે બોપપા માટે અનેકવિધ પાઠ્યપુસ્તકો લખાયાં જોઈએ. તેમાંથી જે લાયક હશે તે સ્વેચ્છે અને ખીન્ન આપોઆપ ખરી જશે. ભૂતકાળમાં આ પ્રમાણે અનેક પાઠ્યપુસ્તકો લખાયાં હતાં, અને એક વાર પ્રસિદ્ધ થયા પછી બીજી વાર એનાં દર્શન પણ થયાં નથી. એટલે Survival of the Fittestનો નિયમ અહીં લાગુ પડી શકતો નથી એમ માનવું એમાં નિરીક્ષણની ખામી છે. માટે પાઠ્યપુસ્તકની સંખ્યાનો કોઈ પણ નિર્ણય કરવો એ અસ્થાયી છે.

૩. કેળવણીમાં કરવાના ફેરફારો શું આપોહવા અને મનુષ્યને અનુસરે છે કે અમુક સમય પછી જ ખેડ, ખીન્નરોપણ અને લેણુણી થઈ શકે છે તેમ પાઠ્યપુસ્તકોની પણ પસંદગી કરી શકાય? દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સામાજિક પરિવર્તન સાથે અનુરૂપ થાય તેવી કેળવણીની રચના થવી જોઈએ. અને એ રચનાને અનુરૂપ પાઠ્યપુસ્તકો લખાવાનાં જ. એટલે અમુક સમયના અંતરે જ પાઠ્યપુસ્તકની ફેરફારી કરવી એવી પ્રથા પણ અદ્યપ્યુષ્કિ અને સંકુચિત દૃષ્ટિનું જ ચિહ્ન છે.

૪. જે આપણે હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જીવન નિર્વાહનું ધોરણ એકઠાં કરી શકીએ; અથવા મુજાર્ધ ઇલાકાનાં મોટાં શહેરો, તાલુકાના કસબાઓ અને ગામડાંનાં જીવનનિર્વાહનાં ધોરણને એકઠાં કરી શકીએ; અથવા રાજમહારાજઓ, શ્રેણીઓ, સરકારી મોટા મોટા અધિકારીઓ, મોટા મોટા વકીલો, જાપદારોની મિલકતમાંથી આપક મેળવનારાઓ અને પોતાના પ્રયાસથી જીવનારાઓનાં જીવનનિર્વાહનાં ધોરણ એકસરખાં કરી શકીએ; તો જ પાઠ્યપુસ્તકોનાં ખર્ચનો નિયમ એક ધારો કરી શકાય.

વાસ્તવિક રીતે તો કેળવણી ખાતાના સરકારી અમલદારોની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલતી સંસ્થાઓમાં ચાલતી નોટો અને ઇન્ડીપેન્ડેન્સી જે વ્યર્થ વ્યય થઈ રહ્યો છે એ પાઠ્યપુસ્તકોના ખર્ચની સરખામણીમાં ફેરફારો વધારે છે એની ગણતરી જે કોઈ તૈયાર કરે તો આવો બેહુરો પ્રશ્ન કરવાની જગ્યાએ ઇચ્છા ન થાય.

પ્રજાની ખરીદવાની શક્તિ હોય તે પ્રમાણે આ જાખતનો ખર્ચ થાય એટલું જ જોવાની આવશ્યકતાની ફરજ શિક્ષક તેમ જ શાળાના નિયામકો અદા કરે તો ૫ પ્રશ્નને ધણો જ ક્ષયદો થાય તેમ છે. ખર્ચની આવી એકધારી ગણતરીઓ રજૂ કરી લોકોમાં સોંધી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવાની આ એક યુક્તિ તો નથી ને ?

૫. ખુદ સરકારને કે સરકારે નીમી હોય એવી સરકાર વતીની કોઈ પણ સંસ્થાને પાઠ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ હરગીજ ન સોંપવું જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડ [Monopoly] પ્રજાની આધીન છે. હરીફાઈ એ જ પ્રજાને રાહત આપનારી પદ્ધતિ છે એ અર્થશાસ્ત્ર જાણનારને સ્વિકૃતિ છે. ઇંગ્લેન્ડની ચોળના લાગતાવળગતાને ખટવવાની તેમ જ પ્રજાને એકધારી લૂંટવાની એક તદ્દખીર છે. સરકારે આમાં હાથ ધાવશે એ કેળવણીના સાહિત્યના વિકાસમાં અંતરાય લાવવા જેવું છે. એથી પહેલે પહેલાં બહુતારી દુનિયાને અનુકૂળ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થશે નહિ.

૬. જાળવર્ગ, પહેલા ધોરણમાં એકેય પાઠ્યપુસ્તક ન હોવું જોઈએ. માત્ર સ્ટેટ અને પેન તેમજ કાણુ પારિયું અને ચોક એટલાં સાધનોથી જ ભણાવવું જોઈએ. પણ એ પ્રમાણે કામ કરનાર ભણસો તૈયાર કરવામાં આવે છે ?

ભાવના વિનાનો શિક્ષક, સમાજને અને રાજને છેતરનાર ઢોંગી છે. ભાવના પૈસાથી ખરીદી શકાય ખરી ? શિક્ષકોમાં ભાવના રેડવાનો પ્રયત્ન થાય છે ખરો ? કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ધણુંય કરવાનું

આજે પંચમ પ્રાંતમાં ત્યાંના બધા Trained Teachers એકત્ર થઈ પોતાની શાખા બંધી રાખી શક્યા છે. સમાજમાં કંઈ વધારે મુખી જીવન જીવી રહ્યા છે. ઘણીયે ખાનગી સંસ્થાઓમાં નોકરી કરતા આપણા ઘણા સહયોગીઓને કડવા અનુભવો થયા છે. ૨૦ થી ૨૫ વર્ષ એકધારી વફાદારીથી નોકરી કરવા છતાંય જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં કંઈ પણ સહત વિના, બિતરી ગયેલા ઘોડાની જેમ ઉતારી મૂકવામાં આવે છે. સરકારની મદદ લઈને પણ આવી ખાનગી સંસ્થાઓને પ્રોવિડન્ટ સ્કીમ, કે ઇન્સ્યૂરન્સ કે પેન્શન વગેરેમાંથી એકની તો ફરજ પાડી શકાય. પણ એ બધું સૌ એક બનીએ ત્યારે! સરકાર પણ આજે તો ખાનગી સંસ્થાઓ તરફ વધારે ચીવટથી લક્ષ આપી રહી છે.

લંડનની Teachers' Provident Society આજ વર્ષેથી ખૂબ સુંદર કાર્ય કરી રહી છે. હિંદમાં પણ યુક્તપ્રાંતમાં આ પ્રવૃત્તિ સફળતા પામી છે. આપણે ત્યાં માર્ગદર્શન કરનાર કુશળ નેતાઓ ક્યાં નથી? સરતની સાર્વજનિક એડ્યુકેશન સોસાયટીના આજીવન સેવકો, દક્ષિણામૂર્તિના ભેખધારી સેવકો, વગેરે આજે આ દિશા તરફ સારું કાર્ય કરી શકે. આ ઉપરાંત ગૂંજરાતને આંગણે શિક્ષણના અકંગ તપસ્વી, શ્રી. કૃષ્ણલાલ વડીલ સાહેબ પણ હાજર છે. તેથી જ કાર્ય બીજે સફળતા મેળવી શકે તે અહિં પણ કેમ ન મેળવે?

લંડનની સોસાયટી વીમા, દાકતરી સલાહનું ખર્ચ, માંદગી દરમિયાન પગાર, ઘર બાંધવા માટે લોન, વગેરે કાર્યોમાં શિક્ષકને મદદ કરે છે. શિક્ષક ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે છે. આપણી માફક આર્થિક વિટંબણાઓનો હાઉ તેમના મોં ઉપરનું વર સ્વાદા કરી લેતો નથી. ત્યાં તેના પૈસા સંસ્થા માટે છે અને સંસ્થાના પૈસા તેના મટે છે—આ બંન્નની બંધના ત્યાં બંધૂત છે.

દક્ષિણ હિંદ, બંગાળ, યુક્તપ્રાંત, પંચમ, વગેરે પ્રાંતોમાં આવી સંસ્થાઓ ખૂબ સારી રીતે ફલેલ મેળવી રહી છે. બંગાળની ડિસ્ટ્રિક્ટ ટીચર્સ સોસાયટીનું ફંડ તો ચાર લખ રૂપિયાનું છે. યુક્તપ્રાંતના મંડળમાં શિક્ષકોને નાની રકમના વીમા આપવામાં આવે છે; અને તેની વ્યવસ્થા એ મંડળ જ કરતું હોવાથી વીમાકંપનીઓનાં વાજ, ખર્ચ, કમીશન વગેરેથી તેઓ બચી જાય છે. આ મંડળમાં ૫૬૦ સભ્યો છે, ૪૮ શાખાઓ છે અને ૩૪,૬૪૭ રૂ. નું ફંડ છે. ધીમે ધીમે આ કંપની સદર જાનતી જાય છે. આપણે ત્યાં ચાલતાં અનેક મંડળો નીચેની યોજનાઓ હાથ ધરે તો જરૂર સુંદર કાર્ય થઈ શકે.

૧ પ્રોવિડન્ટ મંડળો—પ્રોવિડન્ટ સ્કીમ ચોજ શિક્ષકોને મદદ કરી શકાય. યોગ્ય વ્યવસ્થાથી આ યોજના એક મોટી સહતરૂપ જરૂર બની શકે. સભ્યને નાની એવી રકમ કાઢવી પડે તે ભારે ન પડે. બાજ મળે તે ઉમેરાતું જાય અને અમુક વર્ષ પછી સંસ્થા સદર બને ત્યારે તે વધારે સંગીન કાર્ય ચોજ શકે.

૨. આપણે ત્યાં શિક્ષણવિષયક અનેક પત્રો વગેરે ચાલે છે. પણ તે દરેકને ઘણીવાર આર્થિક મુંઝવણ આવે છે. તેના બચાવ માટે સંગઠિત થયેલા શિક્ષકમંડળ તરફથી એક મુખપત્ર નીકળે. જે તેના ઘણા ગ્રાહકો મેળવી શકે વળી તેમાંથી નફો પણ મેળવાય તથા સાહિત્ય પણ સારું ચોજ શકાય.

* મુંબઈ પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષકસંઘ હાલ આવી જ એકાદ સહકારી મંડળ [Teachers' Mutual Benefit Society] ની યોજના વિચારી રહ્યો છે.

૩. અન્ય વ્યાજે શિક્ષકોને પૈસા ધીરનાર મંડળી-જેથી શિક્ષકો વ્યાજખાઉ શાહુકારોના બોગ બને નહિ.

૪. સેલફ ડિપોઝીટ બેન્ક-શિક્ષકોની ખચત મૂકવા માટેની સંસ્થા-જે વધારે વ્યાજ મેળવી શિક્ષકને વધારે વ્યાજ આપી શકે. એટલે ખચતની સહીયક્ષમતી પણ એમાં વધારે રહે.

૫. શિક્ષકોના આશ્રિતો [dependents] માટે જોઈતા પૈસાની સગવડ માટે insurance કંપની-આ ઉપરાંત ધણું ક્ષેત્રે અને યોજનાઓ યોજ શકાય. અહિં તો ફક્ત અગુનિનિર્દેશ જ કર્યો છે.

આ યોજનાઓ મુદત કરવા માટે પ્રખર કાર્યકરે તથા ખૂબ પ્રમાણિત વ્યવસ્થાપકો વગેરેની જરૂર છે ન.

૧૯૧૨ ના સહકારી મંડળીના કાયદા નં. બે પ્રમાણે સરકાર પણ આવાં સહકારી મંડળોની તપાસ તથા દેખરેખ, મંડળીને રજીસ્ટર કરાવ્યાથી તદ્દન મફત કરે છે. આવાં મંડળો માટે સ્ટેમ્પ શી, આવકવેરા, અન્ય કોઈ શી વગેરે પણ નથી હોતાં. વધારામાં પૈસા સંબંધી આ મંડળો ખૂબ મુરક્ષિત રહી શકે છે. સરકારી ઓફિસે તેના દિસાખની બરાબર ચોખવટ રાખે છે.

આ પ્રમાણે આપણો કાર્યપ્રદેશ સરળ હોઈ આપણા સહકાર્યનો જ હવે જરૂર છે.

સમસ્ત ગૂજરાતનાં શિક્ષક ભાઈબહેનો આ દિશા તરફ વધારે એકાગ્રતાથી જુઓ, વિચારે અને સત્તર સહકાર્ય કવામદે એવો ઘોષ કરે એ ઇચ્છા સાથે વિરમીશ.

મુખર્ધ ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

હિન્દમાં — રૂપિયા બે

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

પરદેશમાં — પાંચ રૂપિયા

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

વ્યવસ્થાપક

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ સુરત

સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ

[૧૯૩૯, ૧૫ મી ઓગસ્ટે સ્નાતક પદવીદાન સમારંભ સમયે મુંબઈ]
[વિદ્યાપીઠના વાઈસ-ચાન્સલર શ્રી. આર. પી. મસાણીએ આપેલા ભાષણમાંથી]

.....હું નિષ્કળ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને આ કહેવા માંછું છું. અમુક કક્ષાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે એના પુરાવા તરીકે પરીક્ષા પસાર કરવી યોગ્ય ગણાય પણ પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા આવે એથી ખુદિ કે ઉદોગતો અભાવ છે કે પોતાનો રોટલો કમાઈ ખાવાની અશક્તિ છે એવો ભાવાર્થ ધરાવી શકાય નહિ. વિદ્યાપીઠના સંચાલકો મનુષ્ય છે; પરીક્ષકો મનુષ્ય છે; આપણી જિંદગીમાં પણ પણ અકસ્માતો થવાના જ. મેં ઘણા ખુદિશાળી વિદ્યાર્થીઓને પાછ પડેલા જોયા છે. તેઓએ દરીયા પ્રયત્નો આપ્યા છે અને ફેનેલમંદ નીવડ્યા છે. અંતિમ હેતુ સાધવા અડગ નિશ્ચયભાવે જીવનમાં લીલીસૂકી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો જોઈએ. કદાચ તેમ કરતાં કોઈ વિનયી ન ચે યાચ છતાં મૂળ પ્રયત્ન જ એક મોટો ફાયદો છે. જો કોઈ વિદ્યાર્થીએ પોતાનો સમય ગરબાદ કર્યો નહિ હશે તે છતાં એને દ્વારકાની છાપ ન મળે તો ચે એની વિદ્યા ટકશે અને પોતાની આર્થિક મેળવવાની એની શક્તિ કુશિલ નહિ થાય...

જીવનને પહોંચી વળવાને ઉચ્ચતર ફળવણી વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી છે ને એ ફળવણી ાપોઆપ જ એની આજીવિકા મેળવવા માટે સાધન થશે. મને ખંચર છે કે એ આખત પર ચંચારબેદ રહેલો છે. ઔદિક જરૂરિયાતો કરતાં વ્યવહારુ જરૂરિયાતોને જીવનમાં પૂરવવાન હોવું તેઈએ એમ કેટલાકનું મનવ્ય છે. અન્ય લોકો “રોટલી”ની ફળવણીને ઔદિક ફળવણીથી ાણુ ગણવા માગે છે...

હિંદની ફળવણીની પદ્ધતિમાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર કરી નાખવાની તરફેણ કરનારાઓમાંના ઘણા જાજરો, જો આપણે ફળવણીની પદ્ધતિમાં એવો ફેરફાર કરી શકીએ કે જેથી હિંદની પ્રત્યેક પક્તિ પગખર યઈ શકે તેમ જ પોતાનો રોટલો રળી શકે, તો સંતોષ માનશે. આજની વિદ્યાપીઠના મોટા ભાગનું બહુતર વસ્તુતઃ જો ઉદાર ભાવે કહીએ તો ધંધાર્થી મતલબે લેવાય છે. જીજ્ઞા ધંધાઓ (Liberal professions) ધ્યાનમાં રાખીને જ વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં જોડાય છે. આજે તો તેમને બધી જાતના નાના મોટા ઉદ્યોગધંધા માટે તૈયાર કરવાનો ઉદ્દેશ્ય ધઈ રહ્યો છે: એથી જ તેમને જીવન માટે લાયક જનાવવામાં અને આજીવિકા માટે તૈયાર કરવામાં મોટો બેદ છે તે આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ઔદ્યોગિક સંસ્થા અને વિદ્યાપીઠ વચ્ચે રહેલા બેદને જો જૂંસી નાખવામાં આવશે તો પરિણામ નાશકારક આવશે...

...સચોટ મનન અને સમજણથી ફક્ત ખુદિજળ નહિ પરંતુ ચારિત્ર્યજળ પ્રાપ્ત થાય છે. એ તો વિદ્યાપીઠ તરફથી મળતી મોટી બક્ષિસ છે. ધનામે મેળવવા કે પદવીઓ મેળવવી તેના કરતાં ચારિત્ર્યજળ, ઝોકાગ્રતા અને આત્મજળને વધારે ગણવાં પડશે. તમારી હાજરી, તમારી રીતભાતો, તમારી જીવનદૃષ્ટિ, તમારો પડોશી સાથેનો વ્યવહાર, સારી રીતે કાર્ય કરવાની તમારી શક્તિ અને સૌથી વધારે તો તમારી સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને પ્રમાણિકતા એ બધું તમને જીવનમાં સાદૃશ્ય મેળવવા કામ લાગશે; ને એથી ફતેહ ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં તમે જશો ત્યાં ત્યાં સમાજમાં સન્માન પ્રાપ્ત કરશો.

વિદ્યાર્થીઓ સુવિચારવંત ન અને તો ગમે તેટલી કેળવણી આપાય તે વ્યર્થ છે. પણ આજની આપણી કોલેજો એ વિચારદૃષ્ટિ તરફ પૂરતું ધ્યાન દેતી નથી. સ્વતંત્ર વિચારદૃષ્ટિ કે વિવેકબુદ્ધિને ઉત્તેજન આપવાને બદલે આજના આપણા ઘણા અધ્યાપકો પોતાનાં જ દૃષ્ટિબિન્દુઓ વગર રીકાએ શિષ્યો સ્વીકારી લે, એવો આચર રાખતા જણાય છે.

સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ કેળવવાની મારી તરફદારીના અર્થે એ નથી કે તમારે તમારા શિક્ષકો, બિદ્વાન લેખકો કે નેતાઓના અભિપ્રયની અવગણના કરવી. તેમની પાસેથી આપણે બધા જરૂર માર્ગદર્શન મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ, પણ તમે તમારા માર્ગદર્શકો પસંદ કરો ત્યારે વિવેકબુદ્ધિને ઉપયોગ કરતા રહો. ગટેએ કહ્યું છે કે “દુનિયામાં પડ્યા ઘણા થય છે પરંતુ મૂળ સૂર ઓછા છે.” સૂરની જગ્યાએ પડ્યાને ન સ્વીકારો. જે સમય તમને મળ્યો છે તે હરમિયાન મહાન વિચારકોનો અને તેરફો સત્સંગ કરો, જીવનભર અભ્યાસી રહો અને યાની શકે ત્યારે લોકસંસ્કૃતિ ખીણવવા માટે વિદ્યાપીઠ તરફથી થતાં ભાષણો કે અભ્યાસવર્ગોમાં દાખલ થાઓ. દુરસદનો સમય એવી વધારે ઉત્તમ રીતે વ્યતીત થઈ શકે એમ કદી કોઈ ધારી શકે નહિ...

પાઠ્યપુસ્તકો

ફરીફરીને બદલાયા કરતાં પાઠ્યપુસ્તકો માટેની વેલબા એ કેળવણીની દૃષ્ટિએ સુચિત્ત છે એમ ન કહેવાય. પાઠ્યપુસ્તકોને કેળવણીના વાહનરૂપ ગણવામાં આવે તો શિક્ષકની જીવતી વાણીની સાથે જ કશી કિંમત રહે. જે શિક્ષક પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી શીખવે છે તે તેના શિષ્યોને સ્વતંત્ર ને મૌલિક વિચાર કરવાની શક્તિ આપતો નથી. પોતે પાઠ્યપુસ્તકોના શુદ્ધાત્મ બની નહીં અને એ તેને પોતાનું સ્વતંત્ર હોદ્દા બતાવવાનો પ્રયત્ન જ મળતો નથી. તેથી એમ જણાય છે કે પાઠ્યપુસ્તકો ભેટલાં ઓછાં તેટલાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓને લાભ છે. પાઠ્યપુસ્તકો વેપારની ચીજ બની ગયાં લાગે છે, જે લેખકો ને પ્રકાશકો લેખન ને પ્રકાશનને કમાણી કરવાનું સાધન બનાવે છે તેમને પાઠ્યપુસ્તકો ફરીફરીને બદલાતાં રહે એમાં રવાઈ હોય છે. ઘણી જગ્યાએ શિક્ષકો ને પરીક્ષકો પોતે પાઠ્યપુસ્તકોના લેખક હોય છે. એમનાં પુસ્તકો વેચવામાં એમનો સ્વાર્થ હોય એ સ્વાભાવિક છે. વળી પાઠ્યપુસ્તકો પસંદ કરનાર સમિતિ સ્વાભાવિકપણે એવા લોકોની બનેલી હોય છે. અને આમ એ ચંડાળચક્ર પૂરું થાય છે. અને દર વરસે નવાં નવાં પુસ્તકો ખરીદવાને પૈસા કાઢવાનું માળાપોને બહુ કઠણ થઈ પડે છે. છેલ્લાં છાત્રીઓને પાઠ્યપુસ્તકો કોચકી ન શકાય એવડો બોલો હવાઈને જતાં જોઈને દયા આવે છે આખી પદ્ધતિ પૂરેપૂરી તપાસની ઘટે છે. વેપારીશક્તિ સમૂળગી નાબૂદ કરવી ઘટે છે ને આ પ્રશ્નનો વિચાર કેવળ વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ જ થવો ઘટે છે, એમ કરતાં એમ જણાવનાર સંભવ છે કે જય ટકા પાઠ્યપુસ્તકો કચરાપેટીમાં નાંખવાં પડશે. મારું ચાલે તો હું પાઠ્યપુસ્તકો મોટા ભાગે વિદ્યાર્થીઓને નહીં પણ શિક્ષકોને મદદ કરવાને રાખું. જે પાઠ્યપુસ્તકો વિના વિદ્યાર્થીઓને ચાલે એવું ન જ હોય તે તેમની અંદર વરસો સુધી ફરતાં જોઈએ, જેથી મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબો એવું ખરચ સહેલાઈથી ઉઠાવી શકે. આ દિશામાં પ્રથમ પગથિયું કઢાય એ હોય કે સરકાર પાઠ્યપુસ્તકોના શુદ્ધ અને પ્રકાશન પર પોતાની માલિકી રાખે ને પોતે તેની વ્યવસ્થા કરે. આ વસ્તુથી પાઠ્યપુસ્તકોના અનાવસ્થક વધારા ઉપર આપોઆપ અંકુશ મુકારો.

Suggestions for the use of New Type Tests in India

By Emil W. Menzel. O. U. P. Rs. 3.

પરીક્ષા પદ્ધતિ વિષે ઘણું વિવેચનો થયાં કરે છે. તેનાં પરિણામો અમેરિકામાં અને ઇંગ્લંડમાં નવી જાતની પરીક્ષાના રૂપમાં આપણે જોઈએ છીએ. આ જાતની પરીક્ષા વિષે સામાન્ય રીતે હજી આપણી શાળાઓના શિક્ષકોમાં જોણું હોય છે. અને નવું એટલું કોઈ ફળદ્રુપ ભેગા દુરસદની શોધ એમ માનવાની વૃત્તિ પણ વધારે છે. તેવી જાતની વૃત્તિ ન પોષાય તે માટે આ જાતની પરીક્ષા શું કરી શકે છે, એના શા ગેરફાયદા છે અને ફાયદા છે, અને તે કેવી રીતે લેવા જોઈએ, એ બધું આ પુસ્તકમાં આપવા પ્રયત્ન થયો છે. પહેલાં પાંચ પ્રકરણોમાં શાળાઓ દાખલાઓ તથા તે વિષે બીજી બધી માહિતી સંપૂર્ણ રીતે આપી છે.

બીજાં પ્રકરણમાં Intelligence Tests વિષે માહિતી આપી છે. હિંદુસ્થાનમાં આ એવા Intelligence Testsના દાખલા પણ આપ્યા છે.

છેવટે આ પરીક્ષાઓનાં પરિણામોમાંથી શો અર્થ નીકળી શકે તે માટે થોડી સાદી ગણિત શાસ્ત્રની રીતો બતાવી છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષક એ બધી બાબતોનો ઉપયોગ કરી શકશે કે કે એ ન કહી શકાય. પણ જે શિક્ષકને પરીક્ષાના પ્રદેશમાં નવીન જાણવાનું અને કરવાનું મન હોય તેને આ પુસ્તક ઘણી સારી મદદ અને દોરવણી આપશે.

પુસ્તકને છેડે બીજાં પુસ્તકોની યાદી આપી છે તે તેમ જ પુસ્તકોમાં જે તૈય tests આપ્યા છે તે ઉપયોગી થાય એવા છે.

પુસ્તક યાદી પુઠામાં બાંધેલું છે અને દરેક શાળાના પુસ્તકાલયમાં રાખવા લાયક છે. એ

Lands Beyond the Border, By Diwan Bahadur H. I Kazi; Oxford University Press; price Rs. 3/-

સુબઈ યુનિવર્સિટીના પહેલા વર્ષના ભૂગોળના અભ્યાસક્રમને અનુલક્ષીને લખેલું દિ. ૫ કાજીનું આ બીજું પુસ્તક છે. પહેલું પુસ્તક "સામાન્ય ભૂગોળના સિદ્ધાંતો" ગયે વર્ષે જ પ્રગ થયું હતું અને તે સારો આવકાર પામ્યું હતું. તેમજ આ બીજું પુસ્તક હિંદુસ્તાનની સીમ પારના દેશોની ભૌગોલિક માહિતી આપે છે. આ બધા દેશો સાથે આપણા દેશને આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ કેવો ગાઠ સંબંધ છે અને પરસ્પરના લાભાર્થે એ સંબંધ કય દિશામાં, કેવી રીતે વધારી શકાય તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કાજીએ સુંદર પ્રયત્ન કર્યો છે; અને આ પુસ્તકની મૌલિકતા પણ એ પ્રયત્નમાં જ સમાયલી છે. અમારી જાણ પ્રમાણે હિંદી વિદ્યાર્થીન દૃષ્ટિએ લખાયેલું આપણા પાઠશાળાઓને લગતું આ પહેલું જ પુસ્તક છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે

પ્રશ્નોત્તર વિભાગ

માધ્યમિક શાળામાં ગણિતના અભ્યાસ તરફ વિદ્યાર્થીઓને ધણી મોટી અણુગમે હોય છે. ગણિતશિક્ષણની સારામાં સારી પદ્ધતિ પણ તેવા વિદ્યાર્થીમાં ગણિતના વિષય તરફ રસ ઉત્પન્ન કરાવી શકતી નથી. આનો કોઈ ઉપાય બતાવશો ?

ગણિતના વિષય પરત્વેની આ ખૂબ કેટલાય વખતથી ચાલી આવે છે, એ વિષય ધણી અગત્યનો છે અને તેમાં જે શાસ્ત્રીય વિષયોના આગળ અભ્યાસ માટે એની આવશ્યકતા રહે છે એમ જાણવા છતાં મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પણ એનાથી કંટાળેલા રહે છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં ગણિત તરફ અણુગમે હોય એવા વિદ્યાર્થીઓના ટકા શોધવા બેસીએ તો ધણા બધા નીકળે, ગણિતશિક્ષણ માટે કેટલીયે યોજનાઓ અને પદ્ધતિઓ વારંવાર વિચારાઈ છે અને તેમના પ્રયોગો પણ થયા છે. આમ છતાં પ્રશ્નકારનો કોયડો હજી સુધી તો અણુકિંદ્યો જ રહ્યો છે.

ગણિતના વિષય તરફનો અણુગમે વિદ્યાર્થીઓમાં પેદા થાય છે તેવું એક મુખ્ય કારણ તો એ છે કે એ વિષય દરેક માણસમાં દરરોજના જીવન સાથે સંકળાયેલો હોવા છતાં તેવું શિક્ષણ કંઈ જુદી જ રીતે આપવામાં આવે છે. સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર કે ભાગાકાર અને સાદી ત્રિશી અમળુ લોકોને માટે પણ બહુ અધરાં નથી હોતાં. તેઓ સહેલાઈથી તે કરી શકે છે; કારણ કે એને જીવન સાથે સંબંધ છે. શિક્ષણના જે જે વિષયોનો મનુષ્યજીવન સાથે જીવંત સંબંધ સાધવામાં નથી આવ્યો હોતો તે તે વિષયો વિદ્યાર્થીઓને સાવ નીરસ લાગે છે. ભાષાઓ ભણનારને ગમે છે. કારણ કે એમાં નિર્દોષીનું પ્રતિબિંબ હોય છે; અને એ જ નિર્દોષીને જાણે ઉડાડવાના કલ્પનાનાં ઉડુપનો હોય છે. ભણનારને ઇતિહાસ ગમે છે કારણ કે જૂતકાળની નિર્દોષીનું પ્રતિબિંબ એમાં દેખાય છે. ભણનારને ભૂગોળ ગમે છે કારણ કે ભાવિ સ્વપ્નાઓની સિદ્ધિ એમાં એને લાસે છે. ભણનારને તો વિજ્ઞાન પણ ગમે છે કારણ કે તેમાં બીજું કંઈ નહિ તો પ્રયોગો તો છે જ. આ ભણનારને ગણિત નથી ગમતું કારણ કે જૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્યની કોઈ પણ નિર્દોષી સાથે એમાં એને સંબંધ દેખાતો નથી; તેમજ કલ્પનાનાં ઉડુપનો કે સ્વપ્નસિદ્ધિની ઝાંખી પણ તેમાં એને દેખાતી નથી. ગણિત આપણા જીવનન્યવહારમાં રોજની ઉપયોગી વસ્તુ છે એવું બાનં ભણનારને થતું હોય તો પણ વર્ગમાં ભણાવવામાં આવતા ગણિતશિક્ષણથી તો એને પણ ઉડાડી દેવામાં આવે છે. માધ્યમિક શાળામાં ગણિતના વિષયને રસિક કરવો હોય તો પ્રાથમિક શાળામાં ગણિતના અભ્યાસને આ દૃષ્ટિથી સદંતર ફેરવી નાખવો પડે.

બીજું મોટું કારણ ગણિત શિક્ષણનાં આગનાં પાઠ્યપુસ્તકો અને તેની રચનાઓ છે. આજના પાઠ્યપુસ્તકથી ભણવા બેસનાર વિદ્યાર્થીને જીવનના કોઈ પણ સ્થૂળ વ્યવહારને ઉકેલી શકાય તેવો સૂક્ષ્મ નિયમ સરજતાથી તેમાંથી મળતો નથી. એને તો પાઠ્યપુસ્તકોના દાખલામાં

કેવળ જડતા અને નિર્જીવતા દેખાય છે. પોતાના ભાવિ વ્યવહારમાં એ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી વાત ભણનારને ગળે નથી ઊતરતી. ખીજા વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકોથી રચનાની દ્રષ્ટિ ગણિતના પાઠ્યપુસ્તકો ન્યાં સુધી નહિ રચાય ત્યાં સુધી ગણિતના વિષયમાં જીવંત રહેવો હોય એવું વિદ્યાર્થીને લાગવાનું નથી.

અને ગણિતના વિષયને શીખવવાની શિક્ષકની પદ્ધતિ એ વિષય તરફ ધૃણા ઉત્પન્ન કરાવે તેવી જ હોય છે. શિક્ષક ગણિત શીખવતો હોય ત્યારે જીવંતી કે જીવવાને માટે ઉપયોગી એવી એવી કોઈ પણ વસ્તુ સાથે કામ નથી કરતો. એ આંક બોલે છે, પૂર્ણાંક અને અપૂર્ણાંક બંને બોલે છે, એ આકૃતિઓ દોરે છે, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને અનેક આકારવાળી આકૃતિઓ દોરે છે. રેખાના જીવન સાથે એને જોડી દેવામાં આવે તો તો શિક્ષકના આંકો અને આકૃતિઓ વિદ્યાર્થીની સાથે વાતો કરવા મંડી પડે. આ કામ સફળતાપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું છે એ. મોન્ટેસોરીએ. આપણા શિક્ષકો મોન્ટેસોરીનું ગણિતશિક્ષણનું પ્રકરણ અવસ્ય વાંચે તેવી ભલામણ કર્યા વિના ચાલે નહિ. ગણિતશિક્ષણનો કોયડો ઉકેલવા માટે કેવળ અર્થોઓ છોડીને હવે તો આપણે શિક્ષકોએ વ્યવહારુ પ્રયોગો ઉપર ઊતરી પડવું જોઈએ.

પુસ્તકપરિચય

[પા. ૧૦૪ પરથી આપું]

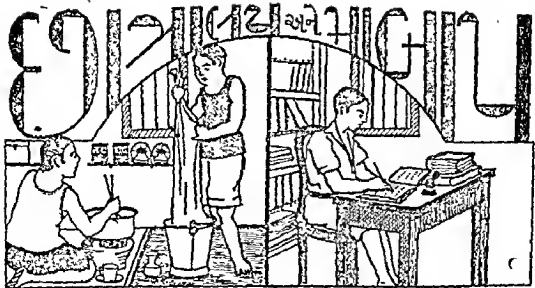
કાપાયણ આ પુસ્તકની ભૂમિકા બેશક જાણી છે, એમ છતાં દેશના રાજકારણમાં રસ લેતા કોઈ હિંદીને તેમાંથી ઘણીએક જાણવા જોઈ માહિતી જરૂર મળશે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની ચોખ્ખા પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર પૂરી પાડવા માટે તેમ જ રાષ્ટ્રજાગૃતિના આ યુગમાં શિક્ષિત જનસમાજને બહુ જરૂરી એવી આપણા પાઠશાળાઓ વિશેની ટૂંકી પણ સાચી ભૌગોલિક માહિતી આપનારું પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે પ્રો. કાજીને ધન્યવાદ ઘટે છે.

કે.

Everyday Conversation Readers—Primer I, II, III—By H. Martin. Publishers K. & J. Cooper, Bombay. Price 3 as. 6 ps. each.

આ વાચનમાળા બાળકોને ધરમથુ બોલાતી ભાષા સમજવામાં અને બોલવામાં ઘણી મદદરૂપ છે. આ પુસ્તિકાઓ વેદિયાપણાના દોષરહિત છે. વાર્તાલાપના વિષયોની સીમા બહોળી છે અને દૈનિક જીવનના સહવાસમાં આવતાં બાળકો અને મોટેરાંઓની વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા એમાં માલૂમ પડે છે. દૈનિક જીવનમાં કુદરતી રીતે અંતર્ભાવ પામતા વિષયો આ વાર્તાલાપમાં આવેખાયા છે. વિષયો, ભાષા અને ખીજી નવીનતાઓ આ પુસ્તિકાઓમાં સારી રીતે વર્ગીકરણ પામ્યાં છે. વિચારાત્મક અને હળવા પ્રકારના વિષયોને, એક પછી એક એમ, ક્રમવાર ગોઠવીને ત્રણેય પુસ્તિકાઓમાં બાળકનો રસ સાચવી રાખ્યો છે. અસ્તિત્વમાં રહેલી સંવાદાત્મક વાચનમાળાઓમાં આ પુસ્તિકાઓ એક અગત્યનો ફાળો આપે છે. માધ્યમિક શાળાઓનાં નીચલાં ત્રણ ધોરણોમાં એને લાખલ કરવી એ લાભદાયક ગણાશે.

છા. વ્યા.

[૨]

ગેરસમજૂતો

નાના અને મોટાઓ વચ્ચે ઘણાથે પ્રસંગોમાં ગેરસમજૂતો થતી હોય છે. માઆપ અને બાળક વચ્ચે પણ થાય છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પણ થાય છે તેમજ ગૃહપતિ અને છાત્રો વચ્ચે પણ થાય છે. માઆપ અને બાળકો વચ્ચેની ગેરસમજૂતો ઘણીથે વખત પ્રેમપ્રવાહમાં ધોવાઈ જાય છે. અસમજ, ન્યાં જીવનને મુક્તાવખતાથી સ્પર્શ કરે તેવા કોઈ મુદ્દા ઉપર ગેરસમજૂતી થઈ હોય તો બાળકના મનમાં જીવનભર ન છૂટે તેવી પણ ગાંઠ બાંધાઈ જાય છે ખરી, પરંતુ રોજ રોજ બનતી નાની નાની બાબતો પરવેતી ગેરસમજૂતો અસ્પષ્ટ સહેલાઈથી ધોવાઈ જાય છે અને તેની કશી ભારે અસર પાછળથી રહેતી નથી. આનું કારણ માઆપો અને બાળકોનો સાહજિક પ્રેમસંબંધ છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે જે પ્રકારની ગેરસમજૂતો થાય છે તે પ્રકાર ઉપરના કરતાં જરા વધારે આક્રોશ હોય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં એવી ગેરસમજૂતોથી જે નુકસાન થાય છે તે નુકસાનનું સાદું શિક્ષક પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વાળી લેવાશે તેવી આશામાં વિદ્યાર્થી ઘણીથે બાબતો જતી કરે છે. જ્ઞાન મળે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન એક બાજુએ રાખીએ તો ‘પણ આજની પરીક્ષાઓ પસાર કર્યા કરે અને આગળ ભણતો રહે નેરસા સારું વિદ્યાર્થી કૃત્રીયે બાબતોને ગળી જવા તૈયાર હોય છે. છાત્રાવધાન ગૃહપતિનો પ્રશ્ન આ બંને કરતાં ઘણો વધારે વિકટ છે. એને છાત્રો સાથે કોઈ લોહિતો સંબંધ નથી તેમજ શાળામાં વિદ્યાર્થીને દેખાડી શકાય તેવું જ્ઞાનનું કોઈ પરિણામ લાવવાનું પણ એને માટે શક્ય નથી. ગૃહપતિનો આધાર તો કેવળ પોતાની અતુર ઉપર અને પોતાની નિષ્ઠા ઉપર રહે છે. એને રસોડામાંથી ગેરસમજૂતો બીજી યદ્ય શકે છે અને વિદ્યાર્થીના રોજ રોજના વર્તનમાંથી પણ એ ન જાણે એવી રીતે ગેરસમજૂતો બીજી થયા કરે છે. ગૃહપતિને છાત્રનું આરિત્વ ખીસવવાનો મોહ હોય છે અને એવા મોહમાં વિદ્યાર્થીનું મન સહેલાઈથી દૂભવી શકાય છે. વળી દિવસના વધારેમાં વધારે ક્ષણો એમને બેઠે સાથે રહેવાનું હોવાથી છાત્રના માર્ગદર્શક થવાની અભિલાષાને ગૃહપતિ બાળી શકતો નથી.

વિદ્યાર્થીને દોરી શકાય તેવા એક પણ પ્રસંગને એ જતો નથી કરતો અને તેથી કટલીયે ઉતાવળમાં ગેરસમજૂતોના પ્રસંગો ઊભા થયા જ કરે છે. આવી ગેરસમજૂતો ગૃહપતિના જીવનમાં ભારે મોટા ચિંતાને નિધય થઈ પડ્યો હોય છે.

છાત્ર અને ગૃહપતિ વચ્ચે ઓછામાં ઓછી ગેરસમજૂતો ઊભી થવા પામે અને ધાય તેટલી વહેલામાં વહેલી તકે શમી જાય તેવી જાતના વિચારો અને વ્યવહારો આપણા છાત્રાલયોમાં થવા જરૂરી છે. એવા પ્રયોગોમાંથી માળાપોને માર્ગદર્શન મળશે અને શિક્ષકોને પ્રેરણા મળી શકશે.

પહેલી વાત તો એ છે કે ગૃહપતિએ છાત્રના કોઈ પણ વ્યક્તિગત કે સમૂહગત વ્યવહાર ઉપરથી અપાઠામધે કશો જ અભિપ્રાય બાંધવો નહિ. એણે તો ધીરજ રાખવી અને આખી પરિસ્થિતિનો શાંતિથી અભ્યાસ કરવો. અભિપ્રાય બાંધાઈ જાય છે પછી નહીં છૂટી શકતો નથી. બાંધાયેલા અભિપ્રાય છાત્ર તરફ નાના મોટા પૂર્વગ્રહો પેદા કરી શકે છે અને ગૃહપતિ તથા છાત્ર વચ્ચે ગેરસમજૂતોની પરંપરા આરંભ કરે છે. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નહીં અભિપ્રાય બાંધી લેવાની અને એને વ્યક્ત કરવાની ઉતાવળી અને ખૂરી આદત હોય તો તે સૌથી વધારે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં છે, નવા જગતના શિક્ષકનું સ્થાન લેનાર હરકોઈ શિક્ષણશાસ્ત્રીએ આ ખૂરી આદતમાંથી નીકળી જવું જોઈશે.

ખીજી અગત્યની બાબત એ છે કે જીવનના વિકસક્રમમાં આગળ ધપે જતા જુવાનને વારે વારે ટાકવાની કે દોરવાની આદત પણ મોટેરાંઓએ છોડી દેવી જોઈએ. યોગ્ય વાતાવરણ મળે તેમ જ સાધનો અને સંયોગોને લીધે સ્વાતુભવ મેળવવાની તક મળે તેવી યોજના દરેક છાત્રાલયમાં થવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ દરેક શાળા અને ઘરમાં પણ થવી જોઈએ. સ્વાતુભવમાંથી જે પાઠ વિદ્યાર્થી શીખશે તે એને માટે જીવનભર ઉપયોગી થઈ પડશે; પરંતુ આવો સ્વાતુભવ ગૃહપતિ અને વડીલ વર્ગ પાસેથી ભારે મોટા ત્યાગની અપેક્ષા રાખે છે. બદલાતા જતા જુવાનના વ્યવહારો ગૃહપતિ કે વડીલને મૂંઝવ્યા કરે, એકાંતી હકીકતોમાંથી અધીરા અભિપ્રાયો બાંધાઈ જાય અને પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવ વિદ્યાર્થીને ઉપયોગમાં આવે એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા વર્તનની અધીરાઈમાં પરિણમી પામે. આ બધાય ઉપર વડીલોએ સંયમ મૂકવો જોઈશે. શરુઆતમાં થોડીએક અકળામણ થાય ખરી, પરંતુ એ અકળામણો ઉપર પણ વિજય મેળવીને જે વડીલ પોતાની સમતુલા જાળવી રાખી શકે છે તે જ જુવાનનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

અને સૌથી મહત્ત્વની વાત તો વડીલોને પહેલે વાતવાતમાં વચનો આપવાની છે. કાણ જાણે કેમ આપણે સૌ એક એવી ખૂરી આદતમાં સપડાયેલા છીએ કે નાની કે મોટી મૂંઝવણમાંથી મુક્ત થવા સાડું વચનો આપ્યા વિના રહી શકતા નથી. આપણે મન સાદા વચનની પણ જરાય કિંમત કદાચ નહિ હોય; પરંતુ જુવાન વિદ્યાર્થીને મન તો એની ઘણી મોટી કિંમત હોય છે. વિવેકમાં પણ વચન અપાઈ ગયું હોય તો વિદ્યાર્થીના મનમાં ઘણી બધી આશાઓ બંધાય છે અને એવા વચનભંગોને કારણે પુષ્કળ ગેરસમજૂતો ઊભી થાય છે. જુવાન વિદ્યાર્થી જે પ્રશ્નને ગંભીરપણે જુએ છે તે પ્રશ્નને આપણે હસી કાઢીએ છીએ અને પછી તો આપણી સાથેનો એનો વ્યવહાર અનેક પ્રકારના રંગોથી રંગાતો રહે છે અને ગેરસમજૂતો ઘટવાને બદલે વધે છે. ગૃહપતિ તેમજ હરકોઈ વડીલે વચન આપવાના પ્રલોભનમાંથી હમેશાં દૂર રહેવું ઘટે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતો અને ચર્ચાઓ ગમે તેટલી છૂટથી કર્યા કરીએ પરંતુ એકસ વચન આપવા ટાણે ઘણા જ સાવધાન રહીએ એ ખૂબ જરૂરું છે.

નાના મોટા વચ્ચે ગેરસમજૂતો અનેક વખત અનેક કારણોએ થયા કરે છે, પરંતુ ઉપર ગણાવેલી ત્રણે બાબતોને જીવનવ્યવહારમાં શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો તરીકે લેખીને મોટરંગોનો વ્યવહાર બંધાય તો પછી જીવનમાં કડવાશ ઊભી કરે અથવા તો કેઈ પણ પ્રકારની નિર્બંજતાને સેવે તેવી ગેરસમજૂતો ઊભી થવા પામશે નહિ.

હરભાઈ

[૨]

ભેદને ટાળો

પ્રિય બાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યાને ઘણો વખત થઈ ગયો છે. મારા મનમાં એવી આશા હતી કે કાં તો તમે આ તરફ આવી જશો અને નહિ તો અગદવાદ તરફ આવવાનું મારે તો બની જ જશે. સંયોગોવશાત્ આવું કશું થયું નહિ એટલે હવે તમારા પત્રનો જવાબ લખવો પડે છે.

તમારા ધરમાં જે રિયલિટી ઊભી થઈ છે એવી તો આપણા દેશના દરેકે દરેક ધરમાં આજે હશે. કેવળ મોટાનાનાનો જ ભેદ નહિ પરંતુ છોકરાછોકરી વચ્ચેનો ભેદ આપણા કેટલાએક કુટુંબોની ઊભી થઈ રહેલી પ્રાણવાન પ્રજ્ઞાસિક્ષાને અધવચ્ચી જ કાપી નાખે છે. જે કુટુંબમાં પહેલું બાળક દીકરી હોય છે તે કુટુંબના કરતાં દીકરો હોય છે ત્યાં ઘણી વખત યોડીએક વધારે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. પહેલા બાળક તરફ માળાપનો સ્નેહ સ્વાભાવિક રીતે જરા વધારે પડતો હોય, એની દરકાર વધારે રહે અને પહેલું બાળક હોવાથી એની કેળવણી ઉપર પણ વધારે પડતું ધ્યાન રહે. કુટુંબનાં બીજાં બાળકો આજના વર્તન તરફ અસંતોષની નજરથી જોનાં જાય તેમાં નવાઈ નથી. તેમાં વળી બીજું કે ત્રીજું બાળક દીકરી હોય ત્યારે જુદીપૂર્વકની સરખામણી શરૂ થાય અને જે પક્ષપાત બાળકોની સંખ્યા વધવાને કારણે તેમ જ આર્થિક કારણે જાણે થતો ગયો હોય તેને દીકરા તરફના પક્ષપાતમાં ધટાવવામાં આવે. તમારે ત્યાં જે મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે એના મૂળમાં આ એક કારણ પણ છે. સરસા સોળ વરસની થઈ છે. હવે તો એ મેટ્રિકમાં પણ આવી. તમે એની સાથે આ બાબતમાં મુક્ત મનથી વાતો નથી કરતા એથી પણ તમારી મંજૂરણો વધે છે. મારી સલાહ છે કે સરસા સાથે અવારનવાર આ રિયલિટીને તમે ચર્ચો. સામાજિક પરિસ્થિતિને કેટલે અંશે આધીન થવું પડે છે એની સાથે સાથે કુટુંબની આર્થિક ઘટનાનાં પરિણામો પણ સમજાવો. રમણ સાથે જે ચર્ચાઓ તમે કરો તેવી જ સરસા સાથે પણ કરો.

પરંતુ એક બીજો ભેદ તમારી નજર સમક્ષ ખડો કરવા આજે ધારું છું. આ ભેદ છોકરા છોકરીનો છે. તમારા મનમાં એવો ભેદ નથી એ હું જાણું છું. પરંતુ તમારા ધરમાં માજીનો આગ્રહ અને તમારાં પત્નીની વિચારસરણી તમને પણ ઘણી વખત એ બાબત તરફ ધસડી જાય છે એમ હું જોઈ શક્યો છું. માજીને મન તો દીકરીને આટલી બધી છૂટ ન હોય એ જ સનાતન સત્ય છે. તમારાં પત્ની સરસાને ઘણું શિક્ષણ આપવાના મનોરથો સેવે છે. પરંતુ સરસા આખરે સ્ત્રીમત છે અને સ્ત્રીમતને જરૂરી એવું જીવન જીવ્યા વિના છૂટકો નથી એ પ્રકારની માન્યતાને લીધે સરસા તરફ એ દૃષ્ટિથી જોયા વિના તેમનાથી રહેવાતું નથી. હું જોઈ શક્યો છું કે કેટલીયે વખત જે અતુકજીતા રમણને ગણી શકે છે તે અતુકજીતા સરસા દીકરી છે માટે એને મળી

શક્તી નથી. આ પ્રકારના ભેદને ન્યાંસુધી કાઢી નાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી સરલાના મનમાં એક પ્રકારનો ડંખ રહ્યા કરશે અને તમારા જેવા ઉદાર પિનાની મંજવણમાં વધારો થશે. સ્ત્રી પુરુષના કુદરતી ભેદને આપણે કોઈ મીઠાવવા માગતા નથી, પરંતુ એ ભેદ ઉપર ખોટી વિચાર સરણી ઊભી કરીને આપણે દીકરીઓને જે પ્રકારનો અન્યાય કરી રહ્યા છીએ તેમાંથી દવે નીકળી જવું જોઈએ. પુરૂષ અને સ્ત્રીના ભેદ આપણા છોકરાંઓ નથી સમજતા એવા ભ્રમમાં આપણે ન પડ્યા રહીએ. એ ભેદની સાથે જીવનશૈલ્યુષીને જોડી દેવાનું કામ આપણું નહિ પણ તેમનું હો. પરંતુ આ હકીકત પ્રથમ તો તમારાં પત્નીને તમારે દહતાથી સમજાવવી પડશે. તેમનાં મનમાંથી વંશચરણપરાગત મલેકા વારસાને લીધે એવો આશય જાહેર નીકળી નહિ શકે તોપણ એ વાત ખુદિથી એમને ગમે જિતરી જશે એટલે સરલા તરફના વર્તનમાં અચૂક ફેરફાર થઈ જશે.

ન ના બાપા વિશે તમે પુછવું છે તેનો ઉત્તર થોડા દિવસ પછી આપીશ. આપણે પણ ઉત્તરોત્તર સંસારજીવનની આંદીધુંદીઓમાં વધારે ને વધારે અટવાતા જઈએ છીએ. તમારા પોતાના બાળકોના ઉછેર સંબંધે આટલી કાળજી તમે રાખો છો તેટલા સારુ પણ તમને ખરેખર અભિનંદન થતે છે.

તમારો,
હરભાઈ

[૩]

ભોજનમાં ભાવાભાવ

જ્ઞાનાશયોનો આ એક સનાતન પ્રશ્ન છે. અનેક પ્રકારનાં કુટુંબોમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓના ખોરાકનો પ્રશ્ન ધણા દૃષ્ટિમંદુઓથી આપણે હજી સુધી ઉકેલી શક્યા નથી. શાસ્ત્રીય દબે ભાવિ પેઢીનું જીવન વિકસે તેવી મહત્વાકાંક્ષા ધરાવનાર તમામ રાષ્ટ્રોએ વિદ્યાર્થીઅવસ્થાના ખોરાકના પ્રશ્નને ક્યારનોએ ઉકેલી નાંખ્યો છે ત્યારે આપણે ત્યાં એ વધારેને વધારે અટપટો બનતો જાય છે. ઘઉં, બાજરીની જાતના જ ફેરફારો નહિ પરંતુ શાકભાજી અને ફળોના ફેરફારો પરત્વે આપણે ત્યાં અનેક જાતનું વૈવિધ્ય માગવામાં આવે છે. થોડાકને જે શાક ખૂબ ભાવે તે બીજા થોડાકને જરાપણ ન ભાવે. રોટલી કે રોટલાની જાત પરત્વે પણ ભાવાભાવ ઝોઝાં નથી હોતાં. આ બધાંયમાં મસાલાનો પ્રશ્ન ઉમેરાય છે અને આપણા ખોરાકના પ્રશ્નમાં ભારે ખોટી આંધી ચડે છે.

પહેલી વાત તો એ છે કે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કયા પ્રકારનો ખોરાક અનિવાર્ય ગણાવે. જોઈએ તેની શાસ્ત્રીય દબે જણાવટ થતી જોઈએ. ખોરાકનો નિર્ણય કેવળ ભાવાભાવ ઉપર નહિ; પરંતુ શરીરની જુદી જુદી જરૂરિયાત ઉપર યથો જોઈએ. આપણે ત્યાં આ જાતનો વિચાર જ કદી થયો નથી એટલે ધરેધરમાં અને સંસ્થાએ સંસ્થામાં ભોજનની એકતા દેખાતી જ નથી. વિદ્યાર્થીઅવસ્થા તો શું પરંતુ રાષ્ટ્રજીવનને દીર્ઘાયુષી બનાવવું હોય તો સમસ્ત રાષ્ટ્ર માટેના ખોરાકનો નિર્ણય થવો જોઈએ. આની શરૂઆત આપણાં જ્ઞાતાલયોથી થાય તો એનો ઉકેલ ધાર્યો કરતા જાહેર આવે.

બીજો વિચાર આપણા જુવાનોની તાલીમનો છે. આપણા જુવાનોમાં ખોરાકની શાસ્ત્રીયતાનો ખ્યાલ સંભાળપૂર્વક અને વિવેકપૂર્વક ઊભો કરવો જોઈએ. આપણા શિક્ષણદ્વારા આપણે એમને

એ આપી શકીએ કે તમારું જીવન જેટલે અંશે તમારું છે તેટલે જ અંશે તમારા રાષ્ટ્રને સુદૃઢ અને બળવાન કરીશો. જેમાં શરીરો ને ખોરાક બાંધી શકે તે ખોરાકને પ્રયોગો કરીને આપણે નિશ્ચિત કરી શકીએ છીએ. જેમ ધણું બધું જ્ઞાન માળાપના બવહારમાંથી, પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી, આનંદવિનોદરૂઢોમાંથી અને સામાજિક સંપર્કોમાંથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ તેવીજ રીતે આ ખોરાકનું જ્ઞાન પણ માણસને બાલશિક્ષણના અને તરુણશિક્ષણના કાળ દરમિયાન મળી જવું જોઈએ. આપણા રાષ્ટ્રની કેળવણીની પુનર્ધરનાર વિચારમાં આ વિચારને પણ આપણે ધણું મહત્ત્વ આપવાનું રહે છે.

બાવાબાવનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ત્યારે મરીમસાલાનો વિચાર તરત જ આપણી નજર આગળ આવીને ઊભો રહે છે. છાત્રાલયના દરેક રસોડામાં મરીમસાલાની એક એવી મધ્યમ પ્રકારની પ્રણાલિકા ઊભી કરવાની આજે જરૂર છે કે જેને લીધે છાત્રાલયના ખોરાકને શીક્ષો ગણીને બજારું ચીજ ખાવાની કુટેવમાં વિદ્યાર્થીઓ ન ફસાય, તેમજ જેને લીધે મરીમસાલાના લાભાલાભો એની નજર આગળ હમેશાં રહ્યા કરે. ખરી રીતે કહીએ તો આજે બજારમાં ખાવાની જે ચીજો વેચાય છે તેના ઉપર વૈજ્ઞાનિક અંકુશો મૂકવાની જરૂર છે. એક પેઢી એ કામ ન કરી શકી પરંતુ ચાલી આવતી પેઢીને વૈજ્ઞાનિક જીવનક્રમમાં ઉછેરવામાં આવે તો આવતી કાલ માટે એ કામ સહેલું થઈ પડશે. તુકસાનકારક કોઈ પણ ખોરાક બજારમાં વેચાઈ શકશે નહિ અને વેચાશે તેટલો શુદ્ધ અને પૌષ્ટિક હશે. આપણાં છાત્રાલયો આ મહત્ત્વનું સામાજિક પુનર્ધરનાનું કામ હાથમાં કેમ ન લે ?

—હરલાઈ

પ્રાસંગિક નોંધ

[પા. ૧૧૫ થી ચાલુ]

[૫]

ડૉ. ફ્રોઈડનું અવસાન

વિયેનાના વિખ્યાત માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રી ડૉ. ફ્રોઈડના ઈંગ્લેંડમાં યએલા અવસાનના સમાચારથી શિક્ષક જનતામાં ભારે દિવગીરી ફેલાશે. અત્યંત માનસ પ્રદેશની શોધ કરીને તેમજ તે દ્વારા ત્યાર સુધી ગૂઢ મનાતી માનવ પ્રવૃત્તિ, રીતિનીતિ, કે રહેણીકરણી પર તેમણે અદ્ભુત પ્રકાશ પાડીને માનવતા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હતો. એમની શોધ પુખ્ત ઉંમરની વ્યક્તિઓના માનસિક રોગની ચિકિત્સામાં જેટલી ઉપયોગી હતી તેટલીજ વિદ્યાર્થીઓનું માનસ સમજવાને શિક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડી છે. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની શિક્ષકોની અને માળાપોની દૃષ્ટિમાં મોટું પરિવર્તન થયું છે અને જેમ જેમ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર થશે તેમ હજીય મોટું પરિવર્તન થશે. જીવનભરના મૌલિક વૈજ્ઞાનિક કાર્ય વડે જે ચોડી ધણી મહાન વ્યક્તિઓએ માનવતાને ઉપકારવશ કરી મૂકી છે તેમાં ડૉ. સિગ્મન્ડ ફ્રોઈડનું સ્થાન મોખરે છે, ને રહેશે. *

• ડૉ. ફ્રોઈડના જીવનકાર્ય વિષે વિસ્તૃત પરિચય આપતો લેખ આવતા અંકમાં.

પ્રાસંગિક નોંધ

[૧]

મુંબઈ વિદ્યાપીઠના કાયદામાં સુધારણા

મુંબઈ વિદ્યાપીઠ હાલ મુંબઈ અને સિંધ પ્રાંતોની જરૂરિયાત પૂરી પાડતી હોઈ એના કાયદામાં સુધારોવધારો કરવાનો હક સને ૧૯૩૫ ના હિન્દી રાજ્યવહીવટના કાયદાને અન્વયે મધ્યસ્થ સરકારનો છે, પરંતુ આ કાયદામાં સુધારો કરવાનો જે ખરડો હાલ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ છે તેમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠને મુંબઈની પ્રાંતિક સરકારની હકુમત હેઠળ મૂકવાની યોજના છે. આ સુધારાને ગળનાર મંજૂરીની અપેક્ષાએ મુંબઈ વિદ્યાપીઠના કાયદામાં કેવો સુધારો કરવો એની વિચારણાનાં ચક્રો મુંબઈ સરકારે ગતિમાન કર્યા છે. મુંબઈ સરકાર અને વિદ્યાપીઠના ચાર ચાર પ્રતિનિધિઓની એક સભા થોડા સમય પર પૂનામાં મળી હતી. પ્રાથમિક ચર્ચાને અંતે એમ હતું હતું કે આ પ્રશ્નનો સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને પોતાની ભલામણો રજૂ કરવા વિદ્યાપીઠની સેનેટની જે એક સમિતિ નિભાએલી છે તેનો હેવલ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી ઉભય પક્ષના પ્રતિનિધિઓની સમાવૃત્તિ કામકાજ મુદતતરી રાખવું.

સિન્ડિકેટના ચાર પ્રતિનિધિઓના અભિપ્રાય પર આધાર રાખવાને બદલે આખી સેનેટના અભિપ્રાય પર સુધારણાની ધારાત ચલવાનો આ સભાનો નિર્ણય સર્વાંશે આવકારપાત્ર ગણાશે. પરંતુ એથી આગળ વધીને અમે કેળવણીખાનાના માનનીય પ્રધાનને વિનંતિ કરીશું કે વિદ્યાપીઠના કામકાજમાં રસ લેતાં પ્રાંતનાં સંઘનાં ગણેશ અને કેળવણીશાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય મેળવવા માટે પણ તેઓ યોગ્ય પ્રયત્ન કરશે. વિદ્યાપીઠની ચૂંટણીની હાલની પ્રથા, વિદ્યાપીઠ તરફથી અભ્યાસક્રમો મુકરર કરવાની પદ્ધતિ એની પરીક્ષાની પદ્ધતિ, એની સામાન્ય કાર્યવાહી—આ બધા વિષે કેળવણીમાં રસ લેતી સામાન્ય જનતાને સૂચન આપીને કરવાની તક મળવી જોઈએ. વિદ્યાપીઠના તંત્રમાં કેવા સુધારા કરવા જોઈએ એ વિષે આપણે અભિપ્રાય આપવો કવખતનો લેખાશે. હાલ તો અમે એટલું જ કહીને સંતોષ માનીશું કે આ સુધારણાને છેવટનું સ્વરૂપ આપતાં પહેલાં હરેક સંસ્થા અને ભક્તિને પેટલાની સૂચનાઓ રજૂ કરવાની રહે જણની જોઈએ.

[૨]

ટ્રેઈનીંગ કોલેજની ફી

મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેઈનીંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા શિક્ષકો પાસેથી હાલ થોડા સમયથી વાર્ષિક રૂ. ૨૪૦) ફી તરીકે લેવામાં આવે છે. પ્રાંતની માધ્યમિક શાળાઓમાં તાલીમ પામેલા શિક્ષકોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે ને તે વધારવાની જવાબદારી સરકારને શિરજ રહેવી જોઈએ. આ વર્ષ સુધી તો સરકાર એક જ ટ્રેઈનીંગ કોલેજ નિભાવતી હતી. આ વર્ષે બેલગામમાં એક કોલેજ ખોલીને સરકારે બીજા ૧૦૦ શિક્ષકોને દર વર્ષે તાલીમ આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. અસહની પ્રધાને વળગી રહીને જો મહાસભા પ્રધાનમંડળે શિક્ષકોને મફત તાલીમ આપવાનું આજુ રાખ્યું હોત તો તે વધુ વાસ્તવિક લેખાત. પરંતુ સરકારની હાલની નાણાવિષયક નાજૂક હાલત ધ્યાનમાં

લેતાં એ માટે અમે આશ્રય કરતા નથી. આમ છતાં મહાસભાની પુરોગામી સરકારે દેશી 'રાજ્યમાંથી આવતા શિક્ષક પાસે રૂ. ૬૦૦)ની વાર્ષિક શ્રી લેવાનું દસમું હપ્તું' એ કેવળ ગેરવાજબી હપ્તું એમ કહ્યા વિના અમને ચાલે એમ નથી. આને અંગે મુખર્જી પ્રાન્તના માધ્યમિક શિક્ષકોની પરિપદે તેમ જ મંડળે વખતોવખત પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત કર્યો છે, તે મહાસભા સરકારને આ અન્યાય દૂર કરવા વિનંતિ પણ કરી છે. અમને જણાવતાં આનંદે થય છે કે મહાસભા પ્રધાનમંડળે દેશી રાજ્યના શિક્ષક પાસેથી લેવાતી શ્રી રૂ. ૬૦૦) થી ઘટાડી રૂ. ૩૫૦) મુકરર કરી છે. આમ આ શિક્ષકોને માથે પડેલા વધારાનો ખોળો કેટલેક અંશે દૂર કરવા માટે પ્રધાનમંડળને ધન્યવાદ ઘટે છે, પરંતુ સાથે સાથે એ ખોળો સદંતર દૂર કરવાની અમે પ્રધાનમંડળને આશ્રયમરી વિનંતિ કરીએ છીએ. દેશી રાજ્યના વિસ્તારમાં કેળવણીનો પ્રચાર જ બહુ ઓછો છે. એમાં તાલીલ પામેલા શિક્ષકોને હાથે અપાતી કેળવણીનો પ્રચાર તો એથી પણ ઓછો છે. મહાસભાએ દેશી અને બ્રિટિશ વિસ્તારની પ્રગતિ વચ્ચે કદી પણ ભેદભાવ રાખ્યો નથી, એટલે અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે જ્ઞાનપ્રકાશનો સર્વત્ર ઝડપભેર ફેલાવો કરવાની સર્વમાન્ય ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં ઉપર જણાવેલા નાનો શો ભેદ પણ દૂર કરીને મહાસભા સરકાર પોતાનો સક્રિય ફાળો આપશે અને દેશી રાજ્યના શિક્ષકોનો ધન્યવાદ વિના વિલંબે પ્રાપ્ત કરશે.

[૩]

મેટ્રિકની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો

મુખર્જીની વિદ્યાપીઠે અંગ્રેજ અને કેટલીક યુરોપીય ભાષાઓના પ્રશ્નપત્રો સિવાયના ધર્મા પ્રશ્નપત્રોના જવાબ કોઈ પણ આધુનિક હિન્દી ભાષામાં આપવાની હૂઠ મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં એસનાર ઉમેદવારોને કેટલાક સમયથી આપી છે. આને પરિણામે મુખર્જી જેવાં પચરંગી વસ્તીવાળાં શહેરો સિવાય લગભગ બધે સ્થળે હિતિહાસ, ભૂગોળ, સંસ્કૃત, વિજ્ઞાન, ગણિત, વગેરે વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શિખવવા છે અને એને માટે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો પણ તૈયાર થવા લાગ્યાં છે. આમ મેટ્રિકના 'ચર્ગ' મુઠ્ઠી બધું શિક્ષણ મોટે ભાગે માતૃભાષા દ્વારા અપાતું હોવા છતાં પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો અંગ્રેજીમાં છાપવાનું જરૂરી રાખ્યું છે. ખરું જોતાં તો આ બાબત વિષે કદાચ પણ ઉદાપોહની જરૂર પડતી નેહતી જ ન હતી. જો શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા હોય તો પરીક્ષાનું માધ્યમ અને પ્રશ્નપત્રોની ભાષા પણ માતૃભાષા જ હોવી જોઈએ એ વાત અત્યંત સ્વાભાવિક ને દીવાની જ્યોત જેવી સ્પષ્ટ મનાવી નેહતી. પરંતુ વિદ્યાપીઠના કાર્યવાહકોની આંખે જાણા અસ્મા હોય એમ લાગે છે. અંગ્રેજી ભાષા માટેના એમનો પક્ષપાત એટલો બધો છે, અંગ્રેજી ભાષાનું વાહન એમને માટે એટલું બધું સ્વાભાવિક બની ગયું છે કે શાળાંત પરીક્ષા માટે તૈયાર થતાં કુચળી વયનાં સુવકોની મુશ્કેલી સમજવાની તેઓ સક્ષમ ના પાડે છે. વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલી કરતાં તેમને મન વ્યવસ્થાની મુશ્કેલી વધારે મહત્ત્વની છે અને તેથી એવી મુશ્કેલી દૂર કરવાનો પ્રમાણિક પ્રયાસ કરવાને બદલે તેઓ પ્રશ્નપત્રો આધુનિક હિન્દી ભાષાઓમાં છાપવાની આપી યોજનાને અવ્યવહારુ ગણી હસી કાઢે છે. આ માગણીને વિદ્યાર્થીઓને ટેકા છે, માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ અને તેની વાર્ષિક પરિપદોને ટેકા છે, જેઓ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને રોજ શિક્ષણ આપે છે તેમને ટેકા છે; છતાં વિદ્યાપીઠના કાર્યવાહકો પોતાની જાદુ પકડીને અણબગ રહ્યા છે. વિદ્યાપીઠના તંત્રને લોકમંતને યંત્ર' જવાબદાર

ખનાવવાની જરૂરિયાતનું આ એક ઉદાહરણ છે. તાજેતરમાં મળેલી સેનેટની સભામાં શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહે આને અંગે એવો ઠરાવ રજૂ કરેલો કે “મેટ્રિકના પ્રશ્નપત્રો [અંગ્રેજ અને બીજા ને યુરોપીય ભાષાઓના પ્રશ્નપત્રોના ન્યાય દિન્દી ભાષામાં આપવાની છૂટ નથી તે સિવાયના] અંગ્રેજ અને પરીક્ષાના મથકની મુખ્ય લોકભાષામાં છાપવાની શક્યતા પર વિચાર કરવા સેનેટ એકેડેમીક કાઉન્સિલ અને સિનિકેટને બલામણુ કરે છે.” વ્યવસ્થાને અંગે ઉપસ્થિત ચતી મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં રાખીને જ આ ઠરાવ ઘડવામાં આવ્યો હતો એ સૌ કોઈ જોઈ શકશે. આ ઠરાવ પર લાંબી ચર્ચા ચાલી, જેમાં કોલેજમાં કામ કરતા અધ્યાપકોએ ઠરાવ ગિનજરરી છે [એક ભાઈએ તો એમ પણ કહેવાની હિંમત કરી કે વિદ્યાર્થી દિન્દી ભાષામાં પુછાએલા સવાલો કરતાં અંગ્રેજીમાં પુછાએલા સવાલો વધારે સહેલાઈથી સમજી શકે છે.] એવી દલીલ કરી વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ રજૂ કરી, ન્યારે ઠરાવ રજૂ કરનાર સભ્યે તેમજ તેને ટેકા આપનાર ભાઈઓએ વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓનો સ્વીકાર કરતાં જણાવ્યું કે આ મુશ્કેલીઓ એવી નથી કે જેનો ઉકેલ વિદ્યાર્થીના પીઠ કાર્યકરો ન લાવી શકે. મત લેવાતાં આ ઠરાવ ૩૦ વિ. ૨૮ મતે પસાર થયેલો જાહેર થયો હતો; પરંતુ ફરીથી મતગણતરીની માગણી થતાં ૩૦ વિ. ૩૪ મતે તે જીતી ગયો. આ પ્રમાણે એક અત્યંત વાજબી માગણીનો સેનેટ ઈન્કાર કર્યો છે છતાં હિંમત હારવાની અમને જરૂર જણાતી નથી. વધારે વ્યવસ્થિત પ્રચારકાર્ય કરીને જો આ ઠરાવ ફરીથી રજૂ કરવામાં આવશે તો સેનેટ તેનો જરૂર સ્વીકાર કરશે એવી અમને ખાતરી છે.

[૪]

પાઠ્યપુસ્તકો

પાઠ્યપુસ્તકો એકસરખાં હોવાં જોઈએ એવી ને ચળવળ શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ મુંબઈની ધારાસભામાં હાથ ધરી છે તેને અંગે અમારો વિરોધી સૂર મે ૧૯૩૬ના અંકમાં અમે પ્રગટ કર્યો છે અને અમારી ખાતરી છે કે એ મોંઘમાં અમે સારી શિક્ષકઆલમનો અભિપ્રાય રજૂ કર્યો છે. અમને ખબર મળી છે ત્યાં સુધી આખા પ્રાન્તના અનેક શિક્ષકમંડળોએ ‘કેળવણીનું સ્વાતંત્ર્ય’ ને તેનો વિકાસ રૂંધી નાખવાના આ પ્રયાસનો વાજબી રીતે વિરોધ કર્યો છે. એ વિરોધ વ્યક્ત કરવાને પૂતામાં ડો. આર. પી. પરાંજપેના અને મુંબઈમાં પ્રો. ધનંજય ગાડગીળના પ્રમુખપદ હેઠળ શિક્ષકોની પરિષદો મળી હતી ને તેમાં આખા પ્રાંત માટે એકસરખાં પાઠ્યપુસ્તકો મુકરર કરવાની યોજનાનો તેમજ પાઠ્યપુસ્તક પ્રકાશન સરકારી ખાતાને અથવા તો સરકારે મુકરર કરેલી કોઈ પ્રકાશન પેઢીને સુપરત કરવાની યોજનાનો વિરોધ કરતા ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સરકારે નીચેલી પાવટે સમિતિ શિક્ષકો અને શિક્ષકમંડળો-પરિષદોએ વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાય ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપશે.

આ પ્રશ્ન પરની ચર્ચાએ એટલું ઉચ્ચ સ્વરૂપ પકડ્યું છે કે તા. ૧૭મી સપ્ટેમ્બરના ‘હરિજનગંધુ’ના અંકમાં એ સંબંધી એક મોંઘ [જે અમે અન્યત્ર છાપી છે] દ્વારા પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની મહાત્મા ગાંધીજીને જરૂર જણાઈ છે. સમસ્ત હિન્દ અને ખાસ કરીને ગુજરાત મહાત્માજીના વિચારો પ્રત્યે અપૂર્વ માનની લાગણી દર્શાવતું આવ્યું

છે ને એમનાં જેવા યુગપ્રવર્તક મહાપુરુષના સંબંધમાં એ જ લાગણી વાસ્તવિક લેખાય. ઉપર્યુક્ત નોંધમાં થયું એવું છે કે જેની સામે કોઈ વાંધો લઈ શકે નહીં. ઇ. ત. એમણે પાઠ્યપુસ્તકની ગુણમીના જે વિરોધ કર્યો છે તેની સાથે નૃત્યશિક્ષણના દિમિયતીઓ સહમત થયે; પાઠ્યપુસ્તકોમાં વારંવાર થતી ફેરબદલી પર અંકુશ મૂકવાની કોઈ રીતસરની યોજનાનો વિરોધ થવાનો સંભવ નથી; નક્ષોબીની ઉદ્દેશથી ઉપયોગમાં લેવાતી અનિષ્ટ ને કેળવણીની દૃષ્ટિએ અહિતકારી લાગવગનાં મૂળ કાવવાની આગે પણ કોઈને ફરિયાદ કરવાનું કારણ નથી. આમ હાલની પાઠ્યપુસ્તક સુદર કરવાની પદ્ધતિમાં બધાં બધાં સડો હોય હાં તે દૂર દૂરી આખી પદ્ધતિની કેળવણીની વૃદ્ધિવાત અનુસાર પુનર્ચંટના કરવાના સરકારના પ્રયાસમાં આખી શિક્ષકજનતાનો સહકાર મળવાની તેને વિના સંકોચે ખાતરી આપી શકાય. પરંતુ હાલની અળવળ તો તેથી આગળ જઈને આખા પ્રાંતની શહેર તેમજ ગ્રામવિસ્તારની સંખ્યા શાળાઓ માટે એક જ સરખાં પાઠ્યપુસ્તકો સુદર કરાવવાની નેમ ધરાવે છે. આથી શિક્ષક કે વિદ્યાર્થી પાઠ્યપુસ્તકોના મુસામ ઓછા બનશે કે વધારે? આથી વિદ્યાર્થીની 'રાત'ન ને ગૌણિક વિચાર કરવાની શક્તિ' શી રીતે ખીલશે? અને જો અત્યારની માફક દરેક વિષયમાં પાઠ્યપુસ્તક [પછી તે બધી શાળાઓ માટે એક સરખાં હોય કે, જુદાં] સુદર થવાનાં હોય તો 'પાઠ્યપુસ્તકોનો ઉત્પત્તિ ન શકાય એવડો બોલે ઉઘાડીને જતાં' વિચારો છેકરા-છોકરીઓને શી રીતે ગહત આપી શકશે? આ પ્રમાણે શાંતિપૂર્વક વિચાર કરતાં સગમશે કે જે દરબતી ચિકિત્સા માટે આપણે બંધા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ તે શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ સચવેલા ઝોસડાની મટવાનું નથી. ઊમદુ' એથી તો બીજાં અનિષ્ટો આપણી પદ્ધતિમાં ધરવાં ધાકરો. અને તેથી જ અમારો વિરોધ અનિષ્ટો દૂર કરવા સામે નથી, હોય જ નહીં; પરંતુ તે માટે જે ઉપાય ચલવવામાં આવ્યો છે તે સામે છે.

હાલની પરિસ્થિતિમાં મુશ્કેલી કરવા પ્રથમ પગલા તરીકે મહાતમાજી પાઠ્યપુસ્તક પ્રકાશનની સંખ્યા જવાબદારી સરકારને સુપરત કરવાની દિમાયત કરે છે. અમને આ સૂચના સિદ્ધાંત અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વાઝળી લાગતી નથી. આપણી પ્રગતીય સરકારને માથે ગ્રામ્યજનતા એટલી જવાબદારીવાળાં અનેક કામો છે. આવાં પ્રધાનકાર્યો પાછળ સરકારે પોતાની સંખ્યા શક્તિ ને સંપત્તિ ખર્ચવાં જોઈએ ને તે સારા પાયા પર ન મુકાય હાં મુશ્કેલી બીજાં ગૌણ કામો હાથ ધરવાં ન જોઈએ એવો અમારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે. મુજબ પ્રાંતના ઉત્સાહી પ્રધાનમંડળ સામે એ રીકા વારંવાર સંભળાય છે કે તે એકી સાથે અનેક પ્રતિષ્ઠા, યોજનાઓ, મુદ્દાઓ સાથે ધરે છે ને પરિણામે એનું કાર્ય જોટલું સચોટ ને પ્રગતિશીલ હોવું જોઈએ એટલું બનતું નથી. સરકાર પાસેની એની અનેક યોજનાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક પ્રકાશનની યોજનાનો વધારો કરવાનું અમે છુટ માનતા નથી. અને સરકાર પાસે પૂરતો સમય હોય તો પણ તેમ કરવાની વૃદ્ધ અમને જણાતી નથી. આ પ્રાંતની સરકારને પ્રકાશન ખાતાનો અનુગવ ક્યાં નથી? વળી બીજા દેશોમાં પણ સરકારે આ વેપારી ક્ષેત્રમાં માથું ગારવાની જરૂર જોઈ નથી. હાલ જે અનિષ્ટોની સમે ફરિયાદ થાય છે તે અયોગ્ય પુસ્તકોને મળતી મંજૂરી, અને એને અપાવવા માટે વધારાની ગેરવાજાની લાગવગનાં પરિણામો છે, અને નહીં કે હાલની પ્રકાશન પદ્ધતિનાં; અને જો આ કામ સરકાર હાથમાં લે અને તેને પરિણામે મહાતમાજી સૂચવે છે તેમ પાઠ્યપુસ્તકોની સંખ્યા ઓછી થાય તો કેળવણીની દૃષ્ટિએ એ ભાગ્યે જ યોગ્ય લેખારો.

[પા. ૧૧૧ પર ચાલુ]

સમાચારસંગ્રહ

— સપ્ટેમ્બરની રોજનીશી —

તા. ૧—પંડિત મગ્નમોહન માલવીયા પોતાની લઘુકવિ તંબીયનને લીધે બનારસ દિગ્દુ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિપદેથી નિવૃત્ત થયા છે. એમની જગ્યાએ સર એસ. રાધાકૃષ્ણનની ચૂંટણી કરવામાં આવી છે.

તા. ૫—અશાહાબાદ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ પંડિત આગરનાથ ઝાએ વિદ્યાપીઠના સંચાલન અંગેના એક હવાત્રમાં કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરી છે. તેમની એક સૂચના એવી છે કે જે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠના જનાશયમાં રહેવા ન હોય તેમની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર સંપૂર્ણ દેખરેખ રાખવી જરૂરની છે; અને તેઓ કેવી રીતે અને સંજોગોમાં અભ્યાસ કરે છે એ પણ વિદ્યાપીઠના સંચાલકોએ જાણવું જોઈએ.

તા. ૬—હિંદી સંગીત શાળાના ચાદમા વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરે જીવનમાં સંગીતની અગત્ય ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. વિદ્યાપીઠએ પણ સંગીતની પદ્ધતિઓ આપવી જોઈએ એવી તેમણે આશા પ્રદર્શિત કરી હતી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે સંગીત અને લલિતકલાઓના અભ્યાસથી શિક્ષિતોમાં પ્રવર્તી રહેલી બેકારી કંઈક અંશે ઓછી થશે, એટલું જ નહિ પણ લલિતકલાઓના અભ્યાસ કેળવણી અને સંસ્કારો સાથે શિસ્તનો સુમેળ સાધશે.

તા. ૭—મદ્રાસ ઇલાકાના કેળવણીખાતાના પ્રધાન શ્રી. વર્કીએ મદ્રાસમાં ગાંધીયિક શિક્ષણની પુનર્ધટના માટે કેળવણીના જુદા જુદા ક્ષેત્રોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવી. પરિષદ ખુલ્લી જાહેર કરતાં શ્રી. વર્કીએ પોતાના ભાષણ દરમિયાન ગાંધીયિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં હુન્નરકર્મોગોના અભ્યાસની આવશ્યકતા ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો અને જાહેર કર્યું કે નાના આગઉધોગોથી માંડીને મોટા ઉદ્યોગોની સેટ પ્રાપ્ત ખીજરણી કરવા માટે સરકાર ચેજનતા કાગલ માંડી છે.

તા. ૧૨—મદ્રાસ સરકારે હુકમ કર્યો છે કે મદ્રાસ ઇલાકાની ગાયબિક શાળાઓ અલ્લાહિયામાં પાંચ દિવસથી વધારે કામ ન કરે. હાલમાં કેટલીક શાળાઓ પાંચ અને કેટલીક ૬ દિવસ કામ કરે છે. આ હુકમનો હેતુ એ છે કે શાળાના કામ સંબંધી ચેજનતા અને તૈયારી માટે શિક્ષકોને પૂરો અવકાશ મળે અને શિક્ષકો અભ્યાસક્રમ ઉપરાંતની શાળાની પ્રવૃત્તિઓ તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકે.

તા. ૧૨—પૂનામાં વાર્ષિક કોનેન્સમાં 'ધ વીકાજ ડી બી. તારાપોરવાલા ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ'ની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા મુંબઈના ગવર્નર વતી તેમના પત્ની લેડી લમલીએ કરી. આ સંસ્થામાં ગણિત, રસાયણશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનની પદ્ધતિને અભ્યાસક્રમ કરાવવામાં આવશે. લેડી લમલીએ એ પ્રસંગે બોલતાં કહ્યું કે આજે દુનિયામાં વિજ્ઞાનનો ભયંકર દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. એમાં વિજ્ઞાનનો લેશમાત્ર પણ વાંક નથી, પણ તેનો ઉપયોગ કરનારનો જ વાંક છે. માનવજાત ઉપર વિજ્ઞાનનો ઉપકારો અસંખ્ય છે.

તા. ૧૫—હિંદુસ્તાની ભાષાની પ્રાંતિક બોર્ડે શિક્ષકોને હિંદુસ્તાની શીખવવાની કરેલી બલામણેનો મુંબઈ સરકારે સ્વીકાર કર્યો છે. શિક્ષકોને હિંદુસ્તાની શીખવવા ખાસ વિદ્યાલયો સ્થાપવામાં આવશે. અભ્યાસક્રમ એક વર્ષનો રહેશે, અને એ અભ્યાસક્રમમાં ઉત્તોર્ણ થનાર શિક્ષકોને પ્રમાણપત્રો આપવામાં આવશે. ૧૯૪૨ ના એપ્રિલ પછી હિંદુસ્તાની શીખવનાર દરેક શિક્ષકે આ આ પ્રમાણપત્ર ફરજિયાત લેવું પડશે.

તા. ૨૧—પંજાબના આમોદાર ખાતાના વડા અમલદાર શ્રી. એફ. એલ. ધ્યાને જણાવ્યું હતું કે હિંદમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ આપવા માટે જુદી જુદી પ્રાંતીય ભાષાઓમાં યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો નથી. ન્યાંમુધી યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર ન થયે ત્યાંમુધી પ્રૌઢશિક્ષણનો પ્રચાર ન થઈ શકે. વળી ધર્મ પ્રત્યે બેદરકારી એ આ યુગનું મહાન દુર્લભ છે. તેથી સાદી ભાષામાં ધાર્મિક પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ, અને એવાં પુસ્તકો નવા શીખનારને આપવાં જોઈએ.

તા. ૨૨—સુરત જિલ્લા સરકારે એવી મતઝાનો ઠરાવ કર્યો કે સિદ્ધાંત તરીકે દરેક વિષયમાં એક જ પાઠ્યપુસ્તક ઈષ્ટ નથી, પણ વિવિધતાની અગત્યોદિત છૂટો લીધે તેના વ્યવહારમાં ઘણો જ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો હોવાથી હાલ તુરંત ત્રણ વર્ષ માટે દરેક વિષય ઉપર એક જ પાઠ્ય પુસ્તક મંજૂર કરવું ને તે માટે પુસ્તકપ્રકાશન કે પુસ્તકલેખનમાં હિંત ન ધરાવના હોય તેવા ગૃહસ્થોની યોગ્ય સમિતિ સરકારે પસંદ કરવી વધુમાં એ સમાજે ઠરાવ કર્યો છે કે ત્રીજા ધોરણ મુધી વાંચનમાળા સિંધાય બીજા ઇર્ષ્ટ પુસ્તકની ખરીદીની જરૂર નથી.

તા. ૨૪—એસિસ્ટન્ટના સુવિખ્યાત માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રી પ્રેફેસર સિમંડ કાઇડનું લંડન ખાને ૮૩ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું છે.

મુંબઈ શહેર માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ

૧૫ મે વાર્ષિક હેવાલ: આ સંઘનો ૧૫ મે વાર્ષિક હેવાલ અધા શિક્ષક મંડળોને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવો છે. આખા વર્ષ દરમિયાન અગત્યના વિષયો ઉપર ભાષણો અને ચર્ચાઓ ઉપરાંત અભ્યાસ વર્ગો ['સ્ટડી સર્કલ્સ'] અને અલગિતો દ્વારા શિક્ષકોના જુદા જુદા વિષયોના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવાના સુંદર પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા. વળી ગયા મે માસમાં મુંબઈમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ હાથમાં લેવાતાં એ સંઘના સભ્યોએ અનેક રીતે એ કાર્યમાં સુંદર સક્રિય ભૂલો આપેલો.

એ વર્ષ દરમિયાન સઘની પ્રવૃત્તિઓમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી મુંબઈ ખાને મળેલી અખિલ હિંદ કેળવણી પરિષદ હતી. એ પરિષદને સફળ બનાવવા સંઘના સભ્યોએ તનતોડ જહેમત ઉઠાવી હતી. વળી એ અંગે સંઘ તરફથી યોજવામાં આવેલું કેળવણી વિષયક પ્રદર્શન ઘણી રીતે અજોડ હતું.

બીજા ખાસ મોઘવા જેવી પ્રવૃત્તિ દલાણ ખાને સઘે યોજેલા કેળવણી સપ્તાહની હતી. ઇલાકાના લગભગ ૨૦૦ શિક્ષકોએ એ સપ્તાહ અને 'રિફરેસ કોર્સ'નો લાભ લીધો હતો. બરચક કાર્યક્રમ હોવા છતાં શિક્ષકોના મનરંજનને માટે પણ આકર્ષક કાર્યક્રમ રખાયો હતો.

સંઘના મુખપત્ર "Bombay Teachers' Journal"ની પણ સારી પ્રગતિ થઈ છે. એ હેવાલમાં ૪૩૭ આંકડો વધ્યા હતા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. વળી એનો માર્ચ-જુલાઈના ૩૦૦ પૃથા દળદાર અંકમાં અખિલ હિંદ કેળવણી પરિષદનો સચિસ્તર હેવાલ તથા ભાષણો વગેરે છાપી સઘે શિક્ષકોની સુંદર સેવા કરી છે. વર્ષ દરમિયાન સભ્યોની સંખ્યા ઠીક ઠીક વધી હતી. ૨૩૭ સભ્યો નવા દાખલ થયાથી હાલની સભ્યોની સંખ્યા ૧૦૦૨ થઈ છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રગતિ જોતાં સઘના સચાલકો અને સભ્યોને ખરેખર અભિનંદન લે છે.

— મુંબઈ પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ —

ઉપર્યુક્ત પરિષદનું ચૌદમું અધિવેશન પૂનામાં તા. ૪-૫-૬-૭ નવેમ્બર ૧૯૩૬ ને દિને મળશે. ડૉ. આર. પી. પરાંજપેના અધ્યક્ષપદ હેઠળ એક વચવાળી સ્વગત સમિતિ પરિષદ, પ્રદર્શન, વગેરેની તકાગાર તૈયારી કરી રહી છે. પરિષદના પ્રમુખ તરીકે સર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણનની વરણી થઈ છે. અગતે આશા છે કે આ પરિષદમાં શિક્ષકો યોગી સંખ્યામાં હાજરી આપશે. પત્રવ્યવહારનું સરનામું : મંત્રી, શિક્ષકપરિષદ સ્વગતસમિતિ, નૂતન મરાઠી વિદ્યાલય, પૂના.

પ્રકાશ

ગૃહપતિઓ ને માધ્યમિક શિક્ષકોનો તાલીમ વર્ગ

[ગૃહપતિઓ અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે આવતી રત્નઓમાં એક તાલીમ વર્ગ ભાવનગરમાં ચલાવવાનું નક્કી કર્યું છે. તે સંબંધમાં જે પત્રિકાઓ પ્રગટ થઈ છે તે આ સાથે અહીં પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. વર્ગનું સંચાલન શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી કરશે. અભ્યાસક્રમ ઉપર નજર નાખતાં જણાય છે કે આ વર્ગનો લાભ અનુકૂળતા હોય તે સૌ કોઈ જરૂર લે. —તંત્રીઓ]

પત્રિકા પહેલી

ચોડાં વર્ષો પહેલાં શ્રી. દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનમાં ગૃહપતિઓ અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે તાલીમ વર્ગો ચલાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યારપછીના વર્ષોમાં આવા તાલીમ વર્ગો માટે મારી પસંદ થયેલી માગણીઓ આવી હતી. કેટલાક સંજોગોને લઈને તેવા વર્ગો યોજી શકાયા ન હતા. ચાલુ વર્ષે દીવાળીના તહેવારો પછી તરત જ એ અઠવાડિયા માટેનો એક તાલીમ વર્ગ ભાવનગરમાં ચલાવવાનું નિર્ધાર્યું છે. આ તાલીમ વર્ગમાં ગૃહપતિઓ અને માધ્યમિકશાળાનાં શિક્ષકો આવી શકશે. અભ્યાસક્રમ તેમ જ બીજી વિગતો માટે શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી, પ્રિન્સીપાલ, હોમરૂલ, ભાવનગર, એ સરનામે લખવું.

પત્રિકા બીજી

આ તાલીમવર્ગની પ્રાથમિક તહેવારત કર્યા પછી છાત્રાલયના ગૃહપતિઓ અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની ચરણો આગળ લાગી છે. દિવાળીની રત્ન દરમિયાન આ વર્ગનું કામ શરૂ કરવાનું છે. દિવસો ઓછા અને સ્થળસંકેત્ય હોવાથી ભરતી મર્યાદિત સંખ્યામાં કરવામાં આવશે. ગૃહપતિઓ અને શિક્ષકો તરફથી અભ્યાસક્રમની પૂછપરછ કરવામાં આવે છે, પૂછનારાઓને એ બધું જણાવવામાં આવે છે. પરંતુ જેઓને આ વર્ગનો લાભ લેવો હોય તેઓની જાણ માટે એક સામાન્ય રૂપરેખા આ પ્રમાણે છે:

અભ્યાસક્રમના વિષયો નીચે પ્રમાણે રહેશે :—

૧ શિક્ષણ સંસ્થાની વ્યવસ્થા	૪ વિદ્યાર્થીમંડળની પ્રણાલિ
૨ શિક્ષક અને નિયમન	૫ શિક્ષણપદ્ધતિઓ
૩ સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારી	૬ કેળવણીશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

૭ પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્ર

શિક્ષણની પદ્ધતિ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવશે :

૧ વ્યાખ્યાનો, ૨ સ્વાધ્યાય, ૩ ચર્ચાઓ.

લાભ લેનાર શિક્ષક ગૃહપતિઓ માટે

તૈયાર રહેશે.

બીજી વિગતો શ્રી. હરભાઈ

શાળા હીલ ડાઇવ-ભાવનગર,

એ સરનામે લખવું.

મુંબઈ પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ

સૂરતનું અધિવેશન*

રાષ્ટ્રના ભવિનો આધાર શિક્ષણના કાર્ય પર અનલગ્ન છે, અને આથી જ સમાજના બીજા કોઈ પણ અંગ કરતાં શિક્ષકની જવાબદારી અનેકગણી છે. આ જવાબદારી સારી રીતે અદા કરવા માટે તેઓએ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્ત રહેવાની જરૂર રહે છે. આત્મિક ઉન્નતિ સાથે, પોતે વરેલ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક સરખો નિયમિત વિકાસ યતો રહે એવી ઝંખના તેમની પ્રવૃત્તિઓના મૂળમાં અંતર્ગત થતી જોઈએ. બાળમાનસના પ્રશ્નોની તાત્ત્વિક ચર્ચા, કાર્યપદ્ધતિ, સાધનો તેમજ સિદ્ધાંતોનો વિચાર વગેરે કેળવણીના વિકાસ માટે જરૂરી વસ્તુઓ છે. આ ઉપરાંત વહીવટ તેમજ આર્થિક સ્થિતિના તોડતોડનો વિચાર પણ એની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ બધાનો ઉદ્દેશ એક વ્યક્તિના પ્રયત્નથી ન સંધાય, સમુદાયના સાથની એમાં પરમ આનસ્યકતા છે. શિક્ષક પરિષદની આયોજના આ હેતુને આધારે જ થવા લાગી છે.

આપણા ઇત્તિહાસમાં માધ્યમિક શિક્ષકોની પહેલી પરિષદ સને ૧૯૨૪ માં વડોદરા મુકામે મળી. એનું બીજું અધિવેશન સૂરતને આંગણે થયું. ત્યારબાદ મુંબઈ, પૂના, રત્નાગિરિ, વગેરે સ્થળોએ પરિષદ ભરાઈ. દર બાર વર્ષના લાંબા ગાળા પછી સૂરતના શિક્ષકોને પોતાને આંગણે પરિષદ બોલાવવાના પુનઃ મનોરથ જાગ્યા. સૂરતમાં પરિષદ ભરવા દેવા માટે 'નૂતનશિક્ષણ સંઘે' પોતાના પ્રતિનિધિ દ્વારા મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘને વિનંતિ કરી અને તે વિનંતિનો સ્વીકાર થયો.

જુલાઈ માસમાં આ વિનંતિનો સ્વીકાર થયો અને પરિષદ માટે તા. ૧૭-૧૮-૧૯ મી ઑક્ટોબરના દિવસો નક્કી કરવામાં આવ્યા. આટલા ટૂંકા ગાળામાં આવી મહાન જવાબદારીનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક કેમ અદા કરવું એ શિક્ષકોને માટે કોયડો હતો. પણ સૂરતના શિક્ષકોને તેમના મુકાતી શ્રી. સિ. જી. અક્કા અને શ્રી. ચંદ્રવદન શાહ, તેમજ બીજા પીટ શિક્ષકોની કાર્ય તેમજ વ્યવસ્થાની શક્તિ વિશે પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી; એટલે તેમને આ બોજનો વિચાર અડળાવે એમ ન હતો. માત્ર હરાવો માટે ભેગા મળવાનું ન રાખતાં કેળવણી વિષયક પ્રદર્શન, પુસ્તક-પ્રકાશન ખંડો, મનોરંજક કાર્યક્રમ વગેરેની યોજના પણ પરિષદના કાર્ય અંગે સામેલ કરવામાં આવી કે જેથી પરિષદમાં આવનાર માણસ કોઈક જોવાનવસ્થાનો સંતોષ મેળવી શકે.

પરિષદના કાર્યની શરૂઆત તરીકે સ્વાગત સમિતિના સભ્યો નોંધવાનું કામ સૌથી પહેલું હાથ ધરવામાં આવ્યું. સૂરતના કેળવણી ગંડળ અને નૂતનશિક્ષણ સંઘની કાર્યવાહક સમિતિઓની સંયુક્ત બેઠકમાં પરિષદ માટે સ્વાગત સમિતિના સભ્યો નોંધવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. સભ્યોની ડી. અનુક્રમે ૩૧. ૫) અને ૩૧. ૨) રાખવામાં આવી. પૂરતી સંખ્યામાં સ્વાગત સભ્યો નોંધાયા બાદ સભ્યોની બેઠક તા. ૩૧-૮-૩૮ ના રોજ સાંજે ૭ વાગે સાર્વજનિક મિડલ સ્કૂલમાં ઓ. કાળીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપદે મળી અને તેમાં નીચેનાં કામો હાથ ધરવામાં આવ્યા.

● કાયદા પરિષદની સ્વાગત સમિતિએ તૈયાર કરેલો પરિષદના કાર્યનો સંગ્રહ હેવાલ

(૧) સ્વાગત સમિતિના યોધેદારોની ચૂંટણી (૨) કાર્યવાહક સમિતિ તેમજ અન્ય સમિતિઓની ચૂંટણી (૩) પરિપક્વ પ્રમુખપદ માટે બે નામેની બલામથુ.

સ્વાગતસમિતિના યોદ્ધેદારો

પ્રમુખ : દિવાન બહાદુર ચૂનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી—પ્રિન્સિપલ, સાર્વજનિક લો કોલેજ, સુરત
ઉપપ્રમુખ : શ્રી. એન. એમ. શાહ—પ્રિન્સિપલ, એમ. ટી. ખી. કોલેજ, સુરત

કાર્યવાહક સમિતિ

પ્રમુખ : શ્રી. ધિજરતલાલ જમનાદાસ અક્કડ—હેડમાસ્તર, સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત
ઉપપ્રમુખો : શ્રી. દિનકરરાય જે. વૈષ્ણવ—હેડમાસ્તર, યુનિયન હાઈસ્કૂલ, સુરત
શ્રી. એમ. સી. બેન્સન—હેડમાસ્તર, આર્ટ. પી. મિશન હાઈસ્કૂલ, સુરત
ખજાનચી : શ્રી. નરવરલાલ છોટાલાલ સુનરિયા
સામાન્ય મંત્રીઓ : શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ અને શ્રી. ભૂજાભાઈ જોશાભાઈ અંબરિયા
સભ્યો : શ્રી. જનાર્દન રા. જોગજેકર શ્રી. જીવરાજ 'ચુ ગાંધી
શ્રી. યશવંત ક્ષત્રિય જોષી , કૃષ્ણલાલ ત્રિ. શેઠ
,, કાળીદાસ લ. દેસાઈ ,, અરહેશર એચ. તલાદી
,, અમૃત કૃષ્ણ મોહિલે ,, એચ. હગમની
,, કેશવ એમ. દાશુ ,, રતનલાલ વિ. ખાંડવાલા
,, રમણલાલ સી. દલાલ ,, એ. એ. ખપેરીયા
મિસ પાર્ક ,, પ્રીતમલાલ ચુ. મજમુદાર
શ્રીમતી ચંદ્રિકા પાઠકજી ,, મગનલાલ ઝી. નાયક
શ્રી. આર્ટ. એમ. દુલાયદજીવાલા ,, હમનલાલ ર. દેસાઈ
,, મોહનલાલ એમ. મોદી ,, હરિભાઈ મો. દેસાઈ

પ્રદર્શનસમિતિ

કૃળવણીના વિવિધ વિષયોને લગતાં ઉપયોગી ચિત્રો આકૃતિઓ, નમૂના તેમજ જે વડે શિક્ષણનું કાર્ય સરળ અને રસમય બનાવી શકાય એવાં સાધનોનું એક પ્રદર્શન યોજવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી:

૧ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દેસાઈ (પ્રમુખ)	૨ કુ. એમ. જી. મેદીવાલા
૩ શ્રીમતી ચંદ્રિકા પાઠકજી	૪ શ્રી. એસ. એમ. શાહ
૫ શ્રી. કે. એ. ઉપાધ્યાય	૬ ,, ધીરજલાલ ઉપાધ્યાય
૭ ,, આર. ડી. આયતોડ	૮ ,, એન. આર. દેસાઈ
૯ ,, એ. ખી. પંડ્યા	૧૦ ,, જી. એન. વાંકવાલા
૧૧ ,, સી. આર. દેસાઈ	૧૨ ,, એ. એમ. પંડ્યા
૧૩ ,, એચ. એમ. દેસાઈ	૧૪ ,, એલ. એસ. ઠાકોર
૧૫ શ્રી. એમ. જે. નાયક (મંત્રી)	

મનોરંજક કાર્યક્રમ સમિતિ

લલિત કળાઓ પણ વિસારે ન પડાય એ હેતુથી પરિષદના બધા દિવસો દરમિયાન સાંમના મનોરંજક કાર્યક્રમ રાખવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તે ગાટે એક સમિતિ નીમવામાં આવી :

૧ પ્રો. વાઈ. ડી. જોષી (પ્રમુખ)	૮ શ્રી. એન. આર્ષિ ખાનસાહેબ
૨ શ્રી. કંચનલાલ હી. મામાવાળા	૯ „ દેશબજી પરમાર
૩ શ્રીમતી ઈંદિરાબેન જી. જોગજેકર	૧૦ „ આર્ષિ. જે. દાસ
૪ „ કુસુમ સી. શાહ	૧૧ „ મોમના
૫ કુ. મધુબાળા એચ. મોદી	૧૨ „ એ. પી. વ્યાસ
૬ શ્રી. જે. એમ. જાની	૧૩ „ આર. સી. શાહ
૭ „ એન. એમ. મહેતા	૧૪ „ એમ. જે. જોષીપુરા

૧૫ શ્રી. પી. સી. મજુમદર (મંત્રી)

સરસરા સમિતિ

બહારગામના પ્રતિનિધિઓ સરતથી અણુજાણુ હોય તેમની ખાવાપીવાની તથા રહેવા વગેરેની તેમજ રોજગરથી તેમને લાગતા લઈ જતા ગાટેની સગ માટે સેવાભાવી શિક્ષકોની એક સરસરા સમિતિ ચેજવામાં આવી :

(૧) શ્રી. એન. સી. સુતરિયા (પ્રમુખ)	(૯) શ્રી. જે. જી. સુરતી
(૨) „ એચ. એમ. શાહ	(૧૦) „ એ. એમ. શિકે.
(૩) „ જીવજી. ડી. દેસાઈ	(૧૧) „ ડી. બી. દેકર
(૪) „ સી. સી. પરીખ	(૧૨) „ પી. કુ. મહેતા
(૫) „ પી. ડી. ભટ્ટ	(૧૩) કુ. એમ. જી. મેદીવાલા
(૬) „ એ. કે. પટેલ	(૧૪) કુ. દલેરા ડી. મહેતા
(૭) „ એચ. એ. પરીખ	(૧૫) શ્રી. આર. આર. શુક્લ
(૮) „ એમ. બી. મોદી	(૧૬) „ સી. આર. દેસાઈ (મંત્રી)

પ્રકાશનસમિતિ

પરિષદને લગતા કાર્યની જાહેરખબર, પત્રિકા, ક્લાવ, વગેરેના જાપકામ ગાટે એક પ્રકાશન સમિતિ નીમવામાં આવી :

સભ્યો

(૧) શ્રી. ડી. જે. વૈષ્ણવ (પ્રમુખ)	(૩) શ્રી. એમ. એસ. યાર્ડી
(૨) „ આર. જે. વેપારી	(૪) „ યુ. સી. કેનિયલ
(૫) શ્રી. એચ. એમ. દેસાઈ (મંત્રી)	

પરિષદના પ્રમુખ

પરિષદના પ્રમુખ તરીકે નીચેના એ સદસ્યદર્યોનાં નામોની અનુક્રમે ભલામણ કરવામાં આવી :

(૧) પ્રો. ધનંજય રામચંદ્ર ગાડગીલ	(૨) પ્રો. ખુશાલ તત્તકરી શાહ

સ્થળ : અધિવેશનના સ્થળ માટે સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ-નાનંપરા સરતને પસંદગી.

આપવામાં આવી.

તા. ૯-૯-૩૮ના રોજ શ્રી. ડિ. જ. અક્કડના પ્રમુખપણા નીચે કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠક મળી હતી. તેમાં નીચે પ્રમાણે કાગકાજ થયું હતું :

(૧) પરિપક્વના માંગલિક પ્રવચન માટે નીચેનાં નામો અનુક્રમે સૂચવાયાં હતાં:

૧. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી

૨. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ

૩. શ્રી. જયકર

નોંધ:-આ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિ આવી શકે એમ નહિ હોવાથી પ્રો. ખુશાલ તલકરી શાહને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી ને એમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

પ્રદર્શનના ઉદ્દેશાટન માટે નીચેનાં નામો અનુક્રમે સૂચવાયાં હતાં:

(૧) શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા

(૩) શ્રી. વી. એચ. અંકેસરીઆ

(૨) શ્રી. કે. એસ. વકીલ

(૪) શ્રી. બી. પી. ઠાકોર

(૫) શ્રી. એલ. આર. દેસાઈ

શ્રીમતી હંસાબેને પોતે આવી શકે એમ નથી એમ જણાવ્યું ત્યાર પછી શ્રી. કે. એસ. વકીલને વિનંતિ કરવામાં આવી અને તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

(૨) પ્રતિનિધિ-પ્રેક્ષકો, વગેરે માટે નીચે પ્રમાણે લવાજમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું:

(૧) શાળાઓ તરફથી પ્રતિનિધિ

શી રૂ. ૫)

(૨) વ્યક્તિગત

„ રૂ. ૧)

(૩) પ્રેક્ષક શ્રી

રૂ. ૧)

(૪) બહારગામના પ્રતિનિધિઓ માટે રહેવા જમવાની શી રોજની રૂ. ૧)

(૫) ૨૦'x૨૦' ના સ્ટોલનું ભાડું

રૂ. ૧૫)

*

આર્થિક મદદ

ત્રણ દિવસના આવા મોટા સમારંભને યશસ્વી રીતે પાર પાડવાને નાણાંની મદદ પણ જોઈએ જ. કાર્ડિયાંવાડથી માંડી પૂના સુધી ઇલાકાની ૮૪ શાળાઓએ પ્રતિનિધિ શી મોકલી પરિપક્વને ખરેખર કીમતી સહાય આપી છે. આ ઉપરાંત નીચેનાં મોટાં દાનો જમના તરફથી મળ્યાં છે તે માટે. તો પરિપક્વનાં કાર્યકર્તાઓ ખરે જ તેઓના ભારે ઝાણી બન્યા છે :

મુંબઈ યુનિવર્સિટી

રૂ. ૨૦૦)

શ્રીમાન્ મહારાજ સાહેબ, રાજપીપળા

રૂ. ૧૫૦)

શ્રીમાન્ મહારાજ સાહેબ, ધરમપુર

રૂ. ૧૦૦)

શ્રીમાન્ નવાજ સાહેબ, સચીન

રૂ. ૫૧)

શ્રીમાન્ મહારાજ સાહેબ, દેવગઢઆરિયા

રૂ. ૨૫)

બહારના પ્રતિનિધિઓ માટેની વ્યવસ્થા

પરિષદમાં આવનાર બહારના પ્રતિનિધિઓ માટે સરમરા સમિતિએ તનતોડ શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. તેઓને રહેવા તથા જમવા માટે સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલનું હોસ્ટેલનું મકાન, પરિષદના દિવસે દરમિયાન વપરાશ માટે મળ્યું હતું અને તેમાં દરેક જાતની સેઈ કરવામાં આવી હતી. આ, દૂધ, નારતા માટે રાત દિવસ રેસ્ટોરાં આલુ નાખવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી. ટપાલ તેમજ બીજી માહિતી માટે એક 'પૂછપરછ કચેરી' ખોલવામાં આવી હતી. પરિષદની પૂર્ણાહુતિ દિને સર્વે આગતુકો માટે બવ્ય બોજનસમારંભ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. અને તેમાં સૂરતની તમામ વાનીઓની હકાલુ કરવામાં આવી હતી. પરિષદ પૂરી થયા બાદ એક દિવસ હુમસની સહેલગાહે જવાની યોજના હતી. આને માટે સ્વેચ્છાએ સમીનના નવાળ સાહેબે સઘળી વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લેવા કૃપા કરી હતી. પરંતુ દીવાળીના તહેવારો નજીક આવતા હોવાથી સૌ કોઈ પોતપોતાને ઘેર જવા ઉત્સુક હતા એટલે પૂરતી સંખ્યાને અમાને આ રસિક કાર્યક્રમ પડતો મૂકવો પડ્યો હતો. પ્રતિનિધિઓની સેવાને અંગે તેમજ પ્રદર્શન વગેરેની ગોઠવણીમાં આ શહેરની શાળાઓના વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકોએ રાતદિવસ ખડે પગે જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેની સામાર નોંધ આવશ્ય લેવી ઘટે છે.

અધિવેશનના દિવસો

પરિષદનું અધિવેશન તા. ૧૭ મી ઓક્ટોબરે શરૂ થયું, પરંતુ એનો કાર્યક્રમ તો ૧૬મીને રવિવારથી જ શરૂ થઈ ગયો. મણાય. રવિવારે સાંજે કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. અક્કે 'જેમણે શિક્ષણ કાર્યમાં જ પોતાનું આખું જીવન સમર્પણ કર્યું છે એવા અને સૂરતના જ વતની' પ્રિન્સિપલ કે. એસ વડીલને પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરવાની વિનંતિ કરી. શ્રી. વડીલ એક જાણીતા કેળવણીકાર અને હાલમાં કોમ્પ્યુટરની સેકન્ડરી ટ્રેઈનિંગ કોલેજના આચાર્ય છે. પ્રદર્શનને ખુલ્લું મુકતી વેળાએ એમણે એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ વ્યાખ્યાનમાં એમણે આપણી કેળવણીને ફળદાયક બનાવવા માટે " એનું બેદર પુસ્તકીયુ અને ચોમેર પરીક્ષાથી બરેલું કલેવર " બદલવાની આવશ્યકતા સમજાવી હતી. પ્રદર્શન વિષેની વધુ માહિતી પાછળ આપવામાં આવી છે.

તા. ૧૭મી ઓક્ટોબરને સોગવારે સવારે આઠ નાગે પ્રારંભિક મંજીનચન પછી સ્વાગતપ્રમુખ ડિ. બ. ચૂનીલાલ માણેકલાલ ગાંધીએ સંબોધો અને પ્રેરકોને આવકાર આપતાં શહેરનો અને સાર્વજનિક એડ્યુકેશન સોસાયટીનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં રજૂ કર્યો હતો.

ડિ. બ. ગાંધીના વ્યાખ્યાન પછી ગયા વર્ષના અધિવેશન તથા આખા વર્ષ દરમિયાનના ફેડરેશનના પ્રમુખ પ્રિન્સિપલ એચ. વા. હેમ્પટને એક નાનકડા પણ સુંદર વ્યાખ્યાનમાં ફેડરેશને ગયા વર્ષમાં કરેલા કાર્યોના ખ્યાલ આપ્યો હતો. પ્રધાનપદનો કેમિસે સ્વીકાર કર્યો પછી બધાં ખાતાઓની માફક કેળવણી ખાતામાં પણ અવનવું ચેતન જણાવા લાગ્યું છે અને આખી શિક્ષણ-પદ્ધતિને ફેરવી નાખનાર યોજનાઓ વિચારાઈ રહી છે એ પછી એ સર્વનો અભ્યાસ કરી શિક્ષકોનું ફેડરેશન પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે એ ખાસ જરૂરનું છે એમ તેમણે જણાવ્યું. પ્રો. કે. ટી. શાહની ઝાળખાણુ કરાવી પરિષદનું માંમલિક પ્રવચન કરવાની તેમણે તેમને વિનંતિ કરી.

પ્રેક્ટિસર શાહે પોતાના પ્રવચનમાં કેળવણીનો અર્થ અને ઉદ્દેશ નક્કી કરવાની આવશ્યકતા પર ખુબ ભાર મૂક્યો. તેમણે જણાવ્યું કે કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકનાં વ્યક્તિત્વને નિર્બીજ ખીલવા દેવાનો હોવો જોઈએ. કેળવણી લેવાથી બાળકનું વ્યક્તિત્વ કોઈ વડીલ વ્યક્તિએ, સંસ્થાએ, સમાજે કે શરૂ

નિર્માણ કરેલી ગર્યાદા કે આકાર પ્રમાણે જ વિકાસ પામે ને સ્વરૂપ પકડે એ યોગ્ય નથી. અને આગત ત્યાં તો એમ જ થાય છે એટલું જ નહિ પણ એ ગર્યાદા, એ આકાર પણ અતિ સંકુચિત છે. આપણી અભ્યાસની કેળવણી બાળકોને પરદેશી સત્તાના નિયંત્રણને અનુકૂળ રહેતાં શીખવે છે એટલે સ્વતંત્ર ચાનસ તેમનામાં ખીસતું જ નથી. આ એક દુર્દશા ગણાય; અને એનો ઉપાય સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો નથી. એ પછી તેમણે શિક્ષકોને હૃદયથી એ બોલ કલા. ખાસ કરીને શિક્ષકોએ પોતાનું આદિય નિષ્ક્રમક અને નિંદાના સંભવથી પર ગ્રાપતું બોલે એ બાળકોની સગદા તેઓનું જીવન આદર્શ તરીકે રહે છે આદર્શ સુયોગ્ય અને સુન્દર હોય એ જોવાનું કામ શિક્ષકનું છે, પણ શિક્ષકને તેમ કરવાનું શક્ય બને એ જોવાનું કામ સમાજનું છે. બાળકોમાં શુદ્ધાંતની ભાવના નહિ પણ સ્વાન્યની ધમશ પ્રગટે એ શિક્ષકોએ જોવાનું છે. શિક્ષકને નામે બાળકોને ભયથી ત્રાસેલાં રાખવાં એ એક અક્ષમ્ય અપરાધ છે એમ તેમણે જણાવ્યું.

પ્રેક્ટિસર શાહના પ્રવચન પછી નિવૃત્ત યતા પ્રમુખ પ્રિ. હેમ્પરનનો આભાર માનવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ પ્રિ. એન. એમ. શાહે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં પરિપક્વ પ્રમુખપદ માટે પ્રિ. ગાડગીળની દરખાસ્ત રજૂ કરી, જેનો તાળીઓ વડે સહર્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

શ્રી. ગાડગીળના પ્રમુખપદેથી અપાયતા વ્યાખ્યાનમાં એમણે 'મુખ્યત્વે જોવી સમિતિના હેવાક્ષની ચર્ચા કરી. જોવી હેવાક્ષ અને હેડો રિપોર્ટનું આશ્ચર્યજનક સરખાપણું' સૂચવી બંને રિપોર્ટ વચ્ચે રહેલો મૂળગત તફાવત તેમણે જાતવ્યો. હેડો રિપોર્ટ અદ્યતન પ્રયોગોના પરિણામો અને અનુભવ પરથી પોતાના મંતવ્યો બાધે છે ત્યારે જોવી રિપોર્ટમાં રજૂ થયેલાં મંતવ્યોને અનુભવનો આધાર નથી એમ તેમણે સચોટ રીતે સમજાવ્યું. શિક્ષણના સિદ્ધાંતો પ્રયોગોની કસોટીમાં પાર પડે નહિ ત્યાં સુધી તેની કિંમત નથી, એ વસ્તુ તેમણે બાર દર્શ જણાવી.

ચર્ચા

આ વખતે પરિષદની કાર્યપદ્ધતિમાં એક અમલનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. દર વર્ષે પરિષદમાં જાણીના કેળવણીકાર તથા અનુભવી શિક્ષકો પોતપોતાના વિષયો પર નિર્ણય વાંચતા, આ વખતે તેમ ન કરતાં અમુક વિષય પર બે કે ત્રણ વક્તાઓ પોતપોતાનાં દષ્ટિબિન્દુઓ રજૂ કરે તો તે પર બીજા સભ્યોમાંથી જેને પોતાના વિચાર દર્શાવવાં હોય તે દર્શાવે એવી યોજના રાખી હતી.

મંગળવારે સવારે આ યોજના મુજબ પ્રો. આર. પી. પંડ્યાએ "આપણી કેળવણીનું સંયોજન: તે શું છે ને કેવું હોતું બોલે છે?" એ વિષય પર તથા બી. વી. દલાલ અને શ્રી. જી. એમ ઉપાધ્યાયે "ઈન્સપેક્શન અને સુપરવીઝન" પર ચર્ચા શરૂ કરી અને અન્ય શિક્ષકોએ તે આગળ ચલાવી. ઈન્સપેક્ટર અને મુખ્ય શિક્ષકોની કાર્યપદ્ધતિ વિષે હીકહીક વાતો થઈ. આ પછી હરભાઈ ત્રિવેદીએ "પરીક્ષા"ના વિષય પર પોતાના વિચારો અને અનુભવ રજૂ કર્યાં. પરીક્ષા આપણાં બાળકોને ઈધી નાખે છે, ૩૦ શુભ મેળવનાર બાળક નાશાયક અને ૩૫ શુભ મેળવનાર બાળક લાયક એવી યોજના અર્થહીન છે. આથી આવી પરીક્ષા લખને અભ્યાસનું તોષ કરવાની. પદ્ધતિ નાશુદ થવી જોઈએ એને બદલે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના વર્ષ દરમિયાનના અભ્યાસની વિગતવાર તોષ રાખી તેને ઉપજા વર્ગમાં જવાને લાયક ગણવો જોઈએ વગેરે સૂચનાઓ તેમણે કરી. એ દિવસે સાંજે ધી. એસ. આર. ભીસેએ "વર્ધા યોજના" ની સુંદર આસેયના કરી. શ્રી. શુક્લે તથા કાધર

રેમને “ જોથી કમિટીનાં રિપોર્ટ ” પર તથા શ્રી. વી. કે. જોશી, શ્રી. દડમે અને શ્રીમતી કપિલાબેન ખાંડવાળાઓ “ અભ્યાસક્રમેનર પ્રવૃત્તિઓ ” પર ચર્ચા ચલાવી હતી. આજ પ્રમાણે બુધવારની સવારની બેઠકમાં “ અભ્યાસક્રમની રચના ” પર શ્રી શુક્લ અને શ્રી. પરીખનાં મંતવ્યો, “ કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ ” પર શ્રી તારકર, ડો. જી. એસ. ખેર અને શ્રી. કાકરનાં વિચારો અને “ માધ્યમિક શાળામાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ ” પર શ્રી. બીસે તથા કપિલાબેન ખાંડવાળાનાં અભિપ્રાયો પરિષદની આગળ રજૂ થયા હતા. પ્રો. નારણકરે અને શ્રી. શુક્લે Visual Education વિષે ચર્ચા કરી હતી.

અગત્યના ઠરાવો

મંગળવારની સાંજની બેઠકમાં પરિષદે દસ ઠરાવો અને બાકીના અગીયાર બુધવારની બેઠકમાં ચર્ચા હતા. કેટલાક મહત્વના ઠરાવો નીચે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

૧. આપણા ઇસાકાની માધ્યમિક શાળાઓમાં કામ કરતા શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ વિશે વિશ્લેષણ આંદાજ મેળવવાના હરદાયથી આ પરિષદ નીચેના સૂચનોની એક સમિતિ નીમે છે અને તેમને વિસ્તૃત તપાસપત્રક [Questionnaire] પ્રગટ કરવાની, ઇસાકાના મુખ્ય મથકોમાં અંગત તપાસ કરવાની અને શિક્ષકોની સ્થિતિ સુધારવા માટેના માર્ગો સૂચવવાની સત્તા આપે છે :

૧. પ્રો. ધર્મજીય રુમચન્દ્ર ગાડગીજ [પૂના] પ્રમુખ પ. મિ. એસ. એલ. તારકર [મુંબઈ]	
૨. મીસીસ મનુનાથાઈ દિર્ગેકર [મુંબઈ]	૬. મિ. એ. એલ. ગઝમુદાર [મુંબઈ]
૩. મિ. કે. જી. વાર્તા [ગોડાક]	૭. મિ. વી. બી. કશ્મિક [દહાણુ]
૪. મિ. એમ. એસ. ગોડબોલે [શિશુપુર]	૮. મિ. સી. એ. કિરડી [મુંબઈ]

૫. શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહ [સૂરત] મંત્રી

આ સમિતિને પોતાનો હેવાલ તા. ૧ લી જૂન ૧૯૩૯ પહેલાં સંઘની કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

૨. જોથી સમિતિ [Vocational Training Committee] ના હેવાલ પર સંપૂર્ણ વિચાર કરી તેના પર પોતાનો હેવાલ સંઘની કાઉન્સિલ સમક્ષ તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૯ સુધીમાં રજૂ કરવાને આ પરિષદ નીચેના સૂચનોની એક સમિતિ નીમે છે :

૧. શ્રીમતી કપિલાબેન ખાંડવાળા	૪. મિ. એસ. એલ. તારકર
૨. રેવ. ડા. એલ. રેમન્ડ	૫ મિ. વી. કે. જોશી
૩. મિ. સી. જી. ભટ	૬. મિ. કે. એમ. ચિત્રે

૭. શ્રી શંકરપ્રસાદ શુક્લ [મંત્રી]

૩. મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા માટેના અંગ્રેજી સિયાપના બધા પ્રથમજો અંગ્રેજી ઉપરાંત જુદા જુદા મથકોની વિભાગીય ભાષા [Regional Language] માં છાપવાની આ પરિષદ મુંબઈની વિદ્યાર્થીને બસામણ કરે છે.

૪. મુંબઈ વિદ્યાર્થીની સેન્ટમાં માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ એવો આ પરિષદનો ચોક્કસ મત છે અને તેથી માધ્યમિક શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકોને

એક ગતદ્વારવિભાગ બનાવવાના ઇરાદાથી ૧૯૨૮ ના યુનિવર્સિટી એક્ટમાં સુધારો કરવાને નરેરી પગલાં લેવા સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે. હાલના કાયદામાં સુધારો થાય તે દરમિયાન સેનેટના સભ્યો નિયુક્ત કરેલી વેળાએ માધ્યમિક શિક્ષકોના હકનો વિચાર કરવા આ પરિષદ યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલરને વિનંતિ કરે છે.

૫. આ વર્ષના અંદાજપત્રમાં માધ્યમિક શિક્ષકોના પ્રોવીડન્ટ ફંડને માટે જોગવાઈ કરવા બદલ આ પરિષદ કેળવણીખાતાના પ્રધાનનો આગ્રહ માને છે અને સરકારી વર્ષના અંત પહેલાં આ યોજના અમલમાં મૂકવા સરકારને વિનંતિ કરે છે.

૬. શાળાના સંચાલકો [૧] પોતાના શિક્ષકો માટે રમના યોગ્ય નિયમો ઘડે ને અમલમાં મૂકે, [૨] એક આખું સત્ર કામ કરનાર શિક્ષકને વેકેશનનો પગાર આપે, [૩] માત્ર થએલી શાળાઓમાં કામ કરતા ને યોગ્ય લાયકાત ધરાવનાર શિક્ષકોનાં બાળકોને તથા તેમના પર સીધા આધાર રાખનાર વિદ્યાર્થીઓને શ્રીમાંથી સુકિત આપે, [૪] એક વર્ષની સતોષકારક નોકરી પછી શિક્ષકને કાયમ કરે, [૫] યોગ્ય કારણ વિના કોઈ પણ શિક્ષકને રમ ન આપે અને નોકરીમાંથી છૂટા કર્યાના હુકમમાં એને માટેનાં કારણો સ્પષ્ટપણે લખાવે, અને [૬] આમુક સમય સુધી નોકરી કરવાના શિક્ષકો સાથેના એકપક્ષી કથાર બધાં બધાં અસ્તિત્વમાં હોય ત્યાં ત્યાં તે નાબૂદ કરે, તે માટે ઘટતો બંદોબસ્ત કરવા આ પરિષદ સરકારને વિનંતિ કરે છે.

પ્રમુખકીનો ઉપસંહાર

પરિષદના પ્રમુખપદેથી શ્રી. ગાડગીએ આપેલા વ્યાખ્યાનના જેવું જ મહત્વનું અને વિચારગ્રેસ્ક વ્યાખ્યાન એમણે પરિષદનો ઉપસંહાર કરતી વખતે આપ્યું. આ વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય મુદ્દો હિંદી-હિંદુસ્તાની-હર્દુ ભાષાનો હતો. સૌને મુગ્ધ કરે એવી સ્પષ્ટતાથી એમણે અત્યારની એ વિષેની પ્રચલિત માન્યતાઓનો વિરોધ કર્યો હતો. એમની દલીલ ટૂંકમાં નીચે મુજબ હતી. હિન્દી કે હર્દુને આપણે રાષ્ટ્રભાષા કહીએ છીએ તે જરાયર નથી. એને ખરી રીતે આપણી સામાન્ય ભાષા [Lingua Franca] ગણવી જોઈએ. આનો અર્થ એ કે હિન્દીની વ્યાપાર પ્રાંતોમાં વહેંચણી કર્યા પછી દરેક પ્રદેશમાં તે પ્રદેશની ભાષામાં જ બધું શિક્ષણ આપાય. જેમને ધંધાર્થે કે બીજા કોઈ કારણે પ્રાંત બદલ જઈ બીજા પ્રાંતમાં મુસાફરી કે પત્રગચ્છવહાર કરવાની જરૂર હોય તે જ હિન્દી શીખે. પરંતુ એ માટે આપણા અભ્યાસક્રમમાં હિન્દીના શિક્ષણને ફરજિયાત બનાવવાની યોજના બાળકો પર નાહકનો બોજો વધારનારી યઈ પડતી હોવાથી બિનજરૂરી છે. વળી પોતાની માતૃભાષામાં લીધેલું શિક્ષણ પણ બાળક યોગ્ય વખતમાં ભૂલી જાય છે તો પછી માત્ર પહેલાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન અઠવાડિયાના બે કલાક પ્રમાણે શીખાવવી હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન તેની પાસે કેટલો વખત ટકી રહેશે એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. વળી હિન્દી શીખવાથી જ આપણામાં રાષ્ટ્રીયતા આવે છે એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. હિન્દી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાની જરૂર છે, તેથી દેશના મોટા નેતાઓ અને વિદ્વાનો હિન્દીમાં જ લખવાનો નિયમ રાખે એ જરૂરી છે. પણ નાનાં બાળકો પર હિન્દી ભાષાનો બોજો લાદવાનું વાજબી નથી.

મનોરંજક કાર્યક્રમો

પરિષદના ત્રણે દિવસો દરમિયાન રાત્રે નવ વાગ્યા પછી મનોરંજક કાર્યક્રમ રખાયો હતો.

આ કાર્ય માટે નીચાએલી સમિતિએ આગળથી ઘણી જહેમત ઉઠાવી હતી, સરતની સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, મિડલ સ્કૂલ, જૈન હાઈસ્કૂલ, પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ, સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ ફોર ગર્લ્સ, ગિરાન ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, બાલિકા સમાજ વગેરે સંસ્થાઓના સદસ્યરથી આ સમિતિ સુંદર અને વિવિધ કાર્યક્રમ રચી રહી હતી. પ્રથમ દિવસે જુદી જુદી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી સંગીત તેમ જ નાટ્યપ્રયોગો અને બાળાઓ તરફથી ગરબાઓનો કાર્યક્રમ રચી કરવામાં આવ્યો હતો. બીજે દિવસે હિંદુ સ્ત્રી મંડળનો કાર્યક્રમ હતો. છેલ્લે દિવસે શિક્ષકોએ પોતે મનોરંજનનું કાર્ય હાથ લીધું હતું. તેમણે સંગીત, વાદન, તેમ જ અભિનયના પ્રયોગો રચી કર્યા હતા. આ કાર્યક્રમને ક્ષેત્રમંદ જનાવવાને અનેક શિક્ષકો ઉપરાંત શ્રી. કંચનલાલ શામાવાળાએ બારે જહેમત ઉઠાવી હતી. તે ઉપરાંત નીચેની પેઠીએ તથા સદગૃહસ્થો તરફથી કેળવણીવિષયક ફિલ્મો મળી હતી જે નવીન ભાત પાડતી હતી.

(૧) નરેન્દ્ર ડોશી-મુંબઈ

(૪) મુંબઈના જાપાનીઝ કૉન્સલ

(૨) મેસર્સ કાગાક લી. મુંબઈ

(૫) વિજયુઅલ એડ્યુકેશન સોસાયટી.

(૩) મેસર્સ એંદર દા એન્ડ કં., મુંબઈ

પ્રદર્શન

પોતાના જ્ઞાન અને વિષયને મૂર્તિમંત બનાવતાં ચિત્રો-આકૃતિઓ-નમૂનાઓ વગેરે તૈયાર કરવામાં સરતની લગભગ દરેક શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ બારે જહેમત ઉઠાવી દરેક વિષયને લગતી વાનગીઓ તૈયાર કરી હતી. તે ઉપરાંત ઇલાકાની બીજી શાળાઓ તરફથી અનેક ચિત્રો, નમૂનાઓ, વગેરે મળ્યાં હતાં. દુનિયાના જુદા જુદા દેશ-જાપાન, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, બેલ્જિયમ, આસ્ટ્રાલિયન, ચીન, ડેન્માર્ક, પોલાંડના એલચીઓને પોતાના દેશના ચિત્રો વિગેરે મોકલવા વિનંતિ કરવામાં આવી હતી અને ઘણા દેશોનાં એલચીઓએ એમાં પોતાના દેશના ચિત્રો, નકશાઓ વગેરે મોકલી સારી માહિતી પૂરી પાડી હતી. કોલ્કાતા કોલેજના પ્રિન્સિપલ શ્રી. કે. એસ. વક્રોએ પોતે જગતના સર્વદેશીય ચિત્રો લાવી મોકલ્યાં હતાં. હિન્દી લગભગ ઘણી રહેલું કંઈકોએએ મોટા પ્રમાણમાં સુંદર ઉપયોગી દિવાલચિત્રો મોકલી સારી મદદ કરી હતી. આ ચિત્રો નવીન આકર્ષણ પૂરું પાડતા હતા.

પ્રદર્શનમાં નીચેના વિષયોના શિક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવાં સાધનો ને નમૂના જુદા જુદા ખંડોમાં ગોઠવવામાં આવ્યા હતા :

[૧] વિજ્ઞાન [૨] રેકાઉટીંગ [૩] સાહિત્ય [૪] ઇતિહાસ [૫] ભૂગોળ [૬] લક્ષિતઃના [૭] હૃત્તરલ્લોગ

ઇલાકાની મુખ્ય પ્રકાશન પેઠીઓએ પોતાના પ્રતિનિધિઓને મોકલ્યા હતા. તેમણે પુસ્તકો, નકશાઓ, વગેરે માટે સ્ટોલો રાખ્યા હતા. જેમાં આજનાં કેળવણી વિષયક પુસ્તકો, ચિત્રો, નકશાઓ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.

ઉપસંહાર

સ્થાનિક શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકો માટે આ સમારંભ એક અનુભવની શાળા રૂપ ન લેખાય. આદિથી અંત સુધી એ કાર્ય અંગે જે વ્યવસ્થાશક્તિ, કુનેદ, બુદ્ધિચાતુર્ય, બંધુભાવ,

વિવેકશક્તિ, શિસ્ત, આદિ ગુણો કે શક્તિનો તેઓને ઉપયોગ કરવો પડ્યો એ કાંઈ તેમના માટે ઓછા લાભની વાત ન ગણાય. પરંતુ વલ્લભી તરુને યા ઈતર કારણોને લીધે પરિપક્વ કરેલા ફરાવે સંપૂર્ણપણે અગત્યમાં આવે યા ન આવે અને તેથી ઇચ્છિત લાભ પ્રાપ્ત થાય કે ન પણ થાય, તો પણ પરિપક્વ બરવાની પ્રધાની ઇચ્છતા આદલાથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. જવાબદારીના આ મહાન કાર્યની સફળ સમર્થિ માટે પરિપક્વના કાર્યકરો અવશ્ય અભિમાન લઈ શકે છે. પરિપક્વને સફળ બનાવવામાં જે જે શિક્ષક બાઈબેનોએ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓએ સીધા યા અડકતરો, ઓછો યા વત્તો ફાળો આપ્યો હતો તેમનો સ્વાગત સમિતિ હાર્દિક આભાર માને છે. કેળવણીના ક્ષેત્રની બહાર હોવા છતાં જે જે વ્યક્તિઓએ આ કાર્યમાં તન, મન અને ધનથી સાથ આપ્યો છે તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માનવો ઘટે છે.

પરિપક્વની આવકગ્રવકનો હિસાબ

જ	ક
શ. ૫૧૯-૦-૦ સ્વાગત સમિતિના સભ્યોની શી	શ. ૮૪૫-૭-૦ જમણુ વ. ખર્ચના
„ ૪૨૦-૦-૦ સાળાપ્રતિનિધિ શી	„ ૨૪૩-૧૩-૦ ચા, નાસ્તા, વ. ના
„ ૨૭૩-૦-૦ પ્રતિનિધિ શી	„ ૨૦૯-૭-૦ પ્રદર્શન
„ ૫૫-૦-૦ પ્રેક્ષક શી	„ ૧૩૪-૭-૦ મનોરંજક કાર્યક્રમ અંગે
„ ૫૬૭-૧૨-૦ રહેલા તથા જમવાના	„ ૨૬૯-૮-૦ છાપકામ
„ ૧૨૭-૦-૦ રોસલની આવક	„ ૧૧૧-૮-૯ તાર ટપાલના
„ ૫૨૬-૦-૦ દાન	„ ૪૮૧-૨-૩ પરચુરણ
„ ૫૫-૧-૩ પરચુરણ આવક	„ ૬૦-૧૧-૭ કારકુન તથા પડાવાળાને વેતન
„ ૩-૨-૪ બ્યાન	
	શ. ૨૩૫૫-૧૫-૭
	શ. ૧૬૦- ૦-૦ શિક્ષક નીચે જણાવ્યા
	સુજન વહેંચી આપી.
	શ. ૭૫) મું ઇ. મા. શિક્ષક સંઘ
	શ. ૬૫) નૂતન શિક્ષણ સંઘ, સુરત
	શ. ૫૦) કેળવણી મંડળ, સુરત
શ. ૨૫૪૫-૧૫-૭	શ. ૨૫૪૫-૧૫-૭

BOOKS ON ESSAY-WRITING.

1. **Martin's Tom Thumb Essays, A First Step to Essay-Writing. With Exercises in Applied Grammar and Correct Usage. Pages 136. Price, As. 10.**

"Tom Thumb Essays are, as the name signifies, tiny paragraph essays intended for children beginning to do a bit of English composition. They are simple paragraph models on a variety of subjects familiar to children, to be studied and imitated with thinking and originality. Of the 150 essays, half are descriptive, of common objects, fifty are reflective, on general subjects, and the rest, biographical, these requiring special help from the teacher. One novel feature is the help given to a critical study of grammar and usage based on the matter dealt with in each essay, for which suitable, well-planned exercises follow. Intelligently used by the teacher and the pupil, the tiny essays would help readers in acquiring a command of simple, correct and idiomatic English and a knowledge of the principles governing longer and advanced types."—*The Indian Educator* (February, 1939).

2. **Wren's Short Essays and Letters Together with Prof. Macmillan's Essays for the Young. Price, As. 12.**

The new edition contains 125 Essays and 50 Letters written in easy style.

"'Essays for the Young' by Mr. Macmillan is excellent in every way."—*The Indian Journal of Education*.

3. **Martin's Junior Essays with Outlines. (Contains 150 Essays on a variety of subjects) Pages 320. Sixth Edition. Price, Re. 1.**

"In trying to write English essay, Indian schoolboys (apart from their special difficulty of composing in a foreign language) find two difficulties common to all schoolboys—they do not know what to say, nor how to say it.

"To ask a boy to write on a subject of which he knows nothing, is to expect him to make bricks without straw; but even when a simple and familiar subject is given to him, he will be at a loss to know what he can say about it. He has to learn to use his brains and think round his subject.

"And when he has thought of something to say, he does not at first know how to say it. He has to learn to clothe his thoughts in words, and to arrange them in some kind of order.

"The object of this little book of simple essays is to show schoolboys by examples the sort of things that may be said about familiar subjects, and how these things may be expressed and arranged. The essays are not meant to be learnt and copied, but to be studied as models of how similar subjects may be used."—*Extract from the Preface*.

4. **Martain's School Essays and Letters. (Contains 150 Essays and 50 Letters.) Pages 350. Eleventh Edition. Price, Re. 1-4**

"The object of this little book is to supply students with a number of model essays and letters on a variety of subjects. Example is better than precept; and the best way to teach a pupil the art of essay-writing and letter-writing, is to show him by examples how it is done. No amount of theory can take the place of practice; and the inculcation of rules of composition will have little effect upon the pupil's mind, unless he is shown by reliable models how these rules can be carried out. The careful study of a few model essays will give him more insight into the art of essay-writing than any number of lessons in the theory."—*Extract from the Preface*.

Macmillan's Simple Essays with their Outlines. (Contains 200 Essays suitable for School-Leaving, Matriculation and other Examinations.) 24th Edition. 112th Thousand. Price, Re. 1-8.

"Unapproached and unapproachable," writes *the N. H. P. and Oudh Magazine*.

"It is the best of its kind and is indispensable to every Matriculation student," writes *the Collegian*.

6. **Sharma's 200 Essays, Letters and Dialogues. Second Edition. Price, Re. 1.**

COOPER--PUBLISHERS--BOMBAY, 4

‘નૂતન શિક્ષણ’ માસિકનો ચોથા વર્ષનો હિસાબ

[તા. ૧-૮-૩૮ થી તા. ૩૧-૭-૩૮ સુધીની તારીખ]

૪૮

૪૮-૧૫-૨ ગયા વર્ષની સીલક:—

- (૧) સરત કાર્યોલય રા. ૧૬-૪-૩
- (૨) વાવનગર ” ૧૦-૬-૬
- (૩) સરતની બેન્કમાં ” ૨૨-૪-૫

૪૮-૧૫-૨

આવક

- ૧૨૧૩-૦૦ આકોનું લનાજમ
- ૩૮૭-૮૦ જાહેરખાતની આવક
- ૧૧-૧૦-૩ પરચુરણ આવક
- ૫-૧૪-૦ સીમ તથા ચોથા વર્ષનો ઉપલક

રૂબું

- ૬૯૧-૦૦ શ્રી. “ક” પાસેથી પહેલા તથા ચોથા વર્ષમાં
- બોટ અંગે લગીના લીધા.

૨,૩૫૭-૧૫-૫ સરવાળા

ઉ

ખર્ચ

- ૫૫૦-૦૦ પહેલા વર્ષની બોટ ખાતે
- ૧૩૭૮-૮૦ ચોથા વર્ષના અંગેની છપાઈ, કાળજી, પૂઠાં, વગેરે,
- ૧૭૫-૧૩-૯ માસિકનો, ચોથા વર્ષના ખાસ અંગેનો, વી. પી. તેમજ પત્રવ્યવહારનો ટપાલ ખર્ચ.

૧૮૫-૦૦ કારકુન વગેરેનું વાર્ષિક વેતન

૭-૧૪-૦ રેશનરી તથા રેપર વગેરેની કિંમત

૪૧-૨-૬ પરચુરણ (ગ્રાહક તથા બેન્ક કમીશન, વગેરે)

૨-૦-૦ ઉપલક ખાતે

૧૩-૯-૨ સીલક:

(૧) સરત કાર્યોલય રા. ૪-૪-૯

(૨) સરતની બેન્કમાં રા. ૯-૪-૫

રા. ૧૩-૯-૯

ચન્દ્રવદન શાહ

વ્યવસ્થાપક,

‘નૂતનશિક્ષણ’ કાર્યોલય, સરત

૫૫૫

નવેમ્બર ૧૯૩૮

અંક ૪ થો

કેળવણીના કાર્યમાં શિક્ષકને જેમ જેમ રસ પડતો જાય છે તેમ તેમ જો કાર્ય તરફ જોનો પ્રેમ વધતો જાય છે. જો પ્રેમથી પ્રેરાઈને શિક્ષક શિક્ષણનું શાસ્ત્ર શીખવા માંડે છે અને શિક્ષણની કળા હસ્તગત કરવા માંડે છે. પ્રેમમાં શાસ્ત્ર અને કળા ભળે છે એટલે શિક્ષકનો રસ ચિરંજીવ સ્વરૂપ પડે છે.

પરંતુ કદાચ પણ વસ્તુ તરફ આપણને પ્રેમ થાય ત્યારે આપણે થોડુંક ચેતવાનું રહે છે. પ્રેમ સર્જન તરફનો પણ હોય અને પ્રેમ પરિશ્રમ તરફ માલિટીપણનો પણ હોય. શિક્ષણનો વ્યવસાય આપણા પ્રેમને આપણા સર્જન તરફના પ્રેમ જોવો રાખે તો જ જો નિર્મળ રહે. પરિશ્રમની ભાવના કે માલિટીપણનો વિચાર જો પ્રેમમાં ભળે, તો તે શિક્ષણનો રસ મલીન બન્યા વિના રહે નહિ.

સિગ્મંડ ફ્રોઇડના અવસાનથી જગતે એક સમર્થ વિચારક, માનસ-વિજ્ઞાનમાં ક્રાંતિકારી શોધો કરનાર વૈજ્ઞાનિક, અને અનેક શાસ્ત્રોમાં પોતાની શોધોથી નવી જ દૃષ્ટિ આપનાર ઋષિ યુમાઓ છે.

ફ્રોઇડ અને તેના માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રની આસપાસ શંકા, ગુપ્તતા, ગુઝુખ્સા, એવા કેટલાંક ભાવોથી ભરેલી નજરો હતી જગતના દરેક ખૂણેથી ફેંકાઈ રહી છે. અને ખીણ બાજુથી કેટલાક મહાન માનસશાસ્ત્રીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ અને વિચારકો, ફ્રોઇડને ઓરિસ્ટોટલ, ડાર્વિન, ન્યૂટન, વગેરે વિજ્ઞાનના ઋષિઓની હરોળમાં બેસાડે છે.

ફ્રોઇડનું જીવન એવું શાંતપણે વ્યતિત થયું છે, કે તેના જીવનને કેન્ટના જીવન સાથે સરખાવવાનું મન થઈ આવે. પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી તેણે પોતાનું જીવન એક માનસ-વિજ્ઞાનના અવલોકનો, પ્રયોગો, અને તેના પરથી તારણ કરીને નોંધ કરનાર એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે જ ગાળ્યું છે. સત્યની શોધ, અને તેની પાછળનો લાગીરથ પ્રયત્ન એ જ તેના જીવનનું રસ-સર્વસ્વ હતું. તેણે કદી પોતાના જીવનને મહાન યતાવવા પ્રયત્ન કર્યો જ ન હતો. પોતાની એક પછી એક નવી શોધોને જગત આગળ મૂકતાં તેણે કદી ગર્વ અનુભવ્યો નથી, તેમ કદી સંક્રામ પાંજર અનુભવ્યો નથી.

તેની માનસશાસ્ત્રીય શોધો, તેના ઉપરથી બંધાયેલાં સિદ્ધાંતો અને શાસ્ત્ર, એ એવો મહાન વિષય છે કે આ ટૂંકી નોંધમાં તેનો સર્વાંગી સ્પર્શ કરવો, એ પણ અશક્ય છે. અને વળી તેમાં ઊતરવા જતાં આપોઆપ જ ચર્ચામાં ઊતરવું પડે, એવું છે. એટલે અહીં તો તેની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસક્રમ તપાસીને તેમાં તેણે કર્મ રીતે ક્યા સિદ્ધાંતો જગત પાસે રજૂ કર્યા, તે જ નોંધશું.

ઈ. સ. ૧૮૫૬માં ઝેકોસ્લાવેકિયા (એ કાળમાં ઓસ્ટ્રિયા)ના ફ્રીબર્ગ ગામમાં એક યહૂદી કુટુંબમાં ફ્રોઇડનો જન્મ થયો હતો. પણ ચાર વરસની ઉંમર પછી તે ઓસ્ટ્રિયાના મુખ્ય શહેર વિયેનામાં જ મોકલ થયો. અને જિન્દગીનું છેલ્લું એક વર્ષ બાદ કરતાં બાકીનાં બધાં વર્ષો તેણે વિયેનામાં જ ગાળ્યાં હતાં. ગઈ સાલ હિટલરની ‘આર્યભાવના’એ ફ્રોઇડને પણ ન છોડ્યો. ૮૦ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થાએ ફ્રોઇડને તેનું પતન છોડવાની ફરજ પડી. અને તેની મૃત્યુ-પથારી લાંડનમાં થઈ. ફ્રોઇડે તો પોતાની લાક્ષણિક ઢાંચે આ બનાવને હસી કાઢ્યો: “નાઝી લોકોએ કહ્યું કે આ તમારું વિચિત્ર શાસ્ત્ર અમારી આર્યભાવનાના શાસ્ત્રમાં બંધાયેલું નથી. અને એ વાત તદ્દન સાચી છે.”

ફ્રોઇડના પિતાની આર્થિક સ્થિતિ કંઈ સારી નહોતી. પણ તેમણે પોતાના પુત્રને પોતાને પસંદ હોય તે જાતનો અભ્યાસ કરવાની છૂટ આપી હતી. ફ્રોઇડ તેની વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં વર્ગમાં સૌથી પહેલો રહેતો. એટલે સુધી કે તેના અધ્યાપકો તેની પરીક્ષા પણ બાંચે જ લેતા. તેને દાકતરી ધંધામાં બહુ રસ નહોતો. પણ મનુષ્ય અને કુદરતના સંબંધો વિષે વાંચવાનું, જાણવાનું તેને ખૂબ ગમતું. ગેટું ‘કુદરત’ પરનું પુસ્તક તેનું પ્રિય પુસ્તક હતું. ડાર્વિનના સિદ્ધાંતોએ તેને ખૂબ જ આકર્ષ્યો. પણ આખરે તેણે દાકતરનો ધંધો જ સ્વીકાર્યો. તે કાળે પણ જર્મનીમાં, ઓસ્ટ્રિયામાં અધિક યહૂદીઓ તરફનો તિરસ્કાર ધણો જોરમાં હતો. એ જાત ‘શાપિત’ ગણવામાં આવતી. ફ્રોઇડને પણ આ અપમાનનો અનુભવ તેના જીવનના પ્રવેશકાળ દરમિયાન સારી રીતે થયેલો. તેણે પોતાના

મનને આ અપમાન સામે ટકવા માટે મનજૂલ બનાવ્યું. અને એ જ શક્તિ સવિધ્યતા વર્ણોમાં તેને ખૂબ જ કામ આવી. તેની વૈજ્ઞાનિક શોધો જેમ જેમ એક પછી એક બહાર આવતી ગઈ, અને એમાંય તેની જગત્પ્રીતીએ ચડેલી “નતીયતા”ને લગતી શોધો ત્યારે બહાર આવી ત્યારે તેની સામે ચારેય દારૂથી જે મારો ચાલ્યો, તેમાં તે સ્થિરપણે પોતાના પ્રયોગોને વળગી રહીને કામ આગળ ધપાવે ગયો.

જે કાળમાં કેટલાક ડોક્ટરોએ માનસિક વ્યાધિવાળા દરદીઓ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવા માંડ્યું હતું. અને તેના ઉપર પ્રયોગો પણ શરૂ થયા હતા. સામાન્ય રીતે તો માનસિક વ્યાધિઓ એ શરીરની અંદરના કોઈ અવયવની, ખાસ કરીને મગજના તંતુઓની, કોઈ પણ અવ્યવસ્થાને જ આભારી છે એવી માન્યતા વિદ્વાનોમાં દૃઢપણે ફેલાયેલી હતી. અને તેના ઉપચારો પણ શરીરના રોગોના ઉપચારોની પદ્ધતિએ જ થયા હતા. માનસિક વ્યાધિવાળો રોગી ઉત્કેન્દ્રિયો સ્થિતિમાં હોય તેને ઘેનની દવા આપવામાં આવતી અને મૂઠ હાલતમાં લાગે તો તેને ‘ટોનિક’ દવાઓ આપવામાં આવતી. આ ઉપરાંત ‘સ્નાનોપચાર,’ ‘વિજળીના ઉપચારો’ અને આવા ઉપચારોથી દરદીને સાજો કરવાનો પ્રયત્ન થતો. પણ પરિણામે દરદીને થોડો વખત રાહત આપવા સિવાય કંઈ મર્દ શકતું નહિ.

ક્રોઇડ વિધેનાની એક હોશિયરતામાં દાખલ થયો. ત્યાં માનસિક વ્યાધિવાળા દરદીઓમાં તેને રસ પડ્યા લાગ્યો. તે વખતે ચાલતા ઉપચારોની નિષ્ફળતા તેણે જોઈ. તે વખતે પેરિસમાં ચાર્લ્સ નામનો એક ડોક્ટર ‘હિપ્નોટીઝમ’ ના પ્રયોગો દ્વારા માનસિક વ્યાધિના દરદીઓને સાજા કરવાના પ્રયોગો કરતો હતો. ક્રોઇડ તરત જ તેની પાસે દોડી ગયો. એક વર્ષ તેણે તેના શિષ્ય તરીકે તેના પ્રયોગોનો સ્વતંત્રપણે પોતાના દવાખાનામાં માનસિક દરદીઓને સાજા કરવાનો પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. ક્રોઇડ તેને મળ્યો. ઉમ્મરમાં ક્રોઇડ નવો હોવા છતાં બન્ને વચ્ચે મૈત્રીની ગાંઠ બંધાઈ. બન્નેએ સાથે મળીને હિસ્ટ્રીયા વગેરે દરદીને સાજા કરવા માટેના પ્રયોગો કર્યા. તેમાં તેમણે હિપ્નોટીઝમનો ખૂબ જ ઉપયોગ કર્યો. પણ તે ઉપરાંત તેમણે દરદીની મૂર્છિત અવસ્થા દરમિયાન તેના મનની વાતો તેના મોટેથી કદાવાના પ્રયોગો કર્યા. અને તેમાં તેઓ ઘણું અંશે સફળ થયા. આ રીતે દરદીના યુગમાંથી જે વાતો નીકળતી, તેમાંથી એક બે વસ્તુઓ એવી હાથ લાગી કે તેમાંથી જ આ માનસપ્રવૃત્તિશાસ્ત્રનો પાયો નંખાયો. એક તો દરદીના દરદના મગજ એટલાં ઉંડાં છે, કે તેમાં કાંચો દરદી બહારથી જાણતો નથી. છતાં દરદી તે કાંચો જોઈ જોઈ જાણે છે. અને તે કાંચો એવાં છે કે દરદીથી તે જુદી બધાંમાં છે. જુદી બધાંનું કારણ એ છે કે તે કાંચો અસુક રીતે દુઃખદ, નીતિના ધોરણથી વિરુદ્ધ, સંસ્મરણનાં એવાં હોય

અભ્યાસ કર્યો. તેમાં તેને થોડી ધણી શંકા પણ બેઠી. પણ એથી વધારે તો તેને દરદીની માનસિક ક્રિયા-પ્રક્રિયા કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે, તેનું જ્ઞાન ધણું મળ્યું. તેણે પાછા વિધેના આવીને ચાર્લ્સની ઢબે માનસિક દરદીઓ ઉપર પ્રયોગ કરવા માંડ્યા. તેના સાથી ડોક્ટરોએ તેના પર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહોતું, એટલું જ નહિ પણ તેને નિરાશ કર્યો. તે દરમિયાન જો ખૂબ કરીને એક ખૂબ પ્રસિદ્ધ ડોક્ટરે અભ્યાસ કર્યો. તેમાં તેને થોડી ધણી શંકા પણ બેઠી. પણ એથી વધારે તો તેને દરદીની માનસિક ક્રિયા-પ્રક્રિયા કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે, તેનું જ્ઞાન ધણું મળ્યું. તેણે પાછા વિધેના આવીને ચાર્લ્સની ઢબે માનસિક દરદીઓ ઉપર પ્રયોગ કરવા માંડ્યા. તેના સાથી ડોક્ટરોએ તેના પર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહોતું, એટલું જ નહિ પણ તેને નિરાશ કર્યો. તે દરમિયાન જો ખૂબ કરીને એક ખૂબ પ્રસિદ્ધ ડોક્ટરે

છે. હિન્દોટીક્રમની અવસ્થામાંથી છૂટ્યા પછી દરદી પોતાની મૂર્છિત અવસ્થામાં જે બોલ્યા હોય તે પાછું ભૂલી જાય છે. એજ વસ્તુએ આ બન્ને ડોક્ટરોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું એટલું જ નહિ પણ આ બધા રોગોના મૂળમાં મોટે ભાગે કોઈને કોઈ જાતની 'જાતીય' વૃત્તિને લગતા આધાતો જ બહાર આવ્યા હતા. ખૂબરે આ વસ્તુ ઉપર ફ્રોઇડનું પહેલવહેલું ધ્યાન ખેંચ્યું પણ તે વખતે ફ્રોઇડને ખ્યાલ પણ નહોતો કે આ વસ્તુ તેની આગળની શોધોમાં આટલો મહત્વનો ભાગ ભજવશે. 'ઘણાખરા માનસિક વ્યાધિઓના મૂળમાં એક યા બીજી રીતે જાતીયતાની વિકૃતિ રહેલી છે. એ વસ્તુ તે વખતના આર્કેટ, ખૂબર, અને કોબેક એ ત્રણેય ડોક્ટરોએ સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાના દરદીઓમાંથી જોઈ હતી; પણ તે શોધનો અપયશ સહન કરવાનું તો ફ્રોઇડને જ માથે હતું કારણકે આ બધા ડોક્ટરોએ એક યા બીજો કારણ પોતાના પ્રયોગો છોડી દીધા; બ્યારે ફ્રોઇડ માનસિક વ્યાધિનો પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો.

આ કામ દરમિયાન ફ્રોઇડ ઘણીવાર નિરાશ થઈ જતો. તેના મિત્રો તેને આવી જાતની આધાતકારક શોધો જાહેરમાં મૂકવા માટે ઠપકો આપતા હતા અને કેટલાક તો તેનાથી વિખૂટા પણ પડી ગયા. ફ્રોઇડની આસપાસ એક 'અસ્પૃશ્યતાનું વર્તુલ' થઈ ગયું. તેની સામે કટાક્ષભરી નજરે બધા જોવા લાગ્યા. ફ્રોઇડ એકરો પડી ગયો. તેને ધડીક તો થયું કે હું આ કામ પડવું મૂકું. પણ તે કહે છે "પણ હું એમ પડવું મૂકું તો કહું પણ શું? બીજા કોઈ કામમાં મને રસ નહોતો. તેમ બીજું કંઈ કરી શકું એમ પણ નહોતું. પણ મેં વિચાર્યું કે યશ ન મળે એટલે છોડી દેવું એ બરાબર નથી. અઘળત મારે આ વિરોધોનાં કારણો તપાસીને મારી બૂલ લાગે ત્યાં સુધારવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ." અને તે બરાબર વૈજ્ઞાનિક રીતે, ખુલ્લા દિલે, પોતાના પ્રયોગોને કોઈ પણ વખતે ફરી તપાસવા માટે તૈયાર રહેતો. અને એટલે જ તેના પર એવો પણ આક્ષેપ છે કે 'ફ્રોઇડ પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં પોતાના પહેલાનાં વિચારો ને સિદ્ધાંતો છોડી દીધા છે, આખરે તેની સુધુસુધુ ટેકાણે આવી છે, અને પેલા અસ્વીક સિદ્ધાંતોને તેણે પાછા ધકેલી દીધા છે.' પણ કોઈ તટસ્થ અભ્યાસી તેના પુસ્તકોનો ઐતિહાસિક ક્રમે અભ્યાસ કરશે, તો તેને માલૂમ પડશે કે સર્જનગમ્ય વૈજ્ઞાનિક હમે તેણે પોતાની શોધો એક પછી એક રજૂ કરી છે, સુધારાવધારા કર્યા છે; પણ કોઈ પણ અદનામાં અદના માણસની અને તેના વિરોધીઓની શોધોને પણ તેણે જરૂર પડે ત્યાં આલકારી છે.

x

આ નિરાશાજનક વાતાવરણમાં સૌથી વધારે આશ્વાસનજનક શોધ તેણે કરી. હોય તો તે સ્વપ્ન સંબંધોની હતી. ફ્રોઇડના જીવનનાં બધાં કાર્યો કદાચ લુલાઈજશે; પણ સ્વપ્ન એ શું છે, તે સંબંધે એણે જે પ્રકાશ પાડ્યો છે તે માનસશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ શોધ તરીકે અમર રહેશે. સ્વપ્ન એ પણ મનુષ્યની વિચારક્રિયાનો એક પ્રકાર છે અને તેમાં મનુષ્ય પોતાની અવસ્થા એવી ધમ્મજાઓની ચાતમનની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને કાલ્પનિક રીતે પોષાતો પ્રયત્ન કરે છે, એ વસ્તુ પહેલવહેલી વૈજ્ઞાનિક રીતે બહાર પાડનાર ફ્રોઇડ જ છે. ફ્રોઇડ પોતે જ કહે છે કે 'સ્વપ્નનો અર્થ' એ પડતી મારી શોધોનું પરિણામ ૧૮૯૬ માં તૈયાર કરેલું, પણ પુસ્તકાકારે છેક ૧૯૦૦ માં બહાર પાડ્યું. આ પુસ્તક એ મારા જીવનના અત્યાર સુધીનું એક મહાનમાં મહાન કાર્ય ગણ્યું. આવી તોત્ર વેધક દૃષ્ટિ માણસના જીવનમાં કોઈ ધન્ય પળે જ આવી જાય છે. (Insight Buch

as this falls to one's lot but once in a life-time) નેણે આ સ્વપ્ન કપરના પ્રયોગો પહેલવહેલાં પોતાના જ ઉપર કર્યા અને એમાંથી જ તેને નવો ને નવો પ્રકાશ મળવા લાગ્યો. કોઈકે કહ્યું છે કે જે આ શાસ્ત્રમાં ખરેખર આગળ વધવા ઇચ્છે છે, તેણે પહેલાં તો આત્મનિરીક્ષણ ઉપર જ લાગવું જોઈએ.

આ 'સ્વપ્નશાસ્ત્ર' માંથી અને નવી નવી વસ્તુઓ એક પછી એક બહાર આવવા લાગી. અને કોઈકની સામે ઘણા વિરોધો હોવા છતાં તેની અંદરનો રસ વિકાસોગાં વધવા લાગ્યો, અને ન છૂટકે સ્વીકારવી પડે એવી શોધોએ માનસશાસ્ત્રીઓને ચમકાવ્યા, મૂંઝવ્યા, અને કેટલાય માનસશાસ્ત્રીઓ કોઈકની શોધો પર મુગ્ધ થયા. છતાં કોઈક તરફની અસ્પૃશ્યતાની નજર તેના જ દેશમાં આડું હતી. કોઈક એક દાખવો ટાંકે છે, "મારી પ્રયોગશાળામાં કેટલાક જુવાનીયાઓ ચર્ચા કરવા અને મારી પાસેથી જાણવા આવતા હતા એક જુવાન ડૉક્ટર મારા ઉપચારની રીતોનો અભ્યાસ કરવા આવવા લાગ્યો. થોડા દિવસો પછી તે મને કહેવા લાગ્યો : 'મેં' એક પુસ્તક તમારા સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરતું લખ્યું છે. પણ જો તમારી રીતોનો મેં આ રીતે અભ્યાસ કર્યો હોત તો હું એ પુસ્તક ઘણી જુદી રીતે જ લખત. પણ મને નવાઈ તો ત્યારે લાગી કે બ્યારે એ પુસ્તક જે રીતે લખાયું હતું, તે જ રીતે બહાર પડ્યું. તે પુસ્તક લખવા આપણે ગયું હતું. અને હવે તેમાં ફેરફાર કરવાની હિંમત તે લેખકમાં ન હતી.

કોઈકની પ્રતિજ્ઞા ધીરે ધીરે જામવા લાગી. અલગત તેના કેટલાય સિદ્ધાંતોનો વિરોધ બધી બાજુથી ચલો હતો. પણ માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રના તેના કેટલાક મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની ના કોઈથી પાડી શકાય એમ નહોતું.

[૨]

કેળવણીના શાસ્ત્રને જો કોઈ શાસ્ત્ર સાથે વધારેમાં વધારે ગાઢ સંબંધ હોય તો તે માનસશાસ્ત્ર સાથે છે. વળી કોઈકે કરેલી માનસશાસ્ત્રની શોધોએ જો કોઈ શાસ્ત્રને વધારેમાં વધારે મદદ કરી હોય તો તે કેળવણીશાસ્ત્રને છે. વળી આખલું કોઈકના માનસ-પૃથક્કરણ શાસ્ત્રને બધી બાજુથી નિહાળવાનું આ નાનકડાં લેખમાં શક્ય નથી, એટલે અહીં કેળવણીના શાસ્ત્રને લાગુ પડે તેવા જ તેના કેટલાક સિદ્ધાંતોને ટૂંકમાં તપાસીશું. આમ તો ઘણા કાળથી માનસશાસ્ત્રે બાળકોની કેળવણી તથા શિક્ષણમાં ધરમૂળના ફેરફારો કરવા માટે સમાજના શિક્ષકવર્ગને પ્રેર્યા હતા. બાળક એ કેળવણીના તંત્રના મધ્યમાં છે, એ વાત ઘણા વખતથી કેટલાય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ પોક્કરી હતી. પણ બાળમાનસનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોથી આપવાના પ્રયત્નો હજુ ગાંડુ થયા નહોતા. તે પ્રયોગો જેમ જેમ થતા ગયા તેમ તેમ બાલ-માનસ એ એક સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય થાય એટલી ગહનતા તથા જટિલતા તેમાં જણાવા લાગી. પણ તેમાં માનસ-પૃથક્કરણ શાસ્ત્રે કંઈકે નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો. અને બાળકો સાથે વ્યવહારમાં દષ્ટિપરિવર્તન કરાવ્યું.

માનસિક વ્યાધિઓના દરદરોની અંદર પડેલાં તેનાં કારણો તપાસતાં તપાસતાં એ ચાર સત્યો કોઈકને હાથ લાગ્યાં. એક તો આ કારણો એવાં છે કે દરદી તે કારણોને મનની ચાત બુદ્ધિમાં સુધી લાવી શકતો નથી પણ તેનાં મૂળ અગાધ ભૂમિકામાં તો પડ્યાં જ હોય છે.

ખીજું' સત્ય એને એ હાથ લાગ્યું કે માણસના જીવનની કોઈ પણ ક્રિયા અર્થહીન નથી. તેનો અર્થ આપણને સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે. પણ જો ધીરજથી તે અર્થ શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તે અવશ્ય મળી આવે છે. ઘણીવાર માણસ પેતે જ તે શોધી શકે છે. પણ તે ક્રિયા માનસિક વ્યાધિની અવસ્થાએ પહોંચી હોય તો તેને માનસ-પૃથક્કરણની ખાસ વિધિથી શોધી કાઢી શકાય છે. આ શોધમાં એક મહત્વની બાબત એ હાથ લાગી કે માણસના કેટલાંય અર્થહીન કાર્યો, માનસિક દર્દો, સ્વપ્નો અને જીવનમાં થતાં એકાએક પરિવર્તનોનાં મૂળમાં આદ્યાવસ્થાના કેટલાક સૂક્ષ્મ છતાં બળવાન સંસ્કારો બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે.

ત્રીજું સત્ય તેને એ હાથ લાગ્યું કે મનુષ્યના જીવનમાં દેખાતી કેટલીય વિચિત્રતાઓ, વિષમ ધારણતા કે વિકૃતિઓના મૂળમાં 'જાતીય વૃત્તિ' બહુ જ મોટો ભાગ ભજવે છે. જાતીય વૃત્તિ એ મનુષ્યની પ્રબળમાં પ્રબળ વૃત્તિ છે, અને મનુષ્યના જીવનના ઘડતરનો આધાર આ વૃત્તિને મોટા પલણ ઉપર છે.

આ ત્રણ સત્યોની અંદર આપણે ફોંધડના ઘણા ખરા સિદ્ધાંતોને સમાવી શકીએ.

માણસના મનને ફોંધડ ત્રણ વિભાગોમાં આવેલું ગણે છે. એક તો બહારની વાસ્તવિક દુનિયા સાથે સીધા સંબંધ ધરાવતું જ્ઞાત મન; બીજું બહુ જ ઝાઝી મહેનતે સ્મરણ 'પર, એટલે કે જ્ઞાત મન પર લાવી શકાય તેવા સંસ્કારોથી ભરેલું અર્ધજ્ઞાત મન; અને ત્રીજું, કેટલાય ભૂમી જવાઓલા, દમન કરાગેલા અને છતાં અંદર રહ્યા રહ્યા માણસના જ્ઞાત મનની ક્રિયાઓ ઉપર પોતામાં રહેલી પ્રેરક શક્તિથી હલાવી મૂકતા, દોરતા છતાં જ્ઞાત મનની નજર ચૂકાવીને કામ 'કરતા એવા સંસ્કારોનો સમૂહ જ્યાં ભર્યો છે, તેનું અજ્ઞાત મન, માણસના ચિત્તતંત્રનો બહુ જ મોટો ભાગ આ અજ્ઞાત મન શેકે છે. આ વસ્તુને સમજાવવા માટે સમુદ્રોમાં તરતા બરફના પહાડો [Ice-berg] નું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. જેમ હિમ-ગિરિનો ફક્ત ભાગ પાણીની અંદર રહે છે અને ફક્ત ફક્ત ભાગ જ સમુદ્રની સપાટી ઉપર દેખાય છે, તેમ જ માણસના મનમાં અજ્ઞાત પડેલી કેટલીય વાસનાઓ મનનો મોટો ભાગ રોકીને પડી છે. મનુષ્ય કોઈ પણ વાત બૂલતો જ નથી. બાળક જન્મે છે, ત્યારથી માંડીને તેના અજ્ઞાત મનમાં અનેક સ્મૃતિઓ, વિસ્મૃતિઓ ભરાતી જાય છે. પણ કોઈ પણ સ્મૃતિ મરી જતી નથી. તે અજ્ઞાત મનમાં પડી હોય છે. આમ થવાનું કારણ ફોંધડ બહુ જ સાદી રીતે સમજાવે છે.

માણસમાં જન્મથી જ કેટલીક પ્રબળ વાસનાઓ હોય છે. તે વાસનાઓનો પ્રેર્યો જ તે યુદ્ધિથી ન સમજવા છતાં તેના જીવનને ઉપયોગી એવી ક્રિયાઓ કરતો હોય છે. અને એ વાસનાઓ પોતાની વૃત્તિ માટે સતત મથા કરતી હોય છે. આ વાસનાઓમાં પ્રેમવૃત્તિ અને સ્વભાન વૃત્તિ અતિ પ્રબળ છે. બાળકની ક્રિયાઓનો જો સૂક્ષ્મપણે અભ્યાસ કરીશું તો આ બંને વાસનાઓને સંતોષવાનો તેનો પ્રયત્ન બહુ જ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાશે. એમ પણ બને છે કે બાળક જે પરિસ્થિતિમાં હોય છે, તે પરિસ્થિતિમાં તે તેની બધી વાસનાઓ કે સાહજિક વૃત્તિઓ [Instincts] ને સંતોષી શકતું જ નથી. તેને પરિસ્થિતિ એટલે કે માથાપ, ભાંડુઓ કે ઘરના બીજા માણસો તેમ કરતાં અટકાવે છે. કારણ કે તે સિવાય તે પરિસ્થિતિમાં બંધ બેસતું થઈ શકતું જ નથી. આને પરિણામે બાળક તેની કેટલીય વાસનાઓને દાણી દે છે. તે દમનની ક્રિયાની સાથે જ તે વાસના અજ્ઞાત મનના ઉંડાણમાં

ચાલી જાય છે. તેમ ન બને તો તેની સ્મૃતિ તેને વધારે ને વધારે હરાન કર્યા કરે. પણ એમ છતાં તે સ્મૃતિ કોઈ પણ રીતે બહાર આવવા માટે પ્રયત્ન તો કરે જ છે. એક યા પીજે રરતે તે અગ્રાત મન વાસનાની તૃપ્તિનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. સ્વપ્નો, રોજની સામાન્ય બોલવાચાલવાની બૃદ્ધો, જીવનનું ઉત્ક્રાંતિકરણ કે મોંઘપણ આમાંથી કોઈ એકદ માર્ગ આ બધી વાસનાઓ પોતાની તૃપ્તિ શોધી લે છે. એમાંના કેટલાક માર્ગો આછાવત્તા પ્રમાણમાં નિર્દોષ હોય છે. કેટલાક સમાજને ઉપયોગી નહોતે છે, બ્યારે કેટલાક માર્ગો, માણસને પોતાને અને પરિણામે સમાજને નુકસાનકર્તા થઈ પડે છે. એટલે જ આ વાસનાઓની ક્રિયાઓનો શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ એ બાળકના ધડતરમાં અને પરિણામે સમાજના ધડતરમાં એક મોટો ભાગ ભજવે છે. ચિત્તની આંદીધૂંટી ભરી રચના ને ક્રિયાના જ્ઞાનને અભાવે જ આપણે બાળકના આ વાસનાદેહનું પોષણ કે યોગ્ય નિયમન કરી શકતા નથી. અને કેવળ અજ્ઞાનને કારણે જ સદેહનું છતાં દુઃખ ઊભું કરીએ છીએ. બાળકની ક્રિયાઓને સમજવા કઈ ક્રિયામાં બાળકની સાહજિક વૃત્તિ કયા સ્વરૂપે પ્રગટ થયોતો પ્રયત્ન કરે છે તે સમજવું એ કોઈ પણ જવાબદાર માથાપ કે શિક્ષકને માટે અનિવાર્ય વસ્તુ છે. આથી વૈજ્ઞાનિક સમાજ એ કલ્પનામાંથી કે સાચાં ઉત્પન્ન થયેલાં સમાજનાં અનેક દુઃખોનું નિવારણ છે.

‘જાતીયવૃત્તિ’નું જીવનમાં ઘણું બધું મહત્ત્વ છે, એ વાતે સમાજના કેટલાક ધુરંધરોને કેમ ચમકાવી મૂક્યા છે, એ પણ એક મોટો કાપડો છે. ફોઈડે તો જે વસ્તુ અત્યાર મુઘીમાં કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ, સાહિત્યકારોએ તથા નીતિ-શાસ્ત્રીઓએ પોક્કરી પોક્કરીને કહી છે તેજ વસ્તુને વૈજ્ઞાનિક રીતે રજૂ કરી છે. દુનિયા ભરનું સાહિત્ય જુઓ. તેમાંનો કેટલો મોટો ભાગ ‘પ્રેમ’ના તત્ત્વની આસપાસ ગૂંચાએલો છે કે કોઈ પણ મોટા સાહિત્યકારનો અંધ પ્રેમના પ્રશ્નની ચર્ચા કર્યા વગર નહિ જ રહ્યો હોય કહો કે તે પ્રશ્ન જ તેના કેન્દ્રમાં હશે. ઈલિયડ કે મહાભારત, રોકસપીયર કે કાલિદાસનાં પુસ્તકો, આત્માની નવસકચાઓ, કાવ્યો કે નાટકો તેમાં પ્રેમ એ શું છે, તેનો જ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

અને વળી એમ માનવામાં આવે છે કે ફોઈડે આ ‘જાતીય વૃત્તિ’ને બને તેટલી છૂટી મૂકી દેવી, એવું નીતિશાસ્ત્ર ઊભું કર્યું છે. આથી વધારે મોડું જુઠાણું પીજું હોઈ જ ન શકે. પણ અત્યારે તેના પક્ષકાર થઈને ચર્ચા કરવી એ અસંભવ છે. ફક્ત અહીં તો એટલું જ કહીશ કે આ ‘જાતીય વૃત્તિ’ અતિ પ્રજળ છે. તે મનુષ્યના જીવન સાથે જડાયેલી છે. તેની ઉપેક્ષા કર્યે નહિ ચાલે. તેનું દમન કર્યે પણ નહિ ચાલે, તે શક્તિનો યોગ્ય અને હિતકારક ઉપયોગ કરવો હોય તો એ વૃત્તિના આવિષ્કરણોનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવો એ જરૂરનું છે અને તે વૃત્તિ પોતે ખરાબ નથી, પણ દમનને કારણે જ ઊભું થતું તેનું વિકૃતિકરણ એ નુકસાનકારક છે. દમન એ જીવનના કોઈ પણ કાર્યમાં નુકસાનકારક છે. પણ સંયમન, જીવનની દરેક વૃત્તિનું સમંધારણ, સંતોષકારક સંયમન, એજ સુખની ચાવી છે. અને આ જ કારણે ફોઈડે આ વૃત્તિનું સહમમાં સહમ પૃથકરણ કર્યું છે. સમાજના ‘નીતિ-વાહકો’ની દૃષ્ટિએ મજાલી ગંદકી તેણે ફેંદી છે, ચૂંચી છે અને એક લેખક કહ્યું છે તેમ ‘સંસ્કૃતિનું શુભાગ સારી રીતે કેમ ખીલે, તેની ઝંખનામાં તેણે આ વૃત્તિઓનું ખાતર વીંખ્યું છે અને તેમાં ક્યાં ક્યાં તરવો છે તેને પ્રયોગોથી હસ્તામલક વસ્તુ પેરે જગત પાસે રજૂ કર્યા છે.’

એમાંથી જ આપોઆપ એક વસ્તુ એ 'નીકળે છે કે જો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી આપણને અધુરું જ્ઞાન થઈ જતું હોય તો પછી વિજ્ઞાન એ જ ધર્મ છે. ફ્રોઇડ ધર્મ-અત્યારની ધાર્મિક માન્યતાઓની સામે સંજ્ઞા પ્રદારી કયાં છે. એ વાત સાચી. આપણે અત્યારે તેની વિગતમાં નહિ જાતરીએ. પણ એક વાત તેમાંથી એ દ્વિત થાય છે કે ફ્રોઇડ એમ માને છે કે જગત કુદરતનાં સ્થૂળ દૃશ્ય પદાર્થોમાં કાર્યકારણનો નિયમ [Determinism] લાગુ પડે છે તે જ વાત ચિત્ત-ચેતનની ક્રિયાઓને લાગુ પડે છે. મનુષ્યની કોઈ પણ ક્રિયા નિષ્કારણ, અદેહક હોતી જ નથી જ્યારે એમ કરીને તેણે ભૌતિકવાદના સિદ્ધાંતને વધારે મજબૂત બનાવ્યો છે. તે કહે છે : 'જગતના કેટલાય કોણકો હજી અણઉઠક્યા છે. તેને માટે ધર્મોએ આપેલા કેટલાય ખુલાસાઓ વિજ્ઞાન માની શકતું જ નથી. અલગત તે ખુલાસાઓની જેમ સાબિતી નથી, તેમ તેના ખંડનના પુરાવાઓ પણ નથી. આપણું જ્ઞાન હજી એટલું બધું પરિમિત છે કે હજી તેઓ આપણા માટે અગમ્ય જ રહ્યાં છે. આ સ્પષ્ટ પોતાનાં રહસ્યો બહુ જ ધીમે ધીમે આપણી જિજ્ઞાસા પાસે ખુલ્લાં કરે છે. હજી ઘણા પ્રશ્નોનો જવાબ વિજ્ઞાન પાસે નથી. પણ એ પ્રશ્નોનો જવાબ વિજ્ઞાનજ આપેરે આપી શકશે, એમાં શંકા નથી.

આ ફ્રોઇડની તત્ત્વદષ્ટિ છે. અલગત તેની સામે એવો જ પ્રયોગ પક્ષ છે. પણ ભૌતિક તત્ત્વદષ્ટિ એ કેવળ દુષ્ટ હોય છે, એટલું કહી દેવાથી પતતું નથી.

x.

આપણે અહીં તો ફ્રોઇડના વિજ્ઞાનના કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાંતોને જોયા. આ સિદ્ધાંતો તેના જીવનની ૫૦ વરસની તપસ્યામાંથી બહાર આવેલા છે. ફ્રોઇડ લગભગ પોતાની ૫૦ વરસની ઉંમરે જગતમાં બહારીતો થયો એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. લગભગ ૪૫ વરસની ઉંમરે ૧૯૦૦ માં તેણે સ્વપ્ન ઉપનું તેનું મોટું પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને અંગ્રેજીમાં તો છેક ૧૯૦૫માં એટલે કે તેની ૫૭ વર્ષની ઉંમરે બહાર આવ્યું. આ પછી પણ તેનું કામ તો અખડપંખે ચાલ્યા કર્યું હતું. માનસિક વ્યાધિઓના દરદીઓને free associationની પદ્ધતિથી સાજા કરવા માટે કેટલી ધીરજ, કેટલો વખત જોઈએ, તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે જ આપણને ખ્યાલ આવે કે ફ્રોઇડ પોતાના કામની પાછળ આખી જિન્દગી ખર્ચી નાખી છે. અને એમાંય સૌથી વધારે મહત્વની વાત તો એ કે ફ્રોઇડ ઠેક સુધી ખરા અર્થમાં વૈજ્ઞાનિક જ રહ્યો. તેના શિષ્યોમાં ઘણીવાર અધ્યક્ષતાનુસારીપણું દેખાય છે. પણ ફ્રોઇડ હમેશાં ખુલ્લા દિલનો સ્ત્રોત રહ્યો. જીવનમાં માણસની મહત્તા એમાં જ રહેલી છે. શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ એ જ સાચા અર્થમાં પવિત્ર દષ્ટિ છે, એનું ઉદાહરણ ફ્રોઇડનું જીવન છે. એક આવી 'ગંદકી સુથનાર'નું જીવન. એક પરમ સંત, ઋષિ જેવું પવિત્ર દેખાય છે. તેના પુસ્તકોમાં કયાંય ગંદકી પ્રત્યેની જેમ સ્પષ્ટ નહિ મળે, તેમ ગંદકી પ્રત્યેનો વિકૃત રસ નહિ મળે. આ જાતની તટસ્થતા હલ બ છે અને તથી જ ફ્રોઇડ એ જગત II સંસ્કૃતિની પ્રગતિનો એક મશાલધારી જ રહેવાનો છે.

આપના સમારંભમાં બામ લેવાની આપે અને જે તક આપી તે માટે હું પ્રથમ તો આપનો હાર્દિક આભાર માનું છું. શિક્ષકોના આવા આવેધિસરના સમારંભોમાં હાજરી આપતાં અને હમેશાં આનંદ યાચ છે કેમકે હું એમ માનું છું કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં આપણે જે ગહા પરિવર્તનની આશા સેવી રહ્યા છીએ તે વિવર્તન મુખ્યત્વે કરીને શિક્ષકસમાજના પ્રયત્નો જ ઉદ્ભવવાનું છે અને તેમના સહકારથી જ સફળ થવાનું છે. આવા સમારંભોમાં સામાન્યતઃ શિક્ષકોની લઘુમતી જ રહે છે એટલે આજે બેગા મળેલા શિક્ષકોની હાજરીથી આપણે નારીપાસ થવાની બરડ નથી. રૂઢિચુસ્તતા અને ઉદાગીનતાના થરે આપણી આસપાસ એટલાં વર્ગોથી ગરમ છે કે એની પાટ આપ્યા શિક્ષકસમુદાયને લઈ જતાં આપણને અપાર પરિશ્રમ પડે ને ઘણો સમય લાગે. છતાં આવી સમજુ ને કર્તવ્યપરચય લઘુમતી જ અતિ મહત્ત્વનું પ્રાનલિક કાર્ય કરી શકે એમાં શક નથી.

ઉપર જણાવેલી રૂઢિચુસ્તતા કેટલી વ્યાપક બની છે તેનો આપણે ખ્યાલ કરીએ. આજે આપણે જે શાળાઓ મોટે ભાગે બોધએ છીએ તેમાં અને સૈદ્ધાંત પહેલાં પ્રાથિમીય ધોરણે રચનાએલી શાળાઓમાં બાએ જ મોટો તફાવત હશે અને એ શાળાઓ પણ સોનીની અડીમાં તૈયાર કરેલી મીઝેની માફક જ્યાં જુએ ત્યાં થું એકસરખી નથી લાગતી! સરત કે અમદાવાદ, મુંબઈ કે પૂના, સોલાપુર, જળગાંવ કે ધારવાડ અથવા ખીજ કોઈ નાના યા મોટા શહેર કે કમ્પામાંની માધ્યમિક શાળાઓમાં કરી તફાવત માત્રમ પડે છે! અને જેમ શાળાઓ એકસરખી છે તેમ તેનો અભ્યાસક્રમ એકસરખો છે ને તેનો વહીવટ એકધારો છે. સરકારી ખાતાંખાતા વહીવટમાં અને છે તેમ ખાતાના ઉપરી અધિકારીની ઇચ્છાનુસાર નીચેના અમલદારો શાળાના સંચાલકો પાસે શાળાનો વહીવટ કરાવે છે; ને શાળાના સંચાલકો પાસે સ્વતંત્ર વિચારો કે યોજના હોય તો પણ સરકારી મદદ મેળવવાના અનિવાર્ય લોભમાં એ બધાને કોરે મૂકી સરકારી ધમેકમાં તેઓ બિનરી પડે છે.

આમ શાળાઓ બ્યારે સરકારી કેળવણી ખાતાના સખત અંકુશ નીચે હોય છે ત્યારે મુખ્ય શિક્ષક વહીવટ સમિતિના બિનકેળવણીકાર સભ્યોના, શિક્ષકો મુખ્ય શિક્ષકના, અને વિદ્યાર્થીઓ શાળાના સઘળા અધિકારીઓના સકળમાં સપડાએલાં હોય છે. જે વિદ્યા મુક્તિ-સ્વતંત્રતા અપાવવા મોટેયોજન્ય છે તે વિદ્યાના ધામમાં કોઈને રાતંત્રતાનો છંદોય મળતો નથી. અભ્યાસક્રમ, પાઠ્ય-પુસ્તકો, સમયપત્રકો ને પરીક્ષાનાં અન્ય બંધનો વચ્ચે જરૂરએકા રહીને શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓને પોતાનો માર્ગ કાપવાનો હોય છે. એમનાં વિચાર, વાણી ને વર્તન ઉપર ન સમજાય એવો ભાર અંકુશ મુકાએલો હોય છે. સ્વચ્છૃતિથી કામ કરવાની વૃત્તિ કે જ્યાંબદારીની વૃત્તિથી વિદ્યાર્થીઓ કે શિક્ષકો શાળાની પ્રવૃત્તિ હેંસમેર ને વધારે સફળતાથી આગળ ધપાવી શકે છે એવો વિશ્વાસ બહુ ઓછા ઉપરી અધિકારીઓમાં નજરે પડે છે. પરિણામે ભરવાડ પોતાનાં ઘેરાંને કોરે તેમ તેમની

૪૫૭ કે ૪૬૮ની દરકાર કર્યા સિવાય શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને હોરે છે. ટૂંકમાં, મોટા ભાગની શાળાઓ સમગ્ર વાતાવરણ વિદ્યાર્થીઓ તેમજ શિક્ષકને પણ ભારે શુભાભાષી ઉપજાવનારું હોય છે.

આવી શાળાઓમાં કેવું ને કેટલું પુસ્તકીય જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓના ગગનમાં ફાંસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે આજના શિક્ષકસમુદાયને સમજાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વિદ્યાર્થીના શારીરિક વિકાસની અવગણના કરવામાં આવી હોય છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમને શારીરિક પરિશ્રમ પ્રત્યે ધૂણાની નજરથી જોતા કરવામાં આવ્યા હોય છે. શાળાંતે જ્યારે સંનિગમશાત કોઈને વ્યવસાયની શોધમાં નીકળવું પડે છે ત્યારે તેને શારીરિક પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડે એવો ધંધો કે નોકરી સ્વીકારતાં સંકોચ થાય છે. એક શહેરી તરીકે પોતાની શી ફરજો ને જવાબદારી છે તે એને ભાગ્યે જ સમજાવવામાં આવ્યું હોય છે. પોતાના દેશ પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ બજાવવાની તાલીમ પણ તેને પૂરી મળી હોતી નથી. પરિણામે આપણા દેશનું ભવિષ્ય જેમના પર અવલંબે છે તે યુવકોમાંના મોટા ભાગ ગાયકોગલાં શરીર ને નિસ્તેજ આંખો લઈને હતાશ ભાવે કોઈ કારકુનીની શોધમાં આમ તેમ ભટકતા ને પોતાની નિરાધારતાનું અને આપણી શરમનું પ્રદર્શન કરતા આપણને ઠેરઠેર મળી રહે છે.

કદાચ આપ કહેશે કે આ તો આપણી પરિસ્થિતિનું અત્યંત ઘેરું ને નિરાશામય ચિત્ર છે. એમાં જો અતિશયોક્તિનો અંશ હશે તો તેના કરતાં સત્યાંશ વિશેષ છે એમાં મને શંકા નથી. કેટલીક શાળાઓ અપવાદ રૂપે હશે, કેટલાક શિક્ષકો આદર્શ શિક્ષકો હશે. અને વિદ્યાર્થીઓનો કેટલોક ભાગ શાળાના પ્રેરણાશય વાતાવરણમાં રહેવા છતાં સદ્ભાગ્યે ને સંનિગમશાત થોડા પ્રગતિ કરતા હશે એ મને કબૂલ છે. પરંતુ મોટે ભાગે પરિસ્થિતિ આશાસ્પદ કે ઉત્સાહપ્રેરક નથી એ વાત ચોક્કસ છે.

જ્યારે આપણે ત્યાં આજે આ સ્થિતિ છે ત્યારે પશ્ચિમના અને પૂર્વના પ્રગતિશીલ દેશો તો આવી વિષમ પરિસ્થિતિ વર્ષો પહેલાં વટાવી ગયા છે. એમણે પોતાની શાળાઓને ઉપરના બહારના અંકુશોમાંથી મુક્ત કરી છે; એમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને વધારે સ્વતંત્રતા આપવાની, તેમને પોતાનો વ્યક્તિગત પણ સર્વદેશીય વિકાસ સાધવા દેવાની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. આમ પ્રગતિમાન દેશોના શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નવો યુગ ક્યારેનાય શરૂ થઈ ગયો છે. શિક્ષણના આ નૂતન આદર્શને આપણે નૂતન શિક્ષણ [New Education] તરીકે ઓળખીએ છીએ. આશો આપણે એની આછીપાતળી ઝાંખી કરવાનો પ્રયાસ કરીએ.

x

પ્રથમ નોંધવાલાયક બાબત એ છે કે નૂતન કેળવણીકારે વિદ્યાર્થી પ્રત્યેનું પુરાણું દૃષ્ટિબિંદુ બદલ્યું છે. એણે વિદ્યાર્થીને ઓળખવાનો શાસ્ત્રીય પ્રયાસ કર્યો છે; એના ન સમજાય એવા વર્તનનું, એની વૃત્તિઓનું રહસ્ય સમજવા એણે પ્રયત્ન કર્યો છે; એના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને એના પ્રત્યે માનભર્યું વર્તન રાખવા પોતાની તૈયારી બતાવી છે; કુદરતી વાતાવરણમાં રહીને એ પોતાનો સર્વદેશીય વિકાસ સાધી શકશે એવો વિશ્વાસ મૂકીને તેણે તેને સ્વતંત્રતા આપવાનો નિર્ધાર કર્યો છે; અને આ માટેની જવાબદારી થોડે ઘણે અંશે તેના શિર પર લાદી છે.

આમ નૂતન કેળવણીકાર કે શિક્ષકને મન શાળા અને તેની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓને માટે છે; પોતાનું કર્તવ્ય દાકતરની સમ્માનુસાર આવી સીટીમાં દવા બરતા કોમ્પાઉન્ડ-નેજનું નહીં

પરંતુ પોતાના હાથમાં સેંપાએલાં બાળકોને સ્વપ્રયત્નથી આગળ ધપતાં જોઈ સતોષ માનતા અને, જરૂર પડે ત્યારે તેમને માર્ગદર્શન કરાવતા કે પ્રેરણાદાન આપતા શુભેચ્છકના જેવું છે એવી તેમની પ્રતીતિ થએલી હોય છે. શાળામાં શિક્ષક, બધા કે વાલચના અશુદ્ધ વાતાવરણને બદલે શુદ્ધ અને સાસ્ત્રિક પ્રેમનું અને પરસ્પર વિશ્વાસનું વાતાવરણ જમાવવા તે પ્રયત્ન કરે છે ને વિદ્યાર્થીઓ તેમાં તેને ઉમંગભરે સાથ આપે છે. આમ વિષયનું, અભ્યાસક્રમનું કે શિક્ષકનું મહત્ત્વ જોણું થાય છે ને શાળાની સઘળી પ્રગતિ બાળકેન્દ્રી બને છે.

સાથે સાથે શિક્ષણનો હેતુ પણ વધારે સ્પષ્ટ ને બાળહિતકારી બને છે, જે જીવન બાળકને બિવિષ્ણમાં જીવવનું છે તેનો પરિચય કરાવવાની જરૂરિયાત નૂતન કેળવણીકાર સર્વાંશે સ્વીકારે છે અને તે મુજબ એના અભ્યાસક્રમની પુનર્ચીટના કરે છે. લોકશાસનના જમાનામાં એક શહેરીના શા શા હકો છે, એની શી શી ફરજો છે, એની કેટકેટલી જવાબગીરીઓ છે એ શીખવાની એને તક આપવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, એક બહિત તરીકે તેમજ સમાજના એક અંગ તરીકેનું જીવન યોગ્ય રીતે જીવવાની તાલીમ તેને આપવામાં આવે છે. સ્વદેશપ્રેમ, વિશ્વશાંતિ, ને માનવસેવાની બાવના જાગૃત કરવા અને પોષવા માટે નૂતન કેળવણીકાર શાળાનો ઉપયોગ કરે છે. વિદ્યાર્થીને સમજીજીવન માટે તૈયાર કરવામાં આવે તે હેતુથી શાળામાં સહકાર ને સેવાના અવસરો તેની સમક્ષ ખસા કરવામાં આવે છે. આમ નૂતન શિક્ષક શિક્ષણને જીવન સાથે સુસંગત બનાવવા ચાહે છે.

x

આપ સ્વાભાવિક રીતે કહેશો કે આમાંની ઘણી વાતો પ્રાચીન કેળવણીના ઇતિહાસમાંથી મળી આવશે. એમાં નવું શું છે? બકિતમન અબ્બાસ ને વિકાસનો શિક્ષકના આર્યોપત્તના કેળવણી-કારોએ ક્યાં નહોતો સ્વીકાર્યો? કાન્સના સમર્થ વિષ્ણવવાદી વિચારક રસોએ બાળકના બ્યક્તિત્વનું સન્માન કરવાનો અને એને કુદરતને જોજો ધરવાનો પોકાર અદ્ધારમી સદીમાં ક્યાં નહોતો કર્યો? સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની પોતાની નાનકડી પણ જગવિષ્ણમ સરંચમાં પેટ્રોસોઝીએ પોતાનાં બાળકોને સમજીજીવન અને સ્વાધ્યાયના સુંદર પાઠો ક્યાં નહોતા શીખવ્યા?

રસોએ એક સ્થળે લખ્યું છે :

તમારા વિદ્યાર્થીઓને કુદરતી ધટનાઓનું નિરીક્ષણ કરવા દો. એમાંથી એમની નિત્યાસા પ્રબળ થતી તમને બહારો. પરંતુ એ નિત્યાસા પરિપક્વ થાય તે હેતુથી એને તૃપ્ત કરવાની હતાવળ કરશો મા. એની સમક્ષ અમુક પ્રશ્નો રજા કરો અને એનું નિરાકરણ કરવાનો એને પ્રયત્ન કરવા દો. એ જે કંઈ બતાવે તે તમે કહ્યું છે એટલા માટે નહીં પણ એ પોતાની મેળે શીખ્યો છે એટલા ખાતર બતાવે એવા આગ્રહ રાખો. વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો એને શીખવવાને બદલે એને સ્વપ્રયત્નને શોધી કાઢવા દો. એ તમે દલીલને બદલે તમારા પ્રમાણની સત્તા એના મન પર જમાવવાનો પ્રયાસ કરશો તો એ વિચાર કરતો, દલીલ કરતો અટકી જશે. એ માત્ર બીજા લોકોના અભિપ્રાયનું સાધન બની રહેશે. ... તમારા શિક્ષણનું જેટલું કામ પ્રયોગદ્ધાર-પ્રવૃત્તિદ્ધારા થઈ શકતું હોય તે સઘળું તેવી રીતે કરો; જ્યારે તે અચકચ બ લાગે ત્યારે સંખેનો ન છૂટકે ઉપયોગ કરો.

સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિ હરાઈ ગએલી છે એવા અસંખ્ય યુવાનોને આજે આપણે જોઈએ છીએ અને શીખવીશીખવીને પોતાનો ધોટો ખેંચી ગયો એવી રેલિન્ઘી ફરિયાદ કરતા શિક્ષકોને સાંભળીએ છીએ ત્યારે રસોની વિષ્ણમણ કેટલી વાસ્તવિક હતી તે આપણને સમજાય છે.

રસોની જેમ પેસ્ટલોઝીએ પણ શિક્ષકોને સુંદર માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે :

‘શિક્ષક શિક્ષક તરીકે વિદ્યાર્થીના કાર્યમાં કદી અંતરાય નાખવો નહીં કે તેના પર પોતાની લાગણ્ય પહેંચાડવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં. તેણે વિદ્યાર્થીની નૈસર્ગિક વૃત્તિઓના સ્વતંત્ર આગવિભાવ પ્રત્યે માનની લાગણીથી ભરેલું નેહીએ. પોતાના આદર્શ કે કર્તવ્યને લીધે નહીં પરંતુ વિદ્યાર્થીઓના વિશ્વાસ ને પ્રેમ નેહલે દરમિયાન મેળવવાની તેણે લાયકાત મેળવી હોય અને તે પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેના પર જ વિદ્યાર્થીઓમાં તેના સ્થાનનો આધાર છે.’

દરકાઓ પહેલાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓના પરસ્પરના સંબંધ વિષે ઉચ્ચારાએલા આ વિચારો શું આપણને અદ્યતન વિચારસરણીનું સ્મરણ નથી કરાવતા? સાચે જ વર્ષો પૂર્વે થઈ ગએલા આ વિચારો કેળવણીકારો નૂતન કેળવણીકારોના પુરોગામીઓ હતા. એમણે વૈજ્ઞાનિક અખતરઓની મદદથી નહીં પરંતુ આંતરપ્રેરણાથી આ વિચારો દર્શાવ્યા હશે; એમના વિચાર ને વ્યવહારમાં સાચો ફાળ નહીં હશે; છતાં આજે જે સિદ્ધાંતોના પાયા પર કેળવણીની ધમારત ચાલુવા આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ તે સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરવાનું માન નિઃશંક એમને ભાગે જ લાયક છે.

અને સ્વયંસ્ફુરણાથી મહાન પરિવર્તન આણવાની શક્તિ ધનવન્દાર કે કોઈ મહાન સિદ્ધાંતનું પ્રતોષાદન કરનાર વ્યક્તિગતના દાખલા જગતમાં અવરનવર ક્યાં નથી જોવા મળતા? મહાત્મા ગાંધી પોતે કેળવણીકાર નથી, કેળવણીના શાસ્ત્રોનો એમણે ખાસ અભ્યાસ નથી કર્યો; છતાં એમની સમગ્ર જીવનદૃષ્ટિ જ એટલી બધી સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક છે કે એમણે સૂચવેલી નૂતન કેળવણી પદ્ધતિમાં સાચી કેળવણીનાં મહાન તત્ત્વોનો સમાવેશ સુદર રીતે થઈ જાય છે. વર્ષો યોગનાને પણ આપણે આંતરપ્રેરણા દ્વારા મળેલી એક અણુમોટી ભેટ ગણીને જ અપનાવી લેવી જોઈએ.

પરંતુ આપણા જમાનામાં નૂતન કેળવણીનો ધ્વજ પ્રથમ દરકાવનાર ડૉ. મોન્ટેસોરી જ લેખારો. રસો અને પેસ્ટલોઝીનો ઉપદેશ વ્યવહારમાં ઉતારી ન શકાયોતી નિરર્થક ગયો. વર્ષો સુધી બાળપ્રવૃત્તિ ને બાળસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરીને ડૉ. મોન્ટેસોરીએ બાળમાન બંધનમુક્ત કરવાની હિમાયત કરી. બાળકેળવણીનું નવીન શાસ્ત્ર તેમણે નિઃસાધ્યું; એને લોકપ્રિય બનાવવા જરૂરી સાહિત્ય સર્જ્યું અને સિદ્ધાંતોની ચોખ્ખતા પુરવાર કરવાને નવાન ઢગની બાળસંસ્થાઓ સ્થાપી. બાળક પર ચડેલ દરેક પ્રકારનું દમન દૂર કરીને અને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ [અલગત બીજાને હાનિકારક ન થઈ પડે એવી રીતે] વતવા દેવાની જોને છૂટ આપીને, બાળકના વ્યક્તિત્વને સન્માનવાની તત્પરતા બતાવીને બળકે માટે મેડમ મોન્ટેસોરીએ સુવર્ણયુગનું સર્જન કર્યું છે એમ કહેવામાં ભાગ્યે જ કંઈ આંતરશયોક્તિ લેખારો. સચે સાચે માળાપોને પોતાનાં બાળકો પ્રત્યેના દૃષ્ટિકોણ બદલવાનો તથા તેમની સાથે માનભર્યો વર્તી રાખવાનો આદર્શ કરીને મેડમ મોન્ટેસોરીએ બાલજગતની અતુલ્ય સેવા કરી છે.

ડૉ. મોન્ટેસોરીએ પ્રતિપાદન કરેલા નૂતન કેળવણીના સિદ્ધાંતોને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરતાં પ્રયોગપ્રિય ભાઈબહેનોએ અપનાવી લીધા છે. પોતપોતાની રીતે જુદી જુદી વયનાં બાળકોની કેળવણીમાં આ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવાના અનેક અખતરઓ પુરોપ-અમેરિકાના કેળવણીકારોએ કર્યા છે. એ બધાની વિગતમાં આપણે નહીં ઊતરી શકીએ, છતાં એનો ઉલ્લેખ હું ટૂંકમાં કરીશ.

મિસ પાર્કહર્સ્ટ નામનાં એક અમેરિકન બાઈએ ડૉ. મોન્ટેસોરી પાસેથી જ તાલીમ મેળવીને નાનાં બાળકોની કેળવણી માટેની તેમની પદ્ધતિને માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતને અનુરૂપ બનાવવાનું બીકું ઝડપ્યું. વર્ગશિક્ષણ, સમયપત્રક, પરીક્ષા-એ બધાંને બદલે તેમણે પોતાની સંસ્થામાં જુદા જુદા વિષયો માટે અલગ બેડામાં પ્રયોગમંદિરો બોલ્યાં, એ વિષયોના અભ્યાસ માટે જરૂરી સાહિત્ય ને સાધનો તેમાં રાખ્યાં, અને વિદ્યાર્થીઓને મુક્તર સમયમાં પૂરું કરવાને સંપાત્રે કામ પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે ને તેટલું, પોતાની ઝડપે પૂરું કરવાની સ્વતંત્રતા આપી. વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓનો તેમના કહેવાથી તોડ કાઢવાને, તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવાને શિક્ષકો પોતપોતાના પ્રયોગમંદિરમાં હાજર રહે એવો પ્રમુખ મથો. સમૂહગત ક્ષયનાઓ કે સમજૂતી આપવાનાં સંમેત્રનો યોગ્યતાની શિક્ષકોને છૂટ આપવામાં આવી. વિદ્યાર્થીના કામની નિયમિત નોંધ રાખવાની જોગવાઈ થઈ ને તેને આધારે વર્ષાંતે ઉપરના ધોરણમાં અગવવાનું નક્કી થયું. સ્વાધ્યાય, સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારીનાં સુંદર તત્ત્વો પર રચાયેલી આ પદ્ધતિ ઝોલ્ટન પદ્ધતિ તરીકે જગતમાં વિખ્યાત થઈ છે. દુનિયાના અનેક દેશોએ જોજાવતા ફ્રેડરિક સાયે ઝોલ્ટન યોગ્યતાના સફળતાપૂર્વક અખતરા કર્યા છે.

આ જ પ્રમુખ વિદ્યાર્થીના દૃષ્ટિબિન્દુને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ યોજવામાં આવી છે. નિષ્ક્રિયતાને બદલે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ, એ આ યોજનાનું મુખ્ય ગુહસ્થ છે. છૂટીછવાઈ ને જીવન સાથે અસંગત લાગતી બાબતોનું શિક્ષણ આપવાને બદલે જે બાબતો વિશે જ્ઞાન મેળવવાની આવશ્યકતા વિદ્યાર્થી પોતે રાગજી શકે અને જેનું જ્ઞાન મેળવવા તે પોતે યત્ન કરવા પ્રેરાય એવી પ્રવૃત્તિઓ યોજાને વિદ્યાર્થીના સ્વગતપૂર્વક વિકાસ સાધવાની આ યોજના હિમાયત કરે છે. દિનક્રમાં જેમણે પંજાબ પ્રાંતમાં મોગાની ગ્રામશિક્ષક તાલીમશાળાનું કામ જોયું છે તેમને આ યોજનાની સફળતાનો સારો ખ્યાલ આવશે.

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસમાં સ્વેચ્છાથી, રસપૂર્વક, હેતુપૂર્વક રચાપચા રહે એ હેતુથી બીજી અનેક યોજનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. ગિ. ક્રાઉવેલ દ્વારા 'The Play Way' નામના પુસ્તકમાં દરેક વિષયના શિક્ષણમાં રમતનું તત્ત્વ ઉપયોગમાં લઈને વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય કેટલું રસિક બનાવી શકાય તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. આ જ પ્રમાણે શિક્ષકની કેપરેખ હેઠળ હરેક વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે પોતાનો અભ્યાસ કરે, હેતુચાર વિદ્યાર્થીઓ પોતાથી ધીમા આવતા વિદ્યાર્થીઓને તેમના અભ્યાસમાં મદદ કરે, વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત રીતે કે સમૂહમાં પરસ્પર સહકારથી પોતાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરી પોતાના અભ્યાસમાં સ્વાવલંબી થાય એવી અનેક યોજનાઓના અખતરાઓ જુદે જુદે સ્થળે થઈ રહ્યા છે. પ્રજાસત્તાક તંત્રમાં એક શહેરી તરીકે જે જાતની નાનીગ વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી હોય તે આપવાને શાળામાં વિદ્યાર્થીનું સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની હિમાયત પણ જુદે જુદે સ્વરૂપે જુદા જુદા દેશોમાં થાય છે. બાળબીટની પ્રવૃત્તિદ્વારા, રમતગમતોદ્વારા, છાત્રસંયોદ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સહકાર, સ્વાવલંબન, સમાજસેવા, વગેરે શુભો ખીલવવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

અને મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણી શિક્ષણપદ્ધતિની જે કમ્પના કરી છે તેમાંય વિદ્યાર્થીને જ કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવ્યો છે. એ યોજના મુજબ દરેક વિદ્યાર્થી માન એકાદ ઉદ્યોગમાં પારંગત થશે કે તે દ્વારા પોતાની કેળવણીનું ખર્ચ વેડી લેશે એટલું જ નહીં પરંતુ ઉદ્યોગના એ શિક્ષણ

દરમિયાન એને જે જે વિષયના જ્ઞાનની જરૂર પડશે તે પદ્ધતિસર મેળવતો થશે, શહેરી તરીકે પોતાની વ્યક્તિગત ને સમૂહગત ફરજોનો ચોક્કસ ખ્યાલ મેળવીને અમુક ટેવો પાડતો જશે, ને તેને પરિણામે તે સુશિક્ષિત થશે, તેમજ કેટલાંક જાતની શરમ વિના, સ્વમાન ને સંતોષની ઊંડી લાગણીઓ સહિત પોતાનો 'સ્વતંત્ર વ્યવસાય ખેડશે. ટૂંકમાં, જીવન સાથે સંકળાએલી વસ્તુઓનું એ વિવેકપૂર્વક જ્ઞાન મેળવશે, કેદારની તાબેદારી સ્વીકાર્યા વિના પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ સ્વતંત્રપણે ને આસાનીથી કરવાની તાકાત તે મેળવશે ને સમાજમાં ઉપયોગી થઈ પડવાને તે તૈયાર રહેશે. આ કલ્પના બ્યારે આપણે વાસ્તવમાં ઉતારી શકીશું ત્યારે આપણાં બાળકો ને મુવકો પ્રત્યે સંકાઓથી કંટાળેલું અક્ષમ પાપ આપણે ધોઈ શકીશું; ત્યારે જ આપણે આપણી પ્રુડ્યબ્લિમમાં નૂતન કેળવણીનાં મહાજ્ઞ માંડી શકીશું.

×

આપ કદાચ કહેશે કે આ તો મોટી મોટી વાતો છે. કેળવણીની પુનર્ધટના કરવાનું કામ સામાન્ય શિક્ષકોનું નહીં પરંતુ દેશનેતાઓ, સમર્થ વિચારકો ને અનુભવી કેળવણીકારોનું છે. આમ હોય તો પણ દરેક શિક્ષક પોતપોતાની મર્યાદામાં રહીને, લાક્ષણિક બાધનમુક્ત વાતાવરણમાં પણ નૂતન કેળવણીની મશાલ લઈને પોતાનો માર્ગ ઉઘાડી શકે છે. સમયપત્રકો, જરૂર અભ્યાસક્રમો ને કિસ્મતના ખેત્ર જેવી પરીક્ષાઓનાં બંધનો માથે હોવા છતાં પણ તે પોતાના લર્ગમાં શાંતિપૂર્વક નૂતન કેળવણીના આદેશોને અમલ કરી શકે છે. આને માટે તેને નૂતન કેળવણીના સિદ્ધાંતોમાં બપોર થઈ હોવી જોઈએ ને પોતાનું કાર્ય યથાસ્થિત રીતે અદા કરવાની તૃમન્ના હોવી જોઈએ. જો એ હોય તો પ્રત્યેક શિક્ષક આટલું તો જરૂર કરી શકે :

૧. પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઝોળખવાનો પ્રયત્ન એ જરૂર કરી શકે છે. બુદ્ધિમાનશાસ્ત્રની મદદથી તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓનું ચોખ્ખું વર્ગીકરણ કરી તે દરેક સમૂહને લાયક કામ સોંપી તેમને સ્વાભાવિક વિકાસ સાધવામાં સફળતા મેળવી શકે છે. વળી ડૉ. ફ્રેડરિકના માનસપૃથક્કરણ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને તે પોતાનાં બાળકોને ઝોળખવાની, એમની ખાસિયતો જાણવાની, એમની 'પસંદગી-નાપસંદગી સમજવાની, એમની પ્રવૃત્તિ કે નિષ્ક્રિયતાનું સ્વરૂપ જામવાની થંડુ લાપકાત તે મેળવી શકે છે.

૨. વિદ્યાર્થીને તેના સાચા સ્વરૂપમાં પિછાન્યા પછી તેને માટે આપોઆપ સમમાન ઉત્પન્ન થશે. એ સમમાન સાચા ગ્રેમને જન્મ આપશે ને પરિણામે શિક્ષકવિદ્યાર્થીના અભ્યાસના કલુષિત સંબંધમાં મોટું પરિવર્તન થશે. બેઠક પરસપરને સારી રીતે ઝોળખશે, પરસપરને વિશ્વાસ કરતા થશે, અસ્પષ્ટ માનની લગણીથી વર્તશે. સ્વભાવ, ધમકા, દંડ, લાલચ, ભય વગેરે શસ્ત્રોના ઉપયોગ વડે વિદ્યાર્થીઓને વશ રાખવાની શિક્ષકને જરૂર નહીં રહે. તેની પાસે ગ્રેમ ને સહાનુભૂતિનાં અભોધ શસ્ત્રો આવી જવાથી તે આપોઆપ વિદ્યાર્થી તરફ વધારે વિશ્વાસ રાખતો થશે ને તેને વધારે સ્વતંત્રતા આપશે.

૩. જે વિષયો શીખવવાનું શિક્ષકને સોંપાયું હોય તેનું અયોજન તે એવી રીતે કરી શકે છે કે જેથી વિદ્યાર્થી શિક્ષણના કામમાં નિષ્ક્રિય રહેવાને બદલે મક્રિય ભાગ લેતો થાય, વિદ્યાર્થી અને ત્યાં સુધી પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરે ને માત્ર જરૂર પડે ત્યારે જ શિક્ષકનું માર્ગદર્શન

સ્વીકારે. વળી વિદ્યાર્થીને તેના અભ્યાસમાં રસ પડે તેવી તરકીબો શિક્ષકે હંદમેશ યોજવા કરવી જોઈએ. સાહિત્ય, ઇતિહાસ ભૂગોળ, વિજ્ઞાન ને ગણિત એ દરેક વિષયનું શિક્ષણ સસિક્ષ યનાયવા માટે અનેક રીતો શિક્ષણશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં જોવા મળે છે. દરેક શિક્ષક પોતાના સંજોગોનુસાર એમાં ફેરફાર કરી જો એનો ઉપયોગ કરે તો શિક્ષણ સસિક્ષ ને સચોટ થાય એટલું જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓ સ્વાધ્યાયથી એ વિષયમાં જિજ્ઞાસાપૂર્વક વધારે જાડા જીતરવાનો પ્રયત્ન પણ કરે.

મેં ઉપર કહ્યું તેમ નૂતન કેળવણીનાં મૂળ તરવામાં જે શિક્ષકને જાદા હોય તે આ બધું કોઈના પણ અંતરાય વિના અવસ્ય કરી શકે. આપણે આપણા ઝોઝા પગાર, શાળાસંચાલકોના અયોગ્ય વર્તાવ, આપણી કમનસીબી, વગેરેની વાતો કરીએ ને તેના ઉકેલ માટે સગવડ કરીએ તેની સાથે સાથે આપણા પવિત્ર કાર્ય માટે વધારે અભ્યાસ કરીને વધારે લાયકાત મેળવવાનો પ્રયાસ પણ કેમ ન કરીએ? આપણે જો આપણું કાર્ય વધારે સમજાપૂર્વક ને સમભાવથી કરતા હોઈશું, આપણા વૈજ્ઞાનિક પ્રયાસથી જો આપણે સ્ક્રતંત્ર, સ્વાવલંબી ને સ્વદેશપ્રેમી શહેરીઓ ઉત્પન્ન કરીશું તો સૈકાઓથી સુમાવેશુ આપણું મરતું સ્થાન આપણે જરૂર પાછું મેળવી શકીશું ને આપણી આર્થિક ને સામાજિક દિશાંત સુધારવાની આપણે સૌને ફરજ પાડી શકીશું. નૂતન કેળવણીના સમગ્ર ઉપાસક બનીને જો આપણા કાર્યમાં આપણે તેના આદેશને અપનાવી લઈએ તો આપણે આપણી પોતાની તેમજ આપણા દેશની ને આપણા વિદ્યાર્થીઓની અમૂલ્ય સેવા કરી લેખારી.

મુંબઈ ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાચ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું સુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.
જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લગભગ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

દિનંદાં — રૂપિયા ૫

બ્યવસ્થાપક

અક્ષરદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ પોળ • સુરત

શરદકુમાર

—શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

શરદને એના કાકા અહીં મૂકવા આવ્યા હતા. એના કાકા અને હું બાળપણના દોસ્તો છીએ. પોતે એક મોટી બેંકમાં મેનેજર છે અને એમના મોટા ભાઈ વેપાર કરે છે. પોતાને કશું બાળક નહિ હોવાથી શરદને પોતાને ત્યાં જ એમણે મોટા કર્યો અને કેળવણી આપી. બધી રીતે શરદ સફળ બની જાય છે. પરંતુ એનામાં એક મોટી ખોડ હતી. ધરતી કે બહારની કોઈ પણ કામતી વસ્તુને કુતૂબલથી પ્રેરણા લેવા વિના રહી શકતો નહિ. મન ઉપર ઓછો સંયમ હોય એને કારણે કે પછી કુતૂબલરૂપે વિશેષ માગણી કરતી હોય એને કારણે એની કેટલીયે કામતી વસ્તુઓને એ તોડફોડી નાખતો ત્યારે જ એને આનંદ થતો. ધરનાં નવાં ફર્નીચરને બગાડવા વિના શરદ રહી શકે નહિ. નાનું યા મોટું ઘડિયાળ ધરમાં લાવ્યા હોય તો તેને કોઈ નંદણે તેમ ઉધાડીને લેવા વિના શરદ ન રહી શકે. ધરનું આમોદાન એણે પાંચમે દિવસે બગાડ્યું જ હોય અને તે પણ શરદના કારણે જ. કેઈ મહેમાન આવે ત્યારે જમવા માટે બહાર કહેલા ચાંદીના ચાળીવાટકાને શરદ પછાડવાનો જ. એની આ બધી ટેવોથી મારા મિત્ર વિનાયકરાવ ઘણા જ મૂંઝાયા. શરદ ત્રીજી અંગ્રેજી બાણતો હતો. પોતાના વર્ગમાં હોયે નંબરે રહેતો હતો. પરંતુ તેના સ્વભાવની વિચિત્રતાથી કુટુંબજનના વિનાયકરાવ એને માટે કંઈક રસ્તો શોધ્યા જ કરતા હતા. એક દિવસ એકાએક મુંબઈમાં તેઓ મને મળી ગયા. તેમણે પોતાની મૂંઝવણ મને કહી. શરદને મારી પાસે રાખીને એનો ઉપાય કરવાની મેં હા કહી અને એ રીતે શરદ મારી પાસે આવ્યો.

શરદની ઉંમર બાર વર્ષની છે. એના સ્વભાવની વિચિત્રતાઓ એક નહિ પણ અનેક છે. એને મનગમતી સોખત હોય ત્યારે એ બહુ બોલ્યા કરે છે અને મનગમતી સોખત ન હોય ત્યારે તદ્દન મૂંઝા પડ્યું રહે છે. અભ્યાસમાં કદી સિધ્ધિ નથી. એના સંબંધે કશી ફરિયાદ નથી. પરંતુ એવું કાંડા ઘડિયાળ દર મહિને બગાડેલું જ હોય છે અને એની ફ્રાક્ટન પેન તૂટી ગઈ હોય છે. પહેલાં ત્રણ મહિના સુધી અભ્યાસ સિવાય શરદની સાથે મેં કશી જ વાત કરી નહિ. એ કાળ દરમિયાન પણ પ્રસંગ પડ્યે એના કામની હું કદર કરતો અને એની ભૂલો હોય ત્યાં કદી એને વદતો નહિ. ત્રણ મહિનાની આખરે હું જેને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો કહી શકું તેવી ગતિનો સંબંધ મારી અને એની વચ્ચે બંધાયો. પછી પોતાના મનની નાનીમોટી વાતો કહેવા નેટલી હિંમત એનામાં આવી અને અભ્યાસ ઉપરાંત બીજી કેટલીયે બાબતો પરત્વે એ મને પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો.

પૂર્ણિમાની રાત હતી અને હું થોડા મોટા વિદ્યાર્થીઓ સાથે શહેરની બહાર ફરવા નીકળી ગયો હતો. વિવિધ પકારની વાતો કરતા કરતા અમે ઘણું દૂર નીકળી ગયા અને પછી તો મનુષ્ય-સ્વભાવ અનુસાર મોટા ટોળામાંથી નાની નાની ટુકડીઓ બની ગઈ. શહેર બહારના મોટા બગીચામાં મુંદર ખીસેલી ચાંદનીમાં અમે બધા ફરી રહ્યા હતા. એકાએક જ હું અને શરદ એકલા પડી ગયા. થોડીએક ક્ષણ મૌન રહ્યું હશે. પછી તુરંત જ એણે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે મારે ત્યાં તાજું જ ખરીદેલું ઘડિયાળ બીજા ઘડિયાળો કરતાં કંઈક જુદું છે માટે એને ખોલીને જોઈ શકાય કે નહિ.

આ પ્રસંગ જન્યા પછી મેં અનેક તકો ઊભી કરી અને મને જે કંઈ સમજાતું હતું તે રીતે એના મનને સગજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એની ઝીણુભાઈ વિગતોમાં ઊતર્યા વિના શરદાના આગા સ્વભાવનાં, જે મોટાં કારણો મને હાથ લાગ્યાં તે અહીં તોંધીયું.

શરદના કાકાને કંઈ સંતાન હતું નહિ. આ વાંઝિયાપણું કાકાને બારે સાલતું. કાકા ધેર ન હોય ત્યારે નવરાં પડેલાં કાકી પડોશીઓની સાથે અનેક પ્રકારની ચર્ચાઓ કરતાં. કેટલીયે વખત આ બધું શરદની હાજરીમાં જનતું. કાકીની ચર્ચાઓ સંતાનની આસપાસ ઘણી વખત કેન્દ્રિત થતી. એ સ્વાભાવિક હતું કે અંતરને મૂંઝવી રહેલું વાંઝિયાપણું અર્ધશિક્ષિત હિંદુ સ્ત્રીમાં અનેક પ્રકારના વહેમોનું પોષક જનતું. કાકી દોરા ધાગા કરાવતાં, પાઠપૂજનઓ કરાવતાં અને પોતાને પેટે બાળક અવતરે તેટલા સારુ અનેક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવતાં. આ બધી પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રમાં કોઈ એક બાળકનો અવતાર રહેલો છે એ વાત નાનકડો શરદ સમજી શકતો નહિ. શરદને તો આર મોટા બાઈઓ હતા અને આર મોટી બહેનો પણ હતી. પોતાની માતાએ આવું કશું કર્યું નહોતું એણે જોયું ન હતું. કાકીની પ્રવૃત્તિઓએ એને આથી નિઃશસ્ત્ર બનાવ્યો હતો. કાકાને હોય એવું એણે જોયું ન હતું. કાકીની પ્રવૃત્તિઓએ એના મનમાં પ્રવેશાવ્યો હતો. એક દિવસ તો કેમ બાળક નથી તેનો વિચાર ધરતી જ પ્રવૃત્તિઓએ એના મનમાં પ્રવેશાવ્યો હતો. એક દિવસ તો હિંમત કરીને એણે કાકાને પણ પૂછ્યું કે તમે આટલાં વાનાં કરો છો છતાં તમને બાળક હિંમત કરીને એણે કાકાને પણ પૂછ્યું કે તમે આટલાં વાનાં કરો છો છતાં તમને બાળક કેમ નથી મળતું. ઉત્તરમાં કાકીએ પોતાના બાળ્યને દોષ દીધો અને તે રચ્યાં. શરદને આનાથી કરો જ સંતોષ થયો નહિ. વળી એક દિવસ એણે હિંમત કરી અને છોકરાં કેમ થતાં હશે તેવો પ્રશ્ન કાકાને પૂછ્યો. કાકા પ્રશ્ન સાંભળીને મૂંઝાયા અને વાતને રાણીશાળી નાખીને નિઃશસ્ત્ર દબાવી દીધી. શરદની નિઃશસ્ત્રાએ વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. અને બાળક ક્યાંથી આવતાં હશે એજ પ્રશ્ન એના પિતાને પૂછ્યો. પિતા તો વેપારી માણસ હતા. એણે તો જવાબમાં તમારો લગાવ્યો અને શરદ બગડી ગયો છે માટે કડક ધ્યાન રાખવાની સૂચના પોતાના બાઈને કરી.

મારી શોધમાંથી મને મળેલાં આ બે મુખ્ય કારણો હતાં. એ કારણોને દૂર કરવાનું કામ અધુરું ન હતું. અમારા હાત્યાલયમાં અને અમારી શાળામાં નરહી કમીતી વસ્તુઓ હતી તે

અધીની જવાબદારી મેં શરદને સોંપી. શરદ યોડાક વખત અકળાયો. પોતાને સોંપેલી વસ્તુઓ કાળજીપૂર્વક સચવાવી જોઈએ. એવા ખ્યાલે એને ભારે મૂંઝવ્યો. જવાબદારી પાંછી સોંપી દેવા માટે એણે યોડાએક પ્રયત્નો કર્યા. મેં માન્યું નહિ ત્યારે યોડાએક વસ્તુઓ ફેડી પણ કાઢી. તેમ છતાં મેં એને મન્યક આપી નહિ. આખરે થાકીને એ જવાબદારી પોતાને ગળે એણે સ્વીકારી. આજે તો શરદની તોડવા ફેડવાની વૃત્તિ ક્રિયાત્મક માર્ગે વળી છે અને કાગળ માટી કે લાકડાની ફેટલીયે એને ખનાવવા તરફ ઠર્યો છે.

જાતીય વૃત્તિની જિજ્ઞાસા સંતોષવાનું કામ પણ બહુ ભારે ન હતું. મેં પોતે જ એક દિવસ એકાંત શોધીને શરીરની સામાન્ય રચના સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મેં ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે બીજે કે ત્રીજે દિવસે જ બાળકના અવતરવાનો પ્રશ્ન એણે પૂછ્યો અને મારો માર્ગ સરળ બન્યો. સ્ત્રી-પુરુષની શરીર રચનાનો વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ આપવાની શરૂઆત કરું તે પહેલાં જ એના પ્રશ્નો તાત્કાલિક છતાં સાચો જવાબ આપતાં મેં કશું કે તમામ બાળકો માતાના પેટમાંથી બહાર આવે છે, ધણાંપ લાંબા વખતની બૂખ એકાએક જાણે કે સંતોષાઈ ગઈ હોય તેમ એના મનને ભારે મોટો કરાર વચ્ચો અને યોડાક વખત સુધી તો વિજ્ઞાન સમજવાની પણ દરકાર ન કરી. અલબત્ત, વખત જતાં વિજ્ઞાન પણ એને સમજાયું અને એની જિજ્ઞાસા સર્વાંશે તૃપ્ત બની આડાઅવળા માર્ગનું શરણું ભેટી બંધ થઈ.

શરદના સ્વભાવની વિચિત્રતાઓ આજે અલોપ થઈ ગઈ છે અને એક અભ્યાસી વિદ્યાર્થી તરીકે પોતાનું કામ આગળ ધપાવ્યે જાય છે.

— નૂતનશિક્ષણની જૂની ફાઇલો —

જેની એક પણ નકલ સિલકમાં નથી એવા એક-એક અઢા સિવાય હેલ્ડાં ચાર વર્ષના નૂતનશિક્ષણના અઢાની સાલતાર પાકી બધેલી ફાઇલો અને તૈયાર કરાવી છે. જે કોઈ સંસ્થાં અથવા વ્યક્તિને તે જોઈતી હોય તેમને નીચેની કિંમતે તે પહોંચતી કરવામાં આવશે.

ચારે વર્ષની ફાઇલો	કિંમત રૂ. ૭
કોઈ પણ એક વર્ષની ફાઇલ	કિંમત રૂ. ૫
કોઈ પણ છૂટક અંક [સિલકમાં હશે તો]	કિંમત આના ત્રણ

• વ્યવસ્થાપક •

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ • સરત

શિક્ષણ અને રાજકારણ — ૨૧. હિંમતલાલ મર્ચંક

શિક્ષણ અને રાજકારણને ખૂબ ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે એ તો બ્યારે આપણે ખીન્ન દેશોનું શિક્ષણ જોઈએ છીએ ત્યારે જ સમજાય છે. આપણા દેશમાં તો કોણ જાણે કેમ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં રાજકારણ તરફ અનાસક્ત વૃત્તિ સેવવામાં આવતી હોય છે, અને તે એટલે મુખી કે શિક્ષક રાજકારણ વિષે શબ્દ સરખો ચે બોલતાં અચકાય છે—રખેને તેના પર રાજકારણમાં રસ લેતો હોવાની મહોર લાગી જાય! રાજકારણથી આમ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રતિમુખ રહેતો હોવાને કારણે શિક્ષક પણ રાજકારણમાં મોટું મોટું બની જાય છે અને એનું કાર્ય પાઠ્યપુસ્તકોમાં અમુક વિષયો આપ્યા હોય તે રીતે અને પરીક્ષામાં પુછાતા હોય તે રીતે શીખવનારું એક યંત્ર બનવા સિવાય કશું જ નથી રહેતું.

પરંતુ હેતુમાં ચોડાં વર્ગોથી આ સ્થિતિમાં કાંઈક પરિવર્તન જમ્યું છે. શિક્ષકો તો એની એ અનાસક્ત દશામાં જાણે અજાણ્યે પડ્યા રહેતા હોય તો પણ વિદ્યાર્થી પોતે જ રાજકારણમાં રસ લેતો થયો છે. શાળામાં અપૂર્ણ રહેતા એ અંગને બહારના વાતાવરણથી—શાળાથી પૂર્ણ કરવા મથી રહેતા હોય છે. અને પોતે પણ રાજકારણથી અનખિત નથી એમ સિદ્ધ કરવા જાણે કે એ પ્રયત્નવાન બન્યો છે.

પરંતુ જેને આપણે શિક્ષણમાં રાજકારણ કહી શકીએ એવી સ્થિતિ તો આપણી કોલેજો સિવાય હજી અસ્પૃશ્ય જ રહેલી છે. અને કોલેજમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ એ કેવી રીતે શીખે છે તે તો આપણે જાણીએ જ છીએ, અને વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલા ટકા રાજકારણ શીખે છે તે જોતાં તો આપણા આજના શિક્ષણમાં જે ચોડું ઘણું રાજકારણ બળેલું જણાય છે એ પણ સાવ નહિ જેવું જ લાગશે.

શિક્ષણનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત આપણને કહેશે કે શિક્ષણ બાળકના જીવનવિકાસ અર્થે, તેને ભાવિ સંપૂર્ણ નાગરિક બનાવવા અર્થે જ હોઈ શકે. એમાં એવું પ્રત્યેક અંગ હિંમતલાલ મર્ચંક હોય. બલિષ્ઠતામાં એના નાગરિકત્વને જરૂર પડતી તમામ ક્ષાઓ કે વિશાલો એને હસ્તગત હોય. એમાં નેટલી અપૂર્ણતા તેણે એના શિક્ષણમાં પાંગળાવણું. સદ્ભાગ્યે આ વિચાર શિક્ષણમાં આગળ વધતો જાય છે, જો કે હજી તો એ એના હવઃકાળમાં જ છે એમ કહી શકાય. શિક્ષણનું આ લક્ષ્યબિંદુ સ્ત્રીકાર્યો પછી શિક્ષણમાં રાજકારણની અગત્ય સમજાવવા પર ભાર મૂકવો નહિ પડે.

તો પછી એ રાજકારણનું શિક્ષણ ક્યા પ્રકારે હોઈ શકે તેનો વિચાર આવશ્યક છે. રાજકારણનું શિક્ષણ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ એ સંબંધમાં ત્રણ મુખ્ય વાદો અત્યારે પ્રચલિત છે. પહેલો વાદ જે પ્યોરોના સિદ્ધાંતોને ધણે અંશે મળતો છે તે વિદ્યાર્થીને ‘આદર્શ નાગરિક’ બનાવવાનો છે. એના આદર્શ નાગરિકત્વ આગળ એની તમામ વૃત્તિઓને ગોણું ગણવામાં આવે. અને અત્યારે જે પદ્ધતિએ રાજતંત્ર ચાલતું હોય તેમાં બરાબર જોડાઈ જઈ શકે એ એના આદર્શ, વ્યક્તિને, એમાં કેવળ ગોણુમાત્ર ગણવામાં આવે. રાજતંત્રને એક સિદ્ધિ લેખવામાં આવે અને એ રીતે વિદ્યાર્થીનો વિકાસક્રમ યોગ્ય. જર્મની અથવા એવા સરમુખત્યારીવાળા દેશોમાં વિદ્યાર્થીઓને આ જ પ્રકારે રાજકારણથી રંગમાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે લશ્કરી તાલીમમાં

ચુંચાંચેલા રહે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે જે સમયે વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાનતૃપ્તિ સંતોષાવી જોઈએ તે સમયે તેને લગતી ક્ષમતામાં અથવા તો રાજકીય બાપણો સાંબળવામાં રોકાયેલા રહેવું પડે છે, અને જે બાપણો પણ મોટે ભાગે તાત્વિક હોવાને જાણે પ્રચારાત્મક જ હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને બીજાને ગેરલાભ જે આ પદ્ધતિમાં મળે છે તે એ છે કે વિદ્યાર્થીઓને સારી હકીકતોથી વંચિત રહેવું પડે છે. રાજતંત્રના સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ એવી હકીકતો જ તેમની પાસે ચૂકવામાં આવે છે, જે ઘણી વાર જૂઠી અથવા તો મથકોડેલી હોય છે. આથી વિદ્યાર્થીનું માનસ કૂપમંદુક જેવું જ થઈ જાય છે અને જે દૃષ્ટિએ એને વિચાર કરવાનું આપવામાં આવે છે તે સિવાયની દૃષ્ટિથી વસ્તુને તે જોઈ શકતો જ નથી. એવું હકીકતોનું જ્ઞાન સાવ પાંગળું બને છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવતી વસ્તુમાં 'આમ કેમ' એમ પૂછવાનો અધિકાર ભાગ્યે જ હોય છે જેથી તેની તુલનાત્મક શક્તિ તો સુપ્રપ્ત જ રહે છે.

જરા વિચાર કરી જોઈશું તો જણાશે કે આનું શિક્ષણ પ્રજાતંત્રવાદને નહિ પોસાય. કારણ કે એમાં 'આદર્શ' નાગરિકતાની ધૂનમાં વ્યક્તિના વિકાસનો ભોગ તો સંભવે જ નહિ. અને પ્રજાતંત્રવાદની એક જરૂરિયાત આ કે દરેક મતદાર સમજીને એનો મત આપે અને વસ્તુ પર સ્વતંત્ર રીતે સમીક્ષા કરી શકતો હોય, એ તત્ત્વ તો એમાં જળવાઈ જ ન શકે. પ્રજાતંત્રવાદનો નાગરિક તો મતોના વાદોમાં રંગાયા સિવાય સ્વતંત્રપણે પોતાનો માર્ગ પસંદ કરી શકતો હોય. આ પ્રકારના શિક્ષણમાં એવું ક્યાંથી બની શકે?

રાજકારણના શિક્ષણના સંબંધમાં બીજાને અગત્યનો વાદ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પર કોઈપણ વાદના સિદ્ધાંતો લાદવાને બદલે તેને છૂટા ચૂકી દેવો. અને વિદ્યાર્થીને જે રાજકીય સિદ્ધાંતો પસંદ આવે તે તેને પોતાની મેળે જ પસંદ કરી લેવા દેવા. વિદ્યાર્થી કોઈ પણ રાજકીય રંગમાં લાગણીપૂર્ણ થઈ રંગાયેલો નહિ હોય તેથી એ જે વાદ પસંદ કરશે એની પાછળ કાર્યકારણનું બળ રહેતું હશે, એની તુલના શક્તિને યથોચિત્ત ધાર્ મળ્યું હશે અને એથી એ ક્યાંય પણ સમજ્યા વિના, માત્ર લાગણીથી નહિ ઘસડાય. પરંતુ આમ થતું લગભગ અશક્ય છે. જે શિક્ષક એને ઇતિહાસ શીખવવા બેસવાનો છે તેની પાસે અમુક રાજકીય દૃષ્ટિ તો હશે જ અને જાણ-અજાણમાં પણ એના પર એ દૃષ્ટિની અસર થયા વિના નહિ રહે. આ ઉપરાંત એને મોટે જે પાઠ્યપુસ્તકો હશે તે તૈયાર કરનાર પણ એને પોતાના રાજકીય રંગોમાં ઘસડ્યા વિના નહિ રહે. દલીલ ખાતર ધડીબર આપણે એમ કહીએ કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને એના પોતાના રાજકીય પ્રવાહમાં ન ઘસડે. પણ વ્યવહારમાં એમ નહિ બની શકે. અત્યારે પ્રચલિત જુદા જુદા રાજકીય સિદ્ધાંતોની ચર્ચા વખતે શિક્ષકે કોઈ એક વાદ તરફ વળવું પડે જ પડશે. તેમ નહિ યાય તો શિક્ષકની તમામ વાત સાવ નીરસ થઈ પડશે અને જે સમયે વિદ્યાર્થી પોતે કોઈ એક વાદ પસંદગીની ગડમથલમાં પડેલા હોય તે વખતે શિક્ષક જે સાવ તટસ્થ થતી ગણીને માત્ર સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરી બેસી રહે તો વિદ્યાર્થી જે પ્રોત્સાહન માગતો હોય તે તેને ન જ મળે અને પરિણામે તે હતાશ પણ થઈ જાય. જો દુનિયા પર કદાચ એક જ વાદ, અને તે પ્રજાતંત્રવાદ, સ્વીકૃત થાય તો જ આ વસ્તુ શક્ય બને. કારણ કે વિદ્યાર્થીને આમ સ્વતંત્ર રાજકીય વિચારો ઘડવા દેવા છૂટા ચૂકી દેવાનું તો માત્ર એ જ વાદ સાંખી શકે. પણ 'વહ દિન કહાસે ?'

રાજકીય શિક્ષણને ત્રીજો માર્ગ વધુ શક્ય છે. તેને આપણે મધ્યમ માર્ગ અથવા સમન્વય પદ્ધતિ કહી શકીએ. વિદ્યાર્થીઓને પણ રાજકીય રંગે ન રંગવા અને તેમ છતાં એમના મનને

કેવળ ખાસી પણ ન રાખવું. રેલ્વેક મિલકતો તો એવા છે કે જેમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું સ્થાન ક્યાં છે એ સમજાવેલું ન જોઈએ. આજની રાજકીય અવસ્થામાં વિદ્યાર્થી ક્યાં જાય છે અને તેને ક્યાં જવું છે એની સ્પષ્ટ સ્પર્શના તો એની પાસે આવી જતી જોઈએ. પોતાની માન્યતાઓ તેણે પોતાની પાસેના હકીકતપૂર્ણ જ્ઞાનથી જ બાંધેલી હોય, નહિ કે આશ્રય નેનાઓ કે કોઈ કહે છે માટે એ એમ માનતો હોય. જગત પર બધાંયમાં શોષણ સહિત પ્રગતિવાદની આપણે કલ્પના કરના હોઈએ તો એ સમાજના નાગરિકને એટલે કે આજના વિદ્યાર્થીને વિચારદક્ષિ રહેતો આપણે નહિ માંખી શકીએ. માણસના સ્વતંત્ર વિકાસને રોકતા તથામ રાજકીય ગતિમતાંતરોની જગ્યામાં એને નહિ સંડોવીએ. વિજ્ઞાન જ્ઞાન પર નિર્ભર રહેલી એક ચોક્કસ દૃષ્ટિવાળો જ એ થવો જોઈશે.

આમ થવા માટે એને આપણે કેટલું 'જાણું' રાજકીય શિક્ષણ આપવું જોઈશે? આજે જે યોગ્ય શિક્ષણ આપીને એને 'રાજકારણનું શિક્ષણ' આપીએ છીએ એમ આપણે સરતો સતોય લઈએ છીએ તે તે વખતે કેટલો અપૂર્ણ અને ઉપરછલો લાગશે?

આ દૃષ્ટિએ જોતાં શિક્ષણને અને રાજકારણને કેટલો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે? અને તો પછી રાજકારણના શિક્ષણ વિના વિદ્યાર્થીનું એક મહાન અંગ આપણે પામીશું રહેવા હઈએ છીએ એમ આપણને નથી લાગતું?

• મુચિત

શિક્ષકો અને કેળવણીકારો રાષ્ટ્રના ધડપૈયા છે.

એટલે

સહર સ્વદેશી વીમા કંપની

“ઇન્ડિયન ગ્લોબ” માંજ

તમારો જિંદગીનો વીમા ઉતરાવો.

: વધુ વિગત માટે લખો :

ઉદાર શરતોએ એજન્સીઓ

આપવાની છે.

ધ ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્શ્યુરન્સ કં. લી.

કલ્કત્તા બંગલર, સુરત

આ ઉપરાંત બીજાં દરેક ભત્તરું કામ [જેવું કે આગ, ચોર, તથા હિરિયાર્થ જોખમ] પણ લેવાય છે.

સામયિકીમાંથી

[૧]

અમેરિકાની આમશાળા

ધૂળી કે ગામડી નિશાળનો અર્થ એ નથી કે છોકરાઓ ધૂળમાં બેસે છે. પણ બ્યાં પદ્ધતિસર, ક્રમાનુસાર, ધોરણુવાર વર્ગો નથી લેવામાં આવતા. હોશિયાર છોકરાઓને આગળ ને આગળ શીખવવામાં આવે પણ ધોરણુ જેવું કશું નહિ. આપણે ત્યાં ગામડી નિશાળો કે જે ખાનગી રીતે શિક્ષકો ચલાવતા તેમાં પણ આ પ્રમાણે બનતું હતું. શિક્ષક હોશિયાર વિદ્યાર્થીને આગળ ને આગળ શીખવે પણ હોશિયાર વિદ્યાર્થી બધા ભેગા જ બેસીને ભણે, ધોરણુ કે વર્ગ જેવું કશું નહિ. તે પ્રમાણે અહીંની આમશાળામાં પણ છે. લગભગ ૭૫ ટકા આમશાળાઓ (૧૯૩૦ ની ગણતરી પ્રમાણે ૧૪૩,૪૪૫ સંખ્યા) આપણી ગામડી શાળાઓના જેવી છે. કુલ નિશાળોના લગભગ ૬૦ ટકા જેટલી નિશાળો આમશાળાઓ છે અને આના ૭૫ ટકા ધૂળી નિશાળો છે. ધૂળી નિશાળ એટલે એક શિક્ષક અને એક ઓરડી. પાંચથી વીસ વર્ષ સુધીના છોકરાઓ માટે દરજિયાત શિક્ષણ છે. અમેરિકાનાં ગામડાંમાં આવેલી કે શહેરમાં આવેલી નિશાળો કરતાં આ આમશાળાઓની સ્થિતિ જુદી છે. ગામડાંમાં આવેલી નિશાળને વસ્તીના પ્રમાણમાં પૂરતા નિશાળોઆઓ મળી રહે, અને શહેરમાં વધુ પડતા છોકરા હોવાથી એક કરતાં વધુ નિશાળો સારી રીતે ચલાવી શકાય. પણ આમશાળાઓ સારી રીતે ચલાવવી મુશ્કેલ છે. બ્યાં સો સો એકરોનાં મોટાં ક્ષેત્ર આવેલાં છે ત્યાં આછીપાતળી વસ્તીને લીધે, એવાં છોકરાને લીધે, નિશાળતું ક્ષેત્ર વધુ લાંબાવવું પડે છે અને દૂર દૂરથી છોકરાઓને નિશાળમાં લાવવા પડે છે, આ પ્રશ્ન જેટલો અમેરિકાને લાગુ પડે છે તેટલો જ આપણને પણ મૂંઝવશે. કારણકે આપણાં ગામડાં નાનાં હોવાથી ગામડે ગામડે નિશાળ ચલાવી શકાશે નહિ અને એટલે કેટલાંક ગામડાંના જગ્યામાં એકાદ અનુકૂળ જગ્યાએ આપણી પણ આમશાળાઓ આવવાની. અને (૧) નિશાળ ચલાવવા માટે પૂરતા નિશાળોઆઓની સંખ્યા; (૨) કેટલે દૂરથી નિશાળમાં નાનાં બાળકોને આણી શકાય તે; અને (૩) છોકરાઓને દૂરથી આણવાનાં સાધનો જેવાં કે સારા રસ્તા અને મોટરબસો-આ ત્રણ પક્ષો આપણે માટે આમશિક્ષણના વિકાસ દરમિયાન જરૂર ઉપરિચિત ચવાના. (૪) એથો પક્ષ આ અમેરિકાની આમશાળાઓ એટલે ક્ષામ-કુટુંબના છોકરા ઉપર નબત્તી નિશાળ. અમેરિકામાં શહેરોમાં લગભગ ૭ મહિના (૧૮૩ દિવસ) આ પ્રાથમિક શાળાઓ કામ કરે છે અને આમશાળાઓ લગભગ પાંચ મહિના (૧૫૬ દિવસ) દાન કરે છે. આમશાળાઓમાં સાધારણ રીતે ૫૦ ટકાથી વેગા વધુ છોકરાઓ હાજર રહે છે. આટલી એટલી હાજરીસંખ્યા હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જે છોકરા ખેતરમાં કામ કરી શકે એવા હોય છે તે છોકરા જે કાષ્ઠિણુ બનતું ખેતરકામ મળી આવે તો તે કામ કરવા જરૂર જવાના જ. આપણે ત્યાં પણ બ્યાં ગામડાંમાં નિશાળો આવે છે ત્યાં પણ આ

વસ્તુરિચયિત છે. “આજે તો જ્ઞાન આત્મા, બેંસ આત્મા જ”; “જા, આત્મા મનુષ્ય પર દેખાતે જ રાખવા જ્ઞાન.” આમનિશાળમાં આવતા હોદ્દાને તેમનાં આજ્ઞાપના ધંધામાંથી તદ્દન આળસ કરી શકાય નહિ. પ્રાથમિક ફરજિયાત શિક્ષણમાં, નિયાંજોને સારી રીતે ચલાવવામાં આ ધંધાવિષયક પ્રશ્ન આપણી આગશાળાઓમાં જરૂર આવવનો. આ બંધી વસ્તુઓ તો નિશાળને સંજ્ઞાતથી ચલાવવાની કાર્યપ્રણાલિ, નહતી મુશ્કેલીઓ અને તેનો ઉદ્દેશ—આમ જાણ વસ્તુઓ સાથે સંકળાયેલો હોવાથી જ્યારે એ પ્રશ્ન ઊભા થાય ત્યારે આપણે સહેલાઈથી વચલી શકીએ. પણ મુખ્ય વસ્તુ તો શિક્ષણનું ધ્યેય અને શિક્ષણપ્રણાલિ છે. માટે આ વસ્તુઓ ઉપર આપણે ધ્યાન આપીએ.

એકાદ ડોક્ટર પોતાનું પ્રાથમિક, સેકન્ડરી અને કોલેજનું શિક્ષણ પૂરું કરી બારથી વંદર વરસ ગાળી પેતાના ધંધામાં નિષ્ણાત થાય ત્યારે આપણે તેને જવાબદારીનું કામ સોંપીએ છીએ; કે એકાદ ઈન્જનેર કેટલાય વરસો સુધી પોતાના વિષયનો અભ્યાસ કરે ત્યારે તેને દેશની ઈન્જનેરી રચનામાં કામની જવાબદારી સોંપીએ છીએ; કે એકાદ વકીલ ફટલાં જે વર્ષો સુધી કાયદાનો અભ્યાસ કરે અને ત્યારબાદ કાયદાના ક્ષેત્રમાં કામ કરે ત્યારે તેને રાજ્યના કાયદાવિષયક પ્રશ્નોની જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે. પણ વિચિત્ર તો એ છે કે રાષ્ટ્રધનર અને રાષ્ટ્રચલુતરનો આ મૂળ પ્રાચીનાનાં બાળકો—ચોડું બજોડા, થોડા પગારવાળા શિક્ષકોના હાથમાં છે. તેને કેટલી મદદન જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તેનું ખાત્ર નથી તેને, કે નથી સોંપનારને. અમેરિકામાં આ વસ્તુ પરંતુ જવાબદારી કે નમૂનિ હેઠલાં થોડાં વર્ષોથી આવવા પામી છે. બાળશિક્ષણનો પ્રશ્ન એ રાષ્ટ્રધનર, રાષ્ટ્રવિકાસ કે રાષ્ટ્રાન્તરિનો પ્રશ્ન છે. સમાજસાક્ષીની દૃષ્ટિએ જેવા જતાં બાળક એ કુશારના ઘરની કામી માટી જેવું છે અને તેમાંથી મારીના શુભરૂપ પ્રમાણે ધાર્યા માટ ઘડી શકાય. પણ આ ઉપમા મને નથી ગમતી. હું બાળકને આણુવિકસ્યા કમળાળની ઉપમા આપીશ, અને કમળાળને વિકસાવનાર કે ઉપાડનાર સૂર્યકિરણોને શિક્ષણપ્રણાલિની ઉપમા આપીશ. શિક્ષણપ્રણાલિમાં શિક્ષણનો આત્મા સમાવેલો છે, એટલે કે શિક્ષણપ્રણાલિ એ એક યાંત્રિક વસ્તુ નથી પણ જીવંત વસ્તુ છે, જે કે પ્રણાલિ પ્રણાલિમાં ફેર છે. એકાદ પ્રણાલિ યાંત્રિક પણ હોય. આપણી ચાલુ આખી જે શિક્ષણપદ્ધતિ નરહમ યાંત્રિક છે. શિક્ષણપ્રણાલિ ક્યા ધ્યેયથી ચલાવમાં આવી છે તે ધ્યેય ઉપર વ્યક્તિવિકાસ, સમાજવિકાસ કે રાષ્ટ્રવિકાસનો આધાર રાખે છે. અમેરિકાની શિક્ષણપ્રણાલિ ક્યા ધ્યેય ઉપર, ક્યા સિદ્ધાંત ઉપર ચલાવેલી છે તેનો વિચાર કરીએ.

દરેક બાળકમાં વ્યક્તિત્વ [personality] સમાવેલું છે. એક બાળકનું વ્યક્તિત્વ બીજા બાળકના વ્યક્તિત્વથી ભલે જુદું હોય, અને હોય છે; પણ શિક્ષણનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો બાળકમાં રહેલા આ ગૂઢ વ્યક્તિત્વને જાગૃત કરી, થોડા દિવાએ દેરી, રાષ્ટ્રધનરમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું છે. બાળક ભવિષ્યના નાગરિક છે તેનો અર્થ જ્ઞા. વ્યક્તિવિકાસની દૃષ્ટિએ જેવા જતાં, આમશિક્ષણના બે અંગ છે : (૧) શારીરિક વિકાસ; અને (૨) માનસિક વિકાસ. ખરું શિક્ષણ આ બન્ને વસ્તુઓને સાંગોપાંગ વિકસાવે તે છે. બાળકમાં રહેલું ગૂઢ વ્યક્તિત્વ ને શિક્ષણ વિકસાવે—ખીસવે તે શિક્ષણ ખરું શિક્ષણ છે. બાળકશિક્ષણના વિષયમાં અમેરિકા બે વસ્તુઓનો સમાવેશ કરે છે : (૧) આત્મવિકાસ (self-expression), અને (૨) જાતદારવણી (self-guidance). જેમ વર્તુલનો વિકાસ કે વિસ્તાર તેના કેન્દ્રમાંથી થાય છે તે જ પ્રમાણે બાળકનો વિકાસ પણ આંદરથી જ થવો જોઈએ. એટલા માટે બાળકને શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી

કાચી માટી તરીકે નથી ગણવામાં આવતાં. કાચી માટીના ધડવામાં આવતા ઘાટ એ બહારની દોરવણી છે—બહારથી કરવામાં આવતો વિકાસ છે. વસ્તુસ્થિતિ, પરિસ્થિતિ અને સંયોગો કે વાતાવરણ એટલાં બધાં અનુકૂળ બનાવવાં જોઈએ કે બાળકનું સુખ કે અણવિકસ્યું વ્યક્તિત્વ, આંતરિક રીતે, અંદરના બળથી, બાળકની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિના વિકાસ માથે વિકસવા પામે. આ વસ્તુ કંટાળે અંશે 'સામુદાયિક રીતે' સાધી શકાય એ પ્રયત્ન જુદો છે. પણ શિક્ષણશાસ્ત્રના આ આત્મવિકાસ (self-expression) અને જાતદોરવણી (self-guidance) ના સિદ્ધાંતમાં બાળવિકાસની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં, વ્યક્તિધડતરની દૃષ્ટિએ જોવાં જતાં, એક સત્ય સમાજેલું છે તે તો આપણે જરૂર સ્વીકારવું પડે. શિક્ષકો બાળકોના આ આત્મવિકાસના નેતા છે. નિયંત્રતા નથી. નિયંત્રતા તો બાળક પોતે જ છે; પણ શિક્ષકનું કર્તવ્ય તો એ છે કે બાળકમાં કેવા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ સમાજેલું છે તે જાણવું, અને તે જાણ્યા પછી તે વ્યક્તિત્વનો સારામાં સારો વિકાસ કેવી રીતે થાય તેને માટે પ્રયાસ કરી તે વ્યક્તિવિકાસનું નેતૃત્વ સ્વીકારવું. આ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. અમેરિકાનું આધુનિક આગશિક્ષણ આ સિદ્ધાંત ઉપર રચવામાં આવ્યું છે.

['પ્રસ્થાન' ના ધ્યાવજ્ઞ ૧૯૬૫ ના અંકમાં પ્રગટ થયેલ શ્રી. નગીનભાઈ માધવ-ભાઈ પટેલના 'અમેરિકાનું આગશિક્ષણ' નામના માહિતીપૂર્ણ લેખમાંથી]

[૨]

સેગાંવની શાળા

સેગાંવમાં વર્ષોથી લોકલ બોર્ડની શાળા ચાલતી હતી. નિશાળમાં બાળકો ભણતાં હતાં, તેમને કંઈક લખતાં, વાંચતાં ને ગણતાં શીખવાતું હતું. પણ તેમના શરીર પર વજન નહોતાં આવી શકતાં, તેમના પેટનો ખાડો પુરાઈને પેટ બેચું નહોતું તરી શકતું, તેમના શરીર પરની ગંદકી દૂર નહોતી થતી. ને તેઓ જે કંઈ ગણતાં તે ભૂલી જતાં હતાં.

પણ મહાત્માજીએ અંતાવેલી નવી કેળવણીની યોજનાને અનુસરીને સાતેક માસથી એક શાળા ત્યાં કાઢી છે. એમાં સાતથી નવ વર્ષની ઉંમરનાં ૪૨ બાળકો છે. તેઓ જ્યારે નિશાળમાં આવ્યાં ત્યારે તેમાંથી બે જણને જ દૂધ શી ધીન છે તેની ખબર હતી. બીજાંએ તો દૂધ જોયું પણ નહોતું. સેગાંવ હિંદુસ્તાનનાં ગરીબમાં ગરીબ ને ગંદામાં ગંદા ગ્રામો પૈકી એક છે.

એ બાળકો સવારે સાત વાગ્યે આવે છે કે તરત શિક્ષક તેમને ઢૂવા પર લઈ જાય છે. ત્યાં તેઓ હાથ, પગ, મોં ધોઈ કરી સાફ થઈ જાય છે. આજે એ બાળકોનાં શરીર તફાન સ્વચ્છ રહે છે. એમણે ચાર માસ કાંત્યું તેમાંથી એમણે એટલી કમાણી કરી છે કે આજે દરેક બાળકને સવારમાં શાળામાં જ દૂધ પીવાતું મળી શકે છે. જેમને દૂધ શું છે તેની ખબર નહોતી તેમને આજે દરેકજ સવારમાં દૂધ મળે છે. પછી તેઓ કાંતે છે, ને કાંતી રહ્યા પછી થોડાક હિસાબ ગણે છે. પછી પાછા બપોરે તેઓ નિશાળે આવે છે, ત્યારે તેઓ કાંતે છે. પછી તેમને થૂલીના નાસ્તો મળે છે. આ નાસ્તો પણ તેઓ કાંતે છે તેમાંથી આપવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેઓ કંઈ લખે વાંચે છે; પછી રમે છે ને બાગકામ કરે છે. આજે સાત માસને અંતે આ બાળકો પોતાની જ કમાણીમાંથી બે ટંક નાસ્તો ને વજ્ર મેળવી શક્યાં છે. વળી તેમણે જાતમહેનતે શાકભાજીની વાડી કરી છે. શાક શું ને ફળ શું તેનો તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. હવે આ વાડીમાંથી તેઓ ટમેટાં જેવાં શાક અને પપૈયાં, કેળાં જેવાં ફળ મેળવી શકશે. ઉપરાંત તેઓ આટલાં સમયમાં લખતાં, વાંચતાં ને ગણતાં તો શીખી શક્યાં છે.

સેમાંવની શાળાનાં આ બાળકોને એ ટંકનો નાસ્તો, પહેરવા માટે ખાદીનો ગણવેશ અને શાકભાજી તથા ફળ કોણે આપ્યાં? કોઈ સંખ્યાવતે આપ્યાં કે સરકારે આપ્યાં? નાં, એ કાઈએ નથી આપ્યાં. એ બાળકો પાસે જે બાલુબળ હતું તે બાલુબળે તેમને તે આપ્યાં છે. મહેનત બે પ્રકારની છે; એક ઉત્પાદક અને બીજી અનુત્પાદક. અનુત્પાદક મહેનત કરવામાં વાંધો નથી હોતો, પણ ઉત્પાદક મહેનત કરવાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે ભજાભજાને વાંધો આવે છે. સેમાંવનાં બાળકો નિશાળે આવ્યાં ત્યાર પહેલાં રખડતાં રઝળતાં હશે ને શક્તિઓને એ રીતે વેડી દેતાં હશે. તેમની એ શક્તિનો ઉત્પાદક કામમાં ઉપયોગ કરાયો કે નેમાંથી કેવાં સુંદર ફળ ઊપજ્યાં!

દેશમાં સેમાંવ જેવાં ગામો તો સાત લાખ છે. એ બધાં ગામોમાં નાનાં બાળકોને દૂધ, શાકભાજી, ફળ અને વસ્ત્ર આપણે શી રીતે આપી શકીએ? સરકાર આપી શકશે? સંખ્યાવતો આપી શકશે? આપણી ગરીબાઈ તો ઓટલી બધી છે કે અત્યારે તો તેમ કરવાનું મજુ નથી સરકારનું કે નથી સંખ્યાવતોનું. દેશના આ ભાગે ધનને શરીરે સુદૃઢ અને નીરાગી બનાવવું હોય તથા તેને ભણાવી ગણાવીને તૈયાર કરવું હોય, તો મહાત્માજીએ યત્નવેલા માર્ગે સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી. મહાત્માજીની નવી યોગનાનું હાઈ થું છે તે સેમાંવે પ્રકટ કર્યું છે.

[નવચલન પ્રકાશનમંદિરે તાન્ત્રિકમાં પ્રગટ કરેલ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના પ્રથમ અંકમાંથી—હિન્દુસ્તાની વાલીશ્રી સંઘના મંત્રી શ્રી. આચંનાયકમ્ના એક પ્રવચનમાંથી]

[૩]

"Those, who have garnered for good their stock-in-trade as school masters and shut their minds against the growing harvest of truth, can only reproduce their lessons as gramophone records, repeating with dull accuracy stale passages from second-hand stores. They burden the minds but seldom nourish it. Teachers should be ideal comrades of those whom they teach; and through the course of teaching their own minds should be stirred in sympathy with the stirrings of the young minds."

• Indian Journal of Education. •

—Dr. Rabindra Nath Tagore

[૪]

વાંચવાલાયક કેટલાક લેખો

૧. ઉચોગ-કેળવણીનું સાધન-ડૉ. લાલભાઈ દેસાઈ-શિક્ષણ અને સાહિત્ય' ઓક્ટોબર ૧૯૩૯
૨. બાળાનની કેળવણીમાં શિક્ષકનું સ્થાન-'નવશિક્ષા' [૪૩૨] —શ્રી. પંડરીનાથ ધનિભદ્રાર
૩. મનો કે જાનને યોગ્ય વાતો.—'સાહિત્ય' (ઉદયપુર) સિતમ્બર.
૪. રાજનીતિ ચનામ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ—સ્વ. મિત્રભાઈ-'હિન્દી શિક્ષણપત્રિકા'—મે ૧૯૩૯.
૫. The Technique of History teaching in India.—By Prof. S. V. Puntambekar 'Indian Journal of Education' (Cawnpore) September 1939
૬. Objectives in Teaching Geometry —'Indian Journal of Education' (Cawnpore) September 1939.

પ્રાણવાયુ [ઓકસીજન]

[એક નમૂનાનો પાઠ*]

શ્રી. ઠાકોરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર

ધોરણ : સાતમું

સમય : પ્રથમ મિનિટના બે સમય સાથે

વિષય : રસાયનશાસ્ત્ર

સાધનો : પકડતું રહેતું, સ્પીરીટનો દીવો, એક છિદ્રવાળો બૂચ, કસનળી, વિભોચન નળી (delivery-tube), જલપાત્ર, વાયુપાત્રો, દ્વિધિયા કાચ, ગંધક, ફેસફરસ, મીથુનતી, પળી (deflagrating spoons).

આપેલા પદાર્થો : પોટાશ્યમ ક્લોરેટ, મેન્ગેનીઝ ડાયઑક્સાઇડ, ફેસફરસ, (લાલ), ગંધક, મેન્ગેશમ, મીથુનતી

પ્રારંભિક : આજે આપણે પ્રાણવાયુ, તેના ગુણો, તેની બનાવટ વગેરેની ચર્ચા કરીશું.

(૧) પ્રાણવાયુનું અસ્તિત્વ :

સવાલો : તમે પ્રાણવાયુ સંબંધી કાંઈ પણ સાંભળ્યું છે? (હા)

શું સાંભળ્યું છે? (તે એક વાયુ છે.)

એ વાયુ ક્યાં છે? (હવામાં)

હવામાં હોય તો અને બતાવશો? (બતાવી શકાતો નથી.)

ચા માટે તમે અને બતાવી શકતા નથી? (રંગ વિનાનો છે.)

હવા રંગ વિનાની છે; હવા બતાવી શકતો? (હા; પવન આવવાથી અનુભવ થાય છે.)

રંગ વિનાની હવા બતાવી શકે તો પ્રાણવાયુ કેમ બતાવી ન શકે? (પ્રાણવાયુ હવામાં મળી ગયેલો છે.) તમારે પૈસા બેઠતા હોય તો કોની પાસે જાઓ? (જેની પાસે પૈસા હોય તેની પાસે.)

(૨) પ્રાણવાયુ બનાવવાની ક્રિયા :

પોટાશ્યમ ક્લોરેટ, પોટાશ્યમ પર્મેન્ગેનેટ, રેડ લેક, મર્ક્યુરી ઓક્સાઇડ જેવા પદાર્થો જેમાં પ્રાણવાયુ હોય તે બતાવો.

તમારે પ્રાણવાયુ તૈયાર કરવો હોય તો કોની પાસે જાઓ? (જેમાં પ્રાણવાયુ હોય તેવા પદાર્થ પાસે) ગજવામાં પૈસા હોય તો ગજવું પોતાની મેળે પૈસા આપી દેશે? (ના)

પૈસા કાઢી લેવાનો પ્રયત્ન ભૌતિક (physical) પ્રયત્ન છે બ્યારે આ પદાર્થોમાંથી પ્રાણવાયુ મેળવવાનો પ્રયત્ન રસાયણિક (chemical) છે તે શિક્ષકે સમજાવવું.

પ્રારંભિક પ્રયોગ :

(૧) એક કસનળીમાં પોટાશ ક્લોરેટ લો અને તેને ગરમી આપો. પોટા. ક્લોરેટ પીગળવા માટે એટલે તેમાં બળતી દીવાસળી મૂકો અને નળીને હલાવો. દીવાસળી ધણી જલ્દત રીતે બળે છે તે બતાવો.

(૨) એક કસનળીમાં પોટા. ક્લોરેટ સાથે મેન્ગેનીઝ ડાયઑક્સાઇડ લો અને ઉપર પ્રમાણે પ્રયોગ કરો. પ્રાણવાયુ જલદીથી છૂટો પડે છે તે બતાવો.

(૩) એક કસનળીમાં પોટા. પર્મેન્ગેનેટ લો અને તેને ગરમી આપો. જલ્દત આવજા થાય છે તે સંભળાવો. પછી બળતી દીવાસળી કસનળી ઉપર ધરી નાંખો. જલ્દત રીતે બળે છે તે બતાવો.

(૪) ઉપરનો પ્રયોગ ચર્ચ રહ્યા પછી નળીને ફરીથી તપાવો. એમાં બળતી દીવાસળી જલ્દત રીતે બળતી નથી.

વ્યવસ્થિત પ્રયોગ

હવે આપણે વધુ પ્રમાણમાં પ્રાણવાયુ તૈયાર કરીશું.

પ્રયોગ સાધનો બરાબર રીતે ગોઠવો. દરેક સાધનનાં નામ આપો. નળીમાં પદાર્થ ઘેલો નથી પણ કાજો છે એ તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ દોરો. પદાર્થ એક ટેકાણે જમા કરેલો નથી પરંતુ પાથરેલો છે તે તરફ લક્ષ દોરો. પાણીના વાસણની રચના બતાવો અને તેમાં પાણી ભરેલા ત્રણ ચાર વાયુપાત્રો ભરીને બીધાં મૂકી રખો. પછી રૂગરની નળી કસનળીથી છૂટી પાડી મોંથી ફૂંકે ભરી હવાના પરપોટા કેવી રીતે પાણીમાં ચડે છે અને પાણીને કેવી રીતે સ્થાનાંતર કરે છે તે બતાવો. પછી કસનળી સાથે રૂગરની નળી બોડી નળીને ધીમે ધીમે ગરમી આપો જેથી

તો પૈસા લેવા શું કરવું પડશે ? (પ્રયત્ન)
આ બધા પદાર્થોમાંથી પ્રાણવાયુ મેળવવા શું કરવું પડશે ? (પ્રયત્ન)

સવાલ : દીવાસળી હવામાં કેવી રીતે બળે છે ? (શાંત રીતે)

દીવાસળી પ્રાણવાયુમાં કેવી રીતે બળે છે ? (જલ્દત રીતે)

સવાલ : હવે દીવાસળી કેમ જલ્દત રીતે બળતી નથી ? (નળીમાં રહેલા પદાર્થમાં પ્રાણવાયુ નથી.)

સવાલ : આ નળીને કસનળી કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એ નળીમાં પદાર્થોની પરીક્ષા થઈ શકે છે.)

આ નળીને વિભોક્ત નળી કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એમાંથી પ્રાણવાયુ બહાર નીકળે છે માટે)

આ સાધનને વાયુ-પાત્ર કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એમાં વાયુ એકઠા કરવામાં આવે છે માટે.)

નળીને આપણે સળંગ ગરમી કેમ આપીએ છીએ ? (નળી વૃદ્ધી ન જાય; પ્રાણવાયુ સરળી રીતે મળે માટે.)

સરઆતના પરપોટા શેના છે ? (હવાના)
હવાના પરપોટા કયાંથી આવે છે ? (કસનળીની હવા ગરમ થતાં કંદમાં વધે છે અને બહાર નીકળે છે.)

પ્રાણવાયુ [ઓક્સીજન]

[એક નમૂનાનો પાઠ*]

શ્રી. ઠાકોરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર

ધોરણ : સાતમું

સમય : પચાસ મિનિટના બે સમય સાથે

વિષય : રસાયનશાસ્ત્ર

સાધનો : પકડતું ટ્યુબ, સ્પીરીટનો દીવો, એક ડિલિવરી ટ્યુબ, કસનળી, વિમોચન નળી (delivery-tube), જલપાન, વાયુપાત્રો, દ્વિધિયા કાચ, ગંધક, ફોસ્ફરસ, મીથુનત્તી, ચળી (deflagrating spoons).

આપેલા પદાર્થો : પોટાશ્યમ ક્લોરેટ, મેન્ગેનીઝ ડાયઑક્સાઇડ, ફોસ્ફરસ, (લાલ), ગંધક, મેન્ગેન્યમ, મીથુનત્તી

પ્રારંભિક : આજે આપણે પ્રાણવાયુ, તેના ગુણો, તેની બનાવટ વગેરેની ચર્ચા કરીશું.

(૧) પ્રાણવાયુનું અસ્તિત્વ :

સવાલો : તમે પ્રાણવાયુ સંબંધી કાંઈ ખબર સાંભળ્યું છે ? (હા)

શું સાંભળ્યું છે ? (તે એક વાયુ છે.)

એ વાયુ ક્યાં છે ? (હવામાં)

હવામાં હોય તો મને બતાવસો ? (બતાવી શકતો નથી.)

શા માટે તમે મને બતાવી શકતા નથી ? (રંગ વિનાનો છે.)

હવા રંગ વિનાની છે; હવા બતાવી શકતો ? (હા; પવન આવવાથી અનુભવ થાય છે.)

રંગ વિનાની હવા બતાવી શકે તો પ્રાણવાયુ કેમ બતાવી ન શકે ? (પ્રાણવાયુ હવામાં મળી ગયેલો છે.) તમારે પૈસા નોંધતો હોય તો કોની પાસે જાઓ ? (જેની પાસે પૈસા હોય તેની પાસે.)

(૨) પ્રાણવાયુ બનાવવાની ક્રિયા :

પોટાશ્યમ ક્લોરેટ, પોટાશ્યમ મેન્ગેનેટ, રેડ લેડ, મર્ક્યુરી ઓક્સાઇડ જેવા પદાર્થો જેમાં પ્રાણવાયુ હોય તે બતાવો.

તમારે પ્રાણવાયુ તૈયાર કરવો હોય તો કોની પાસે જાઓ ? (જેમાં પ્રાણવાયુ હોય તેવા પદાર્થ પાસે) ગળવામાં પૈસા હોય તો 'ગળવું' પોતાની મેળે પૈસા આપી દેશે ? (ના)

પૈસા કાઢી લેવાનો પ્રયત્ન ભૌતિક (physical) પ્રયત્ન છે જ્યારે આ પદાર્થોમાંથી પ્રાણવાયુ મેળવવાનો પ્રયત્ન રસાયણિક (chemical) છે તે શિક્ષકે સમજાવવું.

પ્રારંભિક પ્રયોગ :

(૧) એક કસનળીમાં પોટાશ્યમ ક્લોરેટ લો અને તેને ગરમી આપો. પોટા. ક્લોરેટ પીગળવા માટે એટલે તેમાં બળતી દીવાસળી મૂકો અને નળીને હલાવો. દીવાસળી ઘણી જલ્દત રીતે બળે છે તે બતાવો.

(૨) એક કસનળીમાં પોટા. ક્લોરેટ સાથે મેન્ગેનીઝ ડાયઑક્સાઇડ લો અને ઉપર પ્રમાણે પ્રયોગ કરો. પ્રાણવાયુ જલદીથી છૂટો પડે છે તે બતાવો.

(૩) એક કસનળીમાં પોટા. પર્મેન્ગેનેટ લો અને તેને ગરમી આપો. જલ્દત ગાવાજ યાવ છે તે સંભળાવો. પછી બળતી દીવાસળી કસનળી ઉપર ધરી નાંખો. જલ્દત રીતે બળે છે તે બતાવો.

(૪) ઉપરનો પ્રયોગ ચર્ચ રહ્યા પછી નળીને ફરીથી તપાવો. એમાં બળતી દીવાસળી જલ્દત રીતે બળતી નથી.

વ્યવસ્થિત પ્રયોગ

હવે આપણે વધુ પ્રમાણમાં પ્રાણવાયુ તૈયાર કરીશું.

પ્રયોગ-સાધનો બરાબર રીતે ગોઠવો. દરેક સાધનનાં નામ આપો. નળીમાં પદાર્થ ઘોળો નથી પણ કાળો છે એ તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ દોરો. પદાર્થ એક દેકાણે જમા કરેલો નથી પરંતુ પાથરેલો છે તે તરફ લક્ષ દોરો. પાણીના વાસણની રચના બતાવો અને તેમાં પાણી ભરેલા ત્રણ ચાર વાયુપાત્રો ભરીને બાંધો મૂકી રાખો. પછી રૂબરૂ નળી કસનળીથી છૂટી પાડી ગોંધી ફૂંક મારી હવાના પરપોટા કેવી રીતે પાણીમાં ચડે છે અને પાણીને કેવી રીતે રચાનાંતર કરે છે તે બતાવો. પછી કસનળી સાથે રૂબરૂ નળી જોડી નળીને ધીમે ધીમે ગરમી આપો જેથી

તો પૈસા લેવા શું કરવું પડશે ? (પ્રયત્ન)
આ બધા પદાર્થોમાંથી પ્રાણવાયુ મેળવવા શું કરવું પડશે ? (પ્રયત્ન)

સવાલ : દીવાસળી હવામાં કેવી રીતે બળે છે ?
(શાંત રીતે)
દીવાસળી પ્રાણવાયુમાં કેવી રીતે બળે છે ?
(જલ્દત રીતે)

સવાલ : હવે દીવાસળી કેમ જલ્દત રીતે બળતી નથી ? (નળીમાં રહેલા પદાર્થમાં પ્રાણવાયુ નથી.)

સવાલ : આ નળીને કસનળી કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એ નળીમાં પદાર્થોની પરીક્ષા ચર્ચાક છે.)

આ નળીને વિભોજન નળી કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એમાંથી પ્રાણવાયુ બહાર નીકળે છે માટે)

આ સાધનને વાયુ-પાત્ર કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એમાં વાયુ એકઠો કરવામાં આવે છે માટે.)

નળીને આપણે સળંગ ગરમી કેમ આપીએ છીએ ? (નળી વૂટી ન જાય; પ્રાણવાયુ સરળી રીતે બળે માટે.)

સરઆતના પરપોટા શેના છે ? (હવાના)

હવાના પરપોટા કયાંથી આવે છે ? (કસનળીની હવા ગરમ થતાં કદમાં વધે છે અને બહાર નીકળે છે.)

નળી સળંગ ગરમ થાય. વાયુપાત્રમાં પરપોટા ચઢે છે, પછી પાણી નીચે ઊતરે છે. શરૂઆતના પરપોટાથી ભરાયેલું વાયુપાત્ર ચલન કરી દો. નળીને વિશેષ તપાવો. પરપોટા જલદી આવે છે તે તરફ લક્ષ્ય દોરો. બ્યારે બધું પાણી વાયુપાત્રમાંથી જતું રહે ત્યારે વાયુપાત્ર ઉઠાવી લો. તેના ઉપર દુધિયો કાચ ઢાંકી, ચત્તો ટેબલ ઉપર મૂકો. ખીજું વાયુપાત્ર ભરાવા મૂકો. આવી રીતે ત્રણવાર વાયુપાત્રો વાયુથી ભરી દો. આવી રીતે વાયુપાત્રો ભરાઈ જાય પછી રબરની નળી છેડી દો અને સ્પીરીટનો દીવો પછી દૂર કરો. વાયુપાત્રમાં પરપોટા કેટલીક વાર બહુ ઝડપથી આવે છે; નળીમાં કેટલીક વાર તણુખા દેખાય છે. વાયુ પાત્રોમાં કંઈ વાર ઘેળો પદાર્થ વ્યાપી ગયેલો જણાય છે એ તરફ લક્ષ્ય દોરો. પ્રયોગનું ચિત્ર દોરો.

(૩) પ્રાણવાયુના ગુણની પરીક્ષા:

પગીમાં મીણ મૂકી મીણખતી બરાબર ચોંટાડો અને બળતી મીણખતી એક વાયુપાત્રમાં ધરી વાયુપાત્ર ઢાંકી દો. મીણખતી મુંદર પ્રકાશથી બળે છે તે તરફ લક્ષ્ય દોરો. થોડો વખત પછી મીણખતી આલવાઈ જાય છે. પછી તેમાં થોડું પાણી રેડી વાયુપાત્ર સખત હલાવો. આ પાણીમાં નીલો લીટમસ મૂકો. (લીલી ભાજના રસમાંથી લીટમસ તૈયાર થાય છે તે સમજાવો.) તે મંદ રીતે લાલ થાય છે તે બતાવો.

પગીમાં ગંધક મૂકી ચેતાવો. ગંધક બળે છે ત્યારે તેનો પ્રકાશ બહુ જ ઝાંખો હોય છે તે બતાવો. આ બળતા ગંધકને વાયુપાત્રમાં બાળો અને વાયુપાત્ર ઢાંકી દો. જલ્દતં વાદળી પ્રકાશથી ગંધક બળે છે તે બતાવો. પછી ઉપર પ્રમાણે પાણી નાંખી વાયુનું દ્રાવણ કરી નીલો લીટમસ મૂકો. તે લાલ થાય છે તે બતાવો.

લાલ ફોસ્ફરસ કંઈ ઉપર પ્રમાણે પ્રયોગ કરો. બહુ જ જલ્દતં પ્રકાશથી બળે છે અને તેમાંથી ઘેળા ધૂમાડા ઉત્પન્ન થાય છે તે બતાવો. પછી તેમાં પાણી નાંખો. ધૂમાડા શમી જાય છે. તેમાં નીલો લીટમસ મૂકો. તે લાલ થાય છે તે બતાવો.

એ પરપોટા આપણે નકામા કેમ ગણીએ છીએ ? (આપણને પ્રાણવાયુ એકેહો કરવો છે, હવા નહીં.) તો નળી ગરમ થતાં પ્રાણવાયુ કેમ પોટાફમ ક્ષેત્રેટમાંથી મુક્ત થતો નથી ? (આ પદાર્થમાંથી પ્રાણવાયુ મુક્ત કરવા માટે વિશેષ ગરમીની જરૂર છે.)

ખેતરોમાં તાર લેા. તે વ્વક્ત રીતે હવામાં બને છે. પણ પ્રાણવાયુમાં તેથી વિશેષ વ્વક્ત રીતે બને છે અને ઘોળો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. લાલ લીટમસને પાણીમાં બીનો કરી આ પદાર્થ ઉપર ઘરો. લાલ લીટમસ નીલો થાય છે તે બતાવે.

પ્રાણવાયુ દહનપ્રોત્ક છે તે સમજાવે.

સવાલો : હવામાં મીથેન, ગેસ વગેરે કેવી રીતે બને છે ? (શાંત રીતે)
પ્રાણવાયુમાં એ પદાર્થો કેવી રીતે બને છે ? (વ્વક્ત રીતે)

મીથેન, ગેસ અને ફોસ્ફોરસમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોનું પાણીમાં દ્રાવણ થતાં નીલા લીટમસ ઉપર કેવી અસર કરે છે ? (નીલા લીટમસને લાલ કરે છે.)

આ પદાર્થો તેથી કેવી કાઢિના ગણાય ? (સરખી કાઢિના)

આ પદાર્થોને તેમજ કહેવામાં આવે છે તે સમજાવે. તે બરાબર સમજાવવા માટે હાઈડ્રોજેન, સલ્ફ્યુરિક, નાઇટ્રિક એસીડના મંદ દ્રાવણો લઈ તેમાં નીલા લીટમસ ડૂબા. તે લાલ થશે. તેમજ તે શુષ્ક નીલા લીટમસને લાલ કરાવે છે એ બરાબર સમજાવે. હવે મીથેન, ગેસ અને ફોસ્ફોરસમાંથી તેમજ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે સમજાવે. સમીકરણો ઉપયોગ નક્કી કરે.

કાર્બન (મીથેન) + પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન કરે છે કાર્બોનિક એસીડ ગેસ
 $C + O_2 = CO_2$

કાર્બોનિક એસીડ ગેસ પાણીમાં દ્રાવણ થતાં ઉત્પન્ન કરે છે કાર્બોનિક એસીડ
 $C_2O + H_2O = H_2CO_3$

ગેસ + પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન કરે છે સલ્ફર ડાયઓક્સાઇડ
 $S + O_2 = SO_2$

સલ્ફર ડાયઓક્સાઇડ પાણીમાં દ્રાવણ થતાં ઉત્પન્ન કરે છે સલ્ફ્યુરિક એસીડ
 $SO_2 + H_2O = H_2SO_3$

ફોસ્ફોરસ + પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન કરે છે ફોસ્ફોરસ પેન્ટાક્સાઇડ
 $P_4 + O_2 = P_2O_5$

ફોસ્ફોરસ પેન્ટાક્સાઇડ પાણીમાં દ્રાવણ થતાં ઉત્પન્ન કરે છે ફોસ્ફોરિક એસીડ
 $P_2O_5 + H_2O = HPO_3$

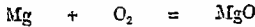
કાર્બન, ગેસ અને ફોસ્ફોરસ બિનધાતુઓ છે તે સમજાવે.

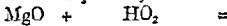
પ્રાણવાયુના બે ભાગ જમાં હોય તેને ડાઇ (=૨) ઑક્સાઇડ, ત્રણ હોય તો ટ્રાઇ (=૩), અને પાંચ ભાગ હોય તો પેન્ટા (=૫) ઑક્સાઇડ કહેવામાં આવે છે તે સમજવો. બિન ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થતા ઑક્સાઇડ તેજસ્વી ઉત્પન્ન કરે છે માટે આ ઑક્સાઇડને તેજસ્વીજનક ઑક્સાઇડ કહેવામાં આવે છે તે સમજવો. પ્રાણવાયુ બિનધાતુ સાથે તેજસ્વીજનક ઑક્સાઇડ ઉત્પન્ન કરે છે તે સમજવો.

મેગ્નેશિયમ ધાતુ છે તે સમજવો. તાંબુ, પીત્તળ, મેગ્નેશિયમ, વગેરે ધાતુઓને અમુક પ્રકાર હોય છે, અમુક રણુકો હોય છે, અમુક શક્તિ (Tensile Strength) હોય છે એ સમજવો. બિન ધાતુઓમાં પ્રકાર, રણુકો, શક્તિ વગેરે સામાન્ય રીતે હતાં નથી; પણ ઊંચાં જરૂર હોય છે તે સમજવો.

મેગ્નેશિયમ + પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન કરે છે મેગ્ની. ઑક્સાઇડ

મેગ્ની. ઑક્સાઇડ પાણીમાં દ્રાવણ થતાં ઉત્પન્ન કરે

મેગ્ની. હાઇડ્રોક્સાઇડને બેઇજ કહેવામાં આવે છે તે સમજવો. કોસ્ટીક સોડા, કોસ્ટીક પોટાશ, ચૂનો, વગેરે બેઇજ બનાવે અને તેમાં લાલ લીટમસ નીલ થાય છે તે જાતાવો. મેગ્ની. ઑક્સાઇડ બેઇજ ઉત્પન્ન કરે છે માટે તેને બેઇજજનક ઑક્સાઇડ કહેવામાં આવે છે. પ્રાણવાયુ ફેટલીક ધાતુઓ સાથે બેઇજજનક ઑક્સાઇડ ઉત્પન્ન કરે છે તે પુરવાર કરે. એક વાયુપાત્રમાં લાલ અને નીલો લીટમસ નાંખો. આ વાયુ લીટમસ પેપર તરફ તરફ છે તે પુરવાર કરે.

ફેટલાક વાયુપાત્રમાં ધોળો, પદાર્થ વ્યાપી મચેલો જણાય અને કોઈ વિચાર્યું શંકા કરે તો કોઈ વાર પોટા. ક્લોરેટ વધુ ગરમ થતાં વાયુસ્વરૂપમાં મુક્ત થાય છે, તો કોઈ વાર પોટાશ્યમ ઑક્સાઇડ અને ક્લોરીન વાયુ પણ મુક્ત થાય છે તે સમજવો.

સવાલ: ગંધક, કાર્બન, ફોસ્ફરસ પ્રાણવાયુમાં બળે છે ત્યારે કેવો વિકાર થાય છે? (રસાયનવિકાર)

એ રસાયનવિકાર થવાથી કયા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે? (ઑક્સાઇડ)

આ પદાર્થોને ઑક્સાઇડ કેમ કહેવામાં આવતા હશે? (પ્રાણવાયુ = ઑક્સીજનમાંથી, તેવાર થાય છે માટે.)

મેગ્ની. હાઇડ્રોક્સાઇડ

સવાલ: મેગ્નીશિયમ પ્રાણવાયુ સાથે રસાયનવિકાર થતાં શું ઉત્પન્ન મળે થાય છે? (ઑક્સાઇડ) આ ઑક્સાઇડનું નામ શું? (મેગ્નીશિયમ ઑક્સાઇડ) આ ઑક્સાઇડની લાલ લીટમસ ઉપર કેવી અસર થાય છે? (લાલ લીટમસ નીલો થાય છે.) આ ઑક્સાઇડમાં આપણે પાણી કેમ નાખતાં નથી? (જડુ બાંધ નથી.)

સવાલ: આ વાયુની લીટમસ પેપર ઉપર કેવી અસર થાય છે? (બીલકુલ નહીં.)

સવાલ: આ વાયુને રંગ છે? (ના)

આ વાયુને ગંધ છે? (ના)

આ વાયુનું પાણીમાં દ્રાવણ સારી રીતે થાય છે? (ના) એ તમે કેવી રીતે કહી શકો? (જો સાદું દ્રાવણ થાય તો પાણીમાંથી પસાર કરી એકઠો કરી શકાય નહીં.)

આ વાયુ પાણીને સ્થાનાંતર તરીકે કેમ ભરવામાં આવતો હશે? ખાલી વાયુપાત્રોમાં એકડો કરવામાં કેમ નથી આવતો? (ખાલી વાયુપાત્રોમાં એકડો કરી શકાય; પણ તેમ થતાં હવા સાથે મિશ્રિત રહે. પાણીમાંથી પસાર કરતાં ચોખ્ખો બળી શકે.)

પાણી કરતાં હલકો હોવા છતાં પાણીને કેમ સ્થાનાંતર કરી શકે છે? (દબાવ્યુંથી આવે છે એટલે પાણીમાંથી પસાર થઈ ઉપર ચઢે છે અને પછી પાણી ઉપર દબાવ્યું કરે છે. પાણી તેથી ઊંચરે છે.)

હવે કસનળીમાં ક્યા પદાર્થો રહે છે? (મેગ્નેશિયમ ડાઇઑક્સાઇડ અને પોટા ક્લોરાઇડ)

પોટાસ્પયમ ક્લોરેટ કેમ રહેતો નથી? (તેના ઉપર રસાયનવિકાર થતાં તેમાંથી નવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે.)

રશ્મતી નળી આપણે પહેલી કેમ છોડી દીધી છે? (સ્પીરીટનો દીવો જો પહેલાં ખસેડીએ તો નળીમાં હવાનું દબાવ્યું બોલું થાય અને તેમ થતાં વાયુપાત્રનું પાણી નળીમાં ચઢી જાય.)

(૪) ઉપસંહાર:

પ્રાચુવાયુના શુદ્ધોની નોંધ નીચે પ્રમાણે કરો.

— પાટિયા ઉપરની નોંધ —

(૧) પ્રાચુવાયુનું અસ્તિત્વ :

હવામાં સ્વતંત્ર અવસ્થામાં પોટાસ્પયમ ક્લોરેટ, પોટાસ્પયમ પર્મેંગેનેટ, રેડલેડ, મર્ક્યુરી ઓક્સાઇડ વગેરેમાં સંયુક્ત રૂપે.

(૨) તૈયાર કરવાની રીત :

પોટાસ્પયમ ક્લોરેટને ગરમ કરવાથી

(૩) શુદ્ધો :

(૧) રંગ અને ગંધ વિનાનો વાયુ

(૨) પાણીમાં અદ્રવ્ય અશી દ્રાવ્ય

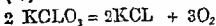
(૩) જ્વલંત રીતે દહનપ્રેમક

(૪) ધાતુઓ સાથે બેઝિક્કનનક ઓક્સાઇડ ઉત્પન્ન કરે.

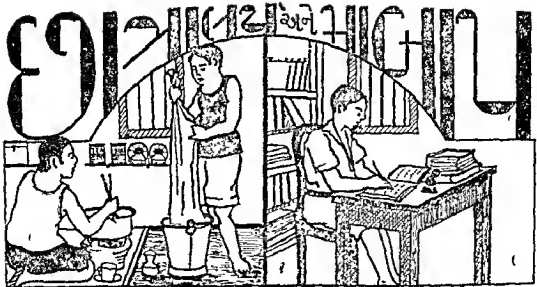
(૫) મિનધાતુઓ સાથે તેજબજનક ઓક્સાઇડ ઉત્પન્ન કરે.

(૬) લીટમસ તરફ જાતે તરત્ત.

(૪) સંગીકરણ :

પોટાસ્પયમ = પોટાસ્પયમ + ઓકસિજન ક્લોરાઇડ ક્લોરેટ

[૧]

માખાપો સાથે વાતચીત

વાતચીત પહેલી

આજે આપ સૌને અહીં બોલાવ્યા છે તેમાં આપણાં સૌનાં બાળકોના હિતનો પ્રશ્ન વેચારવાનો મુખ્ય આશય છે. આપ સૌનાં બાળકો અહીં બાલમંદિરમાં ભણવા આવે છે. અમે તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ એમનો ઇન્ડિયવિદ્યાસ સાધવાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ જ બાલમાનસવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ માખા, ગણિત જેવા વિષયો શીખવવાના પ્રયોગો કરીએ છીએ. અમારા ઉપર આપને સૌને વિશ્વાસ છે તેમ જ અમારા કામ સંબંધમાં આપને સૌને સંતોષ છે તે ખાતર હું આપનો ઉપકાર જરૂર માનું છું, પરંતુ અમને એટલાથી સંતોષ નથી. અમારે કેવળ આપની કદર નથી જોઈતી; પરંતુ આપનો સક્રિય સહકાર જોઈએ છે. આપનાં બાળકોના સંબંધમાં આવેલો સહકાર કેવી રીતે આપવો તે આપ સૌ અને જરૂર પૂછશો. મારે પણ એનો જ ઉત્તર આપવાનો છે અને એ ઉત્તરમાં એવી સચનાઓ કરવાની છે કે જે અમારા કામમાં ઉપકારક નીવડે. માખાપોનો સહકાર મેળવવા માટે અમારા જેવા શિક્ષકો ખૂબે તો ધણી પાડે છે. આપનાં જેવાં જાગૃત માતાપિતાઓ તેવો સહકાર આપવા હમેશાં તૈયાર પણ હોય છે. પરંતુ એ સહકાર માટે વ્યવહારુ બાબતો નક્કી થઈ જાય તો આજનાં કુટુંબો અને આજનાં બાળકો વધારે સફળતાથી કામ કરી શકે.

પહેલી વાત આપનાં બાળકોથી અનેક રીતે આપને યતી મૂંઝવણોતી છે. આપનું બાળક ઘરમાં નાનીમોટી એવી કેટલીયે ક્રિયાઓ કરતું હશે કે જેને પરિણામે માતાપિતાની મૂંઝવણો હંમેશાં વધતી રહે. બાળક કશું ન કરે અથવા તો બાળક તોડીફાડી નાંખે. અથવા તો બાળક કન્યા જ કરે, તેવા પ્રસંગોએ માતાપિતાઓની મૂંઝવણ સહેલાઈથી ઊઠતી ન શકે તેવી હોય છે. તેમાં યે માનો પ્રશ્ન વધારે આકરો બને છે. પિતા બાળકને રડતું મૂકીને પોતાના કામ ઉપર જઈ શકે છે. બાળકના ઉછેરનો ભાર માતા ઉપર છોડીને પિતા નિશ્ચિંત બની જાય છે. વળી માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સત્તાના પ્રતિક સરીખો પિતા બાળકને ઈશ્વરા માનથી થણી દબાવી શકે છે. માતાની સ્થિતિ

જુદી હોય છે. મા પ્રેમમૂર્તિ છે અને બાળકના આધ્યાસન તથા લાડનું સ્થાન છે. માતાની ધમકી કે માતાનો રોષ બાળકને શાન્ત નથી કરી શકતાં. બેઠકાં માતાની ધમકી બાળકને વધારે અશાન્ત બનાવે છે. આવા પ્રસંગો માતાને માટે બારે વિકટ હોય છે.

માતા શું કરે છે ?

• માતા બાળકને એના પિતા આવે ત્યારે સોંપી દેવાની ધમકી આપે છે અથવા તો પોતાની ધમકીથી વધારે તોફાને ચડના બાળકને શારીરિક સજા કરીને ધરમાંથી બહાર કાઢી મૂકે છે. બહાર કાઢી મૂકેલું અથવા તો રીસાઈને બહાર ભાગી ગયેલું બાળક હવેથી તોફાનમસ્તી નહિ કરે એવો ભ્રમ આજની તમામ માતાઓ એવે છે. રોજ રોજ નિષ્ફળતા મળતી હોવા છતાં બાળક સાથેના પોતાના વર્તાવમાં રૂઢ થઈ ગયેલો માર્ગ માતા કે પિતા કોઈ પણ છોડી શકતાં નથી. પિતા શિક્ષક ઉપર આધાર રાખવાના રસ્તાઓ શોધે છે ખરા પરંતુ ત્યાંયે તે ધમકીઓ અને સજાઓ શિક્ષક તરફથી વપરાવાં જોઈએ તેવો છૂપો યા બહાર આગ્રહ સેવતા હોય છે. માતાને તો નિયત કરેલા ધોરી માર્ગનું જ ચરણ લેવું પડે છે અને આમ આપણાં સૌનાં બાળકોનો ઉછેર ધાકધમકીઓ અને શારીરિક સજાઓના માર્ગે ચાલી રહેલો હોય છે.

આપ સૌ જાણો છો કે અમે ધાકધમકી કે સજાઓમાં માનતા નથી. વળી અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે દરેક માળાપ અમારા જેવી જ માન્યતા સેવે. અમારી આ માન્યતા ધાકધમકીઓનો કેવળ વિરોધ કરવા માટે નથી પરંતુ જીવનશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગસિદ્ધિ અટલ સિદ્ધાંતોના અમારા અનુભવ અને જ્ઞાનમાંથી એ બુધ્ધાઈ છે. આ ઉપરથી આપ સમજી શકશો કે અમારી આ માન્યતા જીવનની કોઈ ક્ષણિક નીતિ નથી પરંતુ જીવનભર માટે સ્વીકૃત કરેલો સિદ્ધાંત છે. અમારી મુરાદ એવી છે કે જે શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ અમે ધરાવીએ છીએ તે જ માન્યતાઓ આપ સૌની પણ થાય અને તે પણ કોઈ ક્ષણિક નીતિ સ્વરૂપે નહિ પરંતુ જીવનના અચલ નિયમ તરીકે.

અમારે ત્યાં આપ સૌનાં બાળકો સર્જનાત્મક ક્રિયાઓ કરવા અને બાણવા આવે છે. એમની એ ક્રિયાઓનું અવસોધન અમારી પેઠે આપ પણ કરતા રહો તો મેં ઉપર કહ્યું તેમ આપની માન્યતા પણ અમારી માફક જ હંદ સ્વરૂપ પડે. અમને આપનો સહકાર જોઈએ છે. તે બાળકો પરવેના આપના આવા અદલાઈ જનારા સ્વભાવ પરવે અમારી માફક આપની પણ એ ખાતરી થઈ જાય છે કે ધાકધમકી અને સજાનો માર્ગ જોરો છે અને નિષ્ફળ નિવડેલો છે. એ ખાતરી થઈ જાય છે કે ધાકધમકી અને સજાનો માર્ગ જોરો છે અને નિષ્ફળ નિવડેલો છે. એ બધાયે માર્ગોમાં બાળકની કેળવણી સાડુ આપણે હવે તો બીજા માર્ગોનું ચરણ લેવાનું છે. એ બધાયે માર્ગોમાં આપ સૌનો સહકાર અમે હંમેશાં માગ્યા જ કરશું. આજે તો બાળકોને ભય અને સજાઓમાંથી ઉગારી લે તો પણ આપનાં બાળકોની કેળવણીમાં અમને બારે સહકાર મળ્યો એમ ગણશું.

અને ભય કે સજાઓનો માર્ગ બંધ કરો ત્યારે આપને પ્રેમનો માર્ગ અખલાર કરવાનો રહે છે. પણ એ પ્રેમનો માર્ગ શું છે તે આપે યોગ્ય રીતે સમજી લેવું જોઈએ. માતૃપિતાને પોતાના બાળક ઉપર પ્રેમ નથી એમ તો આપણે કોઈ કંઈ શક્યએ જ નહિ. સાચી વાત એ છે કે માતૃપિતાનો પ્રેમ જડ અને આંધળો છે. જે પ્રેમ શુદ્ધ હૃદયમાંથી અને વૈજ્ઞાનિક સમજણોથી કે માતૃપિતાનો પ્રેમ જડ અને આંધળો છે. જે પ્રેમ શુદ્ધ હૃદયમાંથી અને વૈજ્ઞાનિક સમજણોથી કે માતૃપિતાનો પ્રેમ જડ અને આંધળો છે. જે પ્રેમ શુદ્ધ હૃદયમાંથી અને વૈજ્ઞાનિક સમજણોથી કે માતૃપિતાનો પ્રેમ જડ અને આંધળો છે. જે પ્રેમ શુદ્ધ હૃદયમાંથી અને વૈજ્ઞાનિક સમજણોથી કે માતૃપિતાનો પ્રેમ જડ અને આંધળો છે.

એને જ્ઞાનનું પીઠમળ મળતું જોઈએ. એ ન મળે તો પ્રેમ આધિન રહે. હૃદય અને બુદ્ધિના સહકારથી જન્મેલો પ્રેમ બાળક સાથેનો આપણો આજનો વર્તીવ સદંતર બદલી નાખશે. એટલે આપ સૌને મારી પ્રાર્થના છે કે આપે પ્રેમ આપનામાં જન્યુટ કરવા સારુ આપે પણ બાળકોના મનનું વિજ્ઞાન જરૂર જોઈએ જાણી લેવું જોઈશે.

જ્ઞાનની ભૂમિકા ઉપર ઊભો રહેતો પ્રેમ હમેશાં ધીરજની અપેક્ષા રાખે છે. આ ધીરજ શાસ્ત્રના અર્થમાં બોલીએ તો ઉપર કહ્યું તે પ્રકારના અવલોકન મટે એક અનિવાર્ય સંધન છે. બાળકને એના વિવિધ સ્વરૂપમાં અવલોકનું હોય તો આપણી પાસે અખૂટ ધીરજ જોઈશે. ઘરમાં કે ઘર બહાર આપનું બાળક જે કોઈ પ્રકારનું વર્તન કરે તે વર્તન માટે ઉતાવળિયા અભિપ્રાયો બાંધી દેવા તે આપણી મોટામાં મોટી ભૂલ છે. આપણે માથાપો આવા ઉતાવળિયા અભિપ્રાયો બાંધવામાં ભારે રીઠા થઈ ગયા છીએ. આવા અભિપ્રાયોમાંથી એકસ મતો બધાવા લાગે છે અને પછી આપણામાં મતાગ્રહો જન્મે છે. આવા મતાગ્રહો સેવનારાં આપણે એમ માનતાં થઈ જઈએ છીએ કે આપણા મતે જે કંઈ સારું અને જે કંઈ સાચું તે બાળકોના મતે પણ સારું અને સાચું જ હોયું જોઈએ. બાળકોને તો ઉમ્મરના કારણે કોઈ અભિપ્રાયો કે મતો નથી હોતા. તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર મતો બાંધે તે પહેલાં જ આપણા મતો એના ઉપર લાદવામાં આવે છે અને આપણા મતો એ જ એમના મતો થઈ જાય છે. આ પરિસ્થિતિ ભારે અનિષ્ટ ઉપજાવનારી છે. એમાંથી બચી જવું હોય તો આપણી પાસે અખૂટ ધીરજ જોઈશે. ધીરજ ઉતાવળિયા અનુમાનો નહિ કરાવે. એ જ અભિપ્રાયો બાંધનામાં પણ વિજ્ઞાનનું શરણ જ લેવડાવશે.

બાળકને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે એ વાત મારે આપને કોઈ સારા પ્રસંગે વિસ્તારથી કહેવી છે. જેવું વ્યક્તિત્વ આપણને મોટેરાંને છે તેવું જ બાળકોને પણ છે. પરંતુ એ વિષય જ બીજા પ્રસંગ માટે રાખીને આજે આપને બાળકનું સ્વમાન સાચવવાની અને તેમને અપમાનિત નહિ કરવાની વાત કહીશ. સામાન્ય રીતે આપણાં કુટુંબોમાં માતૃપિતાની રોજની ટેવ વાતવાતમાં બાળકો જ અપમાનિત કરવાની હોય છે. આપણને ગમતું હોય છે ત્યાં સુધી બાળકના તમામ વ્યવહારો આપણને પ્રિય લાગે છે. પરંતુ આપણે કંટાળી જઈએ કે તુરત જ અથવા તો આપણા વ્યવહારમાં વિશેષ પડતો જથ્થા કે તુરત જ આપણે બાળકને હાસ્યેલીને આણું ટેલીએ છીએ. આમાં બાળકનું ભારે મોટું અપમાન રહેતું છે. બાળક છેક જ નાની ઉંમરનું હોય ત્યારે એને અપમાનની કશી ગતાગત નથી હોતી એટલે તરછોડાય છે ત્યારે વિરોધ માટે થોડુંએક રડી લઈને એ શાંત થઈ જાય છે પરંતુ જેમજેમ ઉંમર વધતી જાય છે અને દુનિયાના અનુભવોથી રંગાયું જાય છે કે તુરત જ માતૃપિતાના તરછોડવામાં પણ પોતાનું અપમાન જોવા લાગે છે. અપમાનનું ભાન થવા લાગ્યું કે તુરત જ એવા અપમાનના વિરોધમાં માથાપોની ક્રિયાની સાથે નાનીમોટી પ્રતિક્રિયાઓ પેદા થાય છે અને માથાપ તથા બાળક વચ્ચે સનાતન ઝગડાઓ ચાલ્યા કરે છે. આ વિષયમાં આથી વિશેષ જાંડા આપને આજે હું નહિ લઈ જાઉં પરંતુ એટલી જ વિનંતિ કરીને સંતોષ માનીશ કે આપનાં બાળકનું કદી પણ જરા જોરદાર અપમાન કરશો નહિ. આજનું બાળક આવતી કાલનો મહાપુરુષ છે એમ જો આપણે માનતાં હોઈએ તો તેનું અપમાન કરીને નહિ પરંતુ સંપૂર્ણ અંશે તેનું માન જાળવીને તેના વિકાસમાં આપણે તેને મદદ કરી શકીએ.

અને બાળકનું સ્વમાન સાચવવા માટે આપણી પાસેથી રોજના વ્યવહારમાં કંટાલીએ નાની મોટી અપેક્ષાઓ વિજ્ઞાન રાખે છે. બાળક વ્યક્તિત્વવાળો આવતી કાલનો સમર્થ મનુષ્ય છે તો

આપણાં ધરોમાં તેને ચોખ્ખાં એવો રચૂળ અને સફળ સત્કાર પણ તેને થવો ઘટે છે. હું આપને એમ પણ પ્રતીક્ષા કે આપનાં પોતાનાં ધરોમાં મોટાંચો માટે જે વ્યવસ્થા અને સગવડો હોય છે તેવી જ વ્યવસ્થા અને સગવડો આપનાં બાળકો માટે હોય છે ખરી? બાળક માટે ટેબલપુરશી કે બાળક માટે કપાટ, બાળક માટે શેતરંજ કે બાળક માટે પાણિયાનું એવી બધી વાતો કદાચ હજી પણ આપને હસવા જેવી દેખાશે પરંતુ જે અર્થમાં બાળકના સ્વભાવની વાતો આપણે વિચારી તે અર્થમાં તો આવી રચૂળ સગવડો પણ બાળકોને અધિકાર અને આપણી દ્રજા ગણનાં નેહિંએ. આજથી જ આ વિચાર આપનાં મનમાં શરૂ થઈ જાય અને આવતી કાલથી જ એનો વ્યવહાર શરૂ થઈ જાય તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ.

• ਦਰਸਾਰਥ ਤਿਵੇਦੀ •

એક પત્રમાંથી

[३]

આ સાથેના પત્રમાં નણાબ્યા પ્રમાણેના કીરસાએ ઘણા છાત્રાલયમાં બનતા હશે. આવા પ્રસંગોના ઉદ્દેશો એકધારા નથી લાવી શકાતા. વિદ્યાર્થીના અગ્નિચત સ્વભાવ અને ઉછેર પ્રમાણે તેના ઉપાયો બદલાતા રહે છે. આ પત્રમાં નણાબ્યા પ્રમાણે ગૃહપતિતાઈએ વિદ્યાર્થી તરફ જે હિંચિત્તુ રાખ્યું છે તે પ્રસંગનીય ગણાય. પરંતુ તેના ઉદ્દેશ માટે હજી વધારે જાડા લેતરવાની જરૂર રહે છે, જુદી જુદી રીતે કેમ વર્તી શકાય અને ઉદ્દેશ લાવી શકાય તે સંબંધમાં આવતા અર્કમાં લખવામાં આવશે.

ત'જીએ।

ચિ .....ને સિનેમાની લાત એટલી બધી લાગી કે પછી તો એ રાત્રે દિવાલ ફટીને સિનેમામાં જવા લાગ્યો. સામાન્યતઃ હું કદિ કાઢતે સિનેમામાં જવાની ના પાડતો નથી. ઊલટું એમ કહી શકાય કે મારી પાસે સિનેમાની રમ લેવી એટલે પોતે સિનેમામાં જાય છે એમ મને કહેતા જોતું એમ થઈ પડ્યું હતું. મારી પાસે સિનેમાની રમ લેવા આવનારને દિલ્લમું વસ્તુ જોઈ હું યોગ્ય ગાર્બિદશન કરતો એ ખરું; પણ સાથે સાથે એમ પણ કહી શકાય કે મારા ગૃહપતિ તરીકેના અધિકારની કૃત્યે મેં કાઢતે સિનેમામાં જતો રોક્યો નથી. જે રોક્યો હશે તે તો મારી સમજવડથી. અમુક સિનેમામાં ન જવાનાં કારણો એને ગળે ઉતરાવવાથી.

આ બધું છતાં ચિ.....ને દિવાલ કૂદીને કેમ જતું પડતું હશે તેના ઉકેલ હું તો આમ કહું છું. ગૃહપતિ તરીકે આમાં એણે આશોપેલો ખોટો ભય, એની સાથે એના આગળના સંસ્કારો જેમાં સિનેમા વિશે ખોટા ખ્યાલો જ ઊભા કરવામાં આવ્યા હશે તે હોઈ શકે છે.

પણ ચિ.....ના સંબંધમાં હું આટલાં કારણો વિચારી બેસી રહી શકું તેમ તો હવું જ નહિ. મેં મારી રીતે હપાયો કરવા માંડ્યા. ચિ.....ને મારી પાસે બોલાવ્યો. સામેથી જ મેં કહ્યું 'કેમ.....આજે આપણે સિનેમામાં જશું?.....થીએટરમાં સારી ફિલ્મ આવી છે.' હું એની વાત જાણી ગયો હોદશિ એમ એને ચોક્કસ લાગ્યું હશે એમ એના તરત પડી ગયેલા ચહેરા પરથી હું કદી શકું છું. મારા સૂચનના જવાબમાં એ કંઈ ન બોલ્યો મેં કહ્યું, 'જશું ને?'

— ઓક્ટોબરની રોજનીશી —

તા. ૬—મુંબઈ સરકારે માધ્યમિક શિક્ષકો માટે ગ્રોવીડંટ ફંડની યોજના નક્કી કરી છે. એ યોજના પ્રમાણે શિક્ષકે પોતાના પગારના દર એક રૂપિયે એક આનો ભરવાનો છે. શાળા તરફથી રૂપિયે બે પૈસા ભરશે અને બ્યારે શિક્ષક નિવૃત્ત થાય ત્યારે શિક્ષકને નામે જમા થયેલી રકમનો ત્રીજો ભાગ સરકાર આપશે. આને માટે પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ બેન્કમાં દરેક શિક્ષકના નામનું સ્વતંત્ર ખાતું ખોલવામાં આવશે. આ ફંડનું નામ “બોમ્બે સેકન્ડરી સ્કૂલ્સ ટીચર્સ ગ્રોવીડંટ ફંડ” રહેશે. ગ્રાંટ લેતી તેમ જ સરકારે માન્ય કરેલી બધી શાળાઓએ આ યોજના સ્વીકારવી પડશે.

ઓરિસા પ્રાંતના કટક શહેરમાં નિરક્ષરતાનિવારણ દિન ઉજવાયો. બપોરે સરકારી કચેરી આગળથી મોટું સરઘસ નીકળ્યું હતું. સરઘસને મોખરે કેળવણીપ્રધાન તેમજ કેળવણી ખાતાના મોટા અમલદારો હતા. સરઘસ એક માઈલ લાંબું હતું. એ સરઘસ શહેરના મુખ્ય જતાઓમાં ફરી સભાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું હતું. સભામાં કેળવણીપ્રધાન શ્રી. દુબેએ નિરક્ષરતાનિવારણના કાર્યમાં બહેર જનતાને સહકાર માટે હર્દભરી વિનંતિ કરી હતી. વળી તેમણે જણાવ્યું કે શાળાઓ અને કોલેજો ગરીબ ખેડૂતોના પૈસે નબે છે; માટે દરેક વિદ્યાર્થીઓની ફરજ છે કે એ ગરીબ માણસોને કેળવવામાં તેમણે મદદ કરવી જોઈએ. સમાવિસર્જન થતાં વિદ્યાર્થીઓની હુકડીઓ જુદા જુદા ગામોમાં શિક્ષણ આપવા ગઈ હતી.

તા. ૬—ચાણા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ તરફથી યેજવામાં આવેલા ખીજ કેળવણી સંપાદનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા દલાણ ખાતે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ શ્રી. આર. પી. મસાણીએ કરી. તેમના માંગલિક પ્રવચન દરમિયાન તેમણે જણાવ્યું કે દરેક બાળકને પૂરતી કેળવણી તથા નાગરિકતાની તાલીમ મળવી જોઈએ. જગતના પુનર્વિધાનમાં શિક્ષકોનો ફાજો અમૂલ્ય છે. એ બાબત ઉપર ખાસ ભાર મૂકી તેમણે કહ્યું કે રાષ્ટ્રોત્થતિ સાધી શકાય એ રીતે શિક્ષકો કામ કરશે તો માનવજાતની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પ્રકારની સેવા તેઓ કરશે. તેમણે આગળ બોલતાં જણાવ્યું કે અભ્યાસક્રમમાં ઔદ્યોગિક કેળવણીને અગત્યનું સ્થાન મળવું જોઈએ અને રેડિયો અને અલ્ગવિત્રોનો પણ શિક્ષણમાં છૂટથી ઉપયોગ થવો જોઈએ.

આંધ્ર વિદ્યાપીઠના વાર્ષિક પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે ભાષણ કરતાં સર નીલરત્ન સરકારે કહ્યું કે દુનિયાના આગળ પડતા પ્રગતિશીલ દેશો સાથે હિંદ જો સમાન દરજ્જે મેળવવા ઇચ્છતું હોય તો ઓછામાં ઓછા સમયમાં આપણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ પ્રગતિ કરવી પડશે. એ દેશોની સરખામણીમાં આપણો દેશ કેળવણીમાં ઘણો જ પાછળ છે; અને એ અસમાનતા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તે દેશો સાથે સમાન દરજ્જાની વાત કરવી નિરર્થક છે. આ દિશામાં પ્રાંતિક સરકારો સુંદર કાર્ય કરી શકે.

તા. ૮—બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિપદ પરથી પંડિત મદનમોહન માધવીયાજી નિરૂપિત થતા હોવાથી વિદ્યાપીઠના વિવાર્થાઓ તેમજ આચાર્યોએ તેમને માનપત્ર આપ્યું. એ વિદ્યાપીઠના નવા સુદાયતા ઉપકુલપતિ સર સર્વપત્ની ગાંધાપ્રજ્ઞન પ્રમુખપદે હતા. એમને અપાયતા માનપત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠનું સર્જન એ વીસમી સદીના મહાન કાર્યોમાંનું એક અગત્યનું કાર્ય છે, અને એ સંસ્થા પંડિતજીની શિક્ષણ માટેની ધગશ તથા એમની વિચક્ષણ અને અગ્નેઃ કાર્પશક્તિના પ્રતીક સમાન છે. માધવીયાજીએ ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે વિદ્યાપીઠની સેવા તો ઘણા લોકોએ કરી હતી અને હવે પણ કરી રહ્યા છે. હિંદુ વિદ્યાપીઠ ભવિષ્યમાં સારી પ્રગતિ સાધી શકે અને એ સંસ્થા મારફત સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સત્ય, અહિંસા અને પ્રેમની ભાવના પ્રસારે એવી આશા એમણે વ્યક્ત કરી હતી.

તા. ૮—હિંદી સંસ્કૃતિની જુદી જુદી શાખાઓ પર વર્ષ દરમિયાન સંખ્યાબંધ વ્યાખ્યાનો ગોલ્ડવાની યોગના ઉપર વિચારણા કરવા માટે અલાહાબાદ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિએ એક સભા બેઠાવી.

તા. ૧૦—કિંદના દાહ કમિશ્નરે કેળવણીખાતાનો ૧૯૩૭-૩૮ નો હેવાલ બહાર પડ્યો છે. એ કમિટનમાં એ વર્ષ દરમિયાન ૧૫૬૯ હિંદી વિવાર્થાઓ જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમાં અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે આગામી વર્ષમાં ૧૪૭૭ વિવાર્થાઓ હતા. હિંદી શ્રીઓએ પણ એ વર્ષમાં વધારે સંખ્યામાં જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોના લાભ લીધે હતા. દાકતરી શિક્ષણ મેળવતા આવેલા વિવાર્થાઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે હતી. એ હેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઘણા વિવાર્થાઓ ચોક્કસ હેતુ વગર ઇંગ્લંડ આવે છે; પરિણામે ઘણાને નિરાશ થઈ પાછા ફરવું પડે છે.

તા. ૧૧—મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતાના ઉત્તર વિભાગના નિરીક્ષક શ્રી. રામબ્રહ્મ અને દક્ષિણ વિભાગના નિરીક્ષક ડૉ. સા. બૂપતરાય શાસ્ત્રી આવતા માસથી નિરૂપિત થશે. તેમની જગ્યાએ ઉત્તર વિભાગમાં વર્ષો કેળવણીના ખાસ અમલદાર શ્રી. લાલભાઈ દેસાઈ તથા દક્ષિણ વિભાગમાં શ્રી. એસ. આર. તાવડેની નિમણૂક થઈ છે.

તા. ૧૫—ગૂજરાત સંશોધન મંડળના કેળવણી વિભાગની એક સભા મુંબઈની બાંદીયા હાઈસ્કૂલમાં શ્રીમતી હંસાબેન મહેતાના પ્રમુખપદે મળી હતી. મંડળે નવા વર્ષ દરમિયાન નીચેની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાનું નક્કી કર્યું હતું. (૧) નૂતન શિક્ષણ તથા માનસશાસ્ત્ર પર વ્યાખ્યાનો ગોલ્ડવાની (૨) ગૂજરાતી બાળકોની શારીરિક પ્રગતિના આંકડા એકઠા કરવા (૩) જુદા જુદા વિષયોના તેમજ બાળકો માટેનાં પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવી. નવા વર્ષના હોદ્દદારોની પણ વરણી થઈ હતી. પ્રમુખ તરીકે શ્રીમતી હંસાબેન મહેતા, ચેરમેનપદે એમી. રસ્તમજી અને માનદ મંત્રીઓ તરીકે શ્રી. જી. દ. ત્રિવેદી અને શ્રી. મનુભાઈ વેદ સુદામા હતા.

તા. ૧૫—બિહાર સરકારે માધ્યમિક શાળાઓમાં મોટ્ટેશ્યુરેશન વર્ગ સુધી જઈ શિક્ષણ હિંદુસ્તાની દ્વારા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જુદા જુદા વિષયોની પરીક્ષા પણ હિંદુસ્તાનીમાં જ લેવાશે. આ દરમિયાન અંગ્રેજીના અભ્યાસને ઊતરતું રચાત મળશે અને એ વિષય માટે સમય પણ ઓછો આપવામાં આવશે. આથી 'બેઝીક ઇંગ્લીશ' દાખલ કરવાનો બિહારની સરકાર વિચાર કરે છે, અને એ સંબંધમાં સરકારને સલાહ આપતા સરકારે નિષ્ણુતોની એક સમિતિ નીમી છે.

તા. ૧૬—સિંધ પ્રાંતના ૧૯૩૭-૩૮ ની સાલના કેળવણીને લગતા હેવાલમાં જણાવવામાં આવે છે કે એ વર્ષમાં કેળવણી સમિતિ અને શારીરિક તાલીમ સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

તથા કોલેજના પહેલા બે વર્ષમાં દરજિયાત શારીરિક શિક્ષણની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી. કુલ ખર્ચ ૬૪,૦૮,૫૩૧ રૂપિયા થયો હતો. આ ખર્ચ અગાઉના વર્ષ કરતાં ૩૯ ટકા વધારે હતો.

તા. ૧૭—મુંબઈ ઇલાકાના ત્રણ વિભાગોમાં એક એક શાળામાં કલા અને હસ્તકૃતિઓ શિક્ષણ દાખલ કરવાના પ્રશ્ન ઉપર મુંબઈ સરકાર વિચાર ચલાવી રહી છે. આ અંગેની જરૂરી વિગતો સરકારના કેળવણીખાતાએ એકત્ર કરવા માંડી છે. વધુમાં એવી ખબર મળે છે કે જો સરકાર તરફથી આ યોજના અમલમાં મૂકવાનો હેતુનો નિર્ણય થાય તો ઉત્તર વિભાગની એક શાળા તરીકે સરતની કોઈ શાળાને પસંદગી મળવાનો વિશેષ સંભવ છે.

તા. ૧૮—સરતની સાર્વજનિક એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના આજીવન સ્વયંસેવક અને સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી. ધિવરત્નલાલ અમ્મડ આવતા માસમાં નિવૃત્ત થવા પહેલાંની બે વર્ષની રજા ઉપર જશે. તેમની જગ્યાએ સોસાયટીની જૈન હાઇસ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી. જનાર્દન જોગજેકર નિભાયા છે. શ્રી. જોગજેકરને સ્થાને સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલના મુખ્ય મદદનીશ શિક્ષક શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહ નિભાયા છે.

તા. ૧૯—દક્ષિણમૂર્તિ ભવનવાળા શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટ ભાવનગર રાજ્યના કેળવણીખાતાનું સુકાન સંભાળી લેશે. એને લગતો હુકમ ખેચાર દિવસમાં નીકળવા વડી છે.

તા. ૨૦—નાગપુરના સેવાસદનના વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતાં મધ્ય પ્રાંતના કેળવણીપ્રધાન શ્રી. એસ. વી. ગોખલેએ જણાવ્યું હતું કે બાળકો અને બાલિકાઓની કેળવણી લગભગ સરખી જ હોવી જોઈએ. વધુમ તેમણે કહ્યું કે દેશની સામાજિક અને રાજકીય પ્રગતિ સાથે કેળવણીમાં પણ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થવી જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ દુનિયામાં પ્રવર્તી રહેલા કેળવણી વિષયક નૂતન વિચારોને પણ હિંદે અપનાવવા જોઈએ.

તા. ૨૧—અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ તરફથી એસ. ટી. સી. ની પરીક્ષામાં ખેસનાર શિક્ષકોના લાભાર્થે તા. ૧૬ મીથી તા. ૨૦ મી સુધી કચિત પાઠો (Model Lessons) ના વર્ગો ટ્યુટોરિયલ હાઇસ્કૂલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. આ વર્ગોનો લાભ ૧૫૦ ઉપરાંત શિક્ષકોએ લીધો હતો; અને અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને વિજ્ઞાનના વિષયો પર પાઠો આપવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત જુદા જુદા વિષયો પર રસમય ચર્ચા પણ થઈ હતી. વર્ગોની શરૂઆત કરતાં શ્રી. પ્રાણલાલ દેસાઈએ પ્રાથમિક વિવેચન કર્યું હતું અને શિક્ષકોના કાર્યક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ કરી તેમાં રસ લઈ તે કાર્યક્ષેત્રમાં નિપુણતા મેળવવા પ્રયાસ કરવા આદેશ આપ્યો હતો.

તા. ૨૨—કરાંચીના જાણીતા ગ્રો. મલકાનીએ ગામડાંઓમાં વાચનાલયો સ્થાપવા માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખર્ચ કરવા નક્કી કર્યું છે.

તા. ૨૩—અહમદનગર મ્યુનિસિપાલિટીએ વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરને માનપત્ર આપતાં મહારાષ્ટ્રને માટે જુદી વિદ્યાપીઠની જરૂરિયાત તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને જુદાં જુદાં ગામોમાં વાચનાલયો જલદી ખોલાવી અપાવવા વિનંતિ કરી હતી. ઉત્તર વાળતાં વડા પ્રધાને કહ્યું કે મહારાષ્ટ્ર માટે જુદી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની ચળવળને એમણે હંમેશાં ટેકો આપ્યો છે; પણ મુશ્કેલી એ કે મહારાષ્ટ્રને જુદી વિદ્યાપીઠ મળે તો કણ્ઠાટક પણ વિદ્યાપીઠની માગણી કરશે. વાચનાલયો સંબંધી એમણે કહ્યું કે દરેક જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં અથવા વધારે શહેરોમાં મધ્યસ્થ વાચનાલયો હોવાં જોઈએ, જ્યાંથી ગામડાંઓને પુસ્તકો પૂરાં પાડવામાં આવે. એ દિશામાં અસારે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

ખેડા જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ:—સંઘના આગ્રય નીચે ખેડા જિલ્લાના માધ્યમિક શિક્ષકોનું એક સંમેલન ભોરસદની ધી એડવર્ડ મેમોરિયલ હાઈસ્કૂલમાં તા. ૧ લીએ ભરાયું હતું. પ્રમુખસ્થાને વડોદરા ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ શ્રી. ડી. કે. જોત. મેનન હતા. જિલ્લાના તેમજ વડોદરા રાજ્યના કેટલાક ગાયોના લગભગ સો શિક્ષકો હાજર હતા. શિક્ષક અને શિક્ષણને લગતા વેષયો પર રસિક અને વિદ્વાતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચા ચર્ચા હતાં. ભોરસદ હાઈસ્કૂલની વ્યવસ્થાપક કમિટીના અધ્યક્ષ શ્રી. ધનાભાઈ પટેલના તેમની શાળાના શિક્ષકો પ્રત્યેના સહાનુભૂતિ ભર્યા વર્તનથી કમિટીએ ઉપાહાર વગેરેની ગોઠવણ કરી હતી અને સંમેલનને સફળતા અપાવી હતી. કાર્યક્રમના અંતમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ શાળાના વિરાણ યોગાનમાં ગચ્છવેશમાં સમૂહકવાચક કરી બતાવી હતી.

પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. મેનને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં થતા અગત્યના ફેરફારો તથા અખનરાઓ પ્રત્યે બેદરકાર ન રહેવા અને તે સર્વનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવા શિક્ષકોને હાકલ કરી હતી. આગળ બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે ગાંધીજી એક અન્વેષક અને સમર્થ કેળવણીકાર છે અને વર્ધા યોજના દેશના હિતમાં પણ માંગતી એક જ યોજના છે.

— શિક્ષણ સંસ્થાઓના સમાચાર —

નિંદી પ્રચારક મંડળ, સૂરત:—રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ, વર્ધા તરફથી ૯ અને ૧૦મા સપ્ટેમ્બરે લેવાયેલી રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર પરીક્ષાઓમાં મંડળ તરફથી ચાલતાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપન મંદિરના આ વર્ષના પરિણામો ઘણા જ આનંદજનક છે. દરેક શ્રેણીવાર નીચે મુજબ પરિણામ છે:—

પરીક્ષાઓ	કુલ બેઠાં	પાસ—થયાં		કુલ પાસ
		ભાઈ	બેન	
રાષ્ટ્રભાષા પ્રારંભિક	૪૨	૧૪	૨	૧૬
„ પ્રવેશ	૨૨૨	૧૩૭	૪૮	૧૮૫
„ પરિચય	૧૬૬	૯૧	૧૮	૧૦૯
„ કોવિદ	૫૦	૩૩	૪	૩૭
કુલ	૪૮૦	૨૭૫	૭૨	૩૪૭

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર પરીક્ષાઓની છેલ્લી પરીક્ષા ‘રાષ્ટ્રભાષા કોવિદ’માં આખા હિંદના કેન્દ્રોમાં સૌથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ (૫૦) સૂરત કેન્દ્રમાં બેઠા હતા. આમાંથી ૩૭ પસાર થયા છે. એ સિવાય હિંદુસ્તાનમાં કોવિદ પ્રચાર ભાઈઓ પ્રથમ શ્રેણીમાં આવ્યા છે તે પૈકી એ સૂરત કેન્દ્રના છે. વળી રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની વિવિધ પરીક્ષાઓમાં હિંદના કેન્દ્રોમાં બેસનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં સૂરતનો નંબર

ત્રીજો આવે છે. આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં હિંદી પ્રચારક મંડળને તેની પ્રગતિ અને સંગીન કાર્ય માટે અભિનંદન ધરે છે.

ધી દિવાનજી ધનજીશા હાઈસ્કૂલ, ઝઘડીયા, રાજપીપલા સ્ટેટ:—શાળાના મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગની ઉદ્ઘાટનક્રિયા અને શાળાને ‘ધી દિવાન ધનજીશા હાઈસ્કૂલ’ નામ આપવાની ક્રિયા ગયા માસની છેલ્લી તારીખે રાજપીપળા રાજ્યના દિવાન સાહેબે કરી. શરૂઆતમાં ગરબા તેમજ નાટ્યપ્રયોગોનો આકર્ષક કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. પછી એ. ગાંધીના સ્વાગત બાંધણુ બાદ નૂતન કેળવણી-મંડળના મંત્રીએ મંડળનો હેવાલ અને શાળાના પ્રિન્સિપલે શાળાની પ્રગતિનો હેવાલ રજૂ કર્યો હતા. હેવાલોમાં શાળાની જરૂરિયાતો અને સર્વદેશીય પ્રગતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગ ખુલ્લો જાહેર કરતાં અને શાળાને પોતાના પિતાનું નામ આપતાં દિવાન સાહેબે આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો; અને નૂતન કેળવણી મંડળના અને શાળાના સંચાલકોનું સંગીન કાર્ય, તેમની કાર્યદક્ષતા અને ઉત્સાહની તેમણે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી હતી. અંતમાં એ શાળાની હજુએ વધુ અને ઝડપી પ્રગતિ થશે એવી આશા એમણે પ્રદર્શિત કરી હતી.

— મુંબઈ પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ, પૂના —

તા. ૪-૭ નવેમ્બર ૧૯૩૯ દરમિયાન મુંબઈ પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદનું વાર્ષિક અધિવેશન પૂનાના નૂતન મરાઠી વિદ્યાલયમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ શ્રી. રસ્તમ પી. મસાણીના અધ્યક્ષપણા હેઠળ મળશે. એના કાર્યક્રમની વિગત ટૂંકમાં નીચે મુજબ છે :

તા. ૪ : સાંજે — પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા

રાતે — મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૫ : સવારે — સ્વાગત ને પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

બપોરે — વિવાદ : "Should teachers take part in Politics ?

સાંજે — સમહકવાચત

મિત્રબાની

રાતે — મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૬ : સવારે — અર્થ : Some special features, in our schools.
વ્યાખ્યાન : Secondary Education and the University.

બપોરે — વ્યાખ્યાન : Physical Education in the Bombay
Province: By Principal P. M. Joseph.

Basic English: By Mr. A. Myers.

ફળવણી વિષયક નિર્ણય એને તે ઉપરની અર્થો

રાતે — મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૭ : સવારે — હાર્દો

સાંજે — વ્યાખ્યાન : Assessment of Grants By Prof.
M. R. Paranjpe.

બહારગામથી આવનાર શિક્ષકો માટેનો ઉનારો નૂતન ગરદી વિદ્યાલયની હાઈસ્કૂલ [૨૧, પુષ્પવાર પેઠ, પૂના]ના ભવ્ય ગકાનમાં રાખવામાં આવ્યો છે. જમવાની તેમજ બીજી બધી સવડો સારી રીતે માસવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. મુજરાતના શિક્ષકો મોટી સંખ્યામાં આ પરિષદમાં હાજરી આપશે એવી અમે આશા ગળીએ છીએ.

PHILIPS' CHALLENGE TERRESTRIAL GLOBES

Supplied only in political colouring.

Equally as accurate and informative as the better globes. Produced by a new process which enables them to be supplied at great reduced prices.

6 inches Diameter

Mounted on wire stand

Rs. 4/-

Mounted on wooden stand with inclined axis

Rs. 1/12

8 inches Diameter

Mounted with tilted axis on wooden stand

Rs. 8/-

12 inches Diameter

Mounted on zinc-alloy base with metal half-meridian

Rs. 17/-

The GLOBE is the only correct representation of the Earth. However ingenious the projection, no flat map can compare with the Globe, which invariably has to be consulted for the correction of misconceptions.

Educational experts declare unanimously that no instruction in Geography can be really satisfactory which does not involve frequent reference to the Globe.

Philips' Wall Maps

COMPARATIVE WALL ATLASES. Eleven sets, each consisting of eight Maps—Physical, Political, Climate—Winter, Climate—Summer, Temperature—January, Temperature—June, Commercial Development, Density of Population. Size of each Map 43" by 33".

Single maps, mounted on cloth and varnished with rollers

5s. 6d. net each

Single maps, mounted on cloth, dissected to fold with metal eyelets for hanging

7s. 6d. " "

Set of 8 Maps mounted on cloth to fold, dissected and eyeletted, in thumb-case, with Handbook

50s.

Set of 8 Maps mounted on cloth as a wall atlas, on one roller, with Handbook

32s.

Handbooks separately 1s. net each.

COMPARATIVE SERIES OF LARGE SCHOOL ROOM MAPS

(Physical) Mounted on cloth, rollers, and varnished

17s. 6d. &

Approximate size of each Map 75" by 65"

21s. 6d. each

POLITICAL LARGE SCHOOL ROOM MAPS. Approximate size of each Map 65" by 50". Mounted on cloth and varnished with rollers

17s. each

POLITICAL SMALLER SCHOOL ROOM MAPS. 13" by 33"

Mounted on cloth and varnished with rollers

5s. 6d. each

Messrs. Longmans issue an illustrated Select List of Messrs. Philips' Globes, Apparatus, Wall Maps and Atlases, also Messrs. Philips' Catalogue of Wall Pictures which will be sent, post free, on application.

ALL PRICES ARE SUBJECT TO ALTERATION WITHOUT NOTICE.

SOLE AGENTS FOR INDIA

LONGMANS, GREEN & CO. LTD.

BOMBAY

CALCUTTA

MADRAS